ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ФОНЕТИКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ

М. А. ЖОВТОБРЮХ,

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ,

В. Г. СКЛЯРЕНКО

«НАУКОВА ДУМКА»

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ФОНЕТИКА

КИЇВ 1979

У монографії викладається історія звукової системи української мови. На основі аналізу давньоруських і староукраїнських писемних пам'яток, а також народних говорів української мови розкриваються процеси розвитку фонем, висвітлюються фонологічні відношення в системі голосних і приголосних, дається фонологічна характеристика сучасної української мови в її історичному аспекті.

Розрахована на філологів — дослідників, викладачів, аспірантів, учителів і студентів.

Редакція мовознавства

$I\frac{70103\text{-}154}{M221(04)\text{-}79}$ БЗ-16-13-79 4602010000

ВСТУП

1. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період. Питання про розселення східних слов'ян. Спільнослов'янські мовні особливості. Повна реконструкція прадавнього стану мови — явище складне і здебільшого нездійсненне. Так, скажімо, слов'янські мови засвідчили своє існування на письмі з IX ст. і то лише в одному із своїх численних різновидів — староболгарському паннонському діалекті. Як же відновити ту матерію, в яку втілювалися слов'янські мови протягом багатьох попередніх віків? Скільки минуло часу, перш ніж слов'янські мови протиставилися іншим індоєвропейським? Чи взагалі був колись такий момент? Чи була праслов'янська мова-основа (від самого початку) сукупністю діалектів, принаймні у вигляді сучасних трьох груп слов'янських мов, чи становила собою відносну єдність?

Незважаючи на досить значну за обсягом літературу, в якій висвітлюються ці питання, відповісти на жодне з них із абсолютною певністю тепер поки що не можна. Для відповіді потрібний попередній аналіз великої кількості фактів. Про первісний стан праслов'янської мови робляться висновки на підставі тих даних, які дають сучасні мови (XVIII—XX ст.) та їх писемно засвідчена історія. В основу перших пам'яток, які засвідчують слова, форми і звуки слов'янських мов, ліг один діалект, з приводу походження якого суперечки не скінчилися ще й досі. На цю мову, доповнену штучно створеними, скалькованими словами [1], було перекладено з грецької святе письмо, і вона стала священною, діставши в філологічних працях назву старослов'янської. Змінювати мову церковних книг у будь-якому слов'янському краї було так само неприпустимо, як міняти церковні догмати. Тому не дивно, що давні старослов'янські тексти (IX—X ст.) засвідчують порівняно мало місцевих особ-

[1] Див.: *Львов А. С.* Праславянский слой старославянской лексики. — Вопр. языкознания, 1976, № 2, с. 73.

ливостей. Правда, дехто з учених останнім часом висловлює думку, що на час поширення старослов'янської мови як літературної слов'янські мови ще не настільки розійшлися між собою, щоб у ній могли з'явитися якісь місцеві особливості [2]. Але цей погляд суперечить тому фактичному матеріалові, який є в розпорядженні сучасного порівняльно-історичного мовознавства. Л. А. Булаховський, підводячи підсумок славістичним дослідженням стосовно походження слов'янських мов, писав: «Навряд чи зараз можна знайти компетентного славіста, який би мав сумнів у далеко ранішому і притому значному відході однієї від одної слов'янських мов у їх лексиці, фонетиці, морфології і навіть у синтаксисі; відомі пам'ятки слов'янських мов щодо цього не залишають місця сумнівам» [3]. У працях Р. М. Цейтлін і А. С. Львова переконливо доведено, що в старослов'янських рукописах було вже тільки 40—50% спільнослов'янських слів [4].

Державне життя, торгівля, естетичні потреби зумовили згодом появу світської літератури старослов'янською мовою, але в досить обмеженій кількості. Чехія і Моравія з XI ст. стали католицькими країнами і культова старослов'янщина замінилася в них культовою латинню. Трохи довше (хоч і не скрізь) старослов'янська, або церковнослов'янська, мова затрималася у словаків [5]. Латинь закріпилася разом із католицизмом і в язичницькій до XI ст. Польщі. На слов'янському півдні — в Болгарії, Македонії, Сербії, Хорватії — і в Київській Русі старослов'янська мова пустила міцне коріння і стала не лише знаряддям культу, а й засобом розвитку світської літератури.

Отже, дуже мало лишилося свідчень стародавніх пам'яток про те, які відмінності були в слов'янських мовах в період виникнення їх перших писемних пам'яток. Беручи до уваги ті нечисленні джерела, які дійшли до нас, до того ж написані однією, перетвореною на культову, мовою, і залучивши до аналізу цих текстів факти, здобуті з допомогою порівняльно-історичного вивчення сучасних нам слов'янських мов та їх діалектів (звичайно, далеко не в повному їх обсязі), ми можемо говорити, що ці відмінності були не дуже значні, але все ж помітні.

На думку переважної більшості сучасних дослідників, порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов дає змогу реконструювати стародавню спільнослов'янську мову як реальну лінгвістичну

---

[2] Див.: *Жуковская Л. П.* О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнейшего периода.— Вопр. языкознания, 1972, № 5, с. 67.

[3] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1956, с. 101.

[4] Див.: *Цейтлин Р. М.* Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка (их семантика и стилистические функции). — В кн.: Славянское языкознание. VII Междунар. съезд славистов. М., 1973, с. 414; *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 73.

[5] Див.: *Kurz J.* Cyrilometodějské a církevněslovanské práce Šafaříka P. J. — Acta Universitatis Carolinae. Philologica, 3. Slavica Pragensia, 1961, 3, s. 9.

одиницю, яка існувала протягом багатьох віків, розпавшись приблизно в VI—VII ст. н. е. [6] Звичайно, спільність без об'єднуючої писемної мови — річ умовна. Спільнослов'янська мова, як і будь-яка інша давня безписемна мова, не могла бути єдиною монолітною системою, що виключала можливість діалектного поділу. Стародавні слов'янські племена були численні, вони постійно сусідували і тимчасово сходилися з іномовними племенами, міняли місце свого проживання, зазнавали складних суспільних перебудов і т. ін. Усе це, звичайно, не могло не позначатися на їхній мові. Певна мовна риса — чи то наслідок іманентного розвитку чи якесь запозичення — могла й не поширюватися по всій мовній території. При встановленні найдавніших, писемно не фіксованих діалектних рис важливо знати, хто був серед сусідів стародавніх слов'ян, тобто де була їхня найдавніша прабатьківщина.

З цього приводу існувало й існує чимало різних міркувань. Більшість дослідників схиляється тепер до того, що слов'янська прабатьківщина знаходилась між Карпатами, Наддніпрянщиною (заходячи далеко на лівий берег Дніпра) і Пінськими болотами, на території, де з давніх-давен панують слов'янські місцеві назви, зокрема найменування водних об'єктів (річок, озер, боліт і под.) [7]. Незгоди виникають щодо встановлення західної межі цієї прабатьківщини. Найбільш обгрунтованою і все ж такою, що потребує дальшого доведення, є наддніпрянсько-бузька або середньонаддніпрянська гіпотеза. Її підтримували й розвивали такі визначні славісти, як Л. Нідерле, М. Фасмер, К. Мошинський та ін. Великий внесок у розвиток цієї теорії зробив Ф. П. Філін. На його думку, давньослов'янські племена в останні віки до н. е. і на початку н. е. займали територію приблизно між Західним Бугом і середньою течією Дніпра. На півночі її можливою межею була р. Прип'ять, на півдні праслов'янські землі кінчалися правобережним лісостепом. Ця гіпотеза обгрунтовується насамперед мовними фактами.

Усі слов'янські мови засвідчують найдавніші лексичні зв'язки з іранськими й балтійськими племенами, не відбиваючи набутих (не праіндоєвропейських) мовних рис із германськими. Це могло бути тільки за умови близького сусідства із іранськими і балтійськими племенами і відсутності прямих контактів із германськими. Найдавніша топонімія, зокрема назви річок, засвідчують поширеність іранських племен в басейні Дону аж до Дніпра і розташованість стародавніх балтів вище Прип'яті та Десни. Тобто початкова гіпотеза підтверджується ономастичними даними. І ще одне мовне свідчення: в спільнослов'янській мові широко представлені назви дерев і рослин, тварин, птахів і риб, характерних для помірної лісової і лісостепової зони. Разом з тим позначення таких типових

---

[6] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 6.

[7] Див.: *Кипарский В. Р.* Как следует представлять территорию славянской прародины? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958, с. 179.

представників лісу західних областей, як бук, тис, явір, модрина і под., є порівняно пізніми запозиченнями локального (не спільнослов'янського) характеру [8].

Що ж до старої гіпотези про особливу германо-балто-слов'янську мовну єдність, яку розвивали ряд визначних учених (Я. Костешевський, Л. Козловський, Т. Лер-Сплавінський, Я. Чекановський та ін.), то вона далеко менше може бути підтверджена лінгвістичним матеріалом.

Праслов'янська мова становила систему близькоспоріднених діалектів, що відбивали, очевидно, стародавній діалектний поділ. Спроби вбачати в сучасному членуванні слов'янських мов прямі результати діалектного поділу спільнослов'янської мови та її початкової прабатьківщини, як справедливо зауважує Ф. П. Філін, навряд чи можуть мати серйозне значення [9].

Слов'янські мови належать до великої індоєвропейської сім'ї мов, у яку, крім слов'янських, входять балтійські (литовська, латиська і старопрусська, що зникла наприкінці XVII ст.), германські (німецька, англійська, голландська, фрізька, датська, шведська, норвезька, ісландська, стародавня готська, яка вимерла, але прослідки якої зберігалися в XVI ст. в Криму), романські або італьські (італійська, французька, румунська, молдавська, іспанська, португальська, рето-романська, утворені на базі латинської мови, стародавні вимерлі оська та умбрська), кельтські (стародавня, яка на сьогодні вже зникла, галльська мова, сучасні ірландська, бретонська, валлійська та ін.), грецька і цілий ряд близьких до неї мов Східного Середньоземноморʼя, вимерлі іллірійська й фракійська, поширені колись на Балканах, албанська, вірменська, хеттська (вживана в Малій Азії у II тисячолітті до н. е.), індо-іранські (санскрит, сучасні індоєвропейські мови Індії, перська, таджицька, стародавня согдійська, афганська, курдська, осетинська та ін.), тохарські (дві колишні тохарські мови лишилися представлені в кількох уривках текстів, знайдених у північно-західному Китаї). Очевидно, були колись ще й інші індоєвропейські мови, тексти яких не дійшли до наших часів.

В історії слов'янських мов дослідники виділяють три періоди: 1) спільнослов'янський, або праслов'янський (до VI ст. н. е.); 2) давньослов'янський — період активних дивергентних процесів, що ведуть до виникнення окремих слов'янських мов і груп мов (VI—XIII ст.); 3) новослов'янський — період, протягом якого виявляється дальша тенденція розвитку окремих слов'янських мов і закріплення їх у літературі (XIV—XX ст.).

---

[8] Особливо тісні зв'язки у слов'ян були із скіфами, мова яких належала до іранських. Як відзначає один із найвідоміших дослідників ірано-слов'янських мовних звʼязків В. І. Абаєв, «за кількістю і вагою сепаратні скіфсько-слов'янські ізоглоси далеко переважають сепаратні зв'язки скіфської із будь-якою іншою європейською мовою або мовною групою» (*Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы. М., 1965, с. 135).

[9] Див.: *Филин Ф. П.* Зазнач. праця, с. 27.

Спільнослов'янський період, в свою чергу, розпадається на три великі етапи: ранній, середній і пізній.

Ранній етап охоплює час від утворення спільнослов'янської мови приблизно до кінця I тисячоліття до н. е. У цей час вироблялися риси, що відділяли праслов'янську мову від інших індоєвропейських. Скажімо, в галузі фонетики довгі голосні ā та ō збіглися в одному ā, а короткі ă та ŏ — в одному ŏ. Ці зміни викликають дальшу перебудову системи голосних: ū > ы, ŭ > ъ, ē > ѣ, ĭ > ь [10]. Зникає протиставлення голосних за ознакою довгий — короткий: голосні а, і, ы, ѣ стають тільки довгими, а голосні ŏ, ĕ, ъ, ь — тільки короткими. Зміни в системі голосних спричиняють нові явища в системі приголосних. Зокрема, колишні фонетичні чергування приголосних стають морфологічними: makati — močiti, privaždati — privoditi і под. Звук s після **i, u, r, k** переходить у **x** (пор. лит. blusà і прасл. blъха, санскр. mesáh, лит. máišas і прасл. mĕхъ). У галузі граматики складаються основні особливості відмінювання і дієвідмінювання із специфічно слов'янським розподілом слів за іменними основами і дієслівними класами.

На середньому етапі (I тисячоліття до н. е.— III—V вв. н. е.) відбуваються дальші перетворення всередині слов'янської мовної системи. В цей час палаталізуються приголосні, що призводить, зокрема, до появи м'яких приголосних **ж, ч, ш,** діє закон відкритих складів, внаслідок чого зникають колишні дифтонги a͡u̯, e͡u̯, o͡i̯, e͡i̯, відпадають приголосні в кінці слів, починають виявлятися діалектні відмінності в праслов'янській мові.

Пізній етап припадає на V—VI ст. н. е. Його можна назвати перехідним від старого до нового етапу праслов'янської мови, коли вона починає розпадатись на окремі мови, хоч в усьому основному продовжує зберігати свою єдність.

Очевидно, на середньому етапі праслов'янської мовної єдності відбуваються істотні переселення слов'ян. Імовірно, на початку V ст. н. е. слов'яни переходять Одер, потім рухаються до Лаби й за Лабу. Найбільшої інтенсивності рух на захід набуває в VIII—IX ст. У IV—V ст. слов'яни проникають у Карпати, освоюють територію сучасної Чехословаччини, далі з'являються в Баварії й Австрії, займають Угорську низовину, Балканський півострів [11]. У часи правління імператора Маврикія (582—602 рр.) засвідчується поява слов'ян у Фессалії, Епірі, Аттіці, Евбеї, на Пелопоннесі. Значними були також пересування слов'ян на північ, угору по Дніпру. У VII—VIII ст. слов'янські племена досягають басейну Ільменя і Ладозького озера. Слов'янський світ розпався на окремі частини, що спричинило активізацію розкладу праслов'янської мовної єдності, виникнення різних локальних явищ, які мали, звичайно, спільного предка. На диференціації колишньої слов'янської мовної єдності позна-

---

[10] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962, с. 102.

[11] Див.: Там же, с. 154—155.

чилися і зв'язки слов'янських племен з носіями різних сусідніх мов (грецької, іллірійської, фракійської і романських мов на півдні, германських на заході, балтійських і угро-фінських на півночі й сході).

На думку деяких дослідників, наприклад М. С. Трубецького[12], виникнення окремих слов'янських мов відноситься аж до періоду занепаду голосних неповного творення, тобто до XIII ст. З цього погляду старослов'янська й давньоруська писемні мови були не окремими мовами, а лише діалектами спільнослов'янської мови. Про те, що це не відповідає даним, які є в розпорядженні сучасного порівняльно-історичного мовознавства, йшлося вище.

Якщо спиратися на мовні факти, то початок утворення окремих слов'янських мов треба відносити до того часу, коли внаслідок тих самих мовних процесів в окремих частинах праслов'янської мови виникають різні результати. Починаючи приблизно з VI—VII ст. н. е. всі основні процеси змін у праслов'янській мові давали в різних слов'янських областях відмінні результати[13].

У VI—VII ст. й пізніше лексичні запозичення поширювалися тільки в окремих групах слов'янських мов. Такий же локальний характер мають і фонетичні та граматичні інновації. До фонетичних явищ, що поділили слов'янські мови на східну й південну групи, з одного боку, і західну — з другого, належали такі:

1) сполучення *kv (<*ku̯), *gv (<*gu̯), що в південній і східній групах перед голосними переднього ряду ĕ, і, ь дали рефлекси cv, zv (пор. укр. *цвіт,* рос. *цвет,* блр. *цвет*, блг. *цвете,* с.-х. *цвȇт,* словен. cvȩ̑t; укр. діал. *звізда,* рос. *звезда,* блг. *звезда,* с.-х. *звéзда,* словен. zvȩ́zda), а в західній лишилися незмінними (пор. п. kwiat, ч. květ, в.-луж. kwět, н.-луж. kwět);

2) сполучення *dl, *tl, які в одних слов'янських мовах (переважно західних) збереглися, а в інших спростилися до l; пор. ч. vedla, sadlo, п. wiódła, sadło, з одного боку, і укр. *вела, сало,* рос. *вела, сало,* блг. *вела, сало*, с.-х. *вȅла, сȁло* — з другого.

Одна риса — доля початкових сполучень *ort, *olt при циркумфлексовій (спадній) інтонації — об'єднувала східно- й західнослов'янські мови, протиставляючи їх південнослов'янським; у східно- й західнослов'янських мовах на місці цих сполучень розвинулися ro, lo (укр., рос., блр. *робота,* рос. і блр. *лодка,* ч. і п. robota, ч. lod', п. łódź), а в південнослов'янських відповідно ra, la (блг. *рáбота,* с.-х. *работа,* с.-х. *лȃђа*).

Трохи обмеженіший характер мало виникнення епентетичного l в окремих слов'янських мовах. Слов'янські мови протиставляються

---

[12] Див.: *Troubetzkoy N.* Essai sur chronologie de certains faits phonétiques du slave commun.— Rev. études slav., 1922, t. 2; *Troubetzkoy N.* Finiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. — Z. slav. Philologie, 1924, N 1, S. 2—4.

[13] Див.: *Lehr-Splawiński T.* К каким периодам относятся факты расселения славян на основные ветви? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958, с. 195; *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 165.

одна одній не за ознакою належності до основних трьох груп. Епентетичне l розвинулося в східнослов'янських мовах, оминувши як усі західнослов'янські, так і деякі південнослов'янські. Пор. укр. *земля, люблю,* рос. *земля, люблю,* блр. *земля, люблю,* с.-х. *зѐмља*, словен. zemlja, але п. ziemia, ч. země, в.-луж. zemja, н.-луж. zemja, блг. *земя̀*, мак. *земjа*.

Деякі фонетичні риси об'єднують усі південнослов'янські мови в одну групу із західнослов'янськими, протиставляючи їх східнослов'янським. Це стосується насамперед відповідності je — o на початку слова (пор. укр. *озеро,* рос. *озеро,* блр. *возера* — блг. *езеро,* с.-х. *jȅзеро*, словен. jȇzero. ч. jezero, п. jezioro, в.-луж. jězor, н.-луж. jazor (< jezor), полаб. jézerő).

За рядом фонетичних явищ слов'янські мови поділяються на три виразні групи: східну, південну й західну. До таких рис належать:

1) Різна рефлексація праслов'янських сполучень tj, dj, kt'. В східних мовах tj > č, dj > ž, kt'> č (*světja, укр. *свіч(к)а*, рос. *свеча*, блр. *свеч(к)а;* *medja > укр. *межа,* рос. *межа*, блр. *мяжа;* *noktь > укр. *ніч,* рос. *ночь*, блр. *ноч)*, в західнослов'янських tj > c, dj > z, dz, kt' > c (п. świeca, ч. svíce, слвц. svieca, в.-луж. swěca, п. miedza, ч. meze, слвц. medza, в.-луж. meza, н.-луж. mjaza, полаб. midźă); п., ч., слвц., в.-луж., н.-луж. noc, полаб. nuc), в південнослов'янських tj > št, dj > žd, kt' > št (блг. *свеща*, с.-х. *свећа*, словен. svéča; блг. *межда*, с.-х. *мѐђа*, словен. méja; блг. *нощ,* с.-х. *нȏћ*, словен. nȏč. Пор. ще приклади: укр. *мачуха*, п. macocha, блг. *мащеха;* укр. *гарячий*, п. gorący, блг. *горящ;* укр. *піч,* п. piec, блг. *пещ;* укр. *чужий,* п. cudzy, блг. *чужд* і ін.

2. Перехід (хоч і не завжди послідовний) спільнослов'янських сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними у сполучення -oro-, -olo-, -ere-, -ele для східної групи (укр. *голова, город, береза, пелена,* рос. *голова, город, береза, пелена,* блр. *галава, горад, бяроза, пялёнка),* у сполучення -ro-, -lo-, -re-, -le- для польської і лужицьких мов (п. głowa, grod, brzoza, mleć, в.-луж. hłowa, hrod, břěza, mlěć, н.-луж. głowa, grod, brjaza, mljaś), у сполучення -ra-, -la-, -re-, -le- для південнослов'янських, а також для чеської й словацької (блг. *глава, град, бреза,* с.-х. *глава, грȃд, брȅза, млȅти,* словен. glava, grȏd, breza, mlêti, ч. hlada, hrad, bříza, mlít, слвц. hlava, hrad, breza, mliet').

3. Деназалізація ǫ та ę, що по-різному відбилася в трьох групах слов'янських мов. У східнослов'янських ǫ > u, ę > 'a (діалектно e) (укр. *дуб, зуб, п'ять, п'ятий, місяць*, рос. *дуб, зуб, пять, пятый, месяц,* блр. *дуб, зуб, пяць, пяты, месяц)*; у західнослов'янських мовах деназалізація відбулася не повністю: носові голосні збереглися в польській і полабській мовах (п. dąb, ząb, pięć, piąty, miesiąc; полаб. mǫka — мука, jǫ́zěk — язик, jącmín — ячмінь, disąt — десять і под.); у чеській, словацькій і серболужицьких мовах ǫ > u, ę > a (перед твердим приголосним), ě, á, ä, e (перед м'якими приголосними) (ч. dub, zub, pět, pátý, měsic, слвц. dub, zub, päť, piaty

mesiac, в.-луж. dub, zub, pjec, pjaty, měsac, н.-луж. dub, zub; pěs', pěty, mjasec); кожна з південнослов'янських мов має свої рефлекси ǫ (блг. *дъб, зъб,* мак. *даб, заб,* с.-х. *ду̑б, зу̑б,* словен. dȍb, zȍb); щодо ę, то в усіх південнослов'янських мовах (за винятком південномакедонських говірок, де ще збереглися носові рефлекси) цей звук дав е (блг., мак. *пет, пети, месец,* с.-х. *пе̑т, пе̑ти, мје̏сец,* словен. pét, peti, mesec).

І все ж чіткого розподілу слов'янських мов на три групи немає: надто багато спільних рис єднає то східних слов'ян з південними на противагу західним, то західних із південними, то східних із західними. Можливо, це залежить від подвійного поділу колишньої слов'янської спільності. Зокрема, Т. Лер-Сплавінський малює таку картину поділу слов'янських мов: найстарші діалектні відмінності, які ділили слов'ян на східних і західних (kv > cv, gv > zv), виникли ще на спільнослов'янській прабатьківщині. Далі відбувся поділ слов'ян на північних і південних: у південнослов'янській групі ort-, olt- дали rat-, lat- і відбулася індукція флексії -е род. відмінка однини іменників ja-основ в наз.— зн. відмінок множини іменників -ja та jo-основ. Внаслідок цього до північної групи потрапили відтоді колишні західні й частина східних слов'ян. Ще далі предки нинішніх чехів і словаків перейшли лінію західних Карпат і Судетів, втрачаючи до певної міри контакт із рештою західних слов'ян, зате розвиваючи тісні стосунки з південними слов'янами. Наслідком цього була однакова доля сполучень tort, tolt, tert, telt у чехів і словаків та в південних слов'ян [14].

Проте в сучасному мовознавстві розвиваються й інші погляди на причини виникнення відмінностей у різних слов'янських мовах. О. М. Трубачов вважає, що східнослов'янські і південнослов'янські мовні групи вторинно каталізувалися з компонентів різного походження. Тобто він виходить із того, що монолітної спільнослов'янської мови не існувало від самого початку. Навпаки, слов'янський мовний світ характеризувався складною сукупністю ізоглос [15].

Що ж до складання різнорідних мовних явищ у певні системи, що співвідносяться із сучасними слов'янськими мовами, то про них можна говорити тільки від часу розпаду старих родо-племінних відносин і виникнення перших феодальних держав (IX—X ст. н. е.).

§ 2. Утворення і розвиток давньоруської мови. Мова Київської Русі як перша літературна мова східних слов'ян. Роль церковнослов'янської мови у формуванні давньоруської літературної мови. У VIII—IX ст. н. е. мова східних слов'ян містить цілий ряд рис, які відділяють її від мови південних і західних слов'ян. Чи була ця мова єдиною? Спираючись на те, що східнослов'янське відгалуження ще не встигло відійти далеко від спільнослов'янського стану, можна здогадуватись, що східнослов'янська мова була такою су-

---

[14] Див.: *Lehr-Spławiński T.* Зазнач. праця, с. 194—195.

[15] Див.: *Трубачов О. Н.* Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян.— Вопр. языкознания, 1974, № 6, с. 66.

купністю східнослов'янських діалектів, у якій тривали дивергентні процеси. В докласовий період, як це відзначається в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, суспільно-економічні й географічні умови більше сприяли поділові людських колективів, ніж їхнім союзам. На думку О. Шахматова, «в історичну епоху — а історична епоха починається від моменту появи писемних пам'яток, виготовлених руськими людьми,— руська мова уже не була єдиною, вона розпадалася на декілька наріч; про це свідчить та величезна площа, яка була зайнята в той час руським племенем, площа, яка виключала можливість збереження мови єдиною; про це говорять і пам'ятки, що дійшли до нас, оскільки вже в найдавніших рукописах, написаних у Новгороді, помітні виразні діалектні особливості, які були чужі для київського півдня»[16]. І все ж не можна не зважати й на цілком логічне міркування О. О. Потебні з приводу того, що «розселення на великому просторі м о ж е (підкреслення наше.— *В. Р.)* повести до відмінності мови, але саме по собі не свідчить про існування такої відмінності»[17].

Для консолідації східнослов'янських племен велике значення мало виникнення у другій половині IX ст. староруської держави із центром Києвом. У цій східнослов'янській феодальній державі на базі колишніх близьких східнослов'янських племен складалася східнослов'янська народність та її мова. Як цілком слушно відзначив О. О. Шахматов, «політичне об'єднання руських племен і створення ними руської держави могли мати наслідком те посилене між ними спілкування, яке привело до того, що наріччя цих племен стали переживати спільні явища в ділянці звуків і форм»[18]. Це не була мова ні російська, ні білоруська, ні українська. Пам'ятки письма, що дійшли від того часу, такі, як «Слово о плъку Игоревѣ», «Повѣсть времяньныхъ лѣтъ», «Правда Руськая» та ін., відбивали окремі живомовні особливості, що були характерні для спільної мови спільних предків сучасних росіян, українців та білорусів. Як політичне об'єднання східних слов'ян сприяло розвиткові спільних рис у їхній мові, так і спільна мова позитивно позначалася на їх подальшій політичній і економічній консолідації. Адже, за словами Ф. Енгельса, «спільна мова, що мала відмінності тільки в діалектах, була виразом і доказом спільного походження»[19].

У Київській Русі — великій і єдиній державі східних слов'ян — розвивалися економічні й культурні зв'язки, що єднали всі її землі, всі численні феодальні князівства. Це і дало підставу давньоруському літописцеві сказати, що у східних слов'ян «бѣ ꙗзыкъ единъ словѣньскъ»; але все ж вони були не настільки міцними, щоб

---

[16] *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка. М., 1957, с. 15.

[17] *Потебня А. А.* [Рец. на кн.:] Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— Записки... Академии наук, 1879, т. 33, с. 775—776.

[18] *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка.— В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916, с. 681.

[19] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 21, с. 91.

нівелювати місцеві мовні особливості [20]. «Важко сумніватися в тому, — писав О. О. Шахматов, — що в період до XI ст. поляни говорили не однаково з деревлянами, що сіверяни різнилися своєю мовою від бужан та угличів» [21].

Одночасно з формуванням держави відбувається ще ряд важливих культурно-суспільних процесів, що мали велике значення в історії слов'янського світу. До них належить поширення християнства і слов'янської писемності.

Переклад святого письма старослов'янською мовою і поширення її як культової мови у більшості слов'ян сприяло розвиткові своєрідних аналогів на власному грунті.

Потрапивши на східнослов'янські землі, старослов'янська (церковнослов'янська) мова вбирає в себе досить численні східнослов'янські елементи, перетворюючись на першу літературну мову східних слов'ян. Чи існувала на Русі поряд із старослов'янською мовою ще одна літературна мова — давньоруська в своїй основі? Вичерпної відповіді на це запитання в науці поки що немає. «Можна сказати, — пише Ф. П. Філін, — що в цьому випадку ми маємо справу із однією з так званих вічних проблем русистики і славістики, остаточне розв'язання якої ще не близьке» [22].

О. О. Шахматов вважав, що в стародавній Русі була одна літературна мова, болгарська за походженням (старослов'янська), що поступово набувала руських рис [23]. Вона вживалася переважно як культова, хоч інколи нею писалися і твори світського змісту (наприклад, стародавні літописи).

В 40-х роках XX ст. з новою концепцією розвитку літературної мови у Київській Русі виступив акад. С. П. Обнорський. Він доводив, що на Русі була не одна, а дві генетично споріднені літературні мови: старослов'янська і створена на народно-розмовній основі давньоруська. Остання розвивалася незалежно від старослов'янської і лише з XIV ст. відчула на собі її виразний вплив [24]. Однак принципові положення цієї концепції зазнали істотної критики. Насамперед треба зважати на те, що слов'янське письмо і перші книги на Русі невіддільні від старослов'янської мови: на Русь вони прийшли одночасно [25]. Далі треба брати до уваги і той очевидний факт, що від часу Київської Русі до нас не дійшло жодної пам'ятки, на мові якої не позначився б значний вплив старослов'янщини.

---

[20] Див.: *Янкоўскі Ф.* Гісторычная граматыка беларускай мовы, ч. 1. Мінск, 1974, с. 40.

[21] *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка, с. 683.

[22] *Филин Ф. П.* Об истоках русского литературного языка. — Вопр. языкознания, 1974, № 3, с. 3.

[23] Див.: *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка, с. 681.

[24] Див.: *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.— Л., 1946, с. 7, 78.

[25] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 91.

Найімовірніше припускати, що світська література, особливо юридична («Руська Правда», «Вкладна Варлаама Хутинському монастиреві», «Договір великого князя Олександра Ярославовича Невського і новгородців з німецькими послами» та інші грамоти), розвивалася на народній основі, але в її нормуванні виявлялася орієнтація на старослов'янські словотворчі і граматичні зразки і на засвоєння певної частини старослов'янської лексики. Отже, мова світської літератури від самого початку її виникнення була літературно нормованою, зорієнтованою, з одного боку, на народно-розмовну, зокрема на фольклорну, а з другого — на літературну старослов'янську мову. Тому важко не погодитися з думкою Ф. П. Філіна про те, що в Київській Русі від початку поширення писемності існувало «дві писемні літературні мови, близькоспоріднені, але самостійні» [26]. У них виявлялися відмінності на всіх рівнях: 1) фонетичному (наприклад, відповідність ст.-сл. **-ра-**, **-ла-** д.-р. **-оро-**, **-оло-**: *градъ — городъ, младъ — молодъ;* відповідність ст.-сл. **ѥ** д.-р. **о**: *ѥзеро — озеро* та ін.); 2) морфологічному: різні флексії орудного відмінка іменників **о**-основ *(плодомъ — плодъмъ),* уживання флексії **-ѣ** у род. відмінку однини **ꙗ**-основ, що відповідала старослов'янській флексії **-ѩ** в цій формі; відмінності у відмінкових формах повних прикметників (ст.-сл. *новаго* — д.-р. *нового*), у наз. відм. одн. чол. роду активних дієприкметників (ст.-сл. *нєсы* — д.-р. *нєса*) та ін.; 3) синтаксичному: часове речення давньоруської мови, що відповідало старослов'янській конструкції з давальним самостійним та ін.; 4) лексичному: ст.-сл. *истина* — д.-р. *правьда*, ст.-сл. *адъ* — д.-р. *пєкло,* ст.-сл. *брань* — д. р. *воина* тощо.

У XII—XIII ст. можна спостерігати процес зближення цих двох літературних мов, що виявлявся в намаганні давніх авторів стилістично розрізняти давньоруські і старослов'янські фонетичні, граматичні і лексичні елементи у межах того самого літературного твору. З цього часу можна говорити про початки витворення на Русі єдиної літературної мови, зафіксованої в пам'ятках «Повѣсть временьныхъ лѣтъ», «Слово о плъку Игоревѣ», «Моление Даниила Заточника» та ін. Проте цю літературну мову, як і народно-розмовну мову Київської Русі, не можна ще вважати, як це робить дехто з сучасних дослідників [27], ні літературною російською, ні літературною українською, ні літературною білоруською. Це була формована мова формованої давньоруської народності.

§ 3. Походження і розвиток слов'янської писемності. Письмо на Київській Русі. Про початки розвитку літературної мови на Русі можна говорити із історично засвідченим зародженням слов'янського письма і поширенням його у східнослов'янських землях (кінець IX — поч. X ст.). Ідеться про так звану *кирилицю* — слов'янський алфавіт, пов'язаний своїм виникненням із іменем візантійського мі-

[26] *Филин Ф. П.* Об истоках русского литературного языка, с. 3.

[27] Див.: *Хютль-Ворт Г.* Спорные проблемы изучения литературного языка в древнерусский период. — Wiener Slawistisches Jahrbuch. 1973, Bd. 18, S. 47.

сіонера в Моравії Кирила (Костянтина) Філософа на зламі 60-х років IX ст.

Щоправда, збереглися окремі свідчення, які вказують на існування у слов'ян письма ще до введення азбуки Костянтина. Прямих доказів — факту наявності самого письма — не збереглося, що дає підстави окремим ученим скептично розглядати це питання [28]. Проте є все ж ряд непрямих доказів існування у слов'ян письма до кирилиці і вживаної паралельно з нею в богослужбових книгах глаголиці. Найвагомішими з-поміж них є два: згадка про це в «Сказаніи о письменѣхъ» Чорноризця Храбра (кінець IX — початок X ст.) і високий ступінь унормованості мови перших слов'янських перекладів святого письма.

Згаданий твір Чорноризця Храбра дійшов до нас не в оригіналі, а в пізніших списках. Розповідаючи про виникнення слов'янського письма, автор цієї пам'ятки писав: «Прѣжде оубо словѣне не имѣахѫ кънигъ, нъ чрьтами и рѣзами чьтѣаху и гатаахѫ, погани суште. крьстивъше же сѧ римьскыми и грьчьскыми писмены нѫждаахѫсѧ пьсати словѣньскѫ рѣчь безъ оустроѥниѩ...» [29] Далі Чорноризець Храбр розповідає про те, як Костянтин Філософ, названий Кирилом, був покликаний створити слов'янське письмо. Працюючи над «письменами», він брав «ова оубо по чиноу гречьскыхъ письменъ, ова же по словеньстеи рѣчи».

Як відомо, Костянтин Філософ і його брат Мефодій походили із Солуня. Обоє добре знали діалект солунських слов'ян, а також грецьку, латинську, арабську і староєврейську мови. У 862 році візантійський імператор Михайло і патріарх Фотій послали Костянтина і Мефодія в Моравію, де вони на прохання місцевого князя Ростислава повинні були вести церковну службу слов'янською мовою, що мала бути протиставлена латинській мові німецьких місіонерів. За свідченням джерел, Костянтин перед від'їздом до Моравії розробив слов'янську азбуку і з її допомогою переклав на слов'янську мову головні християнсько-богослужбові книги. У посланні папи Іоанна VIII до моравського князя Святополка (880 р.) Костянтина названо «творцем слов'янського письма» («Litteras denique Sclaviniscas, a Constantino quondam Philosopho repertas») [30]

Слов'янське письмо не довго протрималося в Моравії. Папа то дозволяв, то забороняв службу слов'янською мовою. Після смерті Костянтина (869 р.) і Мефодія (885 р.) папа прокляв слов'янські богослужбові книги, і з того часу в західнослов'янських землях запанувало латинське письмо. З кінця IX і протягом X ст. центром слов'янської писемності стають Болгарія і Сербія, а від

[28] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 3.

[29] Цитується за працею: *Тодоров Ц.* Какой из славянских алфавитов древнее — глаголица или кириллица; какой из этих алфавитов создан Кириллом и Мефодием? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958.

[30] *Истрин В. А.* Развитие письма. М., 1961, с. 273.

офіційного введення на Русі християнства (988 р.) — і Київська Русь.

На час створення перших книг їх мова відзначалася вже високим ступенем виробленості, літературної внормованості. Це дало підставу деяким дослідникам, наприклад Т. О. Дегтерьовій, доводити існування слов'янського письма (а отже, й літературної мови) до IX ст. На їх думку, процес нормалізації старослов'янської мови відбувався задовго до виникнення слов'янської писемності, бо за одне століття вона не досягла б такого ступеня літературної впорядкованості. «Старослов'янська мова, — пише Т. О. Дегтерьова, — не могла нормуватися візантійськими місіонерами одразу ж після запровадження християнського культу в Болгарії, а склалася в своїх основних рисах задовго до цього періоду. Вплив Кирила і Мефодія на цю мову зводився, мабуть, до літературної доробки деяких окремих моментів цієї мови в стилістичному плані, але по суті вони використали вже готову мову міжплемінного значення, мову, що спиралася в своєму функціонуванні на тривалий писемний досвід слов'ян в ареалі візантійського політичного і культурного впливу»[31]. Про значення цього впливу говорить і Д. С. Лихачов. Він підкреслює, що давньослов'янська література формувалася на базі перекладів з грецької і була своєрідною літературою-посередницею для всіх південних і східних, а частково й західних слов'ян. Як образно висловився вчений, «слов'янські народи не були провінційними самоуками, обмеженими місцевими інтересами і місцевими традиціями. Через Візантію та інші країни вони дихали повітрям світової культури»[32]. І це, безперечно, так. Як і слов'янська література-посередниця, перша слов'янська літературна мова виникала не на голому місці. Подібно до будь-якої іншої літературної мови середньовіччя, вона розвивалася за зразками високорозвинених літературних мов, насамперед грецької — носія візантійської культури. Але, звичайно, поштовхом до створення літературної мови могло стати тільки винайдення письма, і всі літературні твори старослов'янською мовою відомі тільки після роботи, проведеної Кирилом і Мефодієм. Якщо слов'янське письмо й існувало до них, то воно навряд чи могло відігравати велику роль. Згадувані Чорноризцем Храбром «чьрты и рѣзы» були, можливо, піктографічно-тамговим і рахівним письмом, видозміненим під впливом грецького і латинського алфавітів[33], які використовувались слов'янами уже в VII—VIII ст. Це підтверджується тим, що згідно з дослідженнями І. І. Срезневського, Є. Ф. Карського та інших учених, можливим джерелом кирилиці було грецьке унціальне письмо не IX, а VII—VIII ст.[34] У візантійських джерелах є згадки про запровадження

[31] *Дегтерева Т. А.* Становление норм литературного языка. М., 1963, с. 119.
[32] *Лихачев Д. С.* Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили. М., 1973, с. 34.
[33] Див.: *Истрин В. А.* Зазнач. праця, с. 278.
[34] Див.: *Срезневский И. И.* Палеографические заметки. — Изв. Акад. наук, 1860, 9, с. 161.

грецького письма у руських племен з 866 р. Так формувалося слов'янське «протокириличне» письмо. Протосхіднослов'янське письмо деякі дослідники, наприклад В. О. Істрін, ототожнюють із стародавньою глаголицею, знаходячи в ній спільність у накресленні літер із єврейсько-хозарськими буквами [35]. Проте цей дослідник не тільки не обстоює великого значення глаголичного письма для формування спільнослов'янської літературної мови, а навпаки, твердить, що «у зв'язку з недостатнім розвитком у другій половині І тисячоліття політичних і культурних зв'язків між слов'янськими племенами, формування кожного з описаних трьох видів дохристиянського слов'янського письма (протокирилиці, глаголиці й «черт та різів». — *В. Р.*) могло відбуватися різними шляхами»[36]. Отже, знову приходимо до думки про те, що широкі міжслов'янські зв'язки, розвиток спільнослов'янської літератури на базі спільнослов'янської літературної мови завдячують саме діяльності Кирила й Мефодія.

Що ж до доказів на користь існування в стародавніх слов'ян, зокрема у східних, початків письма, то їх можна знайти й у відомих арабських джерелах. Арабський мандрівник Ібн-Фодлан під час перебування у волзьких болгар був свідком поховання руса. Цю подію він описує так: «Спочатку вони розвели вогнище, далі збудували щось подібне до великого пагорба і поставили в середині його великий дерев'яний стовп з білої тополі, написали на ньому ім'я цього мужа та ім'я царя русів і відійшли» [37]. Про наявність письма у східних слов'ян згадує також арабський письменник Ель-Массуді (напис. в 956 р.) [38], арабський учений Ібн-ель-Недім [39] та ін. Очевидно, згадувані в цих спогадах написи не мали нічого спільного ні з грецьким, ні з латинським письмом, з якими арабські очевидці, безперечно, були знайомі. Проте немає ніяких підстав вбачати в них знаряддя розвитку слов'янської літературної мови.

І все ж можливо, що книги у слов'ян, писані слов'янськими мовами, були ще до Кирила і Мефодія. Про це розповідається в VIII главі мораво-паннонського житія Кирила, яке дійшло до нас у 23 списках. Автор житія говорить про те, що Костянтин Філософ під час мандрівки до хозарів знайшов у Криму, в Херсонесі, євангеліє і псалтир, писані «русьскыми письмены». Трапився й чоловік, який говорив по-руському. Костянтин «бесѣдова съ нимъ и силу рѣчи приимъ, своеи бесѣдѣ прикладаа различнаа письмена, гласнаа и согласнаа». Невдовзі він став читати й розмовляти цією мовою, «и мнози ємоу дивлахѫ».

Чому багато людей дивувалося, чуючи, як Костянтин читає й розмовляє руською мовою? Причин цього могло бути дві: або

---

[35] *Срезневский И. И.* Палеографические заметки, с. 280.
[36] Там же.
[37] Путешествие Ибн-Фодлана на Волгу. Под ред. И. Ю. Крачковского. М. — Л., 1939, с. 83.
[38] Див.: *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Спб., 1870, с. 139.
[39] Там же, с. 140.

в Херсонесі було дуже мало людей, які могли б читати цією мовою, або між македонською говіркою Костянтина і мовою псалтиря та євангелія було чимало відмінностей. Проте не виключено, що позитивну відповідь можна дати й на обидва питання. Можливо, до Костянтина і Мефодія хтось із жителів Херсонеса руського походження зробив спробу створити руський (слов'янський) алфавіт і, переклавши з грецької богослужбові книжки, скористався ним як руським письмом. Проте оскільки християнство на Русі офіційно ще не запроваджувалось (на відміну від Моравії), то ці книжки не знайшли застосування, і Костянтинові по суті довелося їх розшифровувати. Це, безперечно, могла робити тільки та людина, яка добре знала слов'янську мову в тому її різновиді, яким були написані книжки. Адже на IX ст. мова крайнього слов'янського півдня (Македонія) і крайнього слов'янського північного сходу (Русь) уже не була єдиною. Інакше Костянтинові не довелося б учитися у руса його мови. Висловлювалися, правда, здогади, нібито ці книжки були написані іншою (готською) мовою або іншим письмом (сірійським або скандінавськими рунами). Припущення про іншу мову відпадають, бо в такому разі Костянтин не зміг би перейняти від місцевого руса його мову в настільки короткий строк, що «мнози ємоу дивлахѫ». До того ж невідомо, чому б у нього виник раптом інтерес до іншої, неслов'янської мови, коли він мав намір створювати слов'янське письмо. Слід, мабуть, погодитися з В. О. Істріним: «Найвірогідніше, що книги, знайдені Костянтином, були написані руською мовою протокириличним письмом, яке вийшло з грецького письма» [40]. Правда, дослідник не виключає й того, що книги були написані протоглаголичним письмом, яке виникло з «черт і різів» [41].

Є й інші свідчення на користь існування письма у східних слов'ян до прийняття ними християнства [42].

Яке ж письмо створили місіонери: кирилицю чи глаголицю? Питання звучить нібито дивно: раз письмо назване кирилицею, то й автором його міг бути тільки Кирило. Насправді ж відповідь на нього не така вже й проста. Виходячи з того, що в Моравії, де працювали Костянтин і Мефодій, більшість рукописів написано глаголицею, деякі вчені (Ч. Лоукотка, А. М. Селищев, Л. А. Якубинський та ін.) повторюють давню думку Й. Шафарика, висловлену ним ще в 1858 р. в праці «Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus» («Про виникнення і батьківщину глаголиці»), що Костянтин створив глаголицю. Що ж до кирилиці, більше поширеної в Болгарії і в східних слов'ян, то автором її був один із учнів Костянтина — Климент, який наблизив її до грецького уставного письма. Головною підставою для таких припущень є те, що багато рукописів, написаних глаголицею (Зографське євангеліє, Ассема-

---

[40] *Истрин В. А.* Зазнач. праця, с. 285.
[41] Там же.
[42] Там же, с. 286—287.

нове евангеліє та ін.) або кирилицею (Савина книга) списані з більш ранніх глаголичних зразків [43].

Є й інші докази на користь того, що витвором Костянтина Філософа була саме глаголиця. Так, С. Е. Гранстрем підкреслює, що глаголиця штучно створювалась для церковних потреб, тоді як в основі кирилиці лежить грецьке унціальне письмо, яким слов'яни користувалися ще до «устроєнія» [44]. Такої ж думки дотримуються Е. Георгієв та інші болгарські вчені.

Існують, проте, й інші припущення щодо походження і часового співвідношення кирилиці й глаголиці. П. Я. Черних, Н. А. Константинов, Е. М. Епштейн та інші вважають, що Костянтин створив кирилицю на основі грецького унціального письма, запозичивши літери для позначення специфічних слов'янських фонем із глаголиці, якою слов'яни користувалися раніше. Д. С. Лихачов пише, що і кирилиця, і глаголиця існували у слов'ян ще в дохристиянський період. Цю гіпотезу з деякими видозмінами підтримує В. О. Істрін [45]. На його думку, грецьке письмо послужило основою для виникнення протокирилиці, а «черти і різи», можливо, не без впливу грецького, а згодом хозарського письма, дали початок глаголиці. Костянтин удосконалив один із варіантів цього письма, спростивши його графічно і наблизивши до грецького богослужбового уставу.

Кириличний алфавіт з XI ст. широко застосовується в духовній і світській літературі східних слов'ян. Від давньоруського періоду його успадкували всі три східнослов'янські народи: російський, український і білоруський. Закріпився він і на слов'янському півдні: у болгар, македонців і сербів. На основі російського варіанта кириличного алфавіту створено письмо для багатьох народів і народностей Радянського Союзу.

Давньоукраїнські, давньоросійські й давньобілоруські пам'ятки писалися в XIV—XV ст. уставним письмом, що характеризувалося геометрично чітким і роздільним написанням літер, і півуставом, що розвинувся на його основі і відзначався меншою строгістю в накресленні літер і наявністю скорочень. З кінця XV ст. набуває поширення скоропис. І півуставне письмо, і скоропис мали певні відмінності у різних східнослов'янських народів. Як про це йтиметься далі, відмінності в накресленні літер були навіть у різних канцеляріях близьких між собою східнослов'янських земель, скажімо, Галичини й Волині.

---

[43] *Kurz J.* Cyrilometodějské a církevněslovanské práce P. J. Šafaříka. — Acta Universitatis Carolinae. Philologica, 3. Slavica Pragensia, 1961, 3, s. 14; *його ж.* Какой из славянских алфавитов древнее — глаголица или кириллица; какой из этих алфавитов создан Кириллом и Мефодием? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958, с. 305—311.

[44] Див.: *Гранстрем С. Э.* Какой из славянских алфавитов древнее — глаголица или кириллица; какой из этих алфавитов создан Кириллом и Мефодием? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958, с. 316—318.

[45] Див.: *Истрин В. А.* Зазнач. праця. с. 301—307.

§ 4. Найдавніші свідчення про діалектне членування спільноруської мови. Протоукраїнські, проторосійські і протобілоруські риси в пам'ятках давньоруської мови. Найдавніші пам'ятки епохи Київської Русі написано старослов'янською мовою і відносно унормованою давньоруською.

Вони можуть дати лише приблизне уявлення про діалектне членування давньоруської мови. До того ж від давньоруського періоду (XI—XIV ст.) збереглося понад 500 книг, а більш-менш надійні, хоч і поодинокі факти, крізь які просвічує колишній діалектний поділ східнослов'янської єдності, можна виявити лише в деяких із них. Як правильно зазначав Л. А. Булаховський, «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки — все це у великій мірі закриває від нас живу стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступити на поверхню лише більш-менш випадково» [46].

І все ж спільні риси, особливо фонетичні, властиві всім руським наріччям, всупереч церковнослов'янській основі більшості пам'яток, проступали тут досить виразно. На це звертав увагу ще О. О. Шахматов. «Церковнослов'янська мова,— писав він,— дуже швидко набула звукового обличчя руської мови; її особливі звуки, невластиві руській мові, замінювалися відповідними руськими звуками, і ті, що говорили нею, не докладали ніяких зусиль до того, щоб зберегти в своїй вимові чужі для їхньої рідної мови староболгарські особливості» [47].

За свідченням найдавніших давньоруських пам'яток, усі східнослов'янські говори характеризувалися такими мовними рисами, як повноголосся, перехід початкового **є** в **о**, втрата носових голосних ѫ та ѧ. Наприклад, повноголосся фіксується в Ізб. 1073 р. (*полонъ* — 63 б, *полоньникъ* — 67 б, *золобу* — 105), в Ізб. 1076 р. (*морокъ* — 170 б, *соромѧживу* — 102, *переже* — 120, 125, *въ полонѣ* — 71, *полоньникы* — 83 б), в Житії Феодосія Печерського XII ст. (*сорочицю* — 47, *оболость* — 63,68). Давньоруське **о** замість **є** засвідчує Ізб. Св. 1076 р. (*одинъ* — 168 б, *въ одиньшнадесѧте чѧсъ* — 127), Іпатіївський літопис (*одна* — 514, *одиному* — 513) та ін. Усім східнослов'янським діалектам цього часу було властиве розрізнення голосних нормального творення і коротких.

Уже в найдавніших пам'ятках помітне й діалектне членування східнослов'янської мовної території. Деякі фонетичні явища, поширені в діалектах спільносхіднослов'янської мови, очевидно, виникли ще в надрах спільнослов'янської єдності. Так, Ф. П. Філін припускає, що російське **а** давніше за **о** в ненаголошеному складі, бо саме **о** розвинулося з праіндоєвропейського ненаголошеного **а**, а не навпаки. До того ж акання збереглося не тільки в південновеликоруських говорах, російській літературній та білоруській мовах, але і в родопському (смолянському) діалекті болгарської мови, в

[46] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 43.

[47] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. — Энциклопедия славянской филологии, вып. 11, 1, Пг., 1915, с. 161.

одному з сербохорватських діалектів і т. ін[48]. Спорадично воно простежується і в українських говірках [49].

Розглядаючи праруський діалектний поділ, треба мати на увазі, що ізоглоси, які існували в спільносхіднослов'янській мові, часто не збігалися з територією поширення історично засвідчених російської, української і білоруської мов. Як правильно зауважує Ф. П. Філін, «сучасні східнослов'янські мови — продукт складних культурно-історичних змін. Вони походять не безпосередньо із спільноруської прамови, а склалися на базі наріч, на які вона розпалася» [50]. Окремі факти і явища, які тепер засвідчуються східнослов'янськими мовами та їх діалектами, колись могли мати спільноруський характер [51]. Наприклад, за рефлексами, які давав колишній ѣ, староруська мова розпадалася щонайменше на шість діалектних зон [52]. О. О. Шахматов твердив, що на IX—X ст. у староруській мові було три великих наріччя: південноруське (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Галицько-Волинська земля), східноруське, або середньоруське (Смоленсько-Полоцька і Ростовсько-Суздальська землі) та північноруське (Псковщина і Новгородщина).

До ознак, які фіксуються в південних пам'ятках давньоруської мови і які згодом стали характерними для української мови, могли належати чергування **у** з **в** (явище, спільне з білоруською мовою), перехід **ѣ** в **і** (явище, спільне з північноросійськими говорами), перехід **е** в **о** після шиплячих та **j** (зокрема в формах дієприкметників), вживання фрикативного **г** (явище, спільне з білоруською мовою і південноросійськими говорами), утворення середнього **и**, велике поширення закінчення **-ови (-еви)** у дав. відм. одн. чол. роду, збереження кличної форми, закінчення **-ѣ** в род. відм. одн. іменників з основами на **-ja** *(землѣ > землі)*, уживання флексії **-мо** в 1 ос. множини різних часових форм, можливо, поширення **-ѣ-** в формах наказового способу під впливом аналогії і утворення форм імперфекта на **-ть**.

Усі ці риси трапляються в пам'ятках XI—XII ст., що походять з південної Русі, зокрема в збірках великого князя Святослава 1073 і 1076 років, «Руській Правді», житіях Феодосія Печерського та Бориса і Гліба, в Галицькому євангелії 1144 р., у «Тринадцяти словах Григорія Богослова» XI ст. та ін.

Чергування **у** з **в** — спільна риса сучасних української та білоруської мов. Вона розвинулася, очевидно, не пізніше XII ст., хоч за пам'ятками вперше фіксується в останній чверті XIII ст.: *в сѣбе* (смол. грамота 1284 р.), *вдобь* замість *удобь* (Псалтир 1296 р.). Про

---

[48] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 114.
[49] Там же, с. 139.
[50] Там же с. 114.
[51] Див.: *Котков С. И.* Памятники русской письменности и историческая диалектография. — Вопр. языкознания, 1975, № 2, с. 20.
[52] Див.: *Филин Ф. П.* Зазнач. праця, с. 114.

можливість вимови ѣ як і свідчать такі приклади з пам'яток цього часу: написання *ницѝи* замість *нѣціи* — 5, *въ вѣри* замість *въ вѣрѣ* — 17 б, *нимаю* замість *нѣміа* — 142, *исцили* замість *исцѣли* — 162 б, *въ разуминию* замість *въ разумѣнию* — 264, *видома* замість *вѣдома* — 6 в Ізб. Св. 1073 р., *сицими* — 66 і *сицѣми* — 50 в Житії Феодосія Печерського, *витви* замість *вѣтвѣ* в Тріоді пісній Мойсея Киянина та ін[53]. На користь переходу ѣ в і може свідчити топонімічний матеріал, скажімо, написання *Зимигола* поряд із *Зимѣгола* в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах і под[54]. Найдавніші південноруські пам'ятки засвідчили перехід **е** в **о** після шиплячих, але здебільшого в морфологічних категоріях, зокрема у відмінкових формах активних дієприкметників: *дьржащомъ* («Слово Ипполита», XII ст.), *не рассуждающомъ, носящому* («Лѣствица», XII ст.), *пожившомъ, приѥмшомоу, стоящомъ* («Тріодь Мойс. Киянина», XII—XIII ст.) та ін. Як свідчення того, що на півдні Київської Русі **г** вимовлявся як фрикативний звук, наводять ряд пропусків літери **г** або написання її як **х** в давніх пам'ятках. Так, в Ізб. 1073 р. знаходимо *мночьстьныихъ* замість *многочьстьныихъ* — 264, в Ізб. 1076 р. — *изниѥть* замість *изгниѥть* — 237, *сърѣшу* замість *съгрѣшу* — 1 б, у Словах Григорія Богослова XI ст. — *ходъ* замість *годъ* — 146, у написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича близько 1151 р. — *своего осподаря* і под.[55] З XII ст. в пам'ятках відображається поплутання **ы** та **и**, що свідчить про початки їх збігу в одному звукові. Так, у Житії Феодосія Печерського XII ст. знаходимо *ти* замість *ты* — 50; це фонетичне явище знайшло відбиття і в написанні *помозыте* на фресці «сорока севастійських мучеників» у Київському Софійському соборі. Процес збігу голосних **ы** та **и** в одному звукові відбувався в цей час і в інших слов'янських мовах.

У давньоруській мові іменники чоловічого роду з давньою основою на -ŏ могли приймати в дав. відм. одн. закінчення іменників з давньою основою на -ŭ і навпаки. Перша тенденція найвиразніше виявлялася в південноруських пам'ятках: *коневи* (Ізб. 1073 р.),

---

[53] Слід, проте, мати на увазі, що подібні написання трапляються і в московських пам'ятках XVII ст., напр., *свѣдительствуеть* замість *свѣдѣтельствуеть* (*Кузнецов П. С.* К исторической фонетике ростово-суздальских говоров. — Доклады и сообщения Института русского языка, 1948, вып. 2, с. 146), хоч це зовсім не свідчить про вимову ѣ як і у живій мові тодішнього московського населення. Тому зрозумілий скептицизм Л. А. Булаховського (зазнач. праця, с. 123—124) щодо можливості бачити в цих прикладах відбиття переходу ѣ в і.

[54] Див.: *Марков А.* Заметки по русской диалектологии. — Рус. филол. вестн., 1916, т. 66, вып. 1, с. 164—266.

[55] Визнати ці випадки за незаперечне свідчення вимови **г** як фрикативного звука все ж важко. В юридичних документах XVII ст., написаних у Москві, теж можна натрапити на *хрѣхом* замість *грѣхом, Боучаров* замість *Богучаров, княиня* замість *княгиня, знила* замість *сгнила* і под., і все ж дослідники не можуть визнати це за підставу «для перегляду усталеної думки про вживання в старому московському говорі за загальною нормою вибухового «г» (*Котков С. И.* Московская речь в начальный период становления русского национального письма. М., 1974, с. 178).

моужеви, доухови, конєви (Ізб. 1076 р.), *Холмови, лєдови, Батыєви, Глѣбови, Давыдови* (ЛЛ) та ін. Клична форма, род. відм. іменників -jā-основ на **-ѣ** *(землѣ, доушѣ)* були характерними ознаками давньоруської мови і тому, природно, вживалися у всіх пам'ятках. Отже, це не були відмітні риси південноруських пам'яток. Як протоукраїнські особливості їх можна розглядати тільки ретроспективно. Що ж до дієслівної флексії **-мо**, вживаної в 1 ос. множини теперішнього часу, то її вперше засвідчують такі документи: Ізб. 1073 р. *(пьємо* — 121 б), Слова Григорія Богослова XI ст. *(не вѣроуємо* — 45), Успенський зб. XII—XIII ст. *(вѣровахомо* — 79 а) та ін.

До діалектних рис південноруського характеру Л. А. Булаховський відносив також, правда, із застереженнями, поширення фіналей **-ѣмъ, -ѣте,** що були характерні для 1—2 ос. множини наказового способу дієслів з основами на **-е-** та **-не-**, на дієслівні основи з суфіксами **-ø-, -и-**: *несѣмъ, несѣте; ходѣмъ, ходѣте* [56]. Проте насторожує той факт, що вияви цієї аналогії зовсім не зафіксовані в українсько-білоруських грамотах XIV—XV ст [57]. Щодо флексії **-ть** у 3 ос. однини й множини імперфекта, то Л. А. Булаховський слідом за П. А. Лавровським вважав, що в північних пам'ятках вона була менше звичною, ніж у південних. В Іпатіївському літописі і в «Словѣ о плъку Игоревѣ» кінцеві елементи *-шеть* і *-хуть* були панівними, тоді як у новгородських і псковських літописах вони трапляються дуже рідко [58].

Говорам Західної Русі ще до занепаду глухих були, очевидно, властиві такі риси, як акання, фрикативне **г**, тверде **р**.

Щодо говорів з території поширення сучасної російської мови, то тут локалізацію рис, які б охоплювали всю російськомовну територію, провести важче. Найвиразніше виділяється північний захід, Псковська земля, північноруський діалект якої характеризується деякими своєрідними рисами: нерозрізненням м'яких свистячих і шиплячих та вживанням сполучень kl, gl на місці спільнослов'янських tl, dl [59]. Щоправда, поплутання м'яких свистячих і шиплячих займає значно більшу територію, охоплюючи Псковську, Новгородську і Смоленську землі. Факти, що засвідчують це явище, є вже в найдавніших пам'ятках, зокрема в Новгородській Мінеї 1095 р. *(видьчь* замість *видьць* — 34, *пѣвьчь* замість *пѣвьць* — 34, *чвѣтъ* замість *цвѣтъ* — 59, *цр̑ево* замість *чрѣво* — 59), у Новгородській грамоті Варл. Хутинського після 1192 р. *(цьто* замість *чьто),* в Новгородській кормчій 1282 р. *(володимирица* замість *володимирича* — 615), в Новгородському синодальному літопису *(оу мирославицѧ* зам. *оу мирославичѧ),* у Смоленській грамоті 1229 р. *(всемъ коупчемъ* замість *всемъ коупцемъ)* та ін.

---

[56] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 69.
[57] Див.: *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971, с. 52.
[58] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 72.
[59] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка. М., 1965, с. 97.

Досі йшлося про фонетичні й граматичні риси, що по-різному виявлялися в пам'ятках давньоруської мови, які походять із різних територій. Специфічні особливості здавна виявлялися і в лексиці давньоруських говорів. Так, зокрема, пам'ятки з території Південної Русі фіксували такі невідомі або зовсім маловідомі на Півночі слова, як *криница, лѣпокъ* [60], *зоря* (у знач. «зірка»), *порох* (у знач. «пилюка») [61], сполучники *та* (у знач. «і»), *бо* [62], *багно, (о)болонь(е), гай, глей, глек, ирий, лимень* (від гр. λιμην), *пуща, рѣнь, ролья* та ін.[63] Звичайно, ці лексичні вкраплення можуть свідчити лише про окремі діалектні явища в тодішній давньоруській лексиці. «Те, що виявляють відносно свого лексичного складу староруські літописи,— слушно відзначав Л. А. Булаховський,— веде до єдиного висновку в питанні про стосунок літературної мови, відбитої в них, до сучасної нам української: староруська літературна мова лексично далека від специфіки теперішніх українських говірок, і треба, отже, визнати, що словник останніх, в усьому істотному, що його відрізняє від великоруських говірок, усталився в пізніший час»[64].

Значно виразніші риси, що їх можна назвати протоукраїнськими, проторосійськими й протобілоруськими, з'являються після занепаду глухих голосних **ъ** і **ь**, тобто з кінця XII—XIII ст. На цей час досить чітко починають виділятися за пам'ятками новгородський, галицько-волинський і смоленсько-полоцький, менш чітко — київський і ростовсько-суздальський діалекти. Галицько-волинський і київський говіркові масиви можна віднести до протоукраїнських, новгородський і ростовсько-суздальський — до проторосійських, смоленсько-полоцький — до протобілоруських.

Протоукраїнськими мовними рисами, за свідченням писемних пам'яток того періоду, можна вважати такі, як перехід етимологічних **о** та **е** в новозакритих складах у звуки іншої якості, найімовірніше в дифтонги, ствердіння приголосних перед **и** та **е**, збереження дзвінкої вимови приголосних в кінці слова і складу після занепаду зредукованих голосних, розвиток придихових звуків на початку слова перед голосними, виникнення форм типу *життя,* рефлексація trъt, tlъl як **-ры-**, **-лы-**, згодом перехід **л** у **в** в кінці слова чи складу.

Уже в Добриловому євангелії 1164 р. знаходимо написання *камѣнь, ремѣнь, сѣдмь, шѣсть, пѣщь, в нѣмь, осѣмь, по чюжѣмь* та ін., які, на думку О. Соболевського [65], мають свідчити про появу дифтонгів, що розвинулися з етимологічного **е**. Подібні приклади

---

[60] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 85.
[61] Там же, с. 91.
[62] Там же, с. 93—94.
[63] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 519 і далі.
[64] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 99.
[65] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. М., 1907, с. 51.

знаходимо також у Типографському евангелії XII ст. № 7 (*розорѣние, камѣнь, сѣмѣньныя, грядѣть* та ін.), Типографському евангелії XIII ст. № 6 (*перстѣнь, камѣнь, оучитѣль, зѣмнаю, весѣлье, шѣстью*), в Житії Сави Освященного XIII ст. (*корѣние*), в Галицькому евангелії 1266—1301 pp. (*пѣщь, шѣсть, сѣдьмь*) [66], у Лаврських листках XII—XIII ст. (*съгрѣшѣнья* — 1 б, *хоулѣнья* — 1 б, *оставлѣнья* — 1 б, *благоволѣнье* — 3, *оставлѣнье* — 3, *отпущѣнье* — 3) та ін. Дифтонг **ȣ͡у**, що виникав на місці етимологічного **о**, звичайно, передавався через **у**: *луи* замість *лой* («Лѣствица», XII ст.).

Ствердіння - почалося ще з XII ст. На думку одних учених, цей процес закінчився в XIII ст. [67], на думку інших, він тривав аж до XVI ст. [68] Про відсутність асиміляції приголосних в кінці слова або складу у південноруських пам'ятках може свідчити той факт, що це явище не засвідчене в жодній пам'ятці з території Південної Русі. У XIII—XIV ст. трапляються слова, в яких перед початковим голосним розвинулося **в**: *воовчии* (Галицьке еванг. XIII ст.), *вон* (Гр. Володислава 1378 р.). Щодо асиміляції **j** попереднім приголосним, тобто виникненням форм типу *суддя, життя*, то О. О. Шахматов вважає за можливе віднести початок цього процесу ще до занепаду коротких голосних [69]. Але приклади, що можуть підтверджувати це явище, він наводив тільки з пам'яток, написаних не раніше XIII ст.: *своє именѣ* (Повчання Єфрема Сіріна, XIII ст.), *ѡтъ терьнья вѣнець* (Путнянське еванг. XIV ст.), *осуженню* (Еванг. Верковича XIV ст.), *прязъ обвезаннѣ присягы нашои* (Буков. гр. 1462 р.) та ін. Сполучення **-ри-, -ли-** у пам'ятках засвідчуються з XIII—XIV ст.: *яблыко* (Житіє Сави Освященного, XIII ст.), *скрыжетъ* (Луцьке еванг. XIV ст.), *дрыва* (Грам. 1424 р.) та ін [70]. Перехід **л** у **в** в кінці складу, на думку О. О. Шахматова, відбувався не раніше XV ст., бо тільки від цього часу українсько-білоруські грамоти фіксують написання типу *Видовда* замість *Витолда, Вовчькевичь* та ін.[71]

Ці риси протоукраїнських говорів доповнюються тими, які відбивалися в давньоруських пам'ятках ще раніше: чергуванням **у** з **в**, наявністю протетичних приголосних, переходом **ѣ** в **і**, уживанням **о** на місці етимологічного **е** після шиплячих (зокрема, в формах дієприкметників), уживанням фрикативного **г** та ін.

---

[66] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 299—300.

[67] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 311.

[68] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1. М., 1907, с. 198.

[69] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 306.

[70] Див.: Історична граматика української мови. Авт.: *О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко.* К., 1962, с. 129.

[71] Див.: *Шахматов А. А.* Зазнач. праця, с. 308.

Протобілоруські й проторосійські пам'ятки цього періоду засвідчують спільне для них «акання», відсутність ствердіння приголосних перед **е** і чітке розрізнення **ы** та **и**, чергування **е** з **о** не тільки в позиції після шиплячих та **j**, але й після м'яких приголосних (останнє, щоправда, не в усіх говорах) та ін.

Для середньоруських говорів був характерний перехід **-ый, -ий** в **-ой, -ей**. На відміну від білоруських говорів у більшості російських розрізнення **ѣ** та **е**, особливо під наголосом, зберігалося аж до XVII ст. включно.

Аналізуючи так званий смоленсько-полоцький діалект за пам'ятками XIII—XIV ст., О. Соболевський звертає увагу на такі його особливості, як збіг голосних **ѣ** і **е** в одному звукові, взаємне поплутання **ч** і **ц** (*немѣчь, немьчемъ, куноемьчи, немьчиць, при Романовиці* та ін.), а також вільна заміна **в** через **у** (*уздумалъ, а у Ризѣ, у Смольнѣскъ* та ін.). Перша й третя риси є відбиттям білоруської фонетичної системи [72].

Головними документами, що використовуються для аналізу спільносхіднослов'янської мови Київської Русі з її окремими діалектними особливостями, є Остромирове євангеліє, написане в 1056—1057 рр. в Києві або Новгороді, Мстиславове євангеліє, написане близько 1115 р., і Юріївське — близько 1120 р. (обидва походять, очевидно, з Києва), Галицьке євангеліє 1144 р., знайдене поблизу Галича, Христинопільський апостол XII—XIII ст., написаний в Галичині або на Волині, Ростовський апостол 1220 р., написаний у Ростові Великому.

Значний інтерес становлять найдавніші житія святих. Це, зокрема, Новгородські мінеї (від гр. μηνιατος «місячний» — житія, поділені за місяцями в порядку їх святкування) 1095, 1096 і 1097 рр., Успенський збірник XII ст., який містить Житіє Феодосія Печерського і сказання про руських святих Бориса і Гліба.

Своєрідними довідниками з усіх відомих на той час галузей знання були збірники («ізборники») князя Святослава Ярославовича 1073 і 1076 рр.

Уся названа вище література була написана старослов'янською (церковнослов'янською) мовою. Вона поділялася на перекладну (євангелія, повчання, «ізборники») та оригінальну (житія святих, слова-проповіді). Ще більший інтерес становлять пам'ятки, написані давньоруською мовою з більшими чи меншими домішками старослов'янської.

Найдавнішим документом, що засвідчує давньоруську мову, є напис на Тмутораканському камені, датований 1068 р. Серед пам'яток пізнішого часу найбільш досліджені «Слово о полку Ігоревім», Лаврентіївський літопис, списаний монахом Лаврентієм у 1377 р. в Суздальській землі з більш раннього оригіналу, та Іпатіївський, знайдений в Іпатіївському монастирі поблизу м. Костроми.

---

[72] Див.: *Соболевский А.* Смоленско-полоцкий говор в XIII—XV вв.— Рус. филол. вестн., 1886, т. 15, № 1, с. 7.

Обидва списки починаються з «Повѣсти временьныхъ лѣтъ», оригінал якої припадає на XI—XII ст. У складі Лаврентіївського літопису міститься ще Суздальський, у складі Іпатіївського — Київський і Волинський літописи. Давньоруською мовою написана також низка юридичних документів, зокрема декілька списків «Руської Правди», найдавніший з яких міститься в Новгородській кормчій книзі 1282 р., різного роду грамоти (договірні, вкладні, документи про купівлю й продаж, заповіти і т. ін.).

До церковнослов'янських пам'яток, які написані в XII—XIV ст. на південноруських землях і поодинокими прикладами засвідчують фонетичні, граматичні й лексичні особливості, що згодом стали ознаками української мови, належать Добрилове евангеліє 1164 р., Типографське евангеліє № 7, яке, за О. Соболевським[73], відбиває галицько-волинські мовні риси, Типографське евангеліє № 6, Галицьке евангеліє 1266—1301 рр., Євсевійове евангеліє 1283 р., Житіє Сави Освященного XIII ст., Повчання Єфрема Сіріна XIII ст., Тріодь Мойсея Киянина XII—XIII ст., Полікарпове евангеліє XIV ст., Євангеліє Верковича XIV ст., Путнянське евангеліє XIV ст., Луцьке евангеліє XIV ст. та ін.

Відмінності між південними, західними і північно-східними масивами східнослов'янських говорів могли б лишитися локальними явищами і не привели б до утворення трьох східнослов'янських мов, якби не сукупність історичних умов, що спричинили формування в XIII—XIV ст. трьох східнослов'янських народностей, кожна з яких характеризується спільністю території, розвитком своєрідних рис у культурі і закріпленням у мові тих характерних особливостей, які розвивалися ще в спільносхіднослов'янський період.

§ 5. Виникнення трьох східнослов'янських народностей і їх мов. Головні особливості давньоукраїнської мови XIV—XV ст. Діалектне членування староукраїнської мови. Протягом IX—XI ст. у складі давньоруської держави відбувся процес консолідації великих феодальних земель — князівств. Але у 30—50-ті роки XII ст. від Києва відокремились усі значні феодальні князівства. Київська Русь була поділена на ряд феодальних земель, серед яких найвпливовішими були Ростово-Суздальське, Новгородське, Смоленське, Муромо-Рязанське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське князівства. Проте східні слов'яни у цей час були ще єдиною давньоруською народністю з єдиною, хоч і діалектно подрібненою народною мовою і спільною давньоруською літературною мовою.

Серед південно-західних руських князівств після втрати Києвом ролі єдиного стольного міста, а Київським князівством — ролі провідного об'єднавчого центру всього східного слов'янства великого політичного значення у другій половині XII — першій половині

---

[73] Див.: *Соболевский А.* Очерки по истории русского языка, ч. 1, 1884, с. 70.

XIII ст. набувають Галицька і Волинська землі, які з 1199 р. були об'єднані в одне князівство. Ця державно-політична єдність стояла на перешкоді експансії в східнослов'янські землі з заходу — з боку угорських і польських феодалів та німецьких військово-релігійних орденів.

Галицько-волинські землі менше, порівняно з іншими південноруськими князівствами, потерпіли від монголо-татарської навали у першій половині XIII ст. Князь Данило Романович визнав залежність від Золотої Орди тільки в 1246 р. Проте наслідки цієї навали виявлялися не тільки в прямому знищенні руських міст, господарських центрів, осередків культури. Татарське ярмо ослабляло руські землі політично і посилювало феодальну роздробленість. За образним висловом К. Маркса, воно «висушувало душу руського народу». У 1254—1255 рр. галицько-волинський князь Данило Романович завдав декілька поразок татарам, але змушений був визнати владу татарських ханів. Оточене з усіх боків ворожими феодальними державами і ослаблене феодальними усобицями, Галицько-Волинське князівство в XIV ст. втратило свою незалежність. Його землі були розподілені між феодалами польськими (з 1349 р.) і литовськими (з 1345 р. до кінця століття).

Незважаючи на те, що великий князь литовський Ягайло Ольгердович уклав у 1385 р. угоду про об'єднання Литви й Польщі (Кревська унія), обидві держави практично вели самостійну політику до 1569 р.— часу укладення Люблінської унії, згідно з якою литовський державно-політичний організм розчинявся в польській державі.

Протягом двох століть Велике князівство Литовське, захопивши більшу частину південних і західних руських земель, було спадкоємцем культури стародавнього Києва. Як і Володимиро-Суздальське князівство на північному сході, так і Велике князівство Литовське на південному заході будували судочинство, виходячи з «Руської Правди», розвивали культурні традиції, вироблені в Київській Русі, користувалися у світському житті руською мовою — продовженням давньоруської літературної мови, а в церковній відправі — спільною для всіх православних слов'ян старослов'янською.

Менше можливостей для розвитку культурних традицій Київської Русі мали південнослов'янські землі, що увійшли до складу інших держав: Польщі (Галичина і Західна Волинь), Молдавії (Буковина й частина південного Поділля), Угорщини (Закарпаття). Цей розподіл південноруських земель не сприяв, безперечно, консолідації їх в єдине господарсько-культурне і політичне ціле. Проте єдність походження, мови, культурних традицій цих земель із землями всієї Русі була в свідомості населення всіх цих подрібнених частин єдиної колись країни.

Незважаючи на належність південносхіднослов'янської території до різних держав, між її частинами в XIV—XV ст. і пізніше існували тісні торговельно-економічні зв'язки. У цей час формувався єдиний для цієї території внутрішній ринок, зростали торги

і ярмарки, хоч відсутність значної економічної консолідації була для даного періоду загалом типовою.

Помітну роль у розвитку економічного життя на південно-західних землях Русі відіграло запровадження в ряді великих міст магдебурзького права. Користуючись цим правом, міста могли звільнятися від управління й суду великокнязівських або королівських намісників (воєвод і старост), компетенції яких передавалися магістратові — раді на чолі з війтом. Це був один із елементів зародження власного політичного самоуправління на землях майбутніх України й Білорусії. Відносна правова самостійність заможних мешканців великих міст дала їм змогу створити культурно-релігійні організації — церковні братства, які згодом відіграли значну роль у політичному й культурному житті південно-західних земель.

Велике значення для усвідомлення політичної єдності південноруських земель мало виникнення і розвиток козацтва у середній і нижній Наддніпрянщині. Ці колишні селяни-втікачі, що не витримали кріпосницького гніту своїх і чужих феодалів, охороняли південно-східні рубежі південно-східнослов'янської території від турецько-татарських набігів і на XVI ст. перетворилися в значну військову, а згодом і політичну силу.

Південно-східнослов'янські землі дістали у спадщину від Київської Русі давньоруську літературну мову, яка, насичуючись дедалі більше народними словами й формами, обслуговувала в XIV—XV ст., як мова закону, українські й білоруські землі, була офіційною мовою у Великому князівстві Литовському та в Молдавському князівстві, нею послугувалися польські й угорські королі, татарські хани [74].

У народній мові дедалі більшого поширення набували ті системно зумовлені лексичні, фонетичні, морфологічні й синтаксичні риси, які раніше спорадично виявлялися в мові з різних руських територій і які ми в їх сукупності для часу спільноруської мовної єдності називали протоукраїнськими.

З кінця XIII — початку XIV ст. вони становлять собою ядро нової територіально-мовної одиниці, в якій основні інновації починають виникати і розвиватися хоч і в тісному зв'язку з двома іншими східнослов'янськими територіально-мовними одиницями, але незалежно від них. Це означало, що українська мова стає, поряд із російською та білоруською, окремою системою взаємопов'язаних елементів різних рівнів.

Одночасно з виділенням окремих східнослов'янських мов відбувалося виявлення рис економічної, політичної і культурної спільності української, російської і білоруської народностей, що активно тривало й розвивалося протягом наступних століть.

У створенні передумов для формування української народності значну роль відіграло Галицько-Волинське князівство, яке у пер-

---

[74] Див.: *Русанівський В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. К., 1973, с. 9—10.

шій половині XIII ст. мало певний вплив на всю Наддніпрянщину й зокрема на Київ [75]. Культурно-політичне життя на території колишньої Західної України помітно впливало на мову давньоукраїнських грамот. Проте Галицько-Волинське князівство не стало головним ядром утворення української народності. Центром консолідації української народності була Середня Наддніпрянщина, головним чином Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина, які зберігали відносну незалежність у межах Великого князівства Литовського.

Утворення трьох народностей мало своїм наслідком закріплення за територією кожної з них і за самими народностями, поряд із спільним стародавнім іменем Русь, самостійних назв: *Велика Русь, Україна (Мала Русь) і Біла Русь.*

Фіксацію слова *Україна* вперше зустрічаємо в Київському літописі під 1187 роком у зв'язку з подіями в Переяславській землі, що межувала зі степом, де кочували половці. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець розповідає: «И плакашасѧ по немь вси Переꙗславци ... ѡ немь же Оукраина много постона» (ЛІ, 653). Під 1189 роком той же Київський літопис називає Україною пониззя Галицької землі над Дністром: «Того же лѣ(т). послашасѧ Галичькии моужи к Ростиславоу к Берладничичю. зовоуще его в Галичь. на кнѧжение. ѡн же слышавъ радъ бы(с). испросисѧ оу Давыда. (...) И еха и Смоленьска в борзѣ и приѣхавшю же емоу по Оукраинѣ Галичькои. взѧ два города Галичькыи» (ЛІ, 663—664). У XIII ст. Галицько-Волинський літопис називає цим іменем суміжну з Польщею територію Галицько-Волинського князівства над Західним Бугом. Отже, словом *Україна* на той час позначалася окраїнна стосовно якогось центру територія. Що ж до території, на якій складалася українська народність, то вона, як і раніше, звалася Руссю. Народ цих земель називав себе руссю, русинами, а свою мову — руською.

З XIV ст. грецькі церковні діячі користувалися стосовно Київщини, Галичини й Волині сполученням Мала Русь (μικρά Ρωσια); землі Московської держави дістають у них назву Велика Русь (μεγάλη Ρωσια). Ці терміни були добре відомі церковним, культурним та політичним діячам України в XVI—XVIII ст., які ними досить часто користувалися. Згодом ці назви були офіційно закріплені в законодавстві дореволюційної Росії.

У часи козацьких повстань і національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького назва *Україна* набуває значення «наддніпрянські землі»; мова наддніпрянського населення зветься руською, українською, інколи — козацькою, тоді як мова галичан, наддністрянців і волинян, як і раніше, зветься тільки руською. Назва *Україна* стосовно Наддніпрянщини (згодом і Слобожанщини) уживалася аж до кінця XIX — початку XX ст.—до поширення її на весь етнографічно-історичний простір,

[75] Див.: Історія Української РСР, в 2-х т., т. 1. К., 1967, с. 137.

зайнятий українським населенням. Так було і з назвою *українська мова*. Ще на початку XX ст. І. Франко у передмові до 2-го видання свого «Лиса Микити» відзначав, що він наблизив галицько-руське наріччя свого твору до мови українців, щоб у такий спосіб сприяти виробленню єдиної української літературної мови, спільної для галичан і українців [76].

Остаточно назва *Україна* (а відповідно й назва мови — *українська*) усталилася після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли утворилася Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Мова формованої української народності в XIII—XIV ст. була, звичайно, діалектно подрібненою. Донаціональна українсько-білоруська ділова мова, що була урядовою у Великому князівстві Литовському, куди входили Наддніпрянщина, Волинь і Поділля, і широко використовувалася в економічному, політичному і культурному житті Галичини, Буковини й Закарпаття, справляла на народну мову цього часу незначний вплив. Тогочасні українські діалекти теж відбивалися в цій мові досить мало, оскільки вона була наддіалектним і значною мірою штучним утворенням, що, зрештою, й давало їй змогу успішно виконувати функції урядової мови як на Україні, так і поза її межами. У літературі засвідчено, що саме офіційно-діловий стиль був провідним у формуванні донаціональних літературних мов багатьох європейських народностей [77].

Руська, або українсько-білоруська, ділова мова зберегла успадковану від давньоруського періоду термінологію на означення станових відносин, видів податків і судочинства. Тут залишилися в силі *князі, бояри, старости, намісники, тивуни, серебщизна, видавчина, куни, пересуд* та ін. Проте з поширенням шляхетського привілею на всю литовську, жмудську і руську шляхту (1457 р.) в українсько-білоруській літературній мові з'являються такі запозичені з польської мови слова на означення станових відносин, як *шляхтич, рицар, земляни* [78].

Основою давньої ділової мови в литовсько-руській державі була, очевидно, мова канцелярій Києва та Волині, підтримувана впливом ділової мови з Галицької Русі. Проте в Галичині, яка з 1349 р. потрапила в ленну залежність від польських королів, а наприкінці XIV ст. зовсім утратила самостійність, українська актова мова зазнає впливу польської мови. Як правильно відзначав О. О. Шахматов, тут «рано виявився і далеко зайшов процес роз'єднаності між панівними колами і народом. Перші, досить швидко піддаючись західним впливам, із слов'янських — найбільше польському, денаціоналізувалися і дедалі менше виділяли з себе людей,

---

[76] Див.: *Франко І.* Твори в 20-ти т., т. 12. К., 1949, с. 400.
[77] Див.: *Будилович А.* Общеславянский литературный язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Т. 1. Очерки образования общих языков Южной и Западной Европы. Варшава, 1892, с. 418—419, 284—285 та ін.
[78] Див.: *Perwolf J.* Polácі a Rusíni.— Osvěta, 1881, s. 322.

схильних працювати у східнослов'янському письменстві»[79]. У давньоукраїнських юридичних документах з території Галицької Русі зникають слова на означення руських державних устроїв типу *бояри, воєводи, тивуни, дяци, смерди, вѣче, волость* та ін., а натомість вводяться слова, що побутують на означення польських державних устроїв: *земяне (землянe), рицар, шляхтич, панове рада, подсудокъ, писарь, подскарбии* та ін.

Обмін словами між польською і українською мовами в XIV—XV ст. був, очевидно, взаємний, але у зв'язку з відсутністю польських ділових документів із східнослов'янсько-польського пограниччя встановити міру українського впливу важко.

Справжній розквіт ділової українсько-білоруської мови відбувається в XV—XVI ст. у Великому князівстві Литовському, де, як уже згадувалось, ця мова була єдиною урядовою. Руською мовою було здійснено три видання Литовського статуту: за Сигізмунда I в 1529 р., за Сигізмунда-Августа в 1564 р. і за Сигізмунда III в 1588 р. У всіх трьох статутах відзначалося, що «писар земскии маеть по руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не инымъ азыкомъ и словы». Перший польський переклад Литовського статуту, здійснений Мамонтовичем, побачив світ лише 1614 року [80]. Участь у виробленні давньої ділової мови брали і українські, і білоруські землі. В літературі й досі не розв'язано питання про те, кому належить ця ділова мова: українцям чи білорусам. Є категоричні висловлення як на користь українців, так і на користь білорусів. Наприклад, проф. Й. Первольф був твердо переконаний, що західноруська (українсько-білоруська) ділова мова могла бути створена тільки на українській мовній базі, оскільки вона не відображає жодної виразної білоруської фонетичної риси: ні «акання», ні «дзекання» і «цекання» [81], хоч перше явище розвинулося, очевидно, ще до часів виникнення Київської Русі, а решта, на думку Є. Карського [82],— не пізніше XIV ст. Проте, зважаючи на стійкість давньоруської орфографічної системи, можна припускати, що ці явища могли й не знайти відображення в тодішній писемній практиці. З другого боку, немає підстав для категоричних тверджень про те, що ділова мова литовсько-руської держави була витвором білорусів [83]. Це тим більше малоймовірно, бо ж в основі цієї актової мови лежала юридична мова, вироблена в Київській Русі і відбита в «Руській Правді». Не підтверджене фактами спостереження, нібито українські риси переважали в цих документах у XIV ст., а білоруські — у XV ст.[84] Важко пристати й до протилежної

---

[79] *Шахматов А. А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка, с. 72.

[80] Див.: *Будилович А.* Зазнач. праця, с. 223.

[81] *Perwolf J.* Зазнач. праця, с. 314.

[82] Див.: *Карский Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа, вып. I. М., 1955, с. 345.

[83] Див.: *Янкоўскі Ф.* Зазнач. праця, с. 43.

[84] Див.: *Житецкий П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876, с. 279—280.

думки, нібито ділова західноруська (українсько-білоруська) мова спершу відзначалася переважанням білоруського елемента, але «чимдалі більшої сили в ній набирав український елемент» [85]. У такому разі слід би було виключити абсолютно очевидну роль галицько-волинських земель у становленні цієї мови. Найбільш вірогідною і науково переконливою є думка, що ця мова, зберігаючи давньоруську основу, була спільно розвинута українцями і білорусами, а отже, може називатися українсько-білоруською, або білорусько-українською.

Помітний вплив на дальше вдосконалення українсько-білоруської ділової мови справила чеська юридична література, якої чимало з'явилося ще в XIII ст., за часів Карла IV. Від того часу відомі такі збірники, як «Řád práva zemského» і «Majestas Carolina». Лексичний вплив цих та інших документів відбився в Статуті короля Володислава II, даного Литві 1420—1423 рр. Тут можна знайти цілий ряд термінів чеського походження: *роки* (ч. roky), *речник* (ч. řečník), *územ поводъ* — «позивач» (ч. póvod), *супоръ* — «позваний» (ч. soupeř) та ін.

Чеські запозичення приходять в українську ділову мову не тільки з чеських юридичних документів, а й з польської урядової практики, в якій широко використовувалась чеська мова (поряд з латинською і давньою українсько-білоруською).

Отже, в українсько-білоруській діловій мові XIV—XV ст. виявлялися впливи західнослов'янських мов — чеської літературної і польської, представленої переважно в юридичній практиці.

Українсько-білоруська ділова мова XIV—XV ст. була неоднорідна за своїм лексичним складом, граматичною будовою і фонетичними особливостями. Щоправда, українсько-білоруські грамоти з цього погляду вивчалися ще мало, але й зібраного матеріалу уже досить, щоб підтвердити цей висновок [86].

Серед фонетичних і граматичних рис, що відрізняють галицькі (а також написані в Польщі й Молдавії) грамоти від волинсько-київських та білоруських, Л. А. Булаховський називає такі, як поплутання **ѣ** з **і** в перших та **ѣ** з **е** в других, а також відповідно форми *людий* і *людей*, наявність «нового ятя» *(нарожѣньѥ)* і початки рефлексації **о** в галицьких і молдавських грамотах, чітке розрізнення **ы** та **і** в північно-західних документах і їх поплутання в молдавських та галицьких, закінчення **-оѣ**, **-єѣ** у формах род. відм. одн. іменників жін. роду *(руськоѣ)* у галицько-молдавських грамотах і їхні відповідники **-оє**, **-єє** у волинсько-київських та білоруських, частіше вживання флексії **-мо** в 1 ос. мн. дієслів у південно-західних документах, ніж у північно-західних і т. ін. [87]

---

[85] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 30.

[86] Див.: *Розов В.* Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка.— Университетские известия Киевского университета, 1907, т. 47, № 5, с. 1—20; *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— Збірник комісії для дослідження української мови, АН, 1, 1931, с. 247—338; *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku.— Byzantinoslavica, 4. Kraków, 1934, s. 335—364; *Stang Chr. S.* Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.

[87] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 39—40.

Аналіз грамот, опублікованих В. Розовим, В. Русанівським і М. Пещак, виявляє в документах з Волині, Київщини і Білорусії такі характерні тільки для цього ареалу слова, як *бочка* (П., 9, 11), *вкупе* (П., 6), *вѣлми* (Р., 3), *корчма* (П., 10), *нятство* (П., 82), *обаполъ* (П., 40, 49, 25), *пошлина* (П., 40, 69). Останнє свідчить про мовні зв'язки українсько-білоруських земель з російськими, зокрема з Москвою і Твер'ю.

І українсько-білоруська і російська ділова мова розвивалися, як уже було відзначено, на спільній основі — мові ділових документів Київської Русі. Проте вже на XIV ст. московсько-рязанські, тверські й новгородські документи містили ряд мовних рис, яких не було в українсько-білоруських грамотах, і навпаки. Пор. початки хронологічно близьких російської й української грамот:

Грамота вел. кн. Дмитрія (до 1374 р.).

Се юзъ кнѧ(з) великии дмитрии иоанови(ч) пожаловаль єсмь євсѣвка новоторжьцѧ что идєть ис торъшку в мою вочну на кострому. нєнадобѣ єму никоторaю даньи юмъ ни подвода ни тамга [...]ни мыто ни костки ни побєрєжноє ни гостиноє никоторaю пошлина. [88]

Грамота князів Кейстута і Любарта (після 1341 р.)

ѡ (т) кнѧзѧ, ѡ (т) кєстутѧ. и ѡ (т) кнѧзѧ ѡ(т) люборта. у торунь к мѣстичємь. што юстє просили насъ. абыхомъ васъ пустили до лучцька търговать. чєрєз бєрєстиє. абы вамъ нє закажали. мы хочємь ради то учинити. [89]

І все ж у Великому князівстві Московському, а особливо у Великому князівстві Тверському в XIV—XV ст. використовувалась для зовнішніх ділових зносин літературна мова, яка була ще дуже близька до мови українсько-білоруських грамот. Це, безперечно, сприяло мовному взаємообмінові, особливо лексичному.

Серед юридичних термінів, уживаних у документах з території Росії, траплялися й специфічні, не поширені на заході й півдні руських земель. Так, крім уже відзначеного *пошлина*, можна назвати ще такі слова, як *рубежъ, подать* (АЗР, І, 33), *волостели, по старынѣ, обидные дѣла, показнити, к цѣлованью приведены, холоп, бѣглец* (АЗР, І, 50), *розмирье, нелюбье* (АЗР, І, 51) та ін. Є відмінності і в дипломатиці. Зокрема, українсько-білоруським діловим документам не властиві такі звороти, як «явное дѣло чинимъ», «мнѣ пособляти думою и помочью» (АЗР, І, 51) і под.

У грамотах з Великих князівств Московського і Тверського час від часу трапляються й граматичні форми, характерні для російської мовної території, напр.: *исправитца* (АЗР, І, 50), *нѣшто* (АЗР, І, 51), хоч не виключаються й випадки вкраплення українсько-білоруських фонетичних і морфологічних форм (*всихъ, отыйметъ* — АЗР, І, 50). З XV ст. московські пам'ятки фіксують написання прикметників у род. відм. одн. із закінченням **-ово** [90].

---

[88] *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка X—XIV веков. Спб., 1848, с. 31.

[89] Там же, с. 35.

[90] Див.: *Котков С. И.* Зазнач. праця, с. 243.

Якщо у волинських, київських і білоруських юридичних документах цього періоду можна простежити впливи російської ділової мови, то польські мовні елементи представлені в них зовсім мало, зокрема польських фонетичних рис тут майже не помітно. Що ж до галицьких і подільських грамот, а також документів, написаних українською діловою мовою на території самої Польщі, то для них характерний певний польський «фон»: деякі слова запозичуються в польському фонетичному і словотворчому оформленні: *вшитокъ* (Р., 18, 20, 28), *велѣ* (Р., 44, 46, 23а; П., 51), *влость* (Р., 38), *круль* (Р., 71, 72), *кторыи* (Р., 29, 51) та ін. Крім того, тут уживаються слова, характерні для польського правового й церковного устрою: *арцибискупъ* (Р., 47, 66), *буръкрабъ* (Р., 71), *войтъ* (Р., 9, 23а, 31, 33, 43, 48; П., 51, 71, 80); *волѧне* (Р., 18; П., 38), *плєбанъ* (Р., 43), *пробощь* (Р., 947), *оурѧдникъ* (Р., 45, 52, 72) та ін.

Низка мовних особливостей, здебільшого лексичних, виявляється в молдавських грамотах. Це стосується насамперед назв урядових осіб (*господарь земли молдавскои, логофетъ* — «канцлер» — Рус., 33, *дворник* — «керуючий двором молдавського господаря», а в окремих випадках також «заступник головного судді і командувач збройних сил» — Рус., 34, *спатарь* — «начальник над арсеналами» — Рус., 44, *пъркалаб* — «староста, начальник фортеці» — Рус., 50, *портар* — «начальник гарнізону міста» — Рус., 46 і под.), а також назв податків і межування землі (*броднина* — Рус., 38, *оурикъ* — Рус., 41, *глоба* — Рус., 49, *хотар* — Рус., 39), місцевих назв, стосовних особливостей рельєфу (*дѧль, дилъ* — Рус., 48, 62), *могилицѧ* — Рус., 48, *гръло* — Рус., 52, *извори* — Рус., 63 і под.). У молдавських грамотах значно частіше, ніж в інших документах, писаних східнослов'янськими мовами, трапляються лексико-фонетичні і граматичні старослов'янізми, наприклад: *блато, изволихѡ(м), изъбрахо(м) възъпищѧ* (Рус., 41), *здравіє* (Рус., 44), *блгопроизволи* (Рус. 48) та ін. Тому, на думку Х. Станга, «мова молдавських канцелярій була українська, що перебувала під церковнослов'янським впливом».[91]

Певні відмінності були і в письмі грамот, що походили з різних територій. Так, у Польщі, в галицьких землях довгий час панував півустав, що зберігав характерні ознаки уставу: переважання прямих ліній, значний контраст у товщині вертикальних і горизонтальних елементів, мінімальна кількість літер, винесених над рядок (львівські грамоти 1368, 1386, 1400 рр., галицька грамота 1424 р., вишнівська грамота 1393 р., краківська 1394 р., бахорська 1377 р., казимирівська 1349 р.) та ін.

У волинських грамотах XIV ст. півустав також відзначається прямим накресленням літер, але без виразного контрасту у товщині вертикальних і горизонтальних елементів (луцька грамота 1366 р., присяжна грамота князів Федора й Михайла Даниловичів 1386 р. та ін.). Від початку XV ст. розвивається прагнення до певного при-

[91] *Stang Chr. S.* Зазнач. праця, с. 130.

крашання письма (подовження нижніх елементів літер **з**, **у**, **д**, **ц**, широке запровадження похилих елементів у літерах **м**, **у**, **ч**, **л** та ін.), яке стає особливо виразним у середині століття (дарчі грамоти князя Свидригайла 1442, 1451, 1452 рр., острозька грамота Янка Чаплича 1466 р. та ін.). Досить широко практикується тут винесення літер (особливо **н**, **м**, **л**, **с**, **д**, **т**) над рядок, з'являються лігатури для позначення сполучень літер **шт**, **оу**, **тв**. Тенденція до прикрашання літер у волинських грамотах (а також у білоруських та литовських) від середини XV ст. наростає, перетворюючись у канцеляріях великого князя литовського Олександра на західноруський (північноукраїнський і білоруський) скоропис. Як проміжну ланку між прикрашеним півуставом і скорописом можна визнати тип письма, представлений у грамотах другої половини XV ст., виданих від імені князів Сангушків (Сангушковичів), Збаразьких, Несвізьких, де широко використовуються похилі літери, розвивається контрастність товстих і тонких елементів, продовження вертикальних ліній над рядок, застосування лігатур та ін.

Схожа, але не тотожна з волинською, тенденція до перетворення півуставу в скоропис відбувалася в молдавських канцеляріях. Тут переважала тенденція до заокруглення елементів літер. При цьому заокруглені частини букв **а**, **ь**, **в**, **ы** та ін. були дуже маленькі порівняно з продовженими далеко за межі рядка (вгору і вниз) вертикальними елементами цих же літер. Верхній заокруглений елемент літери **з** писався над рядком, нижній елемент літери **в** — під рядком, дуже високими були щогли літер **к**, **а**, **ѣ**, інколи **ж** та ін. Як і в волинських грамотах, тут практикувалося вживання лігатур.

Отже, давні українсько-білоруські грамоти були неоднорідні за своїм лексичним складом, зокрема по-різному відбивали лексичні й фонетичні впливи з боку інших мов, мали окремі специфічні риси в письмі. Але всі вони репрезентували різновид літературної мови, спільної для українців і білорусів.

§ 6. Основа літературних східнослов'янських мов. Виникнення і розвиток староукраїнської літературної мови. Східнослов'янські літературні мови — українська, російська і білоруська — мали два спільних джерела свого розвитку: єдину для всіх східних слов'ян давньоруську літературну мову і близькі своєю структурою народно-розмовні східнослов'янські мови, які об'єднували більше спільних, властивих для всього східнослов'янського регіону, ніж відмінних рис.

У той час як російська донаціональна літературна мова розвивається з XIV ст. як окремий феномен, витворюючись на основі давньоруської, церковнослов'янської і народно-розмовної російської мови, українська й білоруська мови довгий час знаходять вияв у єдиному літературному варіанті, в якому вже переплавилися елементи давньоруської, церковнослов'янської та народно-розмовних української та білоруської мов і який зазнавав впливів з боку латинської й давньочеської літературних та польської розмовної мови. Ця українсько-білоруська («західноруська») літературна мова у

зв'язку з поступовим розширенням її функцій зазнає дедалі більшого впливу народно-розмовних української і білоруської мов і з кінця XV ст. розпадається на дві донаціональні літературні мови — українську і білоруську [92].

Безпосереднім відображенням розширення чи звуження функціональних можливостей мови є її стильова розгалуженість. Час зародження певного стилю у межах старої чи нової української літературної мови визначається досить умовно. І все ж можна з певністю твердити, що, наприклад, XIV—XV ст.— це етап, репрезентований в історії давньої української і білоруської літературної мови головним чином текстами офіційно-ділового змісту, XVI — перша половина XVII ст.— період розвитку у давній українській літературній мові полемічного і художнього стилів і т. ін. З цими застереженнями у межах староукраїнської літературної мови можна виділити такі періоди: 1) XVI — перша половина XVII ст.; 2) друга половина XVII—XVIII ст.

§ 7. Найдавніші стилі в українській літературній мові. Періодизація української літературної мови. Офіційно-ділова література XVI — першої половини XVII ст. представляє всю Україну. Це зумовлено не тільки тим, що пам'ятки цього періоду хронологічно ближчі до наших днів, а й історичними обставинами, що склалися на той час,— боротьбою українського народу проти польсько-шляхетського поневолення. До офіційно-ділового стилю належать протоколи засідань різного роду судів (замкових, земських, каптурових та ін.), актові книги міського самоврядування, які велися в кожному місті з магдебурзьким правом [93], окремі документи (грамоти приватних і урядових осіб, універсали королів, гетьманів, полковників, духівниці та ін.).

Релігійна література в цей час була репрезентована двома стилями: перший характеризує канонічні (перекладні) тексти; другий — тексти полемічних і, меншою мірою, проповідницьких творів. Канонічна перекладна література в цей час була досить поширена. Початок XVI ст. разом з гуманістичними та реформаційними ідеями приніс спроби перекладу «святого письма» на «просту» мову. Біблійні й евангельські тексти перекладалися на білоруську мову (переклад Скорини 1517—1519 рр. [94]) і на українську (Пересопницьке евангеліє 1556—1561 рр., [95] Літківське евангеліє другої половини XVI ст. і переклад Нового завіту В. Негалевського 1581 р., Житомирське евангеліє 1571 р. [96], що є переробкою Пересопницького, Крехівський апостол 60-х років XVI ст.). У XVII ст. виникає також ідея

[92] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 41.

[93] Див.: Описи актовых книг Киевского центрального архива. Составил Я. П. Диаковский. К., 1906, с. 42.

[94] Див.: *Владимиров П В.* Обзор южнорусских и западно-русских памятников письма. К., 1890, с. 25 і далі.

[95] Див.: *Житецкий П. И.* О переводах евангелия на малорусский язык. Спб., 1906, с. 11.

[96] Див.: *Трипольский Н.* Волынское рукописное евангелие XVI в., изданное в «Волынском историко-археологическом сборнике», вып. 2, Житомир, с. 46.

українізувати псалми і богослужбові книжки хоч би в тих їх частинах, які найменше пов'язані з обрядом і музичною стороною його виконання. До 1646 р. належить, наприклад, український переклад «Ізмарагду» [97].

Значний вплив на розвиток українського політичного і культурного життя, на поширення освіти, розквіт полемічного стилю, а отже, й зміцнення літературної мови в цілому мали братські школи [98]. За ініціативою і з допомогою братств організовувалися школи, друкарні, поширювалися книги. В XVI ст. було відкрито школи в Києві, Львові, Ярославі, Перемишлі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Кременці та інших містах. У школах вивчалися старослов'янська мова, класичні грецька й латинь, а також староукраїнська («проста руська мова»). Братські школи відіграли велику роль не тільки в дальшому розвитку української літературної мови, а й мов інших слов'янських народів.

З початком книгодрукування на Україні набуває значного поширення проповідницька й полемічна література. В XVI—XVII ст. були засновані друкарні у Львові, Острозі, Києві, Чернігові, Почаєві та інших містах [99]. В острозькій друкарні, зокрема, вийшли такі антиуніатські полемічні твори, як «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького (1587 р.), «Апокрисис» Хр. Філалета (український переклад 1598 р.), «Казанье святого Кирилла...» Стефана Зизанія (1596 р.) та ін. За межами України — у Вільні — побачив світ визначний твір тогочасної полемічної літератури «Тренос, альбо плач...» Мелетія Смотрицького (1610 р.). Користувалися великою популярністю і рукописні полемічні твори І. Вишенського («Извѣщеніє краткоє о латинских прелестѣх» — 1588 р., «Посланіє до всѣх обще в Лядскои земли живущих» — 1596 р., «Обличеніє діавола миродержца» — 1599/1600 рр., «Посланіє к утѣкшим от православноє вѣри єпископом» — 1597/1599 рр., «Краткословный отвѣт...» — 1600/1601 рр. та ін.), а також «Палінодія» З. Копистенського (1621 р.).

Художня література теж була представлена численними творами. Спроби силабічного віршування відносяться до XVI ст. («Хронологія» А. Римші 1581 р., вірші в Острозькій біблії 1581 р., написані Г. Смотрицьким, надрукована Львівським братством «Про сфонема»— панегірик на честь митрополита Михайла Рогози 1591 р. та ін.). Від початку XVII ст. художні твори з'являються дедалі частіше. Вони поширюються в рукописах («Лямент о утрапеню мѣщан острозких...» — 1636 р.) і виходять друком. Зокрема, в друкарні Львівського братства побачили світ: «Плач альбо ляментъ по зестю з свѣта сего... Г. Желиборского» (1615 р.), «Вѣршѣ» на різдво та

---

[97] Див.: *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной рукописной литературы XVI—XVIII вв.— Сборник по русскому литературному языку и словесности, т. 1, вып. 3. Л., 1929, с. 18.

[98] Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. К., 1972, с. 16—17.

[99] Див.: *Маслов С.* Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924.

інші дні Памви Беринди (1616 р.), «Вѣршѣ з трагωдіи ХС пасхωнъ Григорія Богослова» (1630 р.) та ін. В Острозі і Львові друкуються релігійні книги церковнослов'янською мовою, більшість з яких мають віршовані присвяти, написані староукраїнською мовою. Наприклад, виданий у 1603 р. «ωктаикъ сирѣчъ ωсмогласникъ...» починається панегіриком на честь ґерба Острозьких. У Києві були надруковані «Вѣзерункъ цнотъ превелебного ωтца Елисея Плетенецкого» О. Митури (1618 р.), «Імнологія сѣ єсть пѣснесловіє» П. Беринди і Т. Земки (1630 р.) та «Евфоніа веселобрмѧчаа», піднесена П. Могилі лаврськими друкарями (1633 р.). Початок XVII ст. дослідники вважають періодом усталення панегіричного жанру [100].

До кінця XVI — початку XVII ст. відносяться зародки драматичної літератури. Відомо, що в цей час у школі Львівського братства виставлялися «комедії», які були, очевидно, діалогами, декламованими школярами в церквах і школах з нагоди великих свят або певних подій у церковному житті [101]. Їх репрезентують, наприклад, вірші «На жалостный погребъ Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622 р.), «Розмышлѧн'є о муцѣ Ха Спситела ншего...» Йоаникія Волковича (1631 р.) та ін. До першої половини XVII ст. належить також драма великоднього циклу «Слово о збуреню пекла» невідомого автора та інтермедії до польської драми Якуба Гаватовича «Tragedia albo Wizerunk śmierci przeświętego Jana Chrzciciela Przesłańca Bożego...» (1619 р.).

Наукова література поділяється на дві відмінні змістом групи пам'яток. До першої належать граматики і передмови до словників: «Буквар» Івана Федорова 1574 р., «Кграматика словенска языка» (1586 р.), «Адельфотес. Граматіка доброглаголиваго Еллинословенского ѧзыка» (1591 р.), «Грамматики словенскіѧ правилное сvнтагма» М. Смотрицького (Вільно, 1619 р. і Москва, 1648 р.), «Лексикон словеноросскій» П. Беринди (1627 р.) та ін. Другу групу складають твори, в яких викладалися тогочасні погляди на походження світу й людини, подавалися деякі відомості з географії, космогонії та ін. Сюди належить, наприклад, «Зерцало богословіи» Кирила Транквіліона Ставровецького (1618 р.), «Луцидарій» XVII ст. [102], а також рукописні збірники задач з математики [103].

Використовуючи давні традиції давньоруської і українсько-білоруської ділової мови, вбираючи народні слова і форми, не цураючись запозичень як із сусідніх споріднених літературних мов, так і з церковнослов'янської та класичних грецької й латинської, українська літературна мова на середину XVII ст. була лексично

---

[100] Див.: *Перетц В.* Панегирик «Вѣзерункъ цнотъ превел. о. Є. Плетенецкого року 1618». К., 1909, с. 15.

[101] Див.: Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). Упорядкував дійсний член АН УРСР О. І. Білецький. Вид. 2-е. К., 1952, с. 167.

[102] Див.: *Карский Е. Ф.* Малорусский луцидарий по рукописи XVII в. Варшава, 1960.

[103] Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Зазнач. праця, с. 54—55.

багатою, відносно внормованою і функціонально багатоманітною. Про багатство лексичних засобів донаціональної української літературної мови свідчать, наприклад, синонімічні ряди на означення житла (*домъ, господа, хоромъ, хоромина, полата, палацъ, замокъ, замочокъ, халупа, хижа, колиба*)[104], одягу, знарядь виробництва, добре розвинута абстрактна лексика і т. ін. Отже, немає ніяких підстав говорити про те, що спроби свідомого писемного літературного оформлення живої української і білоруської літературних мов відносяться тільки до другої половини XVIII ст.[105] На той час змінюється орієнтація щодо головного джерела розвитку літературної мови, що веде за собою її докорінну перебудову. Але це, як свідчить викладений вище матеріал, ніякою мірою не заперечує високого ступеня розвитку давньої, донаціональної української літературної мови.

Оглядаючи тогочасну літературу, не можна не відзначити великої поширеності поряд із давньоукраїнською літературною мовою відродженої церковнослов'янської, що вживалася як у канонічних релігійних текстах, так і в художній літературі. Церковнослов'янська мова на слов'янських землях, на відміну від латині[106], ніколи не займала підпорядковуючого становища. Це була мова високого стилю, мова культу, яка обслуговувала церкву, до якої зверталися в урочистих випадках, яка в багатьох моментах служила простій мові зразком для наслідування.

Другий період в історії давньої української літературної мови (друга половина XVII—XVIII ст.) найскладніший і поки що найменше вивчений. Протягом неповних півтораста років староукраїнська літературна мова досягає свого найбільшого розквіту і поступово занепадає.

Великий вплив на розвиток українського громадсько-політичного і культурного життя, на дальший розвиток багатофункціональної літературної мови мало заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії, яка з кінця XVII — початку XVIII ст. (грамоти 1694 і 1701 рр.) дістала від російського уряду статут академії. Як відзначив І. К. Білодід, «в історичному розвитку культури, науки та освіти братніх східнослов'янських — російського, українського і білоруського — народів, зокрема у формуванні і вдосконаленні їхніх літературних мов, у їх творчій взаємодії і взаємозбагаченні, у зв'язках східнослов'янських мов з мовами інших народів — слов'янських і неслов'янських — почесне місце належить високому навчальному і науковому закладові — Києво-Могилянській академії, пафос діяльності якої є вікопомною сторінкою нашої історії

[104] Див.: Питання історії української мови. За ред. Л. Л. Гумецької. К., 1970, с. 5—7.

[105] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 31.

[106] Див.: *Паулини Е.* Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских народов?— В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958, с. 21.

і потужним джерелом наукових досліджень у цій галузі знань» [107]. Київська академія була високоавторитетним навчальним закладом, що давав вищу освіту. Англієць Джон Белл, побувавши у Києві 1737 року, підкреслював, що «Київський університет користується великим авторитетом у цих краях» [108]. Під впливом Київської академії виникають нові школи з приблизно такою ж програмою у Чернігові (1700 р.), у Харкові (1726 р.), в Переяславі (1738 р.). У школах України такі філологічні дисципліни, як поетика і риторика, вивчалися за класичними зразками (Сократ, Демокріт, Цицерон), пропагувалася також творчість українських авторів (Кирило Транквіліон Ставровецький, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Лазар Баранович). Вихованці братських шкіл великих міст, а пізніше — вихованці Київської академії та колегій нерідко ставали вчителями початкових сільських та міських шкіл, організованих братствами. Усе це сприяло поширенню художньої літератури, розвиткові літературної мови, насиченню її народними елементами.

Публіцистичний стиль другої половини XVII — XVIII ст. був продовженням полемічного стилю. Він представлений, наприклад, у монастирських літописах, зокрема в «Книзі історії Львівського Святонуфрейського монастиря», складеній у 1771 р. Боніфатієм Кровницьким. Становище православних Західної і Правобережної України в 60—70 роки XVII ст. відбивають такі пам'ятки української полемічної публіцистики, як «Навіти» та «Пересторога України утрапеної дніпрової» [109].

Офіційно-діловий стиль представлений у мові актових книг, що продовжували вестися міськими урядами, у грамотах приватних і урядових осіб, універсалах гетьманів, полковників і інших представників гетьманської адміністрації, у духівницях і т. ін. Як справедливо відзначалося в літературі, «більшість цих документів була розрахована на широкі маси, тому, незважаючи на наявність у них обов'язкових канцелярських штампів, саме тут, як і в літописах цього часу, спостерігається більше елементів народної розмовної мови, ніж в інших стилях і жанрах писемності» [110].

Щодо стилю конфесіонального, то він був представлений переважно творами ораторсько-проповідницького характеру. З трьох найвидатніших проповідників кінця XVII ст.— Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського і Антонія Радивиловського — двоє писали давньою українською літературною мовою. Твори Іоаникія Галятовського виходили друком у Києві і у Львові. У 1659 р. в Києві побачив світ його твір «Ключ разумѣнія», який пізніше (у 1663 і 1665 рр.) перевидавався у Львові, в друкарні Михайла

---

[107] *Білодід І. К.* Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов у XVII—XVIII ст. К., 1973, с. 25.

[108] *Ісаєвич Я. Д.* Зазнач. праця, с. 66.

[109] *Ісаєвич Я. Д.* Зазнач. праця, с. 50.

[110] Курс історії української літературної мови. За ред. І. К. Білодіда, т. 1. К., 1958, с. 102.

Сльозки. Тут же виходить і другий його твір — «Небо новоє» (1665 р.). У Києві побачили світ твори «Огородок Марії Бці» (1676 р.) і «Вѣнец Христов...» (1688 р.) Антонія Радивиловського. Традицію перекладу канонічної літератури певною мірою продовжує учительне євангеліє Симеона Тимофієвича «Наука христіанская. З євангелія въкоротцѣ зложоная» (1670 р.)[111]. До цього ж циклу проповідницьких творів належить «Руно орошенноє» (1733 р.) Дмитрія Туптала.

Історико-мемуарний стиль охоплює насамперед мову козацьких літописів початку XVIII ст.: Самовидця, Величка і Граб'янки (останній вводить у свою мову відчутну домішку церковнослов'янізмів). Сюди ж належить історична хроніка Південно-західної Русі до кінця XVI ст. (у списку XVII ст.), Хмільницький літопис середини XVII ст., «Лѣтописец, или описание краткое знатнѣйших дѣйств и случаев, что в котором году дѣялось в Украини малоросійской обѣих сторон Днѣпра...» (1742 р.). Мемуарний характер має і біографія Іллі Турчиновського, написана в першій половині XVIII ст.

Художня література другої половини XVII — кінця XVIII ст. у жанровому відношенні була досить різноманітною. Ідеться про художню літературу, що зберігала традиції давньоукраїнської мови, бо частина художніх творів у цей час писалася вже народною мовою, частина ж (наприклад, трагікомедія Ф. Прокоповича «Владимір» — 1705 р.) була зорієнтована на церковнослов'янську мову.

У розвитку староукраїнської художньої літератури значну роль відіграли й переклади.

У жанровому відношенні поезія поділялася на елегійну (наприклад, «Пѣснь о свѣтѣ» О. Падальського), лірично-почуттєву (наприклад, анонімні вірші «О роскошная Венеро...», «Чесо ты ради, младенче...», «Пѣснь свѣцка» і под.), бурлескну (наприклад, «Вѣрши нищенские утѣшные», «Вѣрш нищенский хороший и смѣшный», «Вѣршѣ нищенскіе рознѣ мѣсяця януарія» і под.), соціально-побутову (вірші К. Зіновієва) і сатиричну (наприклад, «Плач киевских монахов» — 1786 р., «1764 года декабря 23 дня К. Р.» і под.).

Драматичні твори належали до двох жанрових різновидів: історико-героїчного (наприклад, драма «Милость божія Украину от неудоб носимых обид лядских чрез Богдана Зиновія Хмельницкого... свободившая», виставлена в 1728 р.) з агіографічним (наприклад, «Воскресеніє мертвых» Г. Кониського) та комедійного (інтермедії до п'єс М. Довгалевського і Г. Кониського).

Прозова художня література була представлена перекладами з творів візантійсько-слов'янського і західного походження, наприклад: «Хожденіє Богородицы по мукамъ», «Александрія», «Гісторія... о житии... Варлаама і Іосафа», «Пчела» — збірка коротких висловів, афоризмів і сентенцій морального і життєво-побутового

---

[111] *Петров Н. И.* Очерки по истории украинской литературы XVII—XVIII веков. К., 1911, с. 30—32; *Житецкий П. И.* О переводах евангелия на малорусский язык. Спб., 1906, с. 54—57.

характеру, повісті про Троянську війну, про сім мудреців, збірник легенд «Великое зерцало», «Римскіє дѣянія», повість про Петра Золоті Ключі та ін. Віршами перекладено одну з кращих новел «Декамерона» Боккаччо — про трагічне кохання Сигизмунди, дочки селернського принца, і Гвіскарда.

Отже, стисло аналізуючи джерела давньої української літературної мови для виявлення в них елементів розвитку мовної структури, треба мати на увазі, що інновації можуть простежуватися в спільний українсько-білоруський період, представлений в основному юридичними документами, і в два періоди розвитку власне української, стилістично розгалуженої донаціональної літературної мови: XVI — першої половини XVII ст. і другої половини XVII—XVIII ст.

Звичайно, на цьому розвиток граматичної структури української мови не припиняється. Він знаходить відображення і в новій українській літературній мові.

Головна відмінність нової, національної української літературної мови від давньої, донаціональної, полягає насамперед у тому, що поряд із писемними стилями в ній виробляється загальномовний усний літературний варіант. «Мова — найважливіший засіб людського спілкування,— писав В. І. Ленін,— єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов... вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем»[112]. Звідси значно відчутніша демократизація літературної мови, що виявляє себе й у писемних стилях, зокрема в художньому, орієнтація її на фольклорне й народно-розмовне джерела.

Зародження нової української літературної мови відбувалося тоді, коли ще не були втрачені традиції давньої української літературної мови, тобто у XVIII ст., на думку Л. А. Булаховського, в останній його чверті[113]. Правда, ці традиції використовувались і в розвинутій новій українській літературній мові, зокрема в мовній творчості П. Куліша, Т. Шевченка[114] і значно пізніше.

Розвинувшись спершу в художній літературі, нова українська літературна мова, незважаючи на серйозні перешкоди політичного характеру, поступово розширювала сфери свого функціонування, досягнувши в роки Радянської влади повного розквіту.

Періодизація нової української літературної мови, як і давньої, може спиратися тільки на її стилістичну розгалуженість у різні періоди розвитку. З цього погляду в її історії можуть бути виділені такі періоди: 1) XVIII — перша половина XIX ст.; 2) друга половина XIX — початок XX ст.; 3) 20—70-ті роки XX ст. (радянський період).

---

[112] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. Пер. в 5-го рос. вид., т. 25, с. 246.
[113] Див.: *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 8.
[114] Див.: *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. К., 1964, с. 19.

Історія розвитку нової української літературної мови — це поширення її на всій території України, становлення і розвиток нових функціональних стилів, вироблення єдиних літературних норм.

§ 8. Характеристика пам'яток, що засвідчують історію розвитку структури української мови. Роль діалектних даних і свідчень інших споріднених мов у висвітленні історії розвитку української мови. Українська літературна мова XVI—XVIII ст. відзначалася відносною стабільністю, наявністю норм, що були зорієнтовані на певні джерела розвитку. Основним джерелом давньої української літературної мови була українсько-білоруська («західноруська», «південно-західноруська») ділова мова — прямий нащадок спільносхіднослов'янської літературної мови епохи Київської Русі. У процесі розвитку давня українська літературна мова використовувала певний досвід і надбання братньої російської мови, старобілоруської, старопольської і церковнослов'янської мов. Розширення функцій донаціональної мови і реформаційні віяння, що проникали на Україну з Заходу, змушували діячів культури й освіти дедалі частіше вдаватися до народно-розмовного джерела. Це викликало появу на всіх мовних рівнях спершу стилістично нейтральних, а згодом стилістично диференційованих дублетів, які внаслідок широкого проникнення в писемні джерела поступово набували значення варіантів норми [115].

Саме ці структурні елементи народно-розмовної мови дають можливість відтворити за писемними пам'ятками XVI—XVIII ст. основні особливості тодішньої народної мови. Мовна норма орієнтувалася на традицію вживання слів і форм у давній українсько-білоруській, давньоруській і частково церковнослов'янській мовах, а тому приймала в себе насамперед ті народні форми, які були близькі до цих зразків, здебільшого відкидаючи новотвори, що виникали в окраїнних діалектах. Тому відтворювана фонетична будова і граматична структура мають загальноукраїнський характер. Поодинокі діалектні риси, вкраплені в матеріал тодішньої літературної мови, допомагають уявити картину розвитку української мови не тільки в часі, але й у просторі.

Незважаючи на те, що пам'ятки українського письменства XVI—XVIII ст. написані відносно унормованою, єдиною літературною мовою, у них, залежно від стилю, виявляється трохи відмінна орієнтація на різні джерела.

Так, у х у д о ж н і й   л і т е р а т у р і, яка спиралася, звичайно, насамперед на західноруське й народно-розмовне джерела, було представлено й чимало лексичних і граматичних запозичень із польської мови. Проте запозиченнями рясніли переважно твори високого і середнього стилів (різдвяні й великодні драми, панегірики, присвяти і т. ін.). Що ж до народного варіанта художньої словесної творчості (інтермедії та інтерлюдії, вертепна драма,

---

[115] *Русановский В. М.* Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка.— Вопр. языкознания, 1970, № 4, с. 54—68.

пізніше світські вірші, поезія мандрованих дяків і т. ін.), то в них переважно представлені запозичення, натуралізовані вже на той час у народній мові, напр.: *шацуєш* (Інт., 36), *здрайцю* (Інт., 39), *пробач* (Інт., 39), *внівоч обротил* (Інт., 41), *жегнають* (Інт., 46) та ін. Поряд із загальномовними запозиченнями траплялися й локальні, представлені в мові населення, яке правило за прототип зображуваних в інтермедіях персонажів. Невмотивованих запозичень, зокрема фонетично не освоєних полонізмів, у мові цих творів майже не було.

Із зміцненням Києва як осередку української культури, з розвитком науки, зокрема з розбудовою Києво-Могилянської колегії (згодом академії) в художній літературі, написаній давньою українською літературною мовою, виразно помітні три тенденції: 1) посилення народного джерела; 2) припинення припливу полонізмів, витіснення окремих абстрактних слів польського походження церковнослов'янізмами або новотворами; 3) введення латинізмів. Усі три тенденції виразно помітні, наприклад, у мові віршових творів К. Зіновієва. Якщо в таких творах, як «Розмышлян'є о муцѣ Христа Спасителя» Йоаникія Волковича або в «Трагедіи ХС пасхѡнѣ» Андрія Скульського число полонізмів сягає 15%, то тут воно спадає до 5%. Давні запозичення із західнослов'янських мов обростають тут дериватами: *праца, працовито, працоват, працовитость* та ін. Тут можна знайти (хоч і не часто) окремі лексичні й фонетичні діалектні риси, наприклад: сам *іно* знаетъ, *ратуй, у скору(м) часѣ, всюда, туляю(т)ся, пуд* боком, *ткаха;* широко представлені тут приказки та прислів'я: рука завше руку миетъ; в страха велики очи; ко(л)ко в шелягу срѣбра то(л)ко у нихъ правды; во(л)къ що споткае то з(ъ)яде; А собѣ ма(и) да и мнѣ не да(и); чего дша желаетъ хо(ч) кошулю заставъ; пи(и) да не вы(и) та ін.

Уніфікованим був і д і л о в и й стиль. Він також містив чимало запозичень, які здебільшого здобули загальнонародне визнання. Зокрема, такі слова, як *панъ, врядъ (урядъ), подстаростии, речъ, власныи, кгрунтъ, замковыи, воитъ, ѡчевисто, повѣтъ, поправа, замокъ, мѣсто, маетность, земскии* та багато інших, зустрічаються і в луцьких, і в кременецьких, і в володимирських, і в бориспільських, і в пирятинських, і в полтавських актах, у світських ділових документах Львівського ставропігійського братства. Потрапляли вони і до тодішніх словників, зокрема до «Синоніми словенороської». Запозичення цього типу були поширені і в лемківських ділових документах, що найширше відбивали польський вплив [116], і в текстах з території Закарпаття, яке не мало прямих контактів з польською мовою. Так, у покрайніх записах, здійснених на Пряшівщині в XVII ст.[117], поряд із локалізмами (*тоту, газда, ничъ не дано, за пуп(я)та златого* («за п'ять з половиною золотих»), на то *власнов*

---

[116] Див.: *Панькевич Ів.* Дві лемківські грамоти з початку XVI ст. Slavia, ч. 23, 1954, s. 1, с. 29.

[117] Див.: *Панькевич Ів.* Матеріали до історії південно-карпатських українців.— Наук. збірник Музею укр. культури у Свиднику. Пряшів, 1970, № 4.

руков криж кладу, богемізмами *(златых)* і под., трапляється немало загальнолітературних слів, запозичених із польської або через польську мову: рука *власна, ведлугъ звичаю, рачилъ, моцъ, маршалка, ме(ш)кане* та ін. Як свідчать ці документи, в мову ділової літератури ширше, ніж у художні твори, проникали окремі діалектизми. Їх можна знайти не тільки в документах, що походять із Прикарпаття [118] і Закарпаття, а й у житомирських, полтавських, стародубських [119] та інших актах. Так, в «Актових книгах Полтавського міського уряду» (1664—1680 рр.) трапляються окремі лексичні діалектизми *(увъзмен, пидмет)*, численні фонетичні риси, які свідчать про належність мови цих документів до північноукраїнського наріччя *(думъ, Пултава, муй, Степанув, потум, в нуч* та ін.). У житомирських актових книгах майже послідовно вживається е на місці етимологічного ѧ *(выпрегла, десет, поес, присега)*, інколи на місці етимологічного о в новозакритому складі виступає у *(муи, думъ)*, вживаються діалектні відмінкові форми числівників *(дня семогонадцятъ, четвертогонадцат, пятогонадцат)*, лексико-фонетичні діалектизми типу *бервене, ωден, бурнатныи, скура, ярмяк, крыв* («кров») та ін. Мова стародубських актів відтворює характерне для місцевих говірок акання *(асаула, Астровкина, деняг, Никалаевской)*, ствердіння р перед голосними заднього ряду *(Дегтярова, бондара, Пушкаров, веровок* і под.), відпадіння кінцевого -й в наз. відм. чоловічого роду прикметників *(Погарски, Гладки)* [120].

Цікаво простежити за глосами, до яких удаються перекладачі канонічних текстів. Так, у Пересопницькому євангелії важке для розуміння слово (давньоєврейське, грецьке, старослов'янське) часто пояснюється зрозумілішим, поширенішим, нерідко взятим із народної мови, з діалекту. Наприклад: єдинъ ω(т) ар(ь)хисинагога — оучителѧ люду жидовсько(го) (ПЄ, 252), ассарій — пѣнезь (ПЄ, 5), грецки слово дидрагма, а по нашему два гроша (ПЄ, 78), бьдѣти — не спати (ПЄ, 112 зв.), и дрекол(ь)ми — з(ь) мечѣ, и рогатина(ми) (ПЄ, 113), жи(т)ницоу мою — клуню, або стодолу (ПЄ, 273—274 зв.), имаєте кустодію—сторожоу (ПЄ, 121 зв.), ароматы и миро — пахоучии рѣчи и масти (ПЄ, 329 зв.), коуръ запѣ(л), або пѣвень (ПЄ, 323), в(ь) скоуделници водоу понесе(т) — в збанку, або в(ь) глекоу (ПЄ, 318), на кровѣ — на дахоу, або на с(т)рѣсѣ (ПЄ, 298) [121].

Якщо порівнювати різні переклади євангельського тексту, то ті самі слова можуть виявитися то в глосах, то в основному тексті. Так, у Пересопницькому євангелії маємо: же ты єсли пєтрь, и на тобѣ петре збоудоую цер(ь)ковь мою. До слова *пєтрь* є глоса: ꙗко

---

[118] Див.: *Панькевич Ів.* Дві лемківські грамоти з початку XVI ст., с. 23—46.

[119] Див.: *Расторгуев П. А.* К характеристике говора Стародубского полка в XVIII в.— Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 157—162.

[120] Див.: *Расторгуев П. А.* Зазнач. праця, с. 157—162.

[121] *Русанівський В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст., с. 22—24.

бы речи *камень* або *ωпока* (ПЄ, 74). В перекладі В. Негалевського цей же текст звучить так: и же(с) ты есть *ωпочисты(и)* а на то(и) *ωпоцѣ* збудую збо(р) мо(и) (Є. Нег., 18 зв.).

Мовні традиції перекладної конфесіональної літератури розвиваються і продовжуються в учительних євангеліях, у здійснених Києво-Печерською лаврою виданнях богослужбових текстів.

В учительних євангеліях і в творах релігійного змісту, як і в перекладах, відчувається вплив церковнослов'янської мови, який особливо посилюється в XVII ст. Так, у присвяті З. Копистенського князеві Стефану Яковлевичу Четвертинському, вміщеній у деяких примірниках книги «Бесѣды св. Іоанна Златоуста на 14 посланіе св. Павла» (1628 р.), є такі висловлення, як «Дла чого и Двдь црь и Пророкъ рекл', вса слава Дщери цревъ внутрь» (Тіт., 75) або «не узратъ ωчи твои нѣакога зла» (Тіт., 77). Замість звичайного в художньому стилі слова *цнота* тут уживається *достоенство* (Тіт., 73), замість *мѣсто* виступає *город* (Тіт., 71).

У творах історико-мемуарного жанру, особливо в літописах Самовидця і С. Величка, помітно, що давня українська літературна мова сформувалася на цей час як цілком виразна система, що відбивала давні традиції, народну мову в її абстрагованому від конкретних діалектів варіанті і закріплену в літературній мові запозичену лексику, переважно абстрактну, термінологічну, а також назви запозичених реалій. Представлені в цьому стилі західнослов'янізми можна умовно розбити на дві групи: слова західнослов'янського походження (*хлопець, цорка, вонтпити, зичити, знайдоватися, вскурати, кохати* та ін.) і слова, запозичені із західноєвропейських мов через чеське і польське посередництво (*ліондъ, горизонтъ, швакгеръ, алкѣръ, ліохъ, парканъ, форта, вага, гандель, крамъ, коштъ, кгрунтъ, цло, чиншъ, шляхта, рицеръ* та ін.). Дуже широко представлені тут, як і в інших стилях давньої української літературної мови, латинізми: *инсула, мотрона, фамилиантъ, конфузія, турбація, модеровати, цертовати* й ін. Частина з них, безперечно, запозичувалася через польську й чеську мови. Але деякі входили в українську мову безпосередньо з латинської. На Україні виробилася своя традиція асиміляції латинських слів — без подвоєння літер, що відбивалося в їх написанні кирилицею. До латинізмів, поширених у літописах, належать загальновживані слова і адміністративно-управлінська лексика; чимало латинських запозичень використовується як терміни, що мають уже на той час інтернаціональний характер: *асигнація, аренда, депозитъ, квота, каденція, вѣрш, комедія, дата, календаръ, статуя* та ін. Ці слова нерідко входять через посередництво української мови в російську.

Українські літописи засвідчують безпосереднє контактування української мови з російською. Воно виявилося як у запозиченні українською мовою російської соціально-економічної та управлінської лексики (*боярскій людъ, мужикъ, помѣщикъ, дворецкій,*

оружничій, великий посолъ, посланникъ, началство, чиновникъ, думные люди і под.), так і в тому, що російська мова з кінця XVII ст. стає джерелом запозичення слів західноєвропейського походження (німецьких, французьких, голландських), особливо військової, інженерної, військово-морської лексики (*бомба, бомбардировать, бригадиръ, граната, мѣна, лагеръ, мундиръ, пистолетъ, мушкетъ, пароль, рангъ, инженеръ, ботъ, гавань, конвой, мортира* та ін.).

Розвиваючи й використовуючи власні мовні ресурси, поповнюючи їх запозиченнями, взятими з літературних мов інших слов'янських народів, давня українська літературна мова розвинула мовно-функціональні стилі, що задовольняли потреби політичного й духовного життя тодішнього суспільства.

Давня українська літературна мова справила значний вплив на вироблення норм нової, національної української літературної мови, що формувалася на базі середньонаддніпрянських діалектів, але не без певної орієнтації на давньоукраїнську літературну мову як на зразок. К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «...в усякій сучасній розвинутій мові природно виникла мова піднеслася до національної мови почасти завдяки історичному розвитку мови з готового матеріалу, як в романських і германських мовах, почасти завдяки схрещуванню і змішанню націй, як в англійській мові, почасти завдяки концентрації діалектів в єдину національну мову, зумовленій економічною і політичною концентрацією»[122].

Українська літературна мова в своєму розвиткові йшла третім шляхом, який, проте, нерідко перехрещувався з першим. І попередники І. Котляревського, і зачинатель нової, національної літературної мови у своїй мовній творчості орієнтувалися на систему народно-розмовних морфологічних і синтаксичних форм, що були прийняті і в давній українській літературній мові, оминаючи вузькодіалектні слова, форми й конструкції. Ця традиція повною мірою виявилася і в творчості Т. Г. Шевченка. Вироблювана протягом віків давня українська літературна мова не зникла безслідно. Як писав акад. І. К. Білодід, «...з'явився високий майстер, що, як господар, з'єднав усе краще, все життєдайне, насамперед ті живомовні, історичні, а найбільше пафосні, високі елементи, що були в старій літературній мові,— з живим бурхливим і сяючим океаном народної мови, на основі якої витворювалась і зміцнювалась нова літературна мова. Це був Тарас Шевченко»[123].

Утвердження нової української літературної мови на народній основі, вироблення нових естетично-художніх мовних цінностей у белетристиці, розширення географічних меж літературної мови сприяло введенню до її складу діалектних лексичних, фонетичних

---

[122] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 3, с. 407.

[123] *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови, с. 19.

і граматичних елементів. Правда, рідко траплялося, що той чи інший діалект як певна підсистема національної мови повністю лягав в основу художнього твору. Здебільшого діалектні елементи (чи навіть побудовані винятково на діалектній основі мовні партії персонажів) використовуються як у дожовтневій, так і післяжовтневій художній літературі тільки як стилістичний засіб. І все ж він дає великий матеріал (значно більший, ніж це було представлено в давній українській літературній мові) для аналізу тих фонетичних, граматичних і лексичних явищ, які залишилися в говорах від колишніх, інколи навіть дуже давніх, епох розвитку української мови та її попередників.

§ 9. Українська мова серед інших слов'янських. Усі слов'янські мови мають багато спільного в своїй структурі, протиставляючись іншим сім'ям індоєвропейських мов: балтійським, германським, романським, італьським, індо-іранським та ін. Чим далі йти в глибину віків, тим більше можна виявити спільних рис, які мали колись усі слов'янські мови. Тому-то для вивчення кожної слов'янської мови так багато важить аналіз структури старослов'янської мови — найдавнішої серед писемно фіксованих слов'янських мов.

Першорядне значення для вивчення історії української мови мають факти, що засвідчують розвиток інших слов'янських мов, насамперед російської та білоруської — найближчих до української.

Українська мова має цілий ряд фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, спільних з російською та білоруською. Ці риси розвинулися ще в спільносхіднослов'янський період їхнього розвитку. Серед них найпомітніші:

1) однакові рефлекси колишніх голосних неповного творення **ъ** та **ь**: *sъnъ > д.-р. *сънъ* > рос., укр. і блр. *сон;* dьnь > д.-р. *дьнь* > укр., рос. *день,* блр. *дзень*; *рьnь > д.-р. *пьнь* > укр., рос. і блр. *пень;*

2) однакові рефлекси колишніх носових голосних: *dǫbъ > д.-р. *доубъ* > укр., рос. і блр. *дуб;* *pętь > д.-р. *пять* > укр. *п'ять,* рос. *пять,* блр. *пяць;*

3) наявність повноголосся: *gȏrd > д.-р. *городъ* > укр. розм. *город,* рос. *город,* блр. *горад;* *kȏrva > д.-р. *корова* > укр. і рос. *корова,* блр. *карова;* *gȏlsъ > д.-р. *голосъ* > укр. і рос. *голос,* блр. *голас;*

4) наявність звукосполучень **зв, цв** на місці колишніх gv, kv: *gvězda > д.-р. *звѣзда* > укр. діал. *звізда,* рос. *звезда;* *květъ > д.-р. *цвѣтъ* > укр. *цвіт* (і *квіт*), рос. *цвет*, блр. *цвет* (і *кветка*);

5) однакові рефлекси колишніх сполучень tj, dj, kt': *světja > д.-р. *свѣча* > укр. *свіч(к)а,* рос. *свеча,* блр. *свечка;* *medja > д.-р. *межа* > укр., рос. і блр. *межа;* *noktь > д.-р. *ночь* > укр. *ніч,* рос. *ночь,* блр. *ноч;*

6) однакові рефлекси колишніх сполучень tъrt, tъlt: *gъrdъ > д.-р. *гърдъ* > укр. *гордий,* рос. *гордый,* блр. *горды;* *dъlgъ > д.-р. *дългъ* > укр. *довгий,* рос. *долгий,* блр. *доўгі.*

7) протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю: укр. *день — ден* (від *дно*), рос. *грудь — груд* (від *груда*), блр. *пяць — пят;*

8) втрата аориста й імперфекта;

9) близькі системи формо- й словотворчих префіксів і суфіксів;

10) спільний у своїй переважній частині лексичний фонд на означення родинних стосунків, назв місцевості й рельєфу, органів і частин людського тіла, трудових процесів, житла і його частин, кольорів, тваринного й рослинного світу і т. ін.

Ряд рис засвідчує спільні процеси в розвитку української і білоруської мов:

1) однакова рефлексація колишніх сполучень trъt, tlъt: *krъjǫ > д.-р. *кръю* > укр. *крию,* блр. *крыю,* рос. *крою;* *glъtati > д.-р. *глътати* > укр. *глитати,* блр. *глытаць,* рос. *глотать;*

2) перехід **л** у **в** (ў) в колишній позиції tъlt: *vъlkъ > д.-р. *вълкъ* > укр. *вовк,* блр. *воўк,* рос. *волк;* *dъlgъ > д.-р. *дългъ* > укр. *довгий,* блр. *доўгі*, рос. *долгий;*

3) подовження м'яких приголосних на місці колишнього інтервокального j: д.-р. *соудьꙗ* > укр. *суддя,* блр. *суддзя,* рос. *судья;* д.-р. *веселье* > укр. *весілля,* блр. *вяселле,* рос. *веселье;*

4) втрата початкового **і** в одних словах і, навпаки, поява приставного **і** в інших: д-р. *игъла* > укр. *голка,* блр. *голка,* рос. *иголка (игла);* д.-р. *играти* > укр. *грати,* блр. *граць*, рос. *играть;* д.-р. *ръжа* > укр. *іржа,* блр. *іржа,* рос. *ржа;*

5) злиття двох прийменників (і відповідно префіксів) **съ** та **изъ** в одному **з;**

6) чергування **в**(**ў**) з **у** та **і** з **й**: укр. *він іде* ***в*** *школу — вони* ***йдуть*** ***у*** *школу,* блр. *ён ідзе* ***ў*** *школу — яны* ***йдуць*** ***у*** *школу,* рос. *он* ***идет*** ***в*** *школу — они идут* ***в*** *школу;*

7) наявність фрикативного **h** на місці вибухового **g**;

8) наявність у деяких словах, що історично починаються з голосної, приставних **в** і **г**: д.-р. *осень* > блр. *восень;* д.-р. *огнь* > укр. *вогонь;* д.-р. *оулица* > укр. *вулиця,* блр. *вулица;* д.-р. *овьца* > укр. *вівця,* блр. *гаўца*; пор. відповідні російські слова: *осень, огонь, улица, овца;*

9) збереження кличної форми іменників: д.-р. *коню* > укр. *коню,* блр. *коню;* д.-р. *сыноу* > укр. *сину,* блр. *сыну*; д.-р. *брате* > укр. *брате,* блр. *брате;* пор. відповідні російські форми : *конь, сын, брат;*

10) втрата флексії **-ть** у 3 ос. однини теперішньо-майбутнього часу перед суфіксом основи **-е-** і збереження цієї ж флексії перед суфіксом основи **-и-**: д.-р. *несеть* > укр. *несе,* блр. *нясе;* д.-р. *ходить* > укр. *ходить,* блр. *ходзіць;* у російській мові в обох випадках виступає флексія **-т**: *несет, ходит*;

11) збереження чергування **г, к, х** із **з, ц, с** у відмінкових формах іменників: д.-р. *на дорозѣ* > укр. *на дорозі,* блр. *на дарозе;* д.-р. *въ роуцѣ* > укр. *в руці*, блр. *в руце;* д.-р. *моусѣ* > укр. *мусі,* блр. *мусе;* в російській мові виступають відповідно форми з відновленими

за аналогією задньоязиковими приголосними: *на дороге, в руке, мухе;*

12) чергування **г** з **ж** і **к** з **ч** у формах 2 ос. однини наказового способу: укр. *біжи*, блр. *бяжи* рос. *беги;* укр. *печи*, блр. *пячы*, рос. *пеки*.

Крім того, в білоруській мові говірково вживається майбутній час на **-му, -меш, -ме** (з колишнього *имоу, имешь, иметь*), характерний для сучасної української літературної мови.

За рядом фонетичних і морфологічних рис українська мова разом із російською протиставляється білоруській. Це зокрема:

1) наявність м'яких **д'** і **т'**: укр. *діти, тісто*, рос. *дети, тесто*, блр. *дзеці, цеста;*

2) розрізнювання в літературних мовах твердого **р** і м'якого **р'**: укр. *раба* (род. відм. одн. іменника *раб*) — *ряба* (прикметник у наз. відм. одн. жін. роду), рос. *рад — ряд*, блр. *рабы* (іменник у наз. відм. мн.) — *рабы* (прикметник);

3) збереження кінцевого **й** в наз. відм. одн. чол. роду прикметників: укр. *новий*, рос. *новый*, блр. *новы;* укр. *синій*, рос. *синий*, блр. *сіні*.

Українську мову характеризують такі своєрідні фонетичні й граматичні риси:

1) наявність звука **і** на місці колишнього **ѣ**: д.-р. *лѣсъ* > укр. *ліс*, рос. *лес*, блр. *лес*; д.-р. *дѣдъ* > укр. *дід*, рос. *дед*, блр. *дзед*;

2) перехід **е** й **о** в новозакритих складах в **і**; д.-р. *носъ* > укр. *ніс*, рос. і блр. *нос;* д.-р. *осень* > укр. *осінь*, рос. *осень*, блр. *восень*;

3) злиття колишніх звуків **ы** (заднього ряду) та **и** (переднього ряду) в один **и** (переднього ряду високого підняття): д.-р. *сынъ* > укр. *син*, рос. *сын*, блр. *сын;* д.-р. *синь* > укр. *синій*, рос. *синий*, блр. *сіні;*

4) втрата м'якості приголосних перед **е, и**: укр. *небо*, рос. *небо*, блр. *небо;* укр. *ходили*, рос. *ходили*, блр. *хадзілі;*

5) збереження м'якості **ц**: укр. *вулиця*, рос. *улица*, блр. *вулица;* укр. *палець*, рос. і блр. *палец;*

6) збереження давніх флексій **-ою, -ею** в ор. відм. одн. іменників жін. роду з колишньою **-ā**-основою: д.-р. *рѣкою* > укр. *рікою*, рос. і блр. *рекой;* д.-р. *овьцею* > укр. *вівцею*, рос. *овцой*, блр. *гаўцой;*

7) поширення закінчення **-ові, -еві** в дав. відм. одн. іменників чол. роду на всі іменники незалежно від їх колишньої основи: *другові (і другу), братові (і брату), синові (і сину), товаришеві (і товаришу);*

8) утворення стягнених форм прикметників жіночого й середнього роду в наз. і знах. відм. одн. й мн.: *чорна, чорне, чорну; синя, синю, синє* (пор. рос. *черная, черное, черную; синяя, синюю, синее);*

9) поширення флексії **-мо** у дієсловах 1 ос. мн. теперішнього часу і частково наказового способу: *ідемо, пишемо, ходімо (і ходім)* (пор. рос. *идем, пишем;* блр. *ідзем, пишем)*.

Кожна слов'янська мова, крім рис, успадкованих від спільнослов'янської мови, має свої специфічні особливості, що виникли двома способами: завдяки розвиткові певних спільнослов'янських особливостей в ізоляції від інших представників слов'янської мовної групи і внаслідок набуття певних рис шляхом контактування з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами.

Історія мови бере до уваги як спонтанний, самобутній розвиток мови, так і набуті нею риси внаслідок контактування з іншими мовами. В обох випадках історик мови повинен «дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»[124]. Так, при вивченні історії української мови необхідно враховувати, що вона, як і російська та білоруська, розвинулася на базі східнослов'янської мовної єдності, яка в силу певних історичних обставин існувала значно довше, ніж західно- чи південно-слов'янська мовна єдність. Внаслідок цього інновації східнослов'янських мов є, як можна було в цьому переконатися з наведених вище прикладів, прямим продовженням спільносхіднослов'янської мовної єдності. Слід також пам'ятати про постійні взаємні контакти східнослов'янських мов, які сприяли їхньому взаємозбагаченню. Історія української мови була б неповною і в тому разі, коли б не були взяті до уваги її тривалі контакти з польською мовою, яка, в свою чергу, зазнала великого поштовху при своєму літературному зародженні з боку чеської мови. Ці контакти позначилися на лексичному складі української мови, знайшли певний вияв у словотворі й граматиці, проте це відбилося в основному на взаємному підтриманні окремих форм, а не в їх прямому запозичуванні.

Історія мови вивчається в двох планах: як історія розвитку структури (фонетичної, граматичної, семантичної) і як історія становлення та розвитку норм.

Вивчення історії мови в першому плані — історична фонетика (з фонологією), історична морфологія, історичний синтаксис, історична лексикологія — орієнтується насамперед на внутрішньо зумовлені, спонтанні закономірності розвитку, на зміни елементів (і їх взаємозалежності) тієї структури, яка була успадкована від попередніх епох. Що ж до з'ясування становлення норм, то воно невіддільне від вивчення історії літературної мови. Оскільки ж функціональні стилі певної давньої чи сучасної літературної мови формуються в тісних контактах з відповідними функціональними стилями інших літературних мов, то їх вивчення неможливе без уваги до міжмовної взаємодії.

При вивченні історії структури української мови важливо встановити, який розвиток пройшов кожен її елемент (фонема, морфема, синтаксема, лексема). Факти інших споріднених мов дають змогу встановити, які з цих елементів були спільними для всіх слов'ян-

---

[124] *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос. вид., т. 39, с. 63.

ських мов або для певних їх груп, а які розвинулися на власному грунті. Той самий факт може бути рідкісним, діалектним в одній спорідненій мові і поширеним, літературно внормованим в іншій. Тому-то Ф. Енгельс наголошував, що «... «матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли лишати без уваги, по-перше, її власні омертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови» [125].

Отже, вивчення історії структури української мови, як і всякої іншої, неможливе без врахування структури інших слов'янських мов. Цей аналіз здійснюється в двох планах: з одного боку, порівнюються окремі елементи структури української мови з етимологічно тотожними елементами структури інших слов'янських мов, з другого — елементи структури української мови порівнюються з функціонально тотожними елементами структури інших слов'янських мов. Перший план дослідження дає можливість встановити історію певного структурного елемента, другий — історію граматичних категорій, словотвірних типів, лексичних груп і под.

Що ж до впливів однієї мови на іншу, то вони мають здебільшого опосередкований характер і залежать від багатьох обставин позамовного характеру. Опосередкованість впливу однієї мови на іншу зумовлена існуванням норм, що виробляються в писемній мові для надання їй загальнонародного характеру. Норми, як про це вже йшлося вище, в різні періоди розвитку мови мають відмінну мовно-соціальну орієнтацію. В історії мовних контактів непоодинокими є випадки зміни напрямів впливу. Так, українська ділова мова XIV—XV ст. безперечно сприяла розвиткові мови давньопольської юриспруденції. У XVI—XVII ст. напрям впливу змінюється: польська літературна мова впливає на українську; протягом XIV—XVII ст. чеська мова справляла активний вплив на становлення норм польської літературної мови і в той же час, десь із кінця XVI ст., польська мова почала виявляти зворотний вплив на чеську [126], українська літературна мова в кінці XVII ст. активно збагачувала російську науковою термінологією [127], а з XVIII ст. значно відчутніше виявляє себе вплив російської літературної мови на українську, особливо в галузі суспільно-політичної, економічної, наукової і загальнокультурної термінології і т. д.

Міжмовні контакти, що відбувалися в період формування донаціональних і національних слов'янських літературних мов, позначалися на структурі народно-розмовних мов, чого не можна

---

[125] *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг. К., 1953, с. 76.

[126] Один з найвідоміших чеських гуманістів Миколай Конач радив своїм землякам наслідувати поляків щодо вживання рідної мови в художній літературі (*Prochazková H.* Po stopách davného přatelství.— Kapitoly z česko-ruských literarních stykû do konce 17 století. Praha, 1959, s. 8—9).

[127] Див.: *Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л.* Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. Л., 1972, с. 171.

не брати до уваги при вивченні історії фонетичної будови, граматичної структури і словникового складу певної мови.

Історія структури української, як і будь-якої іншої слов'янської мови, розглядається як історія її перебудови на різних етапах розвитку праслов'янської мовної єдності, як послідовне виникнення нових мовних систем на базі попередніх (давньоруської і власне української) внаслідок кількісних і якісних змін у структурних елементах і співвідношенні між ними. При цьому беруться до уваги як внутрішні, спонтанні зміни, так і зовнішні, зумовлені постійними контактами української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими.

§ 10. Огляд праць з історії структури української мови. Фонетична будова, граматична структура і лексичний склад української мови вперше певною мірою висвітлюються в давніх працях з граматики церковнослов'янської мови і в лексикографічних працях того часу. До них належать «Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (1591 р.), «Лєѯісъ» Л. Зизанія (1597 р.), «Лексіконъ славеноросскій» П. Беринди (1627 р.), «Грамматіка» (1591 р.), «Грамматіка» Л. Зизанія (1596 р.), «Грамматіки словенское правилное сѵнтагма» М. Смотрицького (1619 р.) та її скорочена крем'янецька переробка «Грамматіки или писменница языка словенскаго» (1638 р.) та ін. Оскільки донаціональна українська літературна мова мала в своїй основі давньоруську літературну мову і орієнтувалася у виробленні норм великою мірою на церковнослов'янську мову, у всіх згаданих вище граматиках і лексиконах елементи структури української мови були тісно переплетені з привнесеними елементами давньоруської і церковнослов'янської мов.

Значно більше відбиває структуру народної української мови рукописна «Грамматыка словенскаю» Івана Ужевича (варіанти 1643 і 1645 рр.). Тут ми знайдемо народні відмінкові форми (*камєн — камєнєвъ, ωко — ӧчы, ухо — ушы; що, чого, чому, чого, чимъ* і под.), українські демінутиви (*телятко, хлопятко, козлятко*), особово-часові і способові форми дієслова (*пануємо, пануєте, панують; буду пановати, будешъ пановати, буде(т) пановати; пануй, нехай пануєтъ, пануймы, пануйте, нехай панують) і под.*

Проте давні граматики і словники, як видані, так і рукописні,— це ще не дослідження історії структури української мови, а тільки матеріал для нього.

Перші згадки про історію структури української мови, як і решти східнослов'янських, знаходимо в працях М. В. Ломоносова. Початок XIX ст. в історії мовознавства характеризується зародженням порівняльно-історичного методу. Одним із його засновників був видатний російський лінгвіст О. Х. Востоков. Його заслугою був всебічний опис пам'яток, зокрема Остромирового євангелія, встановлення звукового значення ѫ і ѧ у старослов'янських пам'ятках, а також голосних неповного творення.

Велика заслуга у вивченні історії української та інших східнослов'янських мов належить М. Максимовичу, який правильно

визначив їх спільне походження, хоч і помилявся щодо датування спільносхіднослов'янського періоду, відносячи його до часу, що передував утворенню Київської Русі.

Визначне місце в дослідженні історії східнослов'янських мов належить І. І. Срезневському. У праці «Мысли об истории русского языка» (1849 р.) він уперше висловив думку про те, що окремі східнослов'янські мови сформувалися на початку XIV ст. Великий внесок зробив учений у вивчення історії лексичного складу східнослов'янських мов, підготувавши неперевершену досі щодо охопленого матеріалу лексикографічну працю — «Материалы для словаря древнерусского языка», т. 1, 1893 р.; т. 2, 1895 р., т. 3, 1903 р.

Зачинателем російської (і ширше — східнослов'янської) історичної граматики був Ф. І. Буслаєв. Йому належать «Опыт исторической грамматики русского языка» (1858 р.) та «Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков» (1861 р.). Ф. І. Буслаєв простежив історію окремих звуків і форм російської мови із зверненням до пам'яток і сучасних йому діалектів, докладно зупинився на розвиткові її синтаксичної будови.

Деякі спостереження над характерними звуковими особливостями української мови можна знайти в праці П. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859 р.). Проте генетичні зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами він визначав неправильно.

Великий внесок у вивчення історії структури української мови зробив видатний український та російський мовознавець О. О. Потебня. Деякі його праці («Заметки о малорусском наречии» — 1870 р., відзив на працю П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» — 1878 р.) спеціально присвячені історії української мови, в інших він відтворював історію української мови у зв'язку з дослідженням історії російської та білоруської мов («Два исследования о звуках русского языка» — 1865 р., «К истории звуков русского языка» — 1876 р.). Неперехідне значення для становлення науки про історію східнослов'янських мов має праця О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике» (ч. I—II, 1876 р.; ч. III, 1889 р., ч. IV, 1941 р.).

Початок систематичному описові звукового складу української мови поклала книга П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.). У працях «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.» (1889 р.) та «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.» (1900 р.) учений заклав основи вивчення історії української літературної мови.

Помітне місце в дослідженні історії структури української мови посідають праці О. Соболевського: «Очерки из истории русского языка» (1884 р.), «Опыт русской диалектологии. Наречие малорусское» (1892 р.), «Лекции по истории русского языка» (вид. 4-е, 1907 р.). Окремі положення О. Соболевського, який дотримувався

хибної теорії М. Погодіна про пізнє заселення Київщини українцями, були неправильні, на що вказував у численних працях А. Ю. Кримський («Филология и погодинская гипотеза» — 1904 р., «Деякі непевні критерії класифікації українських говорів» — 1906 р., «Древнекиевский говор» — 1907 р.) та інші вчені. Як відзначають сучасні дослідники, «не можна не помітити певної упередженості О. І. Соболевського у висвітленні етногенетичних проблем, що мала явно великодержавницький характер»[128]. Проте він був прекрасним знавцем пам'яток, свідчення яких поєднував у висвітленні історії східнослов'янських мов із фактами, що їх давала йому діалектологія.

А. Ю. Кримському, який відстоював автохтонність населення Київщини, належить, крім згаданих праць, двотомна граматика української мови (1907 р.), в якій висвітлюються окремі моменти історії фонетичної будови і граматичної структури української мови; тут же надруковано деякі давні пам'ятки, зокрема українські грамоти XIV—XV ст.

Питанню походження української мови і українського народу присвячена праця відомого російського вченого Ф. Корша «Дещо про вийстя української народності» (1914 р.).

Нову сторінку в історії української мови, як і російської та білоруської, відкрили праці акад. О. Шахматова. Він ще ширше, ніж О. Соболевський, використовував діалектні дані для зіставлення із свідченням пам'яток, а також факти, здобуті внаслідок порівняльно-історичного аналізу більшості слов'янських мов. О. Шахматов був блискучим знавцем історичної граматики східнослов'янських мов, але крім того він залишив у спадщину радянським мовознавцям сміливі й стрункі гіпотези щодо найдавніших, не засвідчених пам'ятками етапів розвитку слов'янських мов, зокрема й спільносхіднослов'янської. Без звернення до його праць «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (1915 р.), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (1916 р.), «Древнейшие судьбы славянства» (1919 р.) та ін. сучасна історія східнослов'янських мов була б неповною.

Російські, українські й білоруські радянські вчені глибоко розробили питання походження давньоруської і трьох східнослов'янських мов, створили систематичні курси історичної фонетики, морфології, синтаксису, зробили великий внесок у вивчення історії словникового й фразеологічного складу російської, української і білоруської мов. Історія розвитку східнослов'янських мов цікавить і зарубіжних учених, зокрема болгарських, польських, американських, французьких, німецьких, австрійських (праці Е. Георгієва, Т. Лера-Сплавінського, В. Курашкевича, С. Урбанчика, П. Зволінського, В. Вітковського, Р. Якобсона, Ф. Кокрона, Б. Унбегауна, К. Х. Майєра, Г. Гютль-Ворт та ін.).

---

[128] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 32.

Питаннями слов'янської прабатьківщини, поділу спільнослов'янської єдності на три групи (східну, західну й південну), подальшого розвитку кожної групи мов, виникнення давньоруської мови і розвитку на її основі трьох братніх східнослов'янських мов займалися такі вчені, як С. П. Обнорський, В. В. Виноградов, Л. П. Якубинський, Л. А. Булаховський, Р. І. Аванесов, Б. М. Ляпунов, І. К. Білодід та ін. Підсумком цих праць стали монографії чл.-кор. АН СРСР Ф. П. Філіна «Образование языка восточных славян» (1962 р.) і «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (1972 р.).

Визначними творами, присвяченими розвиткові структури української мови, а також розвиткові української літературної мови, стали розробки Л. А. Булаховського «З історичних коментаріїв до української мови», монографія «Питання походження української мови» (1956 р.) і двотомний «Курс історії української літературної мови» за ред. І. К. Білодіда (т. 1, 1958 р.; т. 2, 1961 р.).

Велике значення для вивчення історії східнослов'янських мов взагалі і української мови зокрема мали докладний опис і публікація пам'яток давньоруської і давньоукраїнської мов.

Дослідженню історії давньоруської мови сприяють видання В. Істріним «Хроники Георгия Амартола в древнем славянском переводе» (т. 1, 1920 р.), публікація Ю. Карського «Русская Правда» по древнейшему списку» (1930 р.), знайдені й опубліковані А. Арциховським і М. Тихомировим «Новгородские грамоты на бересте», праця О. Висоцького «Древнерусские надписи Софии Киевской» (1966 р.), ряд повторних публікацій з оригіналів, зокрема «Изборника Святослава 1076 г.», «Успенского сборника XII—XIII вв.» (1971 р.) та ін.

Для історії української мови непересічне значення мають, поряд з «Українськими грамотами» В. Розова (1917 і 1928 рр.), такі опубліковані пам'ятки, як «Літопис Самовидця» (1928 р.), а також здійснені в 60—70 роки видання: «Лексикон словенороський» П. Беринди (1971 р., підготував В. В. Німчук), «Лексис» Л. Зизанія і «Синоніма словенороська» (1964 р., підготував В. В. Німчук), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (1965 р., підготував М. К. Бойчук), «Грамматыка словенская» І. Ужевича (1970 р., підготували І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький), «Українські грамоти XV ст.» (1965 р., підготував В. М. Русанівський), «Вірші. Приповісті посполиті» К. Зіновієва (1971 р., підготували І. П. Чепіга і В. П. Колосова), «Акти села Одрехови» (1971 р., підготував І. М. Керницький), «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1973 р., підготував В. В. Німчук), «Грамоти XIV ст.» (1974 р., підготувала М. М. Пещак), «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.» (1976 р., підготував, В. А. Передрієнко).

У радянський час, особливо в післявоєнний період, створено глибокі розробки в галузі історії фонетичної будови і граматичної

структури української мови в цілому, вийшли монографії, присвячені дослідженню окремих частин мови, становленню певних груп української лексики. Серед них слід назвати такі загальні курси, як праці Є. К. Тимченка з історії української деклінації, монографія С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1960 р.), колективна праця О. П. Безпалька, М. К. Бойчука, М. А. Жовтобрюха, С. П. Самійленка та І. Й. Тараненка «Історична граматика української мови» (вид. 2-е, 1962 р.), колективна праця «Питання історичного розвитку української мови» (1962 р.), книга Ф. П. Медведєва «Нариси з української історичної граматики» (1964 р.), два томи праці С. П. Самійленка «З історії морфології української мови» (т. 1, 1964 р., т. 2, 1970 р.), а також ряд узагальнюючих праць, присвячених окремим питанням історії української мови: «Норми словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (1958 р.) Л. Л. Гумецької, «Галицько-Волинський літопис» (1958 р.) А. І. Генсьорського, «Розвиток структури слов'янського речення» (1966 р.) О. С. Мельничука, «Система словозміни в українській мові» (1967 р.) І. М. Керницького, «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969 р.) В. Г. Скляренка, «Структура українського дієслова» (1971 р.) В. М. Русанівського та ін.

Часткові питання розвитку фонетичної будови і граматичної структури української мови розглядаються в численних статтях С. П. Бевзенка, В. П. Беседіної-Невзорової, З. Г. Веселовської, Л. П. Бови-Ковальчук, Т. М. Возного, Д. Д. Герасименка, А. П. Грищенка, М. А. Жовтобрюха, Ю. О. Карпенка, Ю. Ф. Касима, І. І. Ковалика, В. В. Лободи, А. В. Майбороди, Ф. П. Медведєва, О. С. Мельничука, А. А. Москаленка, М. Ф. Наконечного, Ф. А. Непийводи, І. З. Петличного, М. М. Пещак, І. І. Слинька та ін.[129]

Значний внесок у розвиток вчення про історичний синтаксис російської, української і білоруської мов зробив своїми працями В. І. Борковський. Серед них на чільному місці треба згадати двотомне дослідження «Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков» («Типы простого предложения» — 1968 р., «Члены предложения» — 1968 р.).

Менше за фонетику й граматику розроблена українська історична лексикологія і лексикографія. На початку 30-х років вийшов друком перший том «Історичного словника українського язика» (літери А—Ж) за ред. Є. К. Тимченка. Безперечно, повний опис семантичної структури української мови на рівні лексики зроблено в двотомному «Словнику староукраїнської мови XIV — XV ст.», який завершиться у щойно започаткованому «Словнику української мови XVI—XVIII ст.».

Протягом 60—70-х років робота в галузі української історичної лексикології розвивалася в напрямі дослідження або окремих семантичних груп (А. А. Бурячок «Назви спорідненості і свояцтва

[129] Див.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967, с. 146—161.

в українській мові» — 1961 р., В. О. Винник «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» — 1966 р., кілька статей Є. І. Чернова про назви грошових одиниць у давньоруській і давньоукраїнській мовах), або ж обстеження певних пам'яток (праці М. Л. Худаша, Д. Г. Гринчишина, О. С. Стрижака, Л. І. Батюк, М. С. Рогаль, І. В. Горобця та ін.). Питання становлення лексичної системи української мови розглядаються в колективній монографії «Питання історії української мови», що вийшла в 1970 р. за ред. Л. Л. Гумецької. Походження української фразеології висвітлюється в монографії Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови» (1973 р.) та в ряді статей Л. І. Коломієць.

Значна дослідницька робота щодо з'ясування особливостей розвитку фонетичної будови і граматичної та семантичної структури української мови, проведена за два останні десятиріччя, дала змогу подати в цій праці систематичний опис історії структури всіх рівнів української мови.

* * *

У створеній колективом науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР монографії «Історія української мови. Фонетика» висвітлюються закономірності формування фонемного складу української мови, розглядається історія акцентної системи. У написанні книги взяли участь: В. М. Русанівський («Вступ»), М. А. Жовтобрюх («Фонетика»), В. Г. Скляренко (підрозділ «Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові»).

ФОНЕТИКА

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

§ 1. Предмет історичної фонетики української мови. Історична, або діахронічна, фонетика вивчає звукові зміни в мові від найдавнішого періоду її існування й до нашого часу.

Відомо, що серед усіх знакових систем мова посідає особливе місце, власне, тільки вона виступає повноцінним знаряддям спілкування людей у суспільстві. За допомогою мови формується мислення в процесі пізнання людьми об'єктивної дійсності, здійснюється обмін думками, життєвим досвідом, закріплюються, зберігаються й передаються наступним поколінням набуті суспільством знання, виражаються найрізноманітніші людські почуття.

Матеріальною формою мови є її звукова будова. Мова без звуків взагалі не може існувати. Отже, суспільна функція звукової будови мови надзвичайно важлива. Звідси цілком закономірно, що вивчення мовних звуків як у синхронічному, так і в діахронічному плані здавна належить до актуальних лінгвістичних проблем.

У вивченні мовних звуків сучасне мовознавство розрізняє два основних аспекти: фонетичний і фонологічний. Перший з них передбачає дослідження артикуляції й акустичних властивостей звуків, а також процесу їх сприймання людиною, другий — вивчення функцій звукових одиниць та утворюваних ними мовних структур і відношень. Обидва ці аспекти — і фонетичний, змістом якого виступає фізична й анатомо-фізіологічна характеристика мовних звуків, і фонологічний, що вивчає звук як функціональну одиницю, як фонему,— не відриваються один від одного й не протиставляються один одному, а розглядаються як взаємопов'язані між собою, як такі, що з різних поглядів досліджують той самий мовний матеріал [1]. Таким чином, історична фонетика — це спеціальна лінгвіс-

---

[1] Див.: *Щерба Л. В.* Очередные проблемы языковедения.— Изв. ОЛЯ, т. 4, вып. 5. Л., 1945, с. 185; *Аванесов Р. И.* Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы.— В кн.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, с. 107; *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика. Л., 1960, с. 13; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969, с. 48; *Торсуев Г. П.* Проблемы теоретической фонетики и фонологии. Л., 1969, с. 3.

3 9—240

тична дисципліна, яка досліджує зміни в звуковій будові мови з погляду фонетичного та фонологічного в їх нерозривному взаємозв'язку.

Звукові зміни будь-якої конкретної мови вивчаються не як ізольовані одиниці, а в їх системі, під якою розуміється фонологічна структура, що являє собою єдність пов'язаних за певними законами і взаємозумовлених її елементів. Однак системне вивчення звукових змін не виключає методики їх опису як окремих самостійних процесів, якщо цей опис завершується потім аналізом пов'язаної з ним еволюції фонологічної системи в цілому чи якоїсь певної її підсистеми, бо, щоб пізнати окремі факти, частковості, «ми змушені,— як писав Ф. Енгельс в праці «Анти-Дюрінг»,— виривати їх з природного або історичного зв'язку і досліджувати кожну окремо за її властивостями, за її особливими причинами та наслідками і т. д.» [2] Власне, вивчення звукових змін у мові розпочинається саме таким описом, оскільки він допомагає розкрити внутрішню природу явища, яке вивчається, краще пізнати елемент системи, до якої він належить. Тільки на основі докладного і всебічного вивчення окремих явищ фонетичного розвитку мови можна встановити їх взаємозв'язок і взаємозумовленість, пізнати їх у єдиній системі й визначити в ній функції кожного з них, інакше кажучи, можна розкрити еволюцію звукової будови мови як певної системи. Тому треба визнати цілком слушною думку про те, що об'єктом історичної фонетики виступає «не тільки історія корелятивних відношень фонем», а разом з тим погодитись і з твердженням, що дослідник історії мови «має справу насамперед не з фонемами, а з звуками. Проте йому доводиться постійно вступати в галузь фонології. Ось чому з однаковою увагою він повинен ставитись як до історії фонетичних процесів, так і до історії фонематичних відношень» [3]. В історичній фонетиці, отже, вивчаються всі зміни голосних і приголосних, які відбулися в мові протягом її існування, разом з тим визначаються взаємовідношення фонем у системі консонантизму і вокалізму на кожному історичному етапі та відношення, що виникають між голосними й приголосними в певні періоди історії мови.

Звукові зміни, які відбуваються в мові, викликаються й зумовлюються різними причинами. На жаль, у науці ще немає єдиного

---

[2] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 21.

[3] *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, с. 128. Аналогічний погляд висловлював також Е. Станкевич, який писав: «Не можна відокремлювати проблему співвідносності, проблему фонологічної структури від фонетичної матерії, в якій вона втілюється» (IV Междунар. съезд славистов. Материалы дискус., т. 2. М., 1962, с. 307).

Пор. ще: «у мові постійно відбувається боротьба між системними відношеннями і фонетичними (фонологічними) процесами, які руйнують ці відношення. Внаслідок фонетичних змін поступово відбувається перебудова самої системи, виникають нові кореляції. Тому історик мови повинен з однаковою увагою ставитись як до історії фонетичних процесів, так і до історії фонематичних відношень» (*Горшкова К. В.* Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка.— Славян. филол. М., 1963, с. 40).

погляду на причини фонетичної еволюції мови. Довгий час історики мови взагалі відмовлялися від розв'язання цього питання. Зовсім уникали його представники молодограматичного напрямку в порівняльно-історичному мовознавсті (К. Бругман, Б. Дельбрюк, А. Лескін, К. Вернер та ін.), які зробили вагомий внесок у вивчення історичної фонетики багатьох конкретних мов. Дехто з них і їх пізніших послідовників причину фонетичних змін шукав в індивідуальних відхиленнях вимови звуків від узусу, зокрема відхилень, що виникають у мові молодшого покоління [4].

Того погляду, що «причини звукових змін невідомі», беззастережно додержувався один з найвидатніших представників американської дескриптивної лінгвістики Л. Блумфілд, який, аналізуючи умови фонетичної еволюції, прийшов до висновку, що в звуковій системі «жоден постійний фактор не може пояснити тих конкретних змін, які відбуваються в даному місці і в даний час, але не в інший час і не в іншому місці», і що «жодному дослідникові не пощастило встановити зв'язок між звуковою зміною і яким-небудь явищем, що передувало цій зміні» [5].

Ідею причиновості в мовній еволюції заперечує відомий сучасний вчений Е. Косеріу [6].

Погляди Л. Блумфілда в питанні про причини звукових змін поділяє більшість представників структурального напрямку в лінгвістиці. Деякі структуралісти, стоячи на грунті іманентної теорії мови, взагалі не визнають наукової актуальності в мовознавстві проблеми причиновості. На їх думку, для науки про мову проблема причиновості несуттєва, як, вважають вони, несуттєва вона й для всіх інших сучасних теоретичних наук. Однак, якщо мову розглядати не як абстрактну систему чистих стосунків, а як реальну систему, що історично склалася і постійно розвивається, то подібну концепцію прийняти, звичайно, важко, точніше, зовсім не можливо, оскільки вона виключає саме поняття розвитку мови в часі, розвитку, завжди зумовленого певними причинами [7]. Для науки про мову, як і для всіх інших наук, і тепер не втратили, безсумнівно, свого важливого значення слова А. Ейнштейна про те, що «вчений має бути пройнятий відчуттям причинової зумовленості всього, що відбувається» [8]. Отже, історик мови не може ігнорувати, а тим більше заперечувати важливого і складного питання про причини фонетичної еволюції. Розкрити причиново-наслідкові зв'язки в процесі звукових змін є одним з найважливіших його завдань.

Причину фонетичної еволюції мови традиційно вбачали у фізіологічних змінах артикуляції звуків. Однак проти такого припущення не раз висувалися й висуваються різні, часто досить

---

[4] Див.: *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960, с. 69 і далі.

[5] *Блумфилд Л.* Язык. М., 1968, с. 420.

[6] Див.: *Косериу Э.* Синхрония, диахрония и история.— В кн.: Новое в лингвистике, вып. 3, М., 1963.

[7] Див.: *Будагов Р. А.* Проблемы развития языка. М.— Л., 1965, с. 20—21.

[8] *Einstein A.* Comment je vois le monde. Paris, 1934, p. 39.

обгрунтовані, заперечення. «Помилково було б думати,— писав у свій час О. О. Шахматов,— що зміни звуків викликаються фізіологічними причинами» [9]. На думку ж Е. Косеріу, «фонетико-фізіологічні пояснення звукових змін не лише спірні або помилкові, а просто абсурдні: вони грунтуються на сплутуванні абстрактної і міжіндивідуальної мови з конкретним і індивідуальним мовленням» [10]. Та незважаючи на це, і тепер погляд, за яким звукові зміни викликаються позамовними, фізіологічними причинами, знаходить серйозну підтримку і нову аргументацію. «У мові,— зазначає С. Б. Бернштейн,— постійно відбувається боротьба між системними відношеннями й фонетичними (фізіологічними) процесами, які руйнують ці відношення. Зміни фізичної природи звука не викликаються власне мовними факторами. Джерело такої зміни перебуває поза мовою, тому що зміна звука може не викликатися умовами функціонування мови. Всі спроби довести зворотне не дали позитивних наслідків.

...Системні відношення можуть затримувати фонетичні процеси. Але вони змушені поступово поступатись, тому що ці процеси сильніші корелятивних зв'язків. Вони руйнують ці зв'язки, порушують систему. Однак це не приводить до руйнування системи, бо в такому разі зруйнувалась би сама мова... Внаслідок фізіологічних змін поступово відбувається перебудова самої системи» [11].

Окремі вчені основною причиною звукових змін вважали вплив субстрату та міжмовних контактів, інші — психологічний фактор, позитивне чи негативне відчуття при артикуляції певних звуків і їх сполук, ще інші — економію сил при вимові звуків тощо [12]. Були також спроби пояснити звукову еволюцію мови соціальними причинами. З розвитком діахронічної фонології причини фонетичних змін стали пояснювати внутрісистемними факторами, або тисненням фонологічної системи, а саме тенденцією до максимальної диференціації фонем, впливом їх функціонального навантаження, подоланням протиріч, закладених у самій системі, тощо.

Однак у спеціальній літературі уже не раз висловлювалася думка, що фонетичні зміни викликаються не однією, а комплексом причин [13]. В останній час її починають поділяти більшість істориків мови [14], при цьому справедливо підкреслюється, що серед фактів, які визначають розвиток мови, в тому числі і її фонологічної систе-

---

[9] *Шахматов А. А.* Курс истории русского языка, ч. 1. Спб., 1910—1911, с. 93.

[10] *Косериу Э.* Зазнач. праця, с. 241.

[11] *Бернштейн С. Б.* Зазнач. праця, с. 127.

[12] «Можна вважати, що мовна еволюція взагалі визначається постійним протиріччям між властивими людині потребами спілкування та вислову і її прагненням звести до мінімуму свою розумову і фізичну діяльність... Принцип економії визначає кінець кінцем саме існування фонематичної артикуляції».— *Мартине А.* Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960, с. 126—127.

[13] Див.: *Шахматов А. А.* Курс истории русского языка, с. 99.

[14] Див.: *Стеблин-Каменский М. И.* К теории звуковых изменений.— Вопр. языкознания, 1966, № 2, с. 78; *Иванов В. В.* Историческая фонология русского языка. М., 1968, с. 10; Общее языкознание. М., 1970, с. 217 та ін.

ми, є основні, центральні, і всі інші, так чи інакше пов'язані з ними [15].

Серед причин, що зумовлюють фонетичний розвиток мови, розрізняють внутрішні і зовнішні. До внутрішніх причин відносять тенденцію до полегшення артикуляції звуків, до економії мовних засобів, зміну фонетичного складу слова у зв'язку з утратою ним лексичного значення, тенденцію до утрати звуків, що не мають функціонального навантаження в слові, вплив сусідніх звуків, аналогію, тенденцію до симетричності фонологічної системи й подолання існуючих у ній протиріч тощо [16].

Однією з зовнішніх причин, що може викликати зміни звуків, є вплив артикуляції, властивої іншим мовам, з якими контактується дана мова.

Звукові зміни не нейтральні, звичайно, до еволюції всієї мовної структури в усій її складності. Центральним екстралінгвістичним фактором, основною причиною, що зумовлює розвиток мови, отже, опосередковано й розвиток її фонетичної системи, завжди виступають культурно-історичні умови життя народу, якому належить мова, потреби його мовної комунікації в процесі суспільного прогресу. Лише в них і через них виявляються всі інші внутрішні й зовнішні причини розвитку мови і її фонетичної системи в їх сукупності [17].

Сучасний стан вивчення історичної фонетики української мови не дає змоги позитивно відповісти на питання про конкретні причини всіх звукових змін, які розглядаються в ній, але дослідження цього питання становить одне з її безпосередніх завдань.

Звукові зміни за їх функціональним значенням у мові бувають неоднакові. Одні з них викликають перебудову її фонологічної системи, як наприклад втрата [ъ] і [ь] у давньоруській мові або злиття [і] та [у] в одному звукові в українській; інші ж виявляються як периферійні, часткові, що не набувають будь-якого функціонального навантаження й не відіграють жодної ролі в задоволенні тих чи інших потреб у спілкуванні людей на певному історичному етапі, наприклад, наближення в українських діалектах вимови голосного [о] до [u] в певних позиціях. Проте залишаючись на фізіологічно-акустичному рівні й не впливаючи на перебудову фонологічної системи мови, ці зміни теж, кінець кінцем, не нейтральні до неї, оскільки вони впливають на звукову реалізацію різного типу фонемних варіантів, що входять до даної системи. В історичній фонетиці й такі зміни не можуть ігноруватись, тому що й вони, в поєднанні з усіма іншими, становлять конкретний вияв фонетичного розвитку мови.

В історичній фонетиці розрізняється два типи звукових змін. У кожній мові відбуваються зміни, за яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції, незалежно від фонетичного оточення,

[15] Див.: *Будагов Р. А.* Зазнач. праця, с. 36.
[16] Див.: Общее языкознание. М., 1970, с. 234 і далі.
[17] Див.: *Будагов Р. А.* Зазнач. праця, с. 36—37.

інтонації, наголосу, місця в слові, напр., зміна носового [ę] в [ä], [ǫ] в [u] в давньоруській мові або голосного [ě] в [i] в українській мові. Зміни цього типу умовно називають с п о н т а н н и м и. Але є в мові й чимало таких звукових змін, які відбуваються лише за певних умов, як наприклад, перехід [g], [k], [x] в [ž'], [č'], [š'] перед голосним переднього ряду в спільнослов'янській мові чи зміна [e] на [o] після шиплячих та [j] в українській мові. При відсутності таких умов звукових змін не відбувається. Тому зміни другого типу називають з у м о в л е н и м и.

Внаслідок історичних змін між звуками, властивими різним епохам розвитку мови, визначаються закономірні відповідності, як-от: [ǫ] — [u], [ě] — [i] і т. д.; пор. сп.-сл. *dǫbъ — д.-р. *дубъ*; д.-р. *лѣто* — укр. *літо*.

Українська мова, як і будь-яка інша, на всіх етапах своєї історії розвивається як дуже складна єдність, що включає не лише загальнонародні структурні елементи, тобто такі, які однаково виявляються на всій території її поширення й у всіх її носіїв, а також і численні локальні різновиди, реалізація яких обмежується певним діалектним середовищем. Історична фонетика вивчає розвиток звукової будови живої мови народу в усіх її виявах, у її єдності й у всьому її діалектному різноманітті.

Велике значення у вивченні історичної фонетики мають звукові реконструкції, надійним матеріалом для яких є факти сучасної народної мови, зокрема, широко засвідчувані в різних співвідносних варіантах численними територіальними говорами. З появою писемності жива мова народу, як відомо, більшою чи меншою мірою фіксується в писемних пам'ятках. Ступінь відбиття її залежить від того, наскільки близька до неї мова писемності, а також і від жанрово-стильової віднесеності тієї чи іншої конкретної писемної пам'ятки. Для вивчення історичної фонетики української мови мають важливе значення всі ті живомовні звукові явища, що відбиті в давньоруських і пізніше в староукраїнських писемних джерелах.

Більшість пам'яток минулого, особливо давньоруських, написані книжною мовою, далекою від народної, мовою старослов'янською, чи староболгарською; фонетичні елементи народної мови відбиті в них лише частково, непослідовно, переважно як помилки автора або переписувача пам'ятки, допущені під впливом їх рідної мови. Звичайно, живомовні елементи проникають вільніше до мови тих писемних документів, які відбивають повсякденне життя народу, наприклад, до мови різних грамот, і набагато обмеженіше вони трапляються у таких писемних жанрах, як література конфесійна. Повніше відбивають народну мову, як правило, пам'ятки оригінальні і менше переписані з іншомовних джерел. Проте старослов'янська книжна мова ще на давньоруському грунті підпадала все більшому впливові мови народної; на українському грунті процес цей посилився й набрав такого розмаху, що народномовний компонент у книжній мові став досить помітним, а в деяких творах, написаних так званою простою мовою, навіть міг переважати. Цим самим такі

твори стають надзвичайно важливим джерелом для вивчення історичної фонетики української мови. При цьому варто підкреслити, що історична фонетика, на відміну від історії літературної мови, вивчає не всі звукові явища, відбиті в мові писемних пам'яток, а лише ті з них, які засвідчують стан і еволюцію фонетичної будови народної мови, без її відношення до книжної, незалежно від того, до якого жанрово-стильового типу належить книжна мова і яка її стилістична організація [18].

Отже, користуючись писемним джерелом, дослідник має виявити, які звукові явища в ньому належать до живомовних і які до книжних, та чітко розмежувати їх. Зрозуміло, що тільки перші з них можуть дати йому потрібний матеріал для спостережень, наукового аналізу й теоретичних узагальнень з історичної фонетики живої народної мови.

§ 2. Проблема періодизації історичної фонетики української мови. Кожній мові властиві внутрішні закони її розвитку, які відбивають специфіку її структури і за якими вона змінюється, збагачується й удосконалюється на основі розгортання основних елементів, що в ній існують. Внутрішні закони розвитку мови діють на всіх її структурних рівнях і виявляються в процесі еволюції мовної системи в цілому, еволюції, що пов'язана з розвитком людського мислення, зумовленим історично-культурним прогресом суспільства.

Внутрішні закони розвитку мови діють і в її фонетичній та фонологічній системах. Фонетична структура мови, як і граматична будова, характеризується великою стійкістю. Зміна якості тих чи інших звуків та їх сполук, викликана певними причинами, відбувається поступово, протягом тривалого часу. У процесі розвитку фонетичної системи мови відбувається не тільки зміна звуків, що виражається в еволюції їх артикуляційних та акустичних властивостей, а й закономірна заміна окремих звуків іншими (напр., заміна [g], [k], [x] палатальними [dž'], [č'], [š'] внаслідок першої палаталізації задньоязикових приголосних і зміна їх на палатальні [$\widehat{dz}$'], [c'], [s'] внаслідок другої палаталізації тих же задньоязикових тощо).

Поступова зміна якості звуків і їх сполук, а також заміна одних звуків іншими зумовлює якісну перебудову фонетичної системи даної мови, разом з тим вона викликає нові функціональні відношення в системі фонем, отже, спричиняється до перебудови й фонологічної системи мови. Саме тому звукові зміни в мові дуже часто бувають тісно пов'язані з лексичними та граматичними явищами, причому зв'язок цей двобічний: звукові зміни можуть викликати й зумовлювати певні процеси в лексиці й граматичній будові мови, а з другого боку — виникнення деяких звукових змін та їх напрямок бувають зумовлені певною перебудовою в граматичній і лексич-

---

[18] Див.: *Аванесов Р. И.* О некоторых вопросах истории языка.— В кн.: Академику Виктору Владимировичу Виноградову. М., 1956, с. 13.

ній сфері. Так, еволюція звукосполучення [en] на спільнослов'янському грунті в [ę] внаслідок дії закону відкритого складу, а далі в давньоруській мові — в голосний переднього ряду [ä], що пізніше змінився в голосний заднього ряду [a], й виникнення вже на українському грунті [j] після губного у зв'язку з його депалаталізацією у словах типу *плем'я, ім'я, тім'я* зумовили морфологічну перебудову цих слів і переорієнтацію їх словозмінної парадигми: *pledmen → *pledmę → plemę → plem'ä → plemja (плем'я).

Перехід у певних позиціях ще на спільнослов'янському грунті [e] в [o] і пізніше спрощення групи приголосних [dm] на межі кореня й суфікса спричинилися до того, що в свідомості носіїв сучасної української мови втратився зв'язок семантичної спільності кореня в словах *плем'я* і *плодити, плід*.

Але граматична аналогія зумовила, наприклад, заміну голосного [i] на [ě] у формах множини наказового способу дієслів IV класу й дальший розвиток його в український секундарний [i]: *ходимо → → ходѣмо → ходімо, ходите → ходѣте → ходіть.* Лексичні контакти давньоруської мови з іншими стали причиною того, що в ній з'явився новий приголосний [f], який від неї успадкували всі сучасні східнослов'янські мови. Міжмовними контактами на лексичному рівні зумовлена поява в українській мові раніше не властивих їй сполук приголосних і голосних, як [nh], [ks] на кінці слова — *мітинг, пудинг, біфштекс,* [au] — *локаут,* [k'u] — *кювет* та ін. Деякі фонетичні явища можуть лексикалізуватись і випасти із загальної закономірності їх розвитку, прикладом чого в українській мові може служити зміна дзвінкого [d] на [t] у позиції перед глухим у словах *тхір, тхнути, натхнення* і похідних від них при загальному збереженні його, як і інших дзвінких, в аналогічній позиції: *надходити, надхмар'я, підхід.*

Все це грунтується на тому, що українська мова, як і всяка інша, являє собою єдину й цілісну, хоч і відкриту, систему, в якій тісно пов'язані між собою всі її основні структурні рівні — лексичний, граматичний, фонетичний. Проте кожен з цих рівнів сам становить власну систему з притаманними їй закономірностями розвитку. Звідси випливає, що фонетика, як і граматика та лексика, підпорядковуючись загальним законам еволюції мови, водночас змінюється й за власними закономірностями, тобто їй властива відносна автономія в своєму розвитку як певної системи.

Отже, зважаючи на все це, можна зробити висновок, що хоч факти, що розглядаються в історичній фонетиці, виступають одним з важливих показників періодизації історії мови взагалі, періодизації, що звичайно грунтується на поєднанні лінгвістичних і позалінгвістичних, соціологічних, факторів, вона має і власну періодизацію, в основі якої лежать лише лінгвістичні фактори. Таким фактором виступають ті звукові зміни, що зумовили перебудову фонологічної системи мови, спричинилися до виникнення нових відношень, нових внутрішніх зв'язків між її функціональними елементами — фонемами. Інакше кажучи, періодизація історичної фонетики має

відбити й наочно показати поступову зміну й розгортання фонологічної системи мови на основі тих внутрішніх процесів, що відбуваються в ній. Вона, звичайно, не може заперечувати періодизацію історії мови в цілому чи протиставлятися їй, а має лише доповнювати її, включатися до неї як її складова частина.

Періодизація історичної фонетики ускладнюється тим, що в різних діалектах тієї самої мови звукові зміни дуже часто відбуваються неодночасно; виникаючи на якійсь одній території, вони довгий час або й зовсім можуть не набувати загального поширення в мові, а обмежуватись тільки певним діалектним ареалом. Природно, що будь-яка періодизація не може відбивати всю діалектну різноманітність мови, а орієнтується на її наддіалектні або інтердіалектні явища, саме на такі з них, які визначають розвиток її основних, загальнонародних властивостей. На таких принципах грунтується й періодизація історичної фонетики української мови.

Українська мова сформувалась на основі давньоруської і разом з російською та білоруською становить її пряме продовження. На основі давньоруської фонетичної системи сформувались і найважливіші звукові особливості української мови. Ці особливості, зароджуючись у давньоруській мові, певний час функціонували як діалектні різновиди її фонетичної системи, а потім, в процесі розпаду давньоруської мови й формування на її основі трьох східнослов'янських мов, склалися в окрему фонетичну систему української мови. Тому цілком умотивовано розпочинати періодизацію історичної фонетики української мови з давньоруських часів її розвитку.

Проте давньоруська мова теж має досить тривалу історію, що в свою чергу розпадається на певні періоди. Вихідним етапом, від якого доцільно розпочинати періодизацію історичної фонетики української мови, можна вважати фонетичну систему давньоруської мови кінця X — початку XI ст., яка сформувалась внаслідок занепаду в ній носових голосних, розвитку повноголосся, зміни початкового [je] в [o], [kv] в [cv], [gv] в [zv] тощо і зумовлених цими процесами трансформацій у фонологічних відношеннях. Усі специфічно українські звукові риси, що виникали ще в давньоруській мові, належать до пізнішої історії, до періоду після початку XI ст., й пов'язані вони з її подальшою фонетичною еволюцією.

Починаючи від того часу, відбувся ряд важливих звукових змін, які спричинилися до внутрішньої перебудови фонологічної системи давньоруської, а пізніше й української мови, отже, й стали тими визначальними ознаками, на яких грунтується розмежування основних періодів історичного розвитку української фонетики. До таких змін належать:

а) занепад зредукованих [ъ], [ь];
б) зміна [ě] на [і];
в) депалаталізація приголосних перед [е];
г) злиття [у] та [і] в одному голосному;
д) перехід етимологічних [о] та [е] в [і] та ін.

Точне хронологічне окреслення кожного періоду в розвитку фонетичної системи української мови має грунтуватися на глибокому й всебічному вивченні її розвитку, уточненні початку виникнення важливих звукових явищ та часу їх завершення, тобто уточненні часу діяння звукового закону.

Хронологія фонетичних явищ давньоруської і української мови грунтується на кількох джерелах, які доповнюють одне одного. Звичайно, важливий матеріал для цього дають різноманітні тексти писемних пам'яток, зокрема найдавніших. Однак, зважаючи на те, що їх орфографія не завжди точно відбиває реальну вимову, що вони фіксують нові звукові явища з певним запізненням, а також що давньоруські і деякі староукраїнські пам'ятки переважно писані мовою, далекою від народної, їх свідчення набувають переконливості здебільшого тільки в зіставленні із свідченнями інших джерел. З цього погляду заслуговують на особливу увагу дублетні написання, які можуть бути й звичайними описками, й позначеннями двох різних фонем — однієї традиційної, властивої книжній мові, і другої, що належить до складу фонем живої народної мови, але можуть і передавати факультативні варіанти тієї самої фонеми.

Другим джерелом, не менш важливим для хронологізації звукових явищ, є лексичні запозичення з давньоруської й української мови до інших і з інших мов до давньоруської та української. Такі запозичення можуть свідчити про фонемний склад слова на час його засвоєння іншою мовою, в якій вони відриваються від фонетичної системи, що на її основі сформувалися, і втрачають зв'язок із закономірностями її еволюції. Велике значення мають також оригінальні записи окремих давньоруських та староукраїнських слів і речень, а то й ширших текстів, іноземцями, які фіксують тогочасну живу мову народу. Визначення хронологічних меж багатьох фонетичних явищ спирається й на дані їх порівняльно-історичного аналізу та внутрішньої реконструкції.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки для більшості фонетичних явищ можлива, звичайно, не абсолютна, а лише відносна їх хронологія, що з більшою або меншою наближеністю визначає час певних звукових процесів.

ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 3. Звуковий склад праіндоєвропейської мови. Спільнослов'янська мова розпалась на окремі діалектні групи, що почали розвиватися відокремлено одна від одної, десь близько V—VI ст. нашої ери. Про це переконливо свідчать усі важливі фонетичні й граматичні процеси, що відбувалися на слов'янському грунті в період, пізніший від тієї доби. Тоді ж виділились на її основі й східнослов'янські діалекти, що хоч і різнилися між собою деякими незначними звуковими, граматичними й лексичними особливостями, все ж складали відносну єдність, творили єдину давньосхіднослов'янську мову, яка з IX ст. стала мовою давньоруської народності, що вже на той час сформувалася, мовою, яку за сучасною термінологією називаємо давньоруською.

Фонетичну систему давні східнослов'янські діалекти успадкували від спільнослов'янської доби, а звуковий склад спільнослов'янської мови розвинувся на тій основі, яка склалася раніше, ще в праіндоєвропейський період. Таким чином, фонетична система давньоруської мови формувалася протягом довгого часу і становила наслідок поступового розвитку багатьох історичних епох.

Г о л о с н і з в у к и. У системі голосних праіндоєвропейської мови пізньої доби розрізнялися короткі і довгі звуки, а саме:

[ĭ] — [ī]
[ĕ] — [ē]
[ă] — [ā]
[ŏ] — [ō]
[ŭ] — [ū].

Крім того, до її складу входили дифтонги, які теж були короткими й довгими:

а) короткі — ĕi̯, ĕu̯, ăi̯, ău̯, ŏi̯, ŏu̯;
б) довгі — ēi̯, ēu̯, āi̯, ēu̯, ōi̯, ōu̯.

У функції голосних вживалися в праіндоєвропейській мові також складотворчі сонанти [r̥], [l̥], [m̥], [n̥], тому й вони належали до її системи вокалізму. Складотворчі сонанти, як і всі інші голосні звуки, теж поділялися на короткі й довгі: [r̥̆] — [r̥̄], [l̥̆] — [l̥̄], [m̥̆] — [m̥̄], [n̥̆] — [n̥̄].

Найсуттєвішою особливістю індоєвропейських голосних було те, що вони протиставлялися не тільки за своєю якістю — [a] — [o], [o] — [u], [e] — [i], [ai̯] — [oi̯], [r̥] — [l̥]..., а й за часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їх вимову, ступеня їх подовженості — [ă] — [ā], [ŏ] — [ō], [ăi̯] — [āi̯], [r̥̆] — [r̥̄].... І якісні, і кількісні ознаки всіх одиниць, що входили до системи голосних, виконували в мові фонематичну функцію, отже, ці одиниці складали фонологічну систему праіндоєвропейського вокалізму.

П р и г о л о с н і з в у к и. Система праіндоєвропейського консонантизму складалася з таких звуків:

1. Губних — [b], [bh], [p], [ph], [w], [u̯].
2. Передньоязикових, серед яких розрізнялися:
а) зубні — [d], [dh], [t], [th], [z], [s];
б) носові — [n], [m];
в) плавні — [l], [r];
3. Середньоязикових — [j], [i̯].
4. Задньоязикових, у складі яких були:
а) чисті — [g], [k], [gh], [kh];
б) лабіалізовані — [gᵘ], [kᵘ], [gᵘh], [kᵘh];
в) палаталізовані — [g'], [k'].

Проте єдиного погляду на кількість праіндоєвропейських приголосних у мовознавчій науці ще немає. Дехто з учених (наприклад, А. Мейє, В. Георгієв) вважає, що в складі праіндоєвропейського консонантизму існували лише чисті та лабіалізовані задньоязикові, а задньоязикових палаталізованих зовсім не було. С. Б. Бернштейн додержується тієї думки, що розрізнення лабіалізованих і нелабіалізованих задньоязикових давня індоєвропейська мова не знала, воно сформувалось пізніше, вже в «окремих індоєвропейських мовах у певних фонетичних умовах» [19].

Індоєвропейські приголосні [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh] характеризувалися придиховою артикуляцією, а [gᵘh], [kᵘh] — лабіально-придиховою. Однак і питання про індоєвропейські придихові теж досі лишається в науці дискусійним. Так, С. Б. Бернштейн припускав, що давній індоєвропейській мові були відомі лише придихові дзвінкі, та й то не всім її діалектам, а лише окремим з них, причому спершу не як самостійні фонеми, а як позиційні варіанти непридихових фонем [20]. Існування ж у ній глухих придихових приголосних він повністю заперечує; проте в цьому зовсім не сумнівався А. Мейє, хоч, правда, він схильний був придихові глухі поширювати не на всю індоєвропейську мову, а лише на ту частину

---

[19] *Бернштейн С. Б.* Зазнач. праця, с. 151.
[20] Там же, с. 150.

її, яка пізніше представлена мовами індо-іранськими, грецькою та вірменською [21].

Як і в сучасних індоєвропейських мовах, приголосні розподілялися на сонорні і шумні. До сонорних належали [r], [l], [m], [n], [w], [j], а решта були шумні, з них: а) дзвінкі — [b], [bh], [d], [dh], [z], [g], [gh], [g^{u}], [g^{u}h], [g']; б) глухі — [p], [ph], [t], [th], [s], [k], [kh], [k^{u}], [k^{u}h], [k'].

Губні приголосні [b], [bh], [p], [ph], зубні [d], [dh], [t], [th] й усі задньоязикові артикулювалися як проривні, а зубні [z] і [s] — як щілинні. Приголосний [w] і [u̯] та [j] і [i̯] співвідносились між собою як фонетичні варіанти, артикуляція яких була дуже близькою одна до одної; при посиленні артикуляції [u̯] цей звук переходив у [w], а при посиленні артикуляції [i̯] виникав приголосний [j]. Звук [w] вимовлявся в той час, очевидно, як білабіальний приголосний.

У системі праіндоєвропейського консонантизму, крім [j] та [i̯], палатальних звуків не існувало; до напівпалатальних належали [g'], [k'], які виступали як позиційні варіанти відповідних твердих фонем [g] і [k].

До складу праіндоєвропейських приголосних належали також ларингальні звуки, хоч кількість їх досі точно не визначена. Найімовірніше, що таких звуків було два — щілинний [ḫ] і проривний['].
Вони занепали ще в період балто-слов'янської мовної спільності. У слов'янських мовах прослідки їх вбачають, головним чином, в інтонації деяких категорій слів [22].

Внаслідок різних фонетичних змін, що відбувалися на спільнослов'янському грунті, система праіндоєвропейського вокалізму і консонантизму зазнала суттєвої якісної і кількісної перебудови, а це зумовило витворення на її основі нової, власне, спільнослов'янської фонетичної системи, яка з деякими відмінностями пізніше відклалася й у східнослов'янських діалектах, будучи властивою їм на ранньому етапі їх розвитку.

Звукові процеси в спільнослов'янській мові відбувалися не в один час, окремі з них, найдавніші, виявилися ще в тих діалектах давньої індоєвропейської мови, на основі яких сформувалася спільнослов'янська мова; результати їх можуть бути спільними й з іншими індоєвропейськими мовами, зокрема найбільш спорідненими балтійськими. Багато важливих звукових змін припадає на старіший, інших — на новіший період існування спільнослов'янської мови, а деякі фонетичні процеси відбувалися вже тоді, коли ця мова почала розпадатись на окремі діалектні групи, які стали виявляти

[21] Див.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.— Л., 1938, с. 116. Існування глухих і дзвінких придихових в індоєвропейській прамові не викликає сумніву й у авторів «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов». К., 1966, с. 27.

[22] Див.: *Иллич-Свитыч В. М.* О некоторых рефлексах индоевропейских «ларингальных» в праславянском.— Вопр. языкознания, 1959, № 2; *Мельничук А. С.* Следы взрывного ларингального в славянских языках.— Вопр. языкознания, 1960, № 3.

власні закономірності в своєму розвитку. Природно, що наслідки найпізніших звукових змін спільнослов'янської мови могли відкластися в сучасних слов'янських мовах по-різному.

НАЙДАВНІШІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ

§ 4. Втрата придихових проривних приголосних. На підставі того, що придихові проривні широко представлені в давньоіндійській мові й на ранньому етапі розвитку були відомі грецькій, італійській, венетській мовам, а також на підставі деяких специфічних відповідностей в окремих інших споріднених мовах, припускається, що в системі консонантизму давньої індоєвропейської мови існували придихові проривні [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh]. Жодна сучасна слов'янська мова їх не має. Більше того, у сучасних слов'янських мовах не збереглося будь-яких прослідків цих приголосних. Не відомі вони й старослов'янській мові, а також мовам балтійської, германської і кельтської груп. Звідси робиться висновок, що індоєвропейські придихові проривні ще в спільнослов'янській мові на ранньому етапі її розвитку, а, можливо, навіть у період балто-слов'янської єдності, змінились у звичайні проривні приголосні, а саме — [bh] → [b], [ph] → [p], [dh] → [d], [th] → [t], [gh] → [g]: *bhrātr - → bratr-, д.-р. *братъ*, укр. *брат*, блг. *брат*, ч. bratr, лит. brólis, нім. Bruder, але д.-інд. bhrātar; *neb-* ←*nebh- — д.-р. *небо*, укр. *небо*, лит. debesìs, д.-в.-нім. nebul *(хмара)*, д.-інд. nábhaḥ; *berǫ, д.-р. *беру*, укр. *беру*, гот. baíra — д.-інд. bhárāmi. *pěna (← *sphoi̯nā), д.-р. *пѣна*, укр. *піна*, лит. spáinė *(маленькі хвилі)* — д.-інд. phénaḥ; *dymъ (← *dhūm), д.-р. *дымъ*, укр. *дим*, лит. dúmai, д.-прус. dumis — д.-інд. dhūmaḥ; *rъd-, д.-р. *рьдѣти*, *рудъ*, укр. *рудий*, рос. *рдеть*, лит. rudė́ti, raũdas — д.-інд. rudhiráḥ *(червоний)*; stati, д.-р. *стати*, укр. *стати* — д.-інд. ásthāt; *pǫtь, ст.-сл. пѫть, д.-р. *путь*, укр. *путь* — д.-інд. pánthāḥ; *mętǫ *(підбурюю)* — д.-інд. mánthati *(перешкоджає, рухає)*; *dlg- *(довг-)*, д.-р. *дългъ*, рос. *долгий*, укр. *довгий* — д.-інд. dīrgháḥ; mьgla (← *migh-), д.-р. *мьгла*, укр. *імла*, рос. *мгла*, лит. miglà — д.-інд. mēghás *(хмара)*; *khūdati → kydati, укр. *кидати*. Саме тому в слов'янських мовах праіндоєвропейські придихові і непридихові проривні мають той самий звуковий відповідник. Виняток становить лише глухий проривний [kh], що звичайно змінився на [x]: soxa, д.-р. *соха*, лит. šaká *(сук, гілка)* — д.-інд. sākhā, *xold- (← *khold-), д.-р. *холодъ*, укр. *холод* — д.-інд. heādatē *(освіжитись)*; *khu̯āt- → *xotěti, д.-р. *хотѣть*, укр. *хотіти*; *xoxotati, рос. *хохотать*, д.-інд. kákhati; *xrabrъ — д.-р. *храбръ*, укр. *хоробрий*, д.-інд. kharaḥ *(твердий, гострий)* та деякі інші. Але взагалі безсумнівних прикладів виникнення [x] з давнього індоєвропейського [kh] відносно небагато [23].

[23] Дехто з мовознавців взагалі заперечує можливість розвитку слов'янського [x] з індоєвропейського [kh]. Так, напр., Я. С. Отрембський доводить, що слов'янський іменник soxa потрібно виводити не з і.-є. *sokha, а *soga, і що його

Викладений погляд на існування придихових проривних в індоєвропейській мові і їх заміну на звичайні проривні в ранню добу розвитку спільнослов'янської мови в науці є традиційним, його додержується більшість дослідників слов'янських мов [24].

Заперечення, які висуваються проти традиційного твердження, що в складі консонантизму давньоіндоєвропейських діалектів, на основі яких сформувалися слов'янські мови, як і балтійські, германські та кельтські, були придихові приголосні, грунтується на тому припущенні, що такі приголосні під впливом втрати придиховості мали зазнати певних змін або розкластися на дві окремих артикуляції, слідів чого, власне, придихової артикуляції, не зберігає жодна із зазначених мов. Але це припущення теж ще вимагає серйозної аргументації.

§ 5. Занепад задньоязикових лабіалізованих приголосних. До періоду формування спільнослов'янської мови належить також втрата лабіалізованих приголосних [g^{u}], [k^{u}], [g^{u}h], [k^{u}h] та перехід їх у звичайні, нелабіалізовані, задньоязикові [g], [k]. Сучасним слов'янським мовам жодні прослідки лабіалізованих задньоязикових не відомі, хоч в деяких інших індоєвропейських мовах вони досить виразні, напр.: *govęd-(← g^{u}o vend-), ст.-сл. говадо, рос. *говядина*, латиськ. gùows *(корова)*, д.-інд. gáúḥ *(худоба)*; *gorěti (← g^{u}hŏr-), д.-р. *горѣти*, укр. *горіти*, лит. gãras *(пар)*, д.-інд. gharmáḥ *(жар)*; *krъvь (*k^{u}r̥v-), д.-р. *кръвь*, укр. *кров*, лит. kraũjas, лат. cruor, д.-інд. kravíḥ *(сире м'ясо)*; але хет. kui- *(хто)*, гот. hwas *(хто)*, leihwa *(позичаю)*, лат. quod *(хто)*, linquo *(залишаю)*, quattuor *(чотири)*.

Залишки лабіалізації задньоязикових у ряді мов, що належать до різних індоєвропейських груп, дають підставу для припущення, що така якість цих звуків була властива всім давньоіндоєвропейським діалектам, хоч з неменшою імовірністю можна також припускати, що процес лабіалізації [g], [k] в давній індоєвропейській мові відбувався уже в пізній період її історії і охопив не всі її діалекти,

---

точний фонетичний відповідник у литовській мові не šaká, a žagré. Для доказу свого припущення Отрембський наводить ряд інших слів, у яких, на його думку, приголосний [x] походить з давньоіндоєвропейського [g], а саме: рос. *хохотать* співвідносне з *гоготать*, словен. hohotati, п. gogotać; рос. *хапать*, п. chapać, блр. *габаць*; рос. діал. *холява*, п. cholewa — ст.-сл. golenь; рос. *голень*, п. goleń та деякі інші. В окремих слов'янських мовах, робить він висновок, дзвінкий [g] був звуком нестійким; у деяких з них, як-от у чеській, словацькій, верхньолужицькій та українській, [g] змінився в [h]. Свою нестійкість дзвінкий [g] виявляв ще в спільнослов'янський період, хоч і спорадично, в словах з характерним значенням, перш за все вживаних з відтінком зневажливості, збільшеності. Пізніше глухий приголосний [h], що виник з дзвінкого, не зберігся, а злився з [x], який розвинувся з [s] (*Отрембский Я. С.* Славяно-балтийское языковое единство.— Вопр. языкознания, 1954, № 5, с. 35—37). На жаль, гіпотеза Отрембського, хоч її автор для обгрунтування висунутих положень і залучав новий матеріал, теж не спроможна пояснити всіх випадків уживання в слов'янських мовах приголосного [x] не з і.-є [s], зокрема в словах без «характерного значення» (напр., *хворост, хотіти* тощо).

[24] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 19—23; *Horálek K.* Úvod do studia slovanských jazyků. Прага, 1955, s. 103—104; *Нахтигал Р.* Славянские языки. М., 1963, с. 40.

а лише частину з них, зокрема він не охопив діалектів протослов'янських.

§ 6. Зміна задньоязикових [g'], [k']. Однією з важливих фонетичних особливостей слов'янських мов, що відрізняють їх з-поміж інших індоєвропейських, є рефлексація напівпалатальних задньоязикових [g'] і [k']. Артикуляція [g'] і [k'] була дещо передніша, ніж відповідних їм твердих задньоязикових, і вона певною мірою наближалась до середньоязикової, хоч і не збігалася з нею. В одних мовах напівпалатальні [g'], [k'] веляризувались і перестали відрізнятись від твердих [g], [k], якщо ж вони підпадали дальшим змінам, то вже разом з ними. В інших мовах, навпаки, артикуляція [g'], [k'] просувалася вперед і переходила в сферу творення зубних або шиплячих приголосних, внаслідок чого вони змінювались на зубні [z'] і [s'] та шиплячі [ž] і [š]. У спільнослов'янській мові задньоязикові [g'] і [k'] трансформувалися в зубні, а в прибалтійській — у шиплячі. Усім цим зумовлена закономірна відповідність слов'янських [z] і [s], що становлять рефлекси давніших [g'] і [k'], з шиплячими [ž] і [š] в балтійських мовах, а також [g] і [k] або їх пізнішими рефлексами в багатьох інших сучасних індоєвропейських мовах, наприклад: ст.-сл. зьрно, укр. *зерно,* блг. *зърно,* п. ziarno — лит. žirnìs *(горошина),* ірл. gran, кельт. grawn, лат. grānum; ст.-сл. звѣрь, укр. *звір*, рос. *зверь*, блг. *звяр*, п. zwierz — лит. žvėrìs, лат. fĕrus; ст.-сл. зима, укр. *зима,* блг. *зима* — лит. žiemá, лат. hiems, д.-інд. himâḥ; ст.-сл. зѫбъ, укр. *зуб,* п. ząb — лит. žam̃bas (кут на роздоріжжі), гр. γόμφος, д.-інд. jambhaḥ; ст.-сл. *знати,* укр. *знати,* блг. *зная*, п. znać — лит. žinóti, гр. γιγνώσκω *(взнаю)*, гот. kann *(знаю),* д.-інд. jānā́ti (він знає); ст.-сл. съто, укр. *сто* — лит. šim̃tas, лат. centum, д.-інд. çatám; ст.-сл. десѧть, укр. *десять,* блг. *десет,* п. dziesięć — лит. dešimtis, гот. taihun, лат. decem, гр. δέκα; *berza, укр. *береза,* рос. *береза,* блр. *бяроза,* блг. *бреза,* п. brzoza — лит. béršas, д.- в.-нім. birihha.

Процес зміни напівпалатальних задньоязикових у зубні належить до дуже давніх явищ слов'янського консонантизму, можливо, він відбувався ще в протослов'янських діалектах. На слов'янському грунті напівпалатальні [z'], [s'] досить рано веляризувались і злились з давніми твердими [z], [s].

На підставі того, що [s] із [k'] не змінився в [x] у тих позиціях, у яких давній [s] такій зміні підпадав, О. М. Трубачов припускає, що [k'] у спільнослов'янській мові еволюціонував до [s] не через [s'], а через стадію [ts]: [k'] → [ts] → [s]. Підтвердженням цього, на його думку, може бути рефлекс [k'] в одній із кафірських мов Афганістану — [ć] (-ts): duć, укр. *десять* [25].

На підставі рефлексації давніх [g'] і [k'] всі індоєвропейські мови традиційно розподіляють на дві групи: західну (мови латинська, грецька, германські, кельтська, хеттська, тохарська та ін.)

---

[25] Див.: *Трубачев О. Н.* Лексикология и этимология.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1973, с. 308—309.

і східну (мови слов'янські, балтійські, індоіранські та ін.). У мовах західної групи давньоіндоєвропейський задньоязиковий [k] зберігся або ж змінився на близький до нього [h], їх називають мовами групи кентум (за лат. centum «сто»); у мовах східної групи цей звук змінився на зубний [s] або близький до нього [š], і їх називають мовами групи с а т е м (за авестійським satəm). Однак такий традиційний поділ індоєвропейських мов на дві групи можна прийняти лише умовно, оскільки, як показують пізніші дослідження, зміна напівпалатальних задньоязикових [g'] і [k'] часто відбувалася незалежно і не в один час у різних діалектних групах індоєвропейської мови, як і подальша їх зміна в різних мовах, а тому це фонетичне явище не може бути доказом більшої чи меншої спорідненості тих мов, що мають однакові чи подібні рефлекси напівпалатальних задньоязикових [26].

§ 7. Позиційна зміна [s] на [x]. У складі консонантизму давньоіндоєвропейської мови приголосного [x] не було. Досить рано, певно, ще в протослов'янських діалектах, звук [x] розвинувся, як згадувалося, на місці задньоязикового придихового [kh], але він тоді ще не набув фонологічного значення, а виступав як варіант фонеми /k/. На найдавнішому етапі історії спільнослов'янської мови, хоч пізніше від періоду переходу [kh] в [x], змінився на [x] в певних позиціях також давній індоєвропейський [s]. Така зміна відбувалася після голосного високого підняття [ĭ], [ŭ], [ī], [ū] та приголосного [r] і [k], наприклад: *mouxa, д.-р. *муха,* укр. *муха* — лит. mùsė, лат. musca; *blŭxa, д.-р. *блъха,* укр. *блоха* — лит. blusà; *ouxo, д.-р. *ухо,* укр. *ухо* — лит. ausìs, лат. auris, гот. ausō; *mŭx-, д.-р. *мъхъ,* укр. *мох* — лит. musaĩ, лат. muscus, д.-в.-нім. mos; *parx-, ст.-сл. прахъ, д.-р. *порохъ,* укр. *порох,* д.-ісл. fors (водоспад), латиськ. pãsla (сніжинка); *vĭrx-, д.-р. *вьрхъ,* укр. *верх* — лит. viršùs; д.-р. *вихъръ,* укр. *вихор* — лит. viésulas, латиськ. veîsuôls; д.-р. *орѣхъ,* укр. *горіх* — лит. riešutas; д.-р. *мѣхъ,* укр. *міх* — лит. máĩšas (мішок для сіна), д.-ісл. meiss (корзина), д.-прус. moasis (ковальський міх), д.-інд. mēsáh; д.-р. *юха,* укр. *юшка* — лит. jušė, лат. jūs, д.-інд. jūṣ; д.-р. *стрѣха,* укр. *стріха* ← *stroisā; д.-р. *тихъ,* укр. *тихий* — лит. teisùs (справедливий); д.-р. *сухъ,* укр. *сухий* — лит. saũsas; д.-р. *ветъхъ,* укр. *ветхий* — лит. vẽtušas, лат. vetus, vetustus. Приголосний [s] за тих же фонетичних умов розвивався в [x] не лише в основі слова, а й у флексії місцевого відмінка множини: *vĕstьxъ, kostьxъ (ь із ĭ) — д.-р. *вѣстьхъ, костьхъ,* *synъxъ (ъ із ŭ), д.-р. *сынъхъ,* пор. лит. sūnùs, д.-інд. sūnúṣ; novyixъ, sixъ, trьxъ — д.-р. *новыхъ, сихъ* — лит. naujuosè. За аналогією звук [x] із [s] міг виникати і в інших фонетичних умовах, як наприклад, у формах ryḃaxъ, ženaxъ, у яких зміна [s] на [x] відбулася після голосного [a] під впливом іменників типу synъxъ.

[26] Див.: *Георгиев В.* Балто-славянский и тахарский языки.— Вопр. языкознания, 1958, № 6, с. 5; *його ж.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 53—55.

Із індоєвропейського [s] походить звук [x] також у формах сигматичного аориста: bухъ, rěхъ, krухъ, žіхъ.

На підставі того, що слов'янському [x] із давнього індоєвропейського [s] у литовській мові звичайно відповідає [š], деякі лінгвісти припускають, що зміна [s] на [x] у спільнослов'янській мові могла відбуватися через перехідний приголосний [š], який артикулювався як звук задньопалатальний [27], хоч проти такого припущення висуваються й категоричні заперечення, автори яких вважають, що перехід [s] в [x] у спільнослов'янській мові відбувався безпосередньо без будь-яких перехідних стадій [28].

Однак [s] не завжди змінювався на [x] після [i], [u] та [r], [k]. Звукосполучення [sp], [st], [sk], тобто утворені з поєднання щілинного компонента з проривним, становили стійкий звуковий комплекс, саме в ньому приголосний [s] не підпадав зміні в [x], напр.: luspa (←*louspa), укр. *лушпина,* istina, д.-р. *истина,* укр. *істина,* *jьskra, д.-р. *искра;* укр. *іскра,* nosiste (2 ос.. мн.), хоч nosixomъ ← *nosisomъ (1 ос. мн.). Проте на початку слова звукосполучення [sk] не тільки зберігалось (skala, skoba, skoriti), а могло й переходити в [x]: xvoja, укр. *хвоя* — лит. skujà, латиськ. skujas; xudъ, укр. *худий* — лат. skaudùs (хворобливий); xvala, укр. *хвала* — д.-ісл. skvala (кричати, кликати) і т. д. Різна доля початкового [sk] на слов'янському грунті зумовлюється, як дехто припускає, неоднаковим його походженням [29]. На думку інших, переходові [sk] в [x] на початку слова передувала зміна [sk] в [ks], в якій, можливо, знайшла відбиття тенденція до збільшення звучності складу [30]. Та єдиного погляду на співвідношення початкового слов'янського [x] і звукосполучення [sk] в інших індоєвропейських мовах, як і взагалі на виникнення початкового приголосного [x], у науці досі немає. Питання це поки що залишається дискусійним.

Новий приголосний [s], що розвинувся з напівпалатального глухого задньоязикового [k'], на [x] не змінився, напр.: pisati (пор. тохар. piṅkam — він *пише*, лат. pingō — *малюю*), rysь (← *rūk-) та ін. Це свідчить про давність процесу переходу [s] в [x]. Очевидно, індоєвропейський зубний [s] змінювався на протослов'янському грунті в [x] ще тоді, коли він якісно відрізнявся від нового [s], що виник з [k'].

Внаслідок зміни [s] на [x] функціонування приголосного [x] значно розширилось, і він набув властивостей нової консонантної фонеми спільнослов'янської мови.

§ 8. **Складотворчі [r̥], [l̥], [m̥], [n̥].** Складотворчі сонанти [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] у давній індоєвропейській мові творилися як приголосні,

[27] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 29; *Селищев А. М.* Старославянский язык. Ч. 1. М., 1951, с. 184; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 33.

[28] Див.: *Бернштейн С. Б.* Зазнач. праця, с. 162.

[29] Див.: *Иллич-Свитыч В. М.* Один из источников x- в праславянском.— Вопр. языкознания, 1961, № 4, с. 96—98.

[30] Див.: *Трубачев О. Н.* Зазнач. праця, с. 302—303.

але їм була притаманна така звучність, яка характерна для голосних. В одних позиціях їх артикуляція була передніша, а в інших більш задня. Ще в протослов'янських діалектах, близьких до прибалтійських, вони почали втрачати свою складотворчість, внаслідок чого при них почав розвиватися голосний призвук, який при сонантах переднього ряду згодом перетворився на [ĭ], а при сонантах заднього ряду—на [ŭ]: [r̥] → [ĭr], [ŭr], [l̥] → [ĭl], [ŭl], [m̥] → [ĭm], [ŭm], [n̥] → [ĭn], [ŭn] — *pr̥st- → pĭrst- — д.-р. *пьрстъ,* укр. *палець,* діал. *перст,* лит. pìrštas; *gr̥dlo- → *gŭrdlo — д.-р. *гърло,* укр. *горло,* лит. gurklȳs (воло); *vl̥k- → vĭlk- — д.-р. *вълкъ,* укр. *вовк,* лит. vilkas; *dl̥g- → *dъlg- — д.-р. *дългъ* (укр. *борг),* гот. tulgus (міцний); *desm̥t- → *desĭmt- — ст.-сл. десѧть, д.-р., *десѧть,* укр. *десять,* лит. dešim̃tas, д.-прус. dessimpts; *gm̥ba → *gŭmba — ст.-сл. гѫба, д.-р. *губа,* укр. *губа,* лит. gum̃bas; *pamn̥t- → *pamĭnt- — ст.-сл. памѧть; укр. *пам'ять,* лит. atmintìs.

Внаслідок зміни складотворчих сонантів на звукосполучення [ĭr], [ŭr], [ĭl], [ŭl], [ĭm], [ŭm], [ĭn], [ŭn] вони втратили протиставлення за ознакою часокількості, тобто перестали розрізнятися на звуки довгі й короткі. Одночасно перестали вони розрізнятися і за місцем творення на звуки передньої й задньої артикуляції. У цих звукосполученнях, якщо вони стояли перед голосним, сонант належав до наступного складу, а [ĭ], [ŭ], які виконували функцію носія складу,— до попереднього; якщо ж вони стояли перед приголосним, то вимовлялись як дифтонгічні сполучення. Проте позиція їх перед голосними траплялася досить рідко, далеко частіше вживалися вони перед приголосними.

Складотворчі сонанти втратились у більшості індоєвропейських мов, хоч рефлекси їх здебільшого неоднакові. Так, у латинській мові складотворчі плавні змінились на [or], [ul] (cor — *серце,* indulgeō (← *dl̥g-, *поступатись),* у грецькій [ra], [ar], [la], [al], [ol]— δρατός — *обідраний,* καρδια — *серце,* δολιχός — *довгий,* дор. λᾶνός — *вовна,* у готській [aur] із [ur], [ul] (kaúrn — *зерно,* tulgus — *міцний,* wulfs — *вовк*), у хеттській [ar], [al] (kard- — *серце,* dalugaš — *довгий).* Складотворчі сонанти зберігалися в давньоіндійській мові: vr̥kaḥ — *вовк,* kr̥tă — рос. черта, kr̥tsnás — черствий.

Втрата складотворчих сонантів належить до дуже раннього періоду розвитку слов'янських мов. Зважаючи на подібність їх рефлексів у спільнослов'янській і прабалтійській мові, можна думати, що вони занепали ще в період балто-слов'янської мовної єдності.

Дехто з мовознавців висуває припущення, що голосні призвуки при сонантах раніше розвинулися в [ĭ], [ŭ] у прабалтійській мові, а в праслов'янській зберігалися значно довше, аж доти, доки з ними почали зливатись давні [ĭ], [ŭ] [31]; хоч таке припущення не вносить нічого істотно нового в пояснення процесу виникнення звукосполучень [ĭr], [ŭr], [ĭl], [ŭl], [ĭm], [ŭm], [ĭn], [ŭn] з індоєвро-

[31] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 30.

пейських складотворчих сонантів, але воно має значення для вияснення диференційних ознак прабалтійської та спільнослов'янської мов. Є. Курилович втрату індоєвропейських складотворчих сонантів і характер їх рефлексації в давній слов'янській мові пов'язує з палаталізацією приголосних перед [j], яку він, не досить обгрунтовано, відсуває ще на балтійсько-слов'янський період. Рефлекси з [ĭ] чи [ŭ] зумовлюються, на його думку, позицією сонантів після палатальних чи велярних приголосних: після палатальних вони змінилися на [ĭr], [ĭl], [ĭm,] [ĭn], а після велярних — на [ŭr], [ŭl[, [ŭm], [ŭn], хоч пізніші аналогійні та інші умови цю закономірність могли порушувати [32]. А Л. Мошинський вважає, що дефонологізація індоєвропейських складотворчих сонантів і зміна їх у біфонемні сполуки типу [ĭr], [ŭr] відбулася в спільнослов'янській мові лише в позиції перед голосними, а перед приголосними [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] нею успадковані без змін від спільноіндоєвропейського періоду; всі їх подальші перетворення, крім розщеплення на пом'якшені й непом'якшені, здійснювалися вже на слов'янському грунті, причому неоднаково в різних діалектних групах. Він, слідом за Г. Конечною [33], схильний пов'язувати зміни сонантів у слов'янських мовах з діянням закону відкритого складу [34].

Питання про індоєвропейські складотворчі сонанти надзвичайно складне і в науці досі задовільно не розв'язане. Дехто, напр., Й. М. Коржінек, заперечував взагалі існування складотворчих сонантів в індоєвропейській мові; він вважав, що сонанти — плавні і носові — були в ній нескладотворчі, а носієм складу виступав неясний голосний, що супроводив їх. Відповідно слов'янські рефлекси саме й потрібно виводити від таких звукосполук [35]. Проте цей погляд не набув у наукових колах широкого визнання.

§ 9. Зміна [m] на [n] у кінці складу. До ранніх явищ консонантизму, наслідки яких відбилися в спільнослов'янській мові, належить зміна у кінці складу приголосного [m] на [n]. Ця зміна полягала в тому, що при артикуляції звука [m] у такій позиції губно-губне зімкнення поступово розвинулося в зубнопередньоязикове, а це зумовило перехід [m] в [n]: *kŭm → *kŭn, *sŭm → *sŭn (прийменники *кън, сън)* — д.-інд. kám, sám, гр. ἅμα, але κἐν. Зокрема змінився кінцевий [m] на [n] у закінченні знахідного відмінка однини (*nogam → *nogan, *vodam → *vodan, *lēsŏm → *lēsŏn, *vl̥kŏm → *vĭlkŏn, *gostim → *gostin — ст.-сл. ногѫ, водѫ, лѣсъ, влъкъ, гость) та в 1 ос. однини аориста (*idŏm → *idŏn — ст.-сл. идъ; *vidēsŏm → *vidēsŏn — ст.-сл. видѣхъ).

---

[32] Див.: *Kuryłowicz J.* L'apophonie en indoeuropéen. Wrocław, 1956, s. 235.
[33] Див.: *Koneczna H.* Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich. Warszawa, 1965, s. 23.
[34] Див.: *Мошинский Л.* К развитию праславянских сонантов.— Вопр. языкознания, 1969, № 5, с. 4—10.
[35] Див.: *Kořinek J. M.* Od indoeuropského prajazyka k praslovančině. Bratislava, 1948, s. 35—36.

Зважаючи на те, що звук [m] змінився в [n] у прийменниках kŭm, sŭm, які акустично не відокремлювалися від наступного слова, можна думати, що [m] переходив у [n] не тільки в складах, які стояли в абсолютному кінці слова, а й у тих, які знаходилися в середині слова перед приголосним. Перед голосним [m], звичайно, зберігався (domŭs).

Внаслідок переходу кінцевого в складі приголосного [m] в [n] відбувся збіг звукосполучень [ĭm] і [ĭn], [ŭm] і [ŭn], [ām] і [ān], [ăm] і [ăn], [ōm] і [ōn], [ŏm] і [ŏn] в [ĭn], [ŭn], [ān], [ăn], [ōn], [ŏn].

Питання про хронологію зміни приголосного [m] на [n] у кінці складу досі ще залишається спірним. Відомо, що дане фонетичне явище властиве не тільки спільнослов'янській мові, воно відбите й у деяких інших індоєвропейських — балтійських, германських, грецькій тощо. На цій підставі припускають, що перехід кінцевого [m] у [n] відбувався в діалектах давньої індоєвропейської мови. Однак більшість учених відносить цей процес на пізніший час, вважаючи, що він припадає на період балтійсько-слов'янської мовної єдності.

§ 10. Звуковий склад спільнослов'янської мови раннього періоду. Внаслідок того, що в процесі формування спільнослов'янської мови зникли проривні придихові та лабіалізовані задньоязикові приголосні, змінилися палаталізовані [g'] і [k'] на [z] і [s], виник новий приголосний [x], відбулося розщеплення складотворчих сонантів [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] на звукосполучення [ĭ], [ŭ] плюс [r], [l], [m], [n], занепали ларингальні звуки, склалася на основі давньої індоєвропейської нова, слов'янська фонетична система. Її вокалізм включав такі звукові одиниці:

[ĭ], [ī] [ŭ], [ū]
[ĕ], [ē] [ŏ], [ō]
[ă] [ā]

До них долучались короткі й довгі дифтонги [ĕi̯], [ĕu̯], [ăi̯], [ău̯], [ŏi̯], [ŏu̯], [ēi̯], [ēu̯], [āi̯], [āu̯], [ōi̯], [ōu̯], які виконували фонологічні функції, тобто становили самостійні фонеми.

Як монофтонги, так і дифтонги раннього слов'янського вокалізму успадковані від спільноіндоєвропейської мови. Лише короткі голосні [ĭ] та [ŭ] походять не тільки з давньоіндоєвропейських [ĭ], [ŭ], вони розвинулись також у процесі втрати складотворчих властивостей сонантів [r̥], [l̥], [m̥], [n̥].

До складу раннього слов'янського консонантизму належали:
а) губні — [b], [p], [m], [w], ([u̯]);
б) передньоязикові — [d], [t], [z], [s], [r], [l], [n];
в) середньоязикові — [j], ([i̯]),
г) задньоязикові — [g], [k], [x].

Частина слов'янських приголосних успадкована від попереднього індоєвропейського періоду без будь-яких змін; деякі давні індоєвропейські приголосні у процесі формування спільнослов'янської мови зовсім втратились, але тоді ж з'явились й окремі нові

звуки. Відношення раннього слов'янського консонантизму до індоєвропейського можна зобразити так:

[b] ← {[b], [bh]}
[p] ← {[p], [ph]}
[m] ← {[m], [m̥]}
[w] ← [w] ([u̯] ← [u̯])
[d] ← {[d], [dh]}
[t] ← {[t], [th]}
[z] ← {[z], [g']}
[s] ← {[s], [k']}

[r] ← {[r̥], [r]}
[l] ← {[l̥], [l]}
[n] ← {[n̥], [n], [m̥]}
[j] ← [j] ([i̯] ← [i̯])
[g] ← {[g], [gh], [gᵘ̯], [gᵘ̯h]}
[k] → {[k], [kᵘ̯], [kᵘ̯h]}
[x] ← {[kh], [s]}

ЗВУКОВІ ЗМІНИ СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

§ 11. Палаталізація приголосних у сполученні з наступним [j]. У перебудові спільнослов'янського консонантизму важливу роль відіграв середньопіднебінний звук [j], що виступав звичайно як іменний або дієслівний суфікс. В дослов'янський період він у відношенні до попередніх приголосних залишався нейтральним і жодним чином на них не впливав. Але на слов'янському грунті почали активно відбуватися процеси взаємної асиміляції в групах, що складалися з приголосного та [j], які й викликали їх значні зміни. Ці зміни зумовили появу нових консонантних артикуляцій і нових співвідношень у системі фонем спільнослов'янської мови.

Процеси асиміляції, пов'язані з звуком [j], в сполученні з приголосними різного творення мали деякі свої особливості, а часто не збігалися й хронологічно.

§ 12. Сполучення [gj], [kj], [xj]. Процес зміни задньоязикових у сполученні з [j] найімовірніше розпочався з асимілятивного пересування їх під впливом середньопіднебінного [j] вперед, у сферу його артикуляції, тобто такої артикуляції, яка властива палатальним приголосним. Внаслідок такого пересування задньоязикові поступово палаталізувалися, а далі перетворилися у м'які шиплячі: [gj] → [g'j] → [ž'j]; [kj] → [k'j] → [č'j]; [xj] → [x'j] → [š'j]. Наступний етап цього процесу полягав у прогресивній асиміляції шиплячими звука [j] й у виникненні подовжених м'яких шиплячих: [ž'j] → [ž':], [č'j] → [č':], [š'j], [š':]. Перехід задньоязикових у шиплячі пояснюється високим ступенем їх палаталізації під впливом наступного [j]. З фонологічного погляду довгі шиплячі становили звуки, в кожному з яких реалізувалися по дві однакових фонеми.

Останнім етапом у цьому процесі була поступова втрата довготи шиплячих приголосних [36] і перетворення їх на звуки з однофонемним значенням. Їх депалаталізація відбувалася не в спільнослов'янській мові, а значно пізніше, вже на грунті окремих слов'янських мов.

Однак єдиного погляду на зміну [gj], [kj], [xj] в [ž'], [č'], [š'] в науковій літературі не існує. З нових гіпотез можна назвати припущення С. Б. Бернштейна, який вважає, що [j] спершу асимілював попередній приголосний, перетворивши його в звук палаталізований, а потім сам асимілювався ним, внаслідок чого розвинулися довгі палаталізовані [g':], [k':], [x':]. Пізніше, коли ці приголосні почали втрачати довготу, в них виникав другий палатальний елемент, що розвинувся в самостійний шиплячий, а саме: [gj] → [g':] → [g^{ȟ}'] → [ȟ'] → [ǯ']; [kj] → [k':] → [k^{ȟ}'] → [ȟ'] → [č']; [xj] → [x':] → [x^{š}'] → [š'] [37].

Наслідки процесу переходу звукосполучень [gj], [kj], [xj] у шиплячі приголосні зберігають усі сучасні слов'янські мови, напр.: укр. *дружу* (← *drugj-), *небіж* (← *nebogj-), *сторож* (← *storgj-), *мочу* (←*mokj-), *плачу* (← *plakj-), *січа* (← *sěkja), *суша* (← *suxja), *тиша* (← *tixja), *душа* (← *duxja); рос. *дружу, мочу, плачу, сеча, душа, суша,* блг. *сеч, душа, суша;* с.-х. *сȅча, дŷша, сŷша;* п. płaczę, susza, dusza, cisza; ч. stráž, plaču, duše, suše.

§ 13. Сполучення [zj], [sj]. Під асиміляційним впливом наступного [j] попередні зубні приголосні [z], [s] палаталізувалися і їх артикуляція просунулась назад у сферу творення м'яких шиплячих, внаслідок чого вони змінились на шиплячі [ž'], [š'] й таким чином виникли звукосполучення [ž'j], [š'j].

На дальшому етапі цього процесу відбувалися зміни, аналогічні до тих, що були властиві й сполученням [j] з попередніми задньоязиковими, а саме приголосні [ž'] і [š'] асимілювали звук [j], що зумовило появу подовжених шиплячих — [ž'j] → [ž':], [š'j] → [š':], які пізніше перетворилися на шиплячі звичайної довготи. Депалаталізація їх відбувалася вже в період після розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Спільні рефлекси [zj], [sj] теж властиві різним сучасним слов'янським мовам: укр. *лажу* (← *lazj-), *мажу* (←*mazj-), *діжа* (← *dězj-), *ніж* (← *nozj-, пор. *заноза),* *пишу* (← *pisj-), *ношу* (← *nosj-), *ноша* (← *nosj-), рос. *лажу, мажу, пишу, ноша;* блг. *кажа, мажа, пиша;* с.-х. *нôж, кâжēм, пûшēм;* п. leżę, piszę, noszę; ч. mažu.

§ 14. Сполучення [rj], [lj], [nj]. Асимілятивний вплив [j] на попередні [r], [l], [n] викликав їх палаталізацію, а прогресивна асиміляція ними звука [j] зумовила виникнення подовжених м'яких [r':], [l':], [n':]. Втрата ж цими звуками довготи, як і довготи секундарних шиплячих із [gj], [nj], [xj], [zj], [sj], не вплинула на їх

---

[36] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 208.
[37] Див.: *Бернштейн С. Б.* Зазнач. праця, с. 169.

якісну зміну. Отже, загальний процес еволюції звукосполучень [rj], [lj], [nj] можна представити в такій послідовності:

[rj → [r'j] → [r':] → [r'];
[lj] → [l'j] → [l':] → [l'];
[nj] → [n'j] → [n':] → [n'].

Його можуть ілюструвати такі приклади: *mor'e ← *morj-, пор. ст.-сл. *морѥ*; д.-р. *морѥ*, укр. *море*; *polé ← *polj-, пор. ст.-сл. *полѥ*, д.-р. *полѥ*, укр. *поле;* kon' ← *konj-, пор. д.-р. *конь,* укр. *кінь;* *govor'ǫ ← govorj-, пор. ст.-сл. *говорѭ*, д.-р. *говорю,* укр. *говорю;* tvor'ǫ ←*tvorj-, пор. ст.-сл. *творѭ*, д.-р. *творю,* укр. *творю;* *kol'ǫ ← *kolj-, пор. ст.-сл. *колѭ*, д. -р. *колю*, укр. *колю,* рос. *море, поле, конь, говорю, творю, колю;* блг. *море, поле, кон;* п. morze, pole, koń. Депалаталізація [r'], [l'], [n'] в окремих слов'янських мовах чи окремих позиціях належить до пізніших часів.

§ 15. Сполучення [dj], [tj]. Звук [j], асимілюючи попередні [d], [t], закономірно викликав їх пом'якшення, а м'які [d'], [t'] внаслідок подальшої асиміляції ними [j] подовжились: [dj] → [d'j] → [d':]; [tj] → [t'j] → [t':]. На цьому, власне, й обмежується їх однаковий розвиток у всіх діалектах спільнослов'янської мови. Проривні [d'] і [t'] втратили довготу пізніше, ніж інші довгі приголосні, що розвинулись аналогічним шляхом. Втрачаючи довготу, вони виділяли фрикативний компонент, різний у різних спільнослов'янських діалектах, а саме — [z'], [s'] або [ž'], [š'] : [d':] → [d'$^{z'}$'] → [d'z']; [t':] → [t'$^{s'}$] → [t's'] або [d':] → [d'^{ž}'] → [d'ž']; [t':] → [t'^{š}'] → [t'š'].

Фрикативний компонент **z'**, **s'** виділявся в тих діалектах спільнослов'янської мови, які лягли в основу сучасних західнослов'янських мов (пор. суч. п. miedza, s'wieca, ч. meze, svice); [d'z'] → [dz], [z] і [t's'] → [c] виникли вже на грунті окремих західнослов'янських мов. Фрикативний компонент [ž'], [š'] розвинувся в тих діалектах, що лягли в основу південно- та східнослов'янських мов: укр. *межа* (← *medj-, пор. лат. mēdium, *середина*), *сажа*, діал. *саджа* (← *sadj-), *свіча* (← *světj-), *сиджу* (← *sidj-), *лечу* (→ *letj-); рос. *межа, свеча, сижу, лечу;* блр. *мяжа, свечка, сяджу, лячу*. Пізніше в південнослов'янських мовах звукосполучення [d'ž'], [t'š'] зазнали дальших перетворень, відмінних від тих, що були властиві східнослов'янським мовам, пор. блг. *межда, свещ;* с.-х. *мѐђа, свéћа*; словен. mêja, žêja (*спрага,* ст.-сл. жажда), svěča.

На східнослов'янському грунті [dj] теж не має єдиного рефлексу. В українській мові відповідно до нього, крім [ž], досить часто, головним чином, у південно-західних діалектах, спостерігається і вимова [dž]: *меджа, саджа* [*медка*], [*садка*]. У дієслівних формах африката [dž] становить і літературну норму: *ходжу, сиджу, воджу, раджу*. Російська мова знає лише один рефлекс [dj] (*межа, сажа, хожу, сижу*), а білоруська також два (*межа, хаджу*).

На походження української, як і білоруської, африкати [dž] у науці існують різні погляди, які пов'язані з визначенням часу

виникнення цього звука. П. О. Лавровський і І. І. Срезневський вважали, що африката [dž] утворилася безпосередньо з [dj], отже, виникла вона десь ще в діалектах спільнослов'янської мови чи принаймні на спільносхіднослов'янському грунті. Цей погляд поділяв і далі розвивав О. О. Потебня. Він писав, що «аналогічно з **ч** (**тш**) із **tj** повинно утворитися **дж** із **dj**. **Ж** із **dj** не могло утворитися безпосередньо, воно обов'язково передбачає **дж**»[38]. На інших позиціях стояв П. Г. Житецький, який вважав, що приголосний [ж] тут давніший, ніж [dž], і розвинувся він з пом'якшеного [d'] безпосередньо. Взагалі Житецький піддавав сумніву «існування **дж** у глибокій древності», як і «існування в старослов'янськім наріччі **дж**»[39]. У своїх висновках він спирався на свідчення писемних пам'яток, саме на те, що у давнішій східнослов'янській писемності не помічено жодних слідів **дж** і що написання **дж** засвідчується в українських пам'ятках не раніше XVI ст. На його думку, свідчення пам'яток повністю узгоджується з наростанням в українському консонантизмі звучних елементів. Отже, африката [dž] не належить до давніх приголосних, а з'явилась на українському грунті внаслідок посилення [ž] «основним звучним приголосним **д**»[40].

У спеціальній розвідці, що вийшла трохи пізніше, цю ж думку розвивав Н. Коробка, хоч аргументував її дещо інакше. Посилаючись на те, що на місці dj у дієсловах 1 ос. одн. українські говори знають не лише [ž] чи [dž], а й звук [d'] (*ходю, водю*), який у цих формах виник, як він вважав, внаслідок впливу основи інших форм тих же дієслів (*ходити, водити, ходиш, водиш, ходять, водять* і т. д.), Н. Коробка писав, що коли під впливом сусідніх форм замість [ž] з'являвся звук [d'], то тим легше в таких умовах міг виникнути складний приголосний [dž], до якого входять елементи [d] і [ž][41]. Таким чином, звук [dž], на його думку, новий і виник він в українській мові на пізнішому етапі її розвитку. Аналогічного погляду на виникнення українського й білоруського [dž] додержувалися О. І. Соболевський[42] та С. М. Кульбакін[43], які припускали, що [dj] у говорах, на основі яких сформувалася давньоруська мова, безпосередньо змінився на [ž], а українську африкату [dž], яка відома в словах типу *виджу* й діалектного *саджа*, вони розглядали як звук вторинного походження. Ф. П. Філін, що раніше взагалі заперечував давність української африкати [dž][44], в останній час ви-

---

[38] *Потебня А. А.* Два исследования о звуках русского языка. Воронеж, 1866, с. 124.

[39] *Житецкий П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876, с. 239.

[40] Там же, с. 240.

[41] Див.: *Коробка Н.* Звук **дж** в малорусском наречии.— Рус. филол. вест., 1895, № 3, с. 232.

[42] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. Изд. 4-е. М., 1907, с. 21, 141.

[43] Див.: *Кульбакин С. М.* Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Х., 1919, с. 41.

[44] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962, с. 265—266.

сунув припущення, що в словах типу *саджа, меджа* вона збереглася з колишнього [dj], оскільки її виникнення не можна пояснити в них шляхом контамінації, а в дієслівних формах типу *ходжу, виджу* і похідних від них утвореннях (*саджанка*) ця африката нового походження і виникла внаслідок контамінації [d] і [ž] (*ходити і хожу — ходжу*). Отже, історія [dž] відбиває нерівномірність процесу розвитку рефлексів [dj] у східнослов'янських діалектах [45].

Проте аргументація погляду про нове походження української африкати [dž] не переконлива. Проти давності африкати [dž] в українській і білоруській мовах висувався, зокрема, й той аргумент, що вона не засвідчується писемними пам'ятками давньоруської мови та українськими й білоруськими до XVII ст.[46] Проте прийняти його немає підстав, оскільки в давньоруській азбуці для африкати [dž] не було спеціального знака, а сполучення її з попереднім приголосним [ž], тобто [ždž], передавалося у давньоруських південнозахідних пам'ятках літерами жч: *дъжчь* (Є. Гал., 1144, 75), *ижчєнуться* (83), *въжчєлѣша* (181) — ст.-сл. *иждєнѫтъ сѧ, въждєлѣша* [47]. Така орфографічна практика широко відома й старій українській літературній мові: *дожчь* (ЄЛ, п. XIV, 102), *выезжъчаеть* (Оп. Київ. з. 1552; АЮЗР, VII, 1, 121), *отєжчаючи, наєжчаючи* (АЖ, 1584, 109), *уєжчати* (129). Однак староукраїнській орфографічній практиці XIV—XVI ст. відомі, крім того, і спроби передавати звук [dž] літерами ч, чж, дч, наприклад: *приєзчалъ* (АЖ, 1584, 122), нашь плємєньни Бєкбулаъ и Хожа Мєдинъ оучинилсѧ намъ ворогъ (Р., гр. 1393, 48), *чжусичъ* (Рус., гр. 1478, 67), *объєжъдчати* (гр. 1489, 46), *приєждчали* (гр. 1498, 61). Уже той факт, що в давньоруський період і в перші століття розвитку староукраїнської літературної мови звук, відповідний спільнослов'янському [dj], передавався за допомогою різних літер, свідчить, що він звучав відмінно від [ž], для позначення якого в кириличному алфавіті існувала літера ж, і що в той час робилися вже спроби таку відмінність відтворити на письмі. Позначення африкати [dž] літерами дж, як і в сучасній українській та білоруській мові, найдавніше засвідчується з середини XVI ст.: *приезджають* (Оп. Черк. з. 1552; АЮЗР, VII, 1, 82), *поєжджаймы* (Розмовник, 1575, 36, 37), *наєзджаючи* (АЖ, 1583, 54), *нуджа* (Адельфотес, 1591, 23), *раджу, пораджєньє* (Зиз. Лекс., 1596, 76), *зваджую, зваджєньє* (58), *кривджу, шкоджу* (85), *нєоуєжджаємо* («Апокрисис» Х. Філалета, 1598, 139), *проєжджатисѧ* (211), *єжджоно* (213), *зєжджатисѧ* (258); також pryiżdżaiuczy na sełо (Оп. Луцьк. з. 1552, АЮЗР, VII, I, 181).

З XVII ст. воно стає майже звичайним: *попуджую* (Бер. Лекс.,

---

[45] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 289.

[46] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 266.

[47] Див.: *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1956, с. 64; *Геровский Г. И.* Древнерусские написания жч, жг и г перед передними гласными.— Вопр. языкознания, 1959, № 4, с. 59.

1627, 47), *зраджаю* (92), *выежджаю* (121), *раджѣнє* (122), *дрождж* (132), *горджу, погорджаю* (146), *шкоджу* (147), *сєрджуся* (161), *єжджу* (Грам., 1643, 38), *доєжджаю* (Син., XVII ст., 111).

Беручи до уваги те, що приголосний [dž] становить дзвінкий відповідник глухої африкати [č], більшість дослідників, розвиваючи далі думку О. О. Потебні, приходили до висновку, що шлях виникнення цих двох звуків з давніх [dj] і [tj] мав бути подібним, хоч конкретні етапи їх розвитку й розуміли не завжди однаково. Так, О. О. Шахматов припускав, що [dj] у діалектах спільнослов'янської мови через стадію [d'd'] → [dž'd'] змінився на довгий [dž':] : *vidjǫ → *vidž':ǫ, *prędja → *prędž:a. Подовжена африката [dž':] у спільносхіднослов'янський період спростилася в неподовжену [dž'], яка далі внаслідок утрати нею проривного компонента перейшла в сучасний приголосний [ž]: рос. *вижу, пряжа;* укр. *сажа, пряжа.* Але в дієслівних формах українська й білоруська мови зберегли [dž], наприклад, укр. *ходжу,* блр. *хаджу,* а також укр. діалектне *пряджа, саджа* [48].

Інші вчені цілком вмотивовано виводять з [dj] не подовжену, а звичайну африкату [dž], яка потім розвинулася в східнослов'янський приголосний [ž], хоч і не послідовно. В українській мові поряд з *ходжу* відомі й діалектні форми *хожу* та *ходю*, остання з яких виникла, як і *летю, лазю, косю,* під впливом інфінітивної форми *(ходжу → хожу → ходю* під впливом *ходити)* [49].

Таким чином, заперечувати давність в українській мові африкати [d͡ž] з [dj] немає будь-яких підстав. За це промовляє й збереження її в іменниках типу *меджа, саджа, пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів, хоч, правда, не суцільно, а переважно окремими острівцями. У дієслівних формах *(саджу, саджати, саджений)* африката [d͡ž], часто поряд з [ž], поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних (з території давнішого заселення). Приголосний у дієслівних формах типу *садю, ходю* побутує переважно в південних, степових, говорах та сусідніх з ними, тобто говорах здебільшого нового утворення, що теж є одним із свідчень того, що африката [dž] з [dj] в них давніша, ніж [d'].

§ 16. Сполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj]. Внаслідок асимілятивного впливу [j] приголосні [g], [k], [d], [t] в цих сполученнях, як і в інших, палаталізувалися, а далі перед ними палаталізувалися й звуки [z] та [s]: [zgj] → [z'g'j], [skj] → [s'k'j], [zdj] → [z'd'j], [stj] → [s't'j]. Потім сполучення [z'g'j] закономірно розвинулося в [ž':], в якому реалізувалося дві фонеми — [ž'ž'], сполучення [s'k'j] — в [š'č'], [z'd'j] — в [ž'd'z'] і [s't'j] — в [š'č'], наприклад: *vizgj- → → *viž'ž'- (рос. *вижжу́*), *piskj- → *piš'č'- (укр. *пищу*), *iskj- →

[48] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 38.

[49] Див.: *Бузук П. О.* Нарис історії української мови, с. 28—29; *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика. К., 1927, с. 147.

→ *iš'č'- (рос. *ищу*), *jēždj- → *jēž'dž' (укр. *їжджу*), * poustj—, *pouš'č'- (укр. *пуща, пущу*), *prostj— *proš'č'- (укр. *прощу*). Отже, [j] впливав не тільки на сусідній з ним приголосний звук, а й на той, що стояв перед ним, зумовивши досить складні перетворення в групах приголосних, з якими вступав в асимілятивну взаємодію.

§ 17. Сполучення губних з [j]. Звук [j], асимілюючи попередній губний, викликав його палаталізацію, а далі й сам асимілювався ним. Але оскільки губні піддавалися палаталізації менше, ніж інші приголосні, то разом з втратою [j] після них виникав вторинний палатальний елемент, подібний до [l]: [bj] → [b'j] → [b$^{l'}$], [pj] → [p'j] → [p$^{l'}$], [vj] → [v'j] → [v$^{l'}$], [mj] → [m'j] → [m$^{l'}$].

Зважаючи на різні рефлекси давніх сполучень губний + [j] у сучасних слов'янських мовах, окремі дослідники додержуються тієї думки, що подальша еволюція губного з вторинним палатальним елементом не в усіх позиціях відбувалася однаково, якщо він належав до кореня, то вторинний палатальний елемент після губного поступово повністю набув артикуляції звука [l'] і розвинувся в самостійну фонему, як наприклад, у словах bludo (← *bjudo), plevati (← *pjevati). Звук [l], так званий епентетичний, у цій позиції відомий усім слов'янським мовам: укр. *блюдо, плювати*, рос. *блюдо, плевать*, блр. *блюда, пляваць*, блг. *блюдо, плювам*, с.-х. *пљувати*, п. plwać, ч. plivati, слвц. pl'ut', в.-луж. blido, pluwać.

Однак у спільнослов'янській мові в такій позиції губний з наступним [j] траплявся відносно рідко. Значно частіше сполучення губного з наступним [j] відоме на межі морфем, тобто в такій позиції, коли губний належав до кореня, а [j] виступав як суфікс.

Вторинний палатальний елемент після губного на межі морфем розвинувся в епентетичний [l] лише в деяких діалектах спільнослов'янської мови. Він зовсім занепав у тих діалектах, на основі яких сформувались західнослов'янські мови, пор. п. ziemia (←*zemja), łowię (← *lovj-); ч. země, koupě (← *koupj-, *купля*); слвц. zem. У західнослов'янських мовах епентетичний [l] у такій позиції трапляється тільки в запозичених словах, як, наприклад, у польських budowla, hodowla, що зайшли з української й білоруської мови. У самостійну фонему /l'/ розвинувся вторинний палатальний елемент також не в усіх діалектах, на основі яких сформувались і південнослов'янські мови, пор. блг. *земя, ловене (ловля)*, але с.-х. *зѐмља, кӳпљив, скӳпљати*. Епентетичний [l] у таких болгарських словах, як *изумление, обявление, оскърбление, престъпление*, є наслідок впливу російської мови.

У протосхіднослов'янських діалектах палатальний елемент після губних на межі морфем розвинувся в епентетичний [l] послідовно, що відбивають і сучасні східнослов'янські мови: укр. *земля, купля, ловля, куплю, люблю, ловлю;* рос. *земля, ловля, люблю;* блр. *зямля, лавлю* [50].

---

[50] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 170—171.

Проте ця гіпотеза залишає без пояснення ті причини, які зумовили втрату вторинного палатального елемента в одних групах слов'янських мов і розвиток його в самостійну фонему /l/ в інших. Тому більш переконливим є погляд, за яким епентетичний /l/ з вторинного палатального елемента після губного розвинувся в усіх слов'янських мовах і в усіх позиціях. Втрата епентетичного /l/ в західнослов'янських мовах і в частині південнослов'янських відбулася пізніше, і вона не охопила позиції кореня слова. В окремих словах залишки такого [l] можна вбачати і на межі морфеми, як-от у польських grobla, kropla, niemowlę [51]. Виникнення процесу деепентизації в тих мовах, що втратили епентетичний [l] у певних позиціях, найімовірніше зумовлене аналогією, тобто вирівнюванням морфемного складу споріднених слів [52].

§ 18. Відбиття зміни приголосний + [j] у фонологічній системі спільнослов'янської мови. Процеси взаємної асиміляції приголосних з наступним [j] залишили великий слід у слов'янському консонантизмі, ускладнили його новими артикуляційними позиціями й викликали в ньому значну фонологічну перебудову. Вважають, що ці процеси розпочали нову епоху в історії спільнослов'янської мови. Вони насамперед відбилися в посиленні взаємозв'язку між звуковими одиницями, а як наслідок цього — вплинули на складоподіл у межах слова. В той час, коли [j] перебував у нейтральному становищі щодо попереднього приголосного, він, за дуже незначними винятками, належав з ними до різних складів, наприклад: *zem-ja, *sad-ja. Але в процесі взаємної асиміляції, зближуючись артикуляційно з попереднім приголосним, звук [j] втрачав здатність самостійно оформляти склад з наступним голосним, а виконував цю функцію разом з тим приголосним, після якого стояв: *ze-m'ja, *sa-ď'ja. У такій еволюції складоподілу можна вже вбачати початок тенденції до відкритого складу, яка пізніше переросла в загальний фонетичний закон спільнослов'янської мови [53].

У спільнослов'янській мові твердопіднебінна артикуляція спершу була властива лише звукові [j], що вимовлявся як приголосний середньопіднебінний. Асимілюючи ті приголосні, які стояли перед ним, він наблизив їх артикуляцію до власної, внаслідок чого виникали нові передньопіднебінні і середньопіднебінні звуки, тобто нові звуки твердопіднебінної артикуляції. Подальший процес взаємної асиміляції зрештою зумовив появу в складі консонантизму спільнослов'янської мови нових, палаталізованих фонем, а саме /l'/, /r'/, /n'/, /ž'/, /š'/, /č'/, /dž'/. А все це позначилось не тільки на його якісній, а й кількісній перебудові, інакше кажучи, мало серйозне фонологічне значення. Внаслідок цієї перебудови виникло нове протиставлення фонем, протиставлення за твердістю-м'якістю,

---

[51] Див.: *Гуйер О.* Введение в историю чешского языка. М., 1953, с. 63.

[52] Див.: *Чекман В. Н.* Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке. Минск, 1973, с. 32.

[53] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 42.

а саме: /g/ — /g'/, /k/ — /k'/, /x/ — /x'/, /z/ — /z'/, /s/ — /s'/, /d/ — /d'/, /t/ — /t'/, що пізніше перетворилося в чергування фонем /g/ — /ž'/, /k/ — /č'/, /x/ — /š'/, /z/ — /ž'/, /s/ — /š'/ і т. д., а також протиставлення /r/ — /r'/, /l/ — /l'/, /n/ — /n'/, яке в тій чи іншій мірі властиве й сучасним слов'янським мовам.

Досить складну проблему становить визначення часу, на який припадає процес перебудови консонантної системи під асимілятивним впливом [j] на попередні приголосні.

Беручи до уваги певну подібність еволюції приголосних у сполученні з наступним [j] у слов'янських і балтійських мовах, дехто з дослідників відносить цей процес ще до періоду балто-слов'янської мовної спільності. Такої думки додержується, наприклад, Курилович [54]. Однак проти його гіпотези висуваються суттєві заперечення. Немає сумніву, що процес палаталізації приголосних у сполученні з [j] виник у спільнослов'янській мові на ранньому етапі її історії, хоч відбувався протягом довгого періоду її розвитку. Він розпочався, безперечно, раніше, ніж стала відбуватися монофтонгізація дифтонгів та сполучень голосний + носовий внаслідок діяння закону відкритого складу, доказом чого є те, що приголосні [n], [m], які входили до сполучень [on], [en], [om], [em] і закривали склад, вступали з [j] у взаємні асимілятивні зв'язки й палаталізувались так, як і інші приголосні в аналогічній позиції: *kon-ja → *kon'ja → kon'a; *zem-ja → *ze-m'ja → ze-ml'a. Коли ж почав діяти закон відкритого складу, то такі сполучення на кінці складу, як відомо, монофтонгізувались й переходили в [ǫ], [ę]. Але безперечним є й те, що палаталізація приголосних у сполученні з [j] розпочалась пізніше, ніж індоєвропейський [s] у певних фонетичних умовах змінився на слов'янський [x], і після того, як відбулося злиття в одному звукові давньоіндоєвропейського [s] і нового [s], який розвинувся з [k'], оскільки будь-який приголосний [s], незалежно від його походження, в сполученні з [j] на слов'янському грунті однаково перетворювався в [š']. Отже, початок процесу палаталізації приголосних з [j], певно, треба віднести не на період балто-слов'янської мовної спільності, а на час, коли ця спільність уже розпалась [55]. Закінчився ж він не в усіх сполученнях приголосний + [j] одночасно. Раніше за інші під впливом [j] палаталізувалися й змінились на шиплячі задньоязикові приголосні. Процес же еволюції [dj], [tj] та губний + [j] тривав найдовший час і завершився вже тоді, коли в спільнослов'янській мові виразно вичленувалися її діалектні масиви.

§ 19. Палаталізація [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду. У позиції перед голосними переднього ряду [ī], [ĭ], [ē], [ĕ] задньоязикові приголосні [g], [k], [x] дали ті ж рефлекси, що й у сполученні з [j], хоч шлях виникнення цих рефлексів був значно

[54] Див.: *Курилович Е.* О балто-славянском языковом единстве.— Вопр. слав. языкознания, вып. 3. М., 1958, с. 28—29.

[55] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 166—167.

коротший. Внаслідок асимілятивного впливу на них передньорядних голосних їх артикуляція пересувалась у сферу твердопіднебінної й вони палаталізувались, а далі змінювались на шиплячі:

[g] → [g'] → [ž'],
[k] → [k'] → [č'],
[x] → [x'] → [š'].

Зміну [g], [k], [x] на [ž'], [č'], [š'] називають першою перехідною палаталізацією. Наслідки її зберігають усі слов'янські мови, напр.: д.-р. *жити* (← *gītī), *живъ*; укр. *жити, живий;* рос. *жить, живой;* блр. *жыць, жывы;* блг. *живея,* с.-х. *жѝвети, жив;* п. żyć, żywy; ч. žíti, živý; пор. лит. gyvénti, gývas; д.-р. *жєна* (←*gēna), укр. *жона, женити;* рос. *жена,* блр. *жаніць,* с.-х. *жѐна,* п. żona, ч. žena, пор. гр. γυνή, γένος *(народження),* д.-прус. genno (кл. ф.); д.-р. *чистъ* (← *kīst-), укр. *чистий,* рос. *чистый,* блр. *чысты,* блг. *чист,* с.-х. *чӣст,* п. czysty, ч. čistý; пор. лит. skýstas *(рідкий);* д.-р. *чєтыри,* укр. *чотири, четвертий,* рос. *четыре,* блр. *чатыры,* блг. *четири,* с.-х. *четири,* п. crtery, ч. čtyři; пор. лит. keturì; д.-р. *сушити* (← *souxītī), укр. *сушити,* рос. *сушить,* блр. *сушыць,* блг. *суша,* с.-х. *сýшити,* п. suszyć, ч. sušiti; пор. ст.-сл. съхнѫти; укр. *сохнути;* д.-р. *душьно* (← *douxĭn-), укр. *душно,* рос. *душно,* блр. *душна,* блг. *душно,* п. duszno, ч. dušeńi; пор. ст.-сл. доухъ; укр. *жолоб* (← *gelb-), рос. *жолоб,* блр. *жолаб,* блг. *жляб,* с.-х. *жлиjеб,* п. żłob, ч. žleb, žlab, пор. д.-ісл. golf; д.-р. *жеравь,* укр. *журавель* — лит. gérvė; д.-р. *жьлтъ,* укр. *жовтий* — нім. gelb; ст.-сл. жАти, жьнѫ, укр. *жати, жну* — лит. giñti, ginù; укр. *час* — д.-прус. kīsman, алб. kohe; д.-р. *чьрнъ,* укр. *чорний* — д.-прус. kirsnan, д.-інд. kṛṣṇás; ст.-сл. чАдо — нім. Kind; д.-р. *чєрвь,* укр. *черв* — лит. kir̃minas; д.-р. *вълчє,* укр. *вовче* (кл. ф.) — лит. vilkè; укр. *мечь* — гот. mēkeis; укр. *чесати* — лит. kasýti *(скребти);* укр. *черпати* — лит. kir̃pti; укр. *чи* (частка) — лат. qui *(чим, чому).*

Рефлексація [g]→[ž'], [k]→[č'], [x]→[š'] відбувалася, певно, одночасно зі зміною задньоязикових у шиплячі під впливом [j]. У всякому разі вона мала завершитися раніше, ніж змінювався голосний [ē] в [ā], бо перед [ā] задньоязикові не могли палаталізуватись і переходити в шиплячі, отже, в таких словах, як *жар, дрижати, кричати, мішати* і подібних (пор. *гарячий, здригнутись, крик, поміха),* процес зміни задньоязикових відбувся ще перед голосним [ē]: *gēr-→ž'ēr-, *krĭkētī→*krič'ētī', *mēxētī →*mēš'ētī. Найімовірніше перша палаталізація задньоязикових припадає на кінець минулої — початок нашої ери. З. Штібер безпідставно відносить її на III—IV ст. н. е. [56], а А. Лампрехт — на кінець IV—V ст. [57]

---

[56] Див.: *Stiber Z.* Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa, 1969, s. 67.

[57] *Див.: Lamprecht A.* K chronologii foneticko-fonologickych zmén v praslovańštinĕ.— Slovo a slovesnost, 1973, N 2, s. 115.

Оскільки задньоязикові приголосні в тій самій морфемі могли вживатися не тільки перед голосними переднього ряду, а й перед голосними заднього ряду, тобто в такій позиції, в якій вони не змінювались, у спільнослов'янській мові внаслідок їх першої палаталізації теж виникло чергування фонем /g/, /k/, /x/ з /ž'/, /č'/, /š'/, яке успадкували від неї всі сучасні слов'янські мови, наприклад: укр. *друг — дружба* (←*drugьb- ← *drougĭb-) — *дружити, біг — біжиш — біжить, книга — книжка, нога — ніжка, рука — ручка, крик — кричати — кричиш, коса — чесати, кінець — почати* (← *pokēnti), *сухий — сушити, страх — страшно, ходити — пішов* (←*pošьdl- ← *poxēdl-); рос. *книга — книжка, ждати — погоди, рука — ручка, кто* (← *къто*) — *что* (←*чьто*); *сухой — сушить,* блр. *кніга — кніжка, рука — ручка, сухі — сушыць;* блг. *книга — книжка, ръка — ръчен, сух — суша;* с.-х. *књи̏га — књи̏жица, ру́ка — ру̏чица, сӯх — су́шити*, п. księga — książka, ręka — rączka, suchy — suczyć; ч. kniha — knižka, ruka — ručka, suchý — sušiti.

Внаслідок пізніших перетворень у системі слов'янського вокалізму шиплячі [ž], [č], [š] з давніх [g], [k], [x] у сучасних слов'янських мовах можуть стояти не лише перед голосними переднього, а й перед голосними заднього ряду, а також і перед приголосними: укр. *жар, час, тяжко, душно;* рос. *жар, час, душно;* п. żar, czas, duszno.

Задньоязикові приголосні [g], [k], [x] зберігаються, не змінюються перед етимологічними [i] та [e] на [ž], [č], [š] у словах неслов'янського походження, засвоєних з різних джерел слов'янськими мовами вже тоді, коли закон першої перехідної палаталізації задньоязикових перестав діяти. Чимало таких слів є й у лексичному складі української мови, як наприклад: *гімн, геній, герой, кіно, кесар, кефір, херес, хімія* і под. Перед секундарними [i] та [e] задньоязикові можуть, звичайно, вживатися й у словах слов'янського походження: укр. *гіркий, кіт, тхір;* рос. *ноге, руке, мухе.*

§ 20. Історія голосних [ă] і [ŏ]. До давніших змін у системі спільнослов'янського вокалізму належить злиття голосних [ă] та [ŏ] в одному звукові [ŏ], що вимовлявся як відкритий лабіалізований голосний заднього ряду. Його артикуляція була зближена з артикуляцією [ă], про що свідчать запозичення з спільнослов'янської мови до інших, у яких цей звук сприймався як [a], напр.: фін. akkuna, palttina — д.-р. *окъно* ← *ŏkŭnŏ, *полотьно* ← *pŏltĭnŏ. І навпаки, голосний [a] інших мов у запозиченнях до спільнослов'янської мови передавався через [ŏ], напр.: гот. asilus — сп.-сл. ŏsĭl-, д.-р. *осьлъ;* д.- іран. tapara — сп.-сл. tŏpŏr-, д.-р. *топоръ*. Ще в спільнослов'янській мові, але значно пізніше, уже в останній період її існування, вимова звука [ŏ] звузилась і він перетворився на голосний [o], успадкований східнослов'янськими діалектами. Отже, сучасний східнослов'янський голосний [o] виник ще на спільнослов'янському грунті з [ŏ], який розвинувся з колишніх двох коротких індоєвропейських звуків — [ŏ] та [ă]: domъ — лат. dŏmŭs, гр. δόμοσ; *око* —

лат. oculus, гр. ὄσσε (двоїна), лит. akìs; ovьca — лат. ovis, гр. ὄis, лит. avìs; to — гр. το; osь (вісь) — лат. axis; tokъ — лит. tãkas; otьсь — лат. atta, гр. ἄττα; solь — гот. salt, іран. salan, гр. ἄλs; more — лат. mare, гот. marei; ostrъ — гр. ἄκρός, лат. acutus, лит. âštrùs; nočь — лат. nox, noctis, лит. naktís; nozdri — лит. nasraĩ (морда); koriti — лит. kãras (суперечка).

Злиття індоєвропейських [ŏ] і [ă] в одному звукові властиве не лише слов'янським мовам, а й індо-іранським, германським, балтійським та албанській мові. На цій підставі можна припустити, що процес зближення цих звуків розпочався ще в діалектах давньоіндоєвропейської мови, хоч завершився він уже на слов'янському грунті. Його напрямок у слов'янських мовах відмінний від того, що був характерний іншим мовам, у яких [ŏ] і [ă] злилися в звукові [a].

§ 21. Голосні [ā] і [ō]. Успадковані від індоєвропейського періоду звуки [ā] та [ō] в слов'янському вокалізмі теж не збереглися, вони злилися в одному звукові [ā], який вимовлявся як лабіалізований голосний заднього ряду, трохи більш відкритий, ніж [ŏ], що виникло з давніх [ŏ] та [ă]. Пізніше звук [ā] втратив довготу та лабіалізований характер артикуляції, перетворившись у голосний заднього ряду [a], який успадкували й східнослов'янські діалекти, пор. д.-р. *мати*, д.-інд. mātár, лат. māter; гр. дор. μᾱ́τηρ, вірм. mair, лит. mótė, латиськ. māte, англ. mother; д.-р. *братъ* (← сп.-сл. *bratr-) — д.-інд. bhrā́tar-, лат. frāter, гр. φρᾱ́τωρ, гот. brōþar, англ. brother; д.-р. *стати* — лат. stāre, гр. στατός (поставлений), лит. stóti; д.-р. *калъ* — д.-інд. kālaḥ (чорний), лат. cālīgo (густий туман); orati — лат. arāre; д.-р. *дати* — лат. dōnum (подарунок), лит. dúoti; dъva — лат. duō, гр. δύω.

Процес злиття індоєвропейських [ā] й [ō] в одному голосному також відомий не тільки слов'янським мовам, хоч територія його поширення не завжди збігається з територією поширення процесу злиття в одному звукові [ă] та [ŏ]. Так, в албанській мові при злитті [ă] та [ŏ] в одному голосному зберігаються окремі відповідники давніх [ā] та [ō]; зберегла розрізнення [ā] й [ō] латиська мова, а в литовській вони злилися в одному звукові і т. д.

Єдиного погляду на умови, характер і час збігу індоєвропейських [ā] та [ō] в одному слов'янському [ā] в науці досі ще немає. Деякі мовознавці обмежують це фонетичне явище лише початком і серединою слова, вважаючи, що в його кінцевому складі звук [ō] давав інші рефлекси [58]. Висловлювалось припущення, що ще на початку спільнослов'янської доби відбулася делабіалізація голосних [ō] та [ā], а далі зміна [ō] в [ā], одночасно зі зміною [ă] в [ŏ] [59]. Грунтуючись на показаннях грецьких і фінських запозичень із

---

[58] Див.: *Отрембский Я. С.* Славяно-балтийское языковое единство.— Вопр. языкознания, 1954, № 5, с. 28.

[59] Див.: *Mareš V. F.* Vznik slovanského fonologického systemu a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty.— Slavia, 25, 1956, z. 4, s. 445.

спільнослов'янської мови (напр., гр. 'Αρδαγαστός — *Радогост,* фін. apraKka — *оброк* та ін.), прихильники цього погляду взагалі заперечують існування в ній голосного [o] до її розпаду [60].

Дехто з дослідників відносить процес злиття [ō] та [ā] в одному звукові [ā] не до раннього, а до пізнього періоду спільнослов'янської мови [61]. Однак усі ці припущення достатнього обгрунтування не мають [62]. Найбільш імовірно, що процес злиття [ā] й [ō] в одному голосному належить до раннього періоду історії спільнослов'янського вокалізму, хоч можна припускати, що відбувався він, якщо зважати на його більшу відмінність від відповідних фонетичних змін у балтійських мовах, дещо пізніше, ніж збіг в одному звукові [ă] та [ŏ].

§ 22. Зміна непередніх голосних після палатальних приголосних. В індоєвропейський період між компонентами складу тісного зв'язку не існувало, тому голосні звуки тоді ще не зазнавали впливу приголосних, що стояли перед ними, інакше кажучи, в той час компоненти складу зберігали свою відносну незалежність, автономність. Таку незалежність у спільнослов'янській мові продовжували зберігати голосні в позиції після велярних приголосних — губних, зубних і задньоязикових. Але після палатальних приголосних, тобто приголосних передньопіднебінної і середньопіднебінної артикуляції, або твердопіднебінної, вони її втратили. Це виявилось насамперед у тому, що голосні непереднього ряду [ŏ], [ŭ] та [ū] після палатальних приголосних [j], [ž'], [č'], [š'], [r'], [l'], [n'] делабіалізувались і змінилися на звуки переднього ряду [ĕ], [ĭ] та [ī], напр.: *zĕmjo → *zĕmje → zemle — д.-р. *землю*; *poljo → *pol'e — д.-р. *полю*; *morjo → *mor'e → д.-р. *морю*; *otĭkjo → *otĭč'o → *otьče — д.-р. *отьчє*; *š'ūt- → *š'īt- — д.-р. *шити,* лит. siúti; *krajū → *krajī — д.-р. *краи* (ор. відм. мн.— *краями).*

Голосний [ŏ] після палатальних приголосних змінювався на [ĕ] й у складі дифтонга [oi̯]: ŏi̯ → ĕi̯ (*krajoi̯ → *krajei̯, д.-р. *краи* (зн. відм. мн.). Вірогідно, така зміна [ŏ] на [ĕ] відбувалася в аналогічній позиції також і в складі дифтонга [ŏu̯], хоч довести це важко, оскільки дифтонги [ŏu̯] і [ĕu̯] внаслідок їх монофтонгізації дали один рефлекс, наприклад, *jun- може походити і з *[joun-], і з [jeu̯n], д.-р. *юнъ*, укр. *юний*. Але вона не поширилась на [ŏ] в сполученні з [n], пор. *дають* ← dajǫtь ← *dajont-.

Наслідком зміни непередніх голосних після палатальних приголосних у передні в спільнослов'янській мові було розширення позицій уживання голосних переднього ряду. Але ця зміна мала вплив не тільки на фонетичну систему; процес трансформації голос-

---

[60] Див.: *Stiber Z.* Zarys..., s. 20.
[61] Див.: *Гуйер О.* Зазнач. праця, с. 55.
[62] Див. критику їх у праці С. Б. Бернштейна «Очерк сравнительной грамматики славянских языков», с. 144—147.

них заднього ряду після палатальних приголосних у голосні переднього ряду відчутно позначився й на граматичній будові спільнослов'янської мови. Власне, він зумовив виникнення в ній так званого твердого й м'якого варіанта відмінювання іменників, пор. д.-р. *село — полю, селомь — полюмь, стѣною — свѣчею, сестро — душе, столы* (← *stolū) — *краи, того — юго, тому — юму* і т. д.

§ 23. **Голосні [ĕ], [ē].** У спільнослов'янській мові індоєвропейський [ĕ] зберігся; пізніше він був успадкований усіма слов'янськими мовами як голосний [е]; в інших індоєвропейських мовах з ним звичайно теж співвідносний звук [е], напр.: д.-р. *медъ*, укр. *мед*, рос. *мед*, блг. *мед*, ч. med, гр. μέθυ (вино), д.-в.-нім. mëtu, д.-прус. meddo, лит. medùs; д.-р. *небо*, укр. *небо*, рос. *небо*, блг. *небе*, п. niebo, ч. nebe — гр. νέφος (хмари), лат. nĕbŭla (туман), д.-в.-нім. nebul; д.-р. *десять*, укр. *десять*, рос. *десять*, блг. *десет*, п. dziesięć, ч. deset — гр. δεκάς, лат. dĕcem, лит. dẽšimt; д.-р. *берете*, укр. *берете* — гр. φέρετε.

Індоєвропейський довгий [ē] на слов'янському грунті після всіх непалатальних приголосних змінився в особливий відкритий голосний переднього ряду [ä]: *sēmĕn → *sämĕn — лат. sēmen; *sējēti → *säjēti — лит. sěti; *vētr- → *vĕtr- — лит. vētra; *vēra → *vära — лат. vērus; *zvēr- → *svär- — лат. ferus, лит. žvėrìs; *mēsink- (*місяць*) → *mäsink- — гр. μηνós, лат. mēnsis, гот. mēna, лит. mėnuo. Після палатальних приголосних [ž'], [č'], [š'] та [j] голосний [ē], певно, теж через стадію [ä], змінився в спільнослов'янській мові на [ā], який успадкували сучасні слов'янські мови як звук [а]: *ž'ēr- → *ž'ar-, *ž'ēb → *ž'ab; *lĕž'ēti → *lĕž'ati — д.-р. *жаръ, жаба, лежати*, укр. *жар, жаба, лежати*, рос. *жар, жаба, лежать*, блг. *жар, жаба*, п. żar, żaba; *č'ēr- *č'ar-, *pĕč'ēl- → pĕč'al-, *č'ēs- → *č'as, *krīč'ēti → *krič'ati, *mŭlč'ēti → *mŭlč'ati — д.-р. *чара, печаль, часъ, кричати, мълчати*, укр. *чара, печаль, час, кричати, мовчати*, блг. *печал, час*, п. czas; *dūš'ēti → *dūš'ati — д.-р. *дышати*, рос. *дышать*; *stojēti → *stojati — д.-р. *стояти*, укр. *стояти*. Інфінітивному суфіксові [а] із [ē] у спільнослов'янській мові після інших приголосних відповідав [ä], що пізніше розвинувся в [ĕ]: chotĕti, letĕti, sidĕti.

§ 24. **Голосні [ĭ], [ī], [ŭ], [ū].** Довгий голосний [ī] у спільнослов'янській мові зберігався, з нього пізніше розвинувся східнослов'янський [і], напр.: *pītī — д.-інд. pītíḥ (*напій*), гр. πίνω (*п'ю*), д.-р. *пити*; šītī — лит. siū́ti, гот. siujan, д.-р. *шити*; *trī — д.-інд. trī, лат. trīginta (*тридцять*), лит. trýlika (*тринадцять*), д.-р. *три*; *žīti, *žīv- — д.-інд. jīváḥ, лат. vīvus, лит. gývas, д.-р. *жити, живъ*; *grīv- — д.-інд. grīvā́ (*потилиця*), латиськ. grīvis (*висока трава*), д.-р. *грива*. Як довгий, зокрема, вимовлявся голосний [і] в закінченні називного-знахідного відмінка двоїни іменників з основою на -ĭ: *vēstī, *kosti, *gostī. Відповідні форми з довгим [ī] засвідчуються давньоіндійською мовою: ávī, pátī. Довгим був [ī] в закінченні називного відмінка однини іменників з суфіксами -ij-, -yn- (*sŏndījī, *poustynī), називного відмінка дієприкметників

жіночого роду однини теперішнього і минулого часу (*nēsōntjī, *bĕrōntjī — ст.-сл. *берѫщи*, д.-інд. bhárantī, лит. dėgantis; *nēsŭšī, *vēdŭšī, *vēzŭšī — д.-інд. vidúsi, лит. vēžuši) та вищого ступеня прикметників (*nŏvēįšī).

Довгий [ī] в деяких сучасних слов'янських мовах зберігається й тепер, наприклад, у чеській — vídati, píšt'ala *(гудок)*, líce; у словацькій — písat', у сербо-хорватській — *пи́сати, ли́це.*

Короткий [ĭ] у спільнослов'янській мові змінився в ультракороткий, або зредукований, голосний переднього ряду [ь], напр.: *vьdov- (← *vĭdŏv-) — д.-р. *вьдова*, д.-інд. vidhávā, лат. vidua, гот. widuwo; dьnь (← din-) — д.-р. *дьнь*, лат. dinum (nundinum — час між двома базарними днями); *lьstь (← lĭst-) — д.-р. *льсть*, гот. lists *(хитрий)*; mьzda (← *mĭzd-) — д.-р. *мьзда*, гот. mizdō; *mьgla (← mĭgl-) — д.-р. *мьгла*, гр. ὀμίχλη; *pьnь (← pĭn-) — д.-р. *пьнь*, гр. πίναξ *(дошка)*; *trьmi (← *trĭmī) — д.-р. *трьми*, лит. trimìs; *gostь (← *gŏstĭs); д.-р. *гость*, лат. hostis *(ворог, чужоземець)*.

Зредукований [ь] розвинувся як на місці давнього [ĭ], що успадкований з індоєвропейської мови, так і на місці звука [ĭ], який виник на слов'янському грунті в сполученнях ĭr, ĭl внаслідок втрати складових сонантів [r̥], [l̥] і перетворення їх на звукосполучення голосний + приголосний: *vьrb- (← *vĭrb- ← *vr̥b-) — д.-р. *вьрба*, лит. vir̃bas *(різка)*, латиськ. vìrbs; *pьrst- (← *pĭrst- ← pr̥st-) — д.-р. *пьрстъ*, лит. pir̃štas; * vьln- (←*vĭln- ← *vl̥n-) — д.-р. *вълна*, лит. vilna, латиськ. vilna.

Звук [ŭ] розвинувся в ультракороткий, зредукований, голосний непереднього ряду [ъ]: *mъch- (← mŭch ← mŭs-) — д.-р. *мъхъ*, лат. muscus, д.-в.-нім. mos; *kъnindz- (← *kŭning-) — д.-р. *кънязь*, д.-в.-нім. kuning; *plъt- (←*plŭt-) — д.-р. *плъть*, д.-інд. plutàs *(той, що купається)*; *krъt- (← *krŭt-) — д.-р. *кръть*, лит. krutùs *(рухливий)*; *bъdr- (←*bŭdr-) — д.-р. *бъдръ*, лит. budrùs; *bъdēti (← *bŭdētī) — д.-р. *бъдѣти*, лит. budĕti; * dъrati (← *dŭrati) — д.-р. *дърати*, лит. dùrti; nъ (← *nŭ) — д.-р. *нъ*, лит. nù.

Ультракороткий голосний [ъ] виникав не лише з [ŭ], успадкованого від спільноіндоєвропейської доби, а й з [ŭ], що розвинувся вже в ранній спільнослов'янський період у дифтонгічних сполученнях ŭr, ŭl із складотворчих сонантів [r̥], [l̥], напр., *tъrg- (←*tŭrg- ← *tr̥gr-) — д.-р. *търгъ*, лит. tur̃gus; *mъrgati (← *mŭrgati ← *mr̥gati) — д.-р. *мъргати*, латиськ. mùrgi; *stъlp- (← *stŭlp- ←*stl̥p-) — д.-р. *стълпъ*, лит. stul̃pas, латиськ. stùlps; tъlst- (← tŭlst- — tl̥st- — д.-р. *тълстъ*, лит. tul̃žti *(набубнявитись)*.

Зміна на слов'янському грунті [ĭ] на [ь], а [ŭ] на [ъ] пов'язана не лише з їх часокількісною характеристикою, тобто з виникненням голосних, коротших від давніх коротких звуків, успадкованих з індоєвропейського періоду, а з й пониженням їх артикуляції. Якщо [ĭ] та [ŭ] належали до голосних високого підняття, то [ь] та [ъ], що розвинулися з них, артикулювались як звуки середнього або середньо-високого підняття. На думку більшості дослідників, ультракороткі [ь] та [ъ] вимовлялися як голосні нелабіалізовані.

Їх лабіалізація виникла пізніше і не в усіх, а тільки в окремих діалектах спільнослов'янської мови.

Голосний [ū] у спільнослов'янській мові змінився на [ȳ], звук високого підняття непереднього ряду. Зміна ця супроводжувалась втратою його лабіалізованої артикуляції. В інших індоєвропейських мовах слов'янському [y] відповідає звук [u], напр.: *dym- (← *dūm-) — д.-р. *дымъ*, д.-інд. dhūmáḥ, лат. fūmus, лит. dúmai, латиськ. dūmi; *myš- (← *mūš ← *mūsj-) — д.-р. *мышь*, д.-інд. mūḥ, гр. μῦς, лат. mūs, д.-в.-нім. mūs; * syn- (← *sūn-) — д.-р. *сынъ*, д.-інд. sūnus, лит. sūnùs; *lyk- (← lūk-) — д.-р. *лыко*, лит. lùnkas; byti (← *būti) — д.-р. *быти*, д.-інд. bhūtiḥ *(буття)*, лат. futurum *(майбутнє)*, лит. bū́ti; ty (← *tū) — д.-р. *ты*, лат. tū.

Перехід [ĭ] в [ь], [ŭ] в [ъ] та [ū] в [ȳ] найімовірніше відбувся пізніше від першої палаталізації задньоязикових [g], [k], [x], а також зміни голосних непереднього ряду після палатальних приголосних на передні та перетворення [ē] на [a] після шиплячих і [j], але ще до того часу, як у спільнослов'янській мові набув універсального значення закон відкритого складу й активно стали діяти процеси усунення в ній закритих складів.

§ 25. Структура складу. У фонетичній системі спільнослов'янської мови ще в ранньому періоді її історії починають відбуватися процеси, які тісно пов'язані з структурою складу. Так, палаталізація приголосних під впливом наступного [j] спричинилася до посилення взаємозв'язку між звуками, що належали до того самого складу, до втрати автономності звукових одиниць у межах складу, що зумовило виникнення тенденції до його автономності в межах слова. Ця тенденція супроводжувалась двома важливими явищами, які позначилися не тільки на фонетичній, а певною мірою й на морфологічній будові спільнослов'янської мови. З нею пов'язане виникнення так званого закону відкритого складу, що його називають також «тенденцією до висхідної звучності» [63], та закону складового сингармонізму (від гр. συν — разом і ἁρμονία — співзвучність).

Закон відкритого складу полягав у тому, що звуки в складі розташовувались за принципом зростаючої звучності, тобто звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а звук вищого ступеня звучності — ближче до кінця складу. Таким чином, голосні звуки, як найбільш звучні, містилися на самому кінці складу, творячи його межу. Отже, всі склади внаслідок діяння цього закону стали відкритими, кожен з них закінчувався на голосний звук.

У лінгвістичній літературі висловлювалися неоднакові погляди на виникнення закону відкритого складу та на його зв'язок з фонетичними перетвореннями, що відбувались у спільнослов'янській мові пізнішого періоду. Окремі дослідники (А. Вайян, В. К. Журавльов) вважали, що в ній відбувалися внутрішні, викликані різними причинами, звукові зміни, які зумовили перетворення закритих

[63] *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка. М., 1957, с. 74.

складів на відкриті, і так званий закон відкритого складу не був їх причиною, а виник уже як їх наслідок [64]. Інші (П. С. Кузнецов, Т. Мілевський), поділяючи їх думку, що спершу різні фонетичні процеси спричинилися до появи в спільнослов'янській мові відкритих складів, припускали, що наявність таких складів зумовила в ній багато нових фонетичних змін, які виявились у трансформації раніше закритих складів на відкриті. Інакше кажучи, тенденція до відкритого складу була, на погляд цих учених, і наслідком, і причиною багатьох звукових процесів у спільнослов'янській мові [65]. Однак проти такого припущення висуваються й суттєві заперечення, оскільки наявність у мові відкритих складів сама по собі ще не викликає процесу заміни складів закритих, що є в ній, на нові відкриті. Так, у багатьох давніх індоєвропейських мовах збільшувалась кількість відкритих складів, але це зовсім не спричинилось до повного усунення складів закритих. У сучасних східнослов'янських мовах весь час співіснують відкриті і закриті склади й при цьому перші ніяк не впливають на другі. Специфічність спільнослов'янської мови полягала в тому, що вона «у пізній період свого розвитку пережила складний перехід усіх закритих складів у відкриті», явище це носило в ній універсальний характер і зумовило істотні перетворення її фонетичної системи. «Тенденція відкритого складу діяла тут як безумовний закон, що не знав винятків» [66]. Цей закон, не безпідставно підкреслював О. І. Белич, займає «центральне місце в ряді всіх закономірностей», пов'язаних зі складом спільнослов'янської мови [67], чи, як писав Г. А. Ільїнський, він був «рушійним нервом значної частини» її фонетичних явищ [68]. Закон відкритого складу дає змогу пояснити і поєднати в певну систему цілий ряд фонетичних явищ, виникнення яких зумовлено спільними внутрішніми причинами. Це такі явища, як переміщення приголосних на межі складу, втрата кінцевого приголосного в слові, монофтонгізація дифтонгів, розвиток протези, спрощення в групах приголосних, поява носових голосних тощо, наслідки яких успадковані від спільнослов'янської всіма мовами, що виникли на її основі.

Тенденція до відкритого складу виникає в спільнослов'янській мові ще в ранній період її розвитку. Вона, можливо, починає діяти

---

[64] Див.: *Vaillant A.* Grammaire comparée des langues slaves, t. 1, Paris, 1950, p. 285; *Журавльов В. К.* Формирование группового сингармонизма в праславянском языке.— Вопр. языкознания, 1961, № 4, с. 45.

[65] Див.: *Кузнецов П. С.* [Рец. на кн.:] André Vaillant. Grammaire comparée des langues slaves, vol. 1.— Изв. АН ОЛЯ, т. 10, вып. 4, 1951, с. 399; *Milewski T.* [Рец. на кн.:] Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves, t. 1.— RS, t. 18, z. 1, 1956, s. 51.

[66] *Бернштейн С. Б.* К истории слога в праславянском языке. — В кн.: Славянское языкознание. М., 1963, с. 58. Див. *його ж.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 49.

[67] Див.: *Белич А.* Відповідь на запитання «Какова была структура слога в праславянском языке».— Додаток до журн. Јужнословенски филолог, 1958, кн. 22, с. 11.

[68] *Ильинский Г. А.* [Рец. на кн.:] Hujer O. Úvod do dějin jazyka českého. Druhé vydaní. Praga, 1924.— ИОРЯС, 1926, т. 19, с. 349.

вже у зміні сонантів [r̥] [l̥], [n̥], [m̥] і виявляється, безсумнівно, в перетвореннях давніх сполучень приголосного з наступним [j] у палатальні звуки різного типу, але тоді ця тенденція ще не набула значення загального закону. У пізніший період історії спільнослов'янської мови тенденція до відкритого складу, підпорядкувавши собі всі зміни, пов'язані з структурою складу, стала всеосяжною, тобто перетворилась на її універсальний фонетичний закон.

Друга важлива фонетична закономірність спільнослов'янської мови пізнішого періоду — закон складового сингармонізму, теж потім успадкована від неї всіма слов'янськими діалектами, полягала в тому, що звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції, а саме: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані — з голосними непередньої артикуляції (ž'e-na, š'i-ro-kъ, č'ь-to, po-l'e, l'e-to). Вплив закону складового сингармонізму на фонетичну еволюцію спільнослов'янської мови теж безсумнівний. Всі найголовніші звукові зміни в ній, безпосередньо чи посередньо, викликані дією закону відкритого складу і закону складового сингармонізму [69].

§ 26. Переміщення приголосних на межі складу. У спільнослов'янській мові давнішого періоду, поряд з відкритими, існували й закриті склади. Вони утворювались тоді, коли між голосними вимовлялося два чи більше приголосних і складоподіл проходив не після голосного, а між цими приголосними, а також тоді, коли слово закінчувалося не голосним, а приголосним звуком, напр.: *tisk-nonti̅, *ob-vla-sti̅, *živ-ti̅, *sŭp-nŏs. Отже, закритий склад міг бути як у середині, так і в кінці слова. Приголосний звук, що закривав склад, у різних позиціях слова неоднаково реагував на закон відкритого складу. У середині слова він пересувався до наступного складу й таким чином змінювалася межа складоподілу, а закритий склад перетворювався на відкритий: *o-bvla-stь, *ži-vti, *sŏp-nŏs → *sъ-pnъ, *tep-lъ → te-plъ, *kos-tь → ko-stь, *mьz-da → mь-zda.

Крім успадкованих від індоєвропейської доби, закриті склади виникали досить часто і на слов'янському грунті при суфіксальному й префіксальному творенні нових слів та при творенні деяких словоформ. Під впливом відкритого складу кінцевий приголосний попередньої морфеми переходив до складу наступної, отже, складоподіл не збігався з поділом слова на морфеми.

Внаслідок пересування приголосного до наступного складу утворилися нові групи приголосних у тому самому складі. Одні з них збігалися з тими, що вже їх знала спільнослов'янська мова, і звичайно ніяким змінам не підпадали, наприклад, такі, як [st], [zd], [pl] тощо, пор. kos-tь → ko-stь і sto-jati; tep-lъ → te-plъ і plo-dъ. Інші групи приголосних зазнавали різних змін, зумовлюваних переважно спрощенням їх артикуляції. Можна виділити чотири типи

[69] Див.: *Мареш В. Ф.* Фонологическая система праславянского языка и ее развитие в отдельных славянских языках.— IV Международный съезд славистов. Материалы дискус., т. 2. М., 1962, с. 298.

таких змін: а) повний занепад, редукція одного з приголосних; б) вставлення між приголосними нового, додаткового голосного; в) вставлення нового приголосного і г) асиміляція.

У нових групах приголосних, що постали в зв'язку з пересуванням межі складоподілу, найчастіше зникав проривний компонент, хоч і не завжди. Так занепали губні проривні [b] і [p] у звукосполученні [bs] і [ps]: *ăpsa → osa, ст.-сл. *оса* — лит. vapsă, латиськ. vapsene, д.-прус. wobse, д.-в.-нім. wafsa; * grēbsom →*grěsъ (аорист), ст.-сл. *грѣсъ*, пор. гребу; передньоязикові проривні [d] і [t] у звукосполученні [ds], [ts]: *kondsos → *konsos — ст.-сл. *кѫсъ*, укр. *кусокъ*, лит. kándu — *кусаю*; * vēdsom → *vētsom → věsъ (аорист) — ст.-сл. *вѣсъ*, пор. *веду*; задньоязикові проривні [g] і [k] у звукосполученні [gs], [ks]: *gēgx- → gēx- → ž'ax- — укр. *жах;* * ăksī → *ŏsi → osь — д.-р. *ось,* укр. *вісь,* д.-інд. ákṣaḥ, гр. ἄζων, лат. axis; * teksatī → tesati — д.-інд. táksati, гр. τέκτων; губні [b] і [p] у звукосполученнях [bn], [pn], [dm], [pm]: *dŭbnas → dъno — лит. dùgnas, латиськ. dubens; *gŭbnonti → *gъnonti — ст.-сл. гънѫти; *gūbnonti → *gynonti — ст.-сл. гынѫти; *topnonti → *tononti — ст.-сл. тонѫти; *kapnonti → *kanonti — ст.-сл. канѫти (сучасне дієслово *капнути* виникло вже тоді, коли закон відкритого складу перестав діяти); *sŭpnos → sъпъ — д.-інд. svapnas, гр. ὕπνος, лит. sãpnas (пор. також д.-р. *съпати, усънути* із *usъpnonti); *območiti → omočiti; передньоязикові [d] і [t] у звукосполученнях [dn], [tn], [dm], [tm]: *kūdnonti → *kynonti — ст.-сл. *кынѫти,* укр. *кинути,* пор. *кидати;* *stūdnonti → *stynonti — ст.-сл. *стынѫти*; *vědmь → *věmь — ст.-сл. вѣмь; *jědmь → jěmь — ст.-сл. *ѣмь*; *pledmen → *plemen (→ *plemę) — ст.-сл. *племѧ*; можливо, *vertmen → *vermen (→ *vermę) — ст.-сл. *врѣмѧ*, д.-р. *веремя*; ūdhmen → *ūdmen → *ymen — ст.-сл. *вымѧ*; проривний [k] у звукосполученнях [kst] і [skn]: *rěkste→ *rěst — ст.-сл. рѣстє; *blisknonti → *blьsnonti — ст.-сл. *бльснѫти*; *plesknonti → *plesnonti — ст.-сл. *плєснѫти*; *tisknonti → *tisnonti — ст.-сл. *тиснѫти*, укр. *тиснути,* пор. *тискати;* проривний [g] у звукосполученні [gn]: *trognonti → *trononti — ст.-сл. *тронѫти*; губні [b] і [p] у сполученні [bt], [pt]: *grebti → greti — ст.-сл. *грети;* *tepti → teti — ст.-сл. і д.-р. *тети (бити, тіпати),* пор. *Перуна же повелѣ привязати коневи къ хвосту ..., ві мужа приставив* **тети** жезльємь (ПВЛ, 80), гр. τύπτειν; задньоязиковий [k] у сполученні [kt]: *penkti — *penti (→ *pętь — ст.-сл. *пѧть,* укр. *п'ять,* лит. peñktas); *plekton → *pleton — ст.-сл. *плетѫ*, лат. plectō.

У префіксі **ob-** перед іншими проривними приголосними втрачався [b]: *obgovoriti → ogovoriti, *obdariti → odariti, укр. *оговорити*; рос. *оговорить, одарить,* *obkroutiti → *okroutiti — ст.-сл. окроутити; сучасні *обговорити, обкрутити* виникли вже тоді, коли закон відкритого складу втратив свою силу. Але перед фрикативним [v] проривний [b] у префіксі **ob-** зберігався, а занепадав приголосний [v], що стояв після префікса на початку кореня; напр.: *obvozъ →

obozъ, *obvětъ → obětъ (той корінь, що й у давньоруських словах *привѣтъ, отвѣтъ)*, *obvlako → oblako — д.-р. *облако;* *obvorotъ → oborotъ — д.-р. *оборотъ*, *obvida → obida — д.-р. *обида*, *obvenzati → *obenzati — ст.-сл. обѧзати; *obviti → obiti — д.-р. *обити*. На думку А. Мейє, в цій позиції [v] вимовлявся як білабіальний звук [w], який «поглинався попереднім губним приголосним, подібно до того, як j поглинався попереднім зубним або задньопіднебінним» [70].

Проте давньоруські пам'ятки засвідчують не тільки занепад [v] після префікса ob, а зрідка і, навпаки, занепад у цьому префіксі приголосного [b] перед [v], напр.: *обѧзано* (ЄО, 1056—57, 140) і *овѧзати* (ПВЛ, за переясл. сп., 6454 р., Ср. II, 598). Можна припустити, що ці факти відбивають неоднакову вимову приголосного [v] в різних діалектах східних слов'ян, а саме як [w] губно-губного, чи білабіального, і як [v] губно-зубного.

Іноді випадав проривний [t] у префіксі **ot** перед наступним приголосним: otstupiti → ostupiti — д.-р. *оступити*.

Втрачався на спільнослов'янському грунті звук [n] у префіксах *vъn-, *sъn- перед початковим приголосним кореня: *vъnprositi → vъprositi, *sъnběžati → sъběžati. Але перед кореневим голосним та перед [j] приголосний [n] у цих префіксах зберігався, оскільки він не закривав складу, напр.: vъnušati, sъniti, vъniti (← *sъnjьd-; *vъnjьd-); vъnutri (корінь той, що й у слові *утроба*), sъnimati. Аналогічні зміни відбувалися й у прийменниках vъn, sъn, kъn. Перед словом, що починалося на приголосний, звук [n] у цих префіксах редукувався й вони перетворювались на vъ, sъ, kъ, а перед словом з початковим голосним або [j] приголосний [n] зберігався, проте відбувалася зміна фонетичної межі між словами, оскільки звук [n] від прийменника переходив до початкового складу наступного слова, напр.: *vъn stolě → vъ stolě, *sъn synъmъ → sъ synъmъ, *kъn synovi → kъ synovi, але vъn jego → vъ njego (д.-р. *въ нѥго*, укр. *в нього*), sъn imь → sъ nimь (д.-р. *съ нимь*), kъn jemu → kъ njemu (д.-р. *къ нѥму*).

Таким чином:

bs, ps, ds, ts, gs, ks → lsl

bm, pm, dm, tm → lml

bn, pn, dn, tn, gn → lnl

pt, bt → ltl

kst → st
skn → sn

ob, ot → o-,

але ob- + v → ob- + ∅

---

[70] *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 115.

vъn + приг.⎫ vъ + приг.
kъn + приг.⎬→ kъ + приг.
sъn + приг.⎭ sъ + приг.

Виникнення неорганічного вставного голосного в нових групах приголосних, що з'являлися внаслідок переміщення межі складоподілу під впливом діяння закону відкритого складу, відбувалося значно рідше. Переважно такий голосний з'являвся між приголосними в словах іншомовного походження при їх фонетичному освоєнні на слов'янському грунті. У засвоєних з інших мов словах його засвідчують і пам'ятки давньоруської мови, напр.: *єхидьна* — *єхидьнина* (Ізб. 1073, 154), гр. ἔχιδνα, *ψалъмъ* (Ізб. 1076, 64) — гр. ψαλμος; *киньсьнѫѭ* (ОЄ, 1056—57, 78) від *киньсъ* — гр. Κῆνγος, *єгупьтъ* — *єгупьтѣ* (Ізб., 1076, 237 зв.), гр. Αἴγυπτος та ін.

У споконвічних слов'янських словах іноді розвивався в позиції перед приголосним неорганічний голосний [ъ] після [b] і [t] у префіксах ob- і ot-: obъxoditi, obъstojati, otъkryti, otъstupiti, пор. в Ізб. 1076 року: *обьхожѫ* (118 зв.), *отъвращю* (232), *отъгонить* (171 зв.), *отъкрыють* (137 зв.), *отъпоусти* (22 зв.), *отътолѣ* (60).

До складних з артикуляційного погляду належали в спільнослов'янській мові звукосполучення [sr], [zr]. У середині таких звукосполучень ще на ранньому етапі її історії розвивався вставний приголосний [t]: *osros → *ostros, д.-р. *остръ*, д.-інд. áṣriḥ; *sroṷja → *strujа — д.-р. *струꙗ*, д.-інд. srávati *(тече)*, лит. srovẽ *(потік)*; *ŏsrŏvŏs → *ostrŏvŏs — д.-р. *островъ*. Коли внаслідок пересування межі складоподілу виникли нові групи приголосних [sr] і [zr], то між ними теж з'являвся вставний [t] або [d], напр.: *sěs-ra → *sě-sra → sestra — д.-р. *сестра*, лит. sesers (род. відм. одн.); *pьsr- → *pьstr- — д.-р. *пьстръ*; *nŏzr- → *nozdr- — д.-р. *ноздри*. Давньоруська мова засвідчує вживання вставного [d] у таких словах, як *въздрадоватисꙗ, въздрастению, въздрасти, въздрастити, въздрастъ, въздрасьныи, въздращати, въздрыдати, въздрьвьновати*[71], *издринити, издрицати, издръвание, издрывати, издрыти, издрѣзати, издрꙗдьно*[72] та ін.

Закон відкритого складу викликав корінні зміни в сполученні тих самих приголосних, або в так званих гемінатах. Якщо раніше один з таких приголосних закривав попередній склад, а другий належав до наступного, то тепер обидва однакові приголосні стали вимовлятися в одному складі й таким чином перетворилися на один довгий звук: *plet-ti → *ple-tti → *ple-t:i; *i̯es-si → *i̯e-ssi → *i̯e-s:i. Далі довгий [t:] розвинувся у звукосполучення [st], відоме й раніше спільнослов'янській мові: *plet:i → *plesti; *metti → *met:i → mesti; *čьtt- → *čьt:- → čьst- — д.-р. *чьсть*. У новому звукосполученні [dt], що виникло внаслідок зміни межі складоподілу, відбулася регресивна асиміляція й воно перейшло в [tt] і далі [st]: *bred-ti →

---

[71] Див.: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1. Спб., 1893, с. 352—353.
[72] Там же, с. 1077—1080.

*bre-dti → *bre-tti → *bre-t:i → bresti; *ved-ti → *ve-dti → *ve-tti → *ve-t:i → vesti; *krad-ti → *kra-dti → *kra-tti → *kra-t:i →*krasti; *věd-tь → *vě-dtь → *vě-ttь → *vě-t:ь → věstь. Отже:

$$\left.\begin{matrix}tt\\dt\end{matrix}\right\}\rightarrow st$$

Якщо проривний [t], [d] стояв не в кінці складу, він зберігався, внаслідок чого виникло чергування [t] — [s], [d] — [s], яке успадкували від давнішого періоду всі сучасні слов'янські мови, пор. укр. *плету — плести, мету — мести, веду — вести, кладу — класти, відати — вість, оповідати — повість;* рос. *плету — плести, почитать — честь, веду — вести, ведать — известие;* блр. *пляту — плесці, кладу — класці;* п. plotę — pleść, miotę — mieść, idę — iść; ч. pletu — plésti, metu — mésti, kladu — klasti; с.-х. *плѐтēм — плѐсти.*

Розклад довгого [t] на два приголосних [t[і [s], а отже, й виникнення чергувань [t] — [s], [d] — [s] в аналогічній позиції відоме також деяким іншим індоєвропейським мовам (лит. mèsti — mẽta, vèsti — vẽda), але в кожній з них цей фонетичний процес відбувався на власному грунті, незалежно від інших мов.

Довгий [s] на спільнослов'янському грунті не розвинувся в нове звукосполучення, його зміна виявилася лише в утраті ним своєї довготи: jessei̯ → jesi — д.-р. *юси.*

Перерозподіл приголосних між складами зумовив появу в одному складі також звукосполучень [gt'], [kt'], перше з яких внаслідок асимілятивних змін перейшло в [kt'], тобто злилось з другим. Подальша асиміляція викликала палаталізацію приголосного [k], тобто перехід [kt'] у [k't'], а потім і зміну [k't'] в [t't'], що вимовлялося як [t':], отже: [gt'] → [kt'] → [k't'] → [t't'] → [t':]; [kt'] → [k't'] → [t't'] → [t':].

Рефлекси [t':] із [kt'] в слов'янських мовах збіглися з рефлексами [t':], що походить із звукосполучення [tj]. У східнослов'янських мовах [t':] через проміжну стадію [t'š'] розвинувся в [č'], у західнослов'янських — через проміжну стадію [t'c'] в [c'], у південнослов'янських — в [š't'], [ћ]: д.-р. *ночь* (← *noktis), укр. *ніч,* рос. *ночь,* блр. *ноч,* п. noc, ч. noc, блг. *нощ*, с.-х. нôћ — лат. noctis (род. відм. від nox ← *nocts), лит. naktis; д.-р. *печь* (← *pektis), укр. *піч*, рос. *печь*, блр. *печ,* п. piec, ч. pec, блг. *пещ,* с.-х. пêћ; д.-р. *дъчи* (*dъkt-), рос. *дочь,* укр. *дочка*; д.-р. *мочи* (← *mъgti), рос. *мочь*, але *могу*. Сполучення приголосних [гт] і [кт] в інфінітиві сучасної української мови *(могти, берегти, пекти, сікти)*, як і в північних говорах російської мови,— явище вторинне, розвинулось воно нефонетичним шляхом; пор. укр. півд.-зах. *мочи, беречи, печи, січи.*

Процес зміни [t':] в східнослов'янський [č'], західнослов'янський [c'] і південнослов'янський [št'], [ћ] відбувся не раніше того часу, коли в спільнослов'янській мові вже виразно визначились відповідні діалектні зони.

§ 27. Занепад приголосного в кінці складу. Приголосний, що стояв у кінці слова, у зв'язку з діянням закону відкритого складу не міг зберегтися, і він звичайно втрачався. У цій позиції найчастіше вживався приголосний [s], рідше — [t], [d], [r], [n].

Кінцевий звук [s] міг стояти: а) в наз. відм. одн. іменників чол. роду основ на **-ŭ**, **-ŏ**, **-ĭ**: *dŏmŭs → domъ — д.-р. *домъ*, лат. domus; *vl̥kŏs → *vl̥kъ — ст.-сл. *влькъ*, д.-р. *вълкъ*, укр. *вовк*, д.-інд. vr̥kaḥ (← *vŕ̥kas), гр. λύκος, лат. lupus, лит. vil̃kas; *sūnŭs → synъ, д.-р. *сынъ*, лит. sūnùs; *gŏstĭs → gostь — д.-р. *гость*, лат. hostis, гот. gasts;

б) в наз. відм. одн. іменників середн. роду (**-о-**основи); *slŏvŏs → slovo — д.-р. *слово;* *nĕbŏs → nebo — д.-р. *небо*, д.-інд. nabhaḥ (← nàbhas), гр. νεφος;

в) в наз. відм. одн. іменників жін. роду (**і**-основи): *br̥nis → *bornь — ст.-сл. *брань*, д.-р. *боронь* (уже бо ста туръ на боронь.— Задонщина, Изв. АН, VI, 1858, 350), лит. barnis;

г) в наз. відм. одн. прикметників чол. роду: *novŏs → novъ — д.-р. *новъ*, гр. νέος, лат. novus, лит. naũjas; *gotovŏs → gotovъ — д.-р. *готовъ*, лат. gãtavas;

д) у 2 ос. одн. дієслів нак. сп.: *berois → beri — д.-р. *бери;* д.-інд. bháreḥ (← bháres), гр. φέροις;

е) в 2 ос. одн. аориста: *nĕsēs → nese — д.-р. *несе*, гр. ἔφερες; *rečes → reče — ст.-сл. *рєчє*.

У кінцевому звукосполученні **-os** під впливом попереднього велярного приголосного відбулося посилення лабіалізації [o], і воно змінилося на **-ŭs**, в якому [ŭ] закономірно перейшов у зредукований [ъ]: *gīvŏs → *živŏs → *živŭs → *živъ — д.-р. *живъ*, лит. gývas. Проте іменники середнього роду зберігали в такій позиції звук [o], не змінюючи його в [ŭ] → [ъ], певно, під впливом вказівного займенника *то*, в якому [o] розвинувся з індоєвропейського [ă]: *tăd → to — д.-р. *то*, д.-інд. tád [73]. Кінцеві [t] і [d] вживалися: а) в род. відм. одн. іменників **о-** основ: *vl̥kat → vl̥ka, д.-р. *вълка*, д.-інд. vr̥kāt; б) в наз.-зн. відм. займенників одн. середн. роду: *tād → to — лат. istŭd; в) в 3 ос. одн. аориста: *neset → nese — д.-р. *несе*, д.-інд. ábharat; *rečet → reče — ст.-сл. *рєчє;* г) у 3 ос. одн. дієслів нак. сп.: *beroi̯t → beri, д.-р. *бери*, д.-інд. bháret; д) у 3 ос. мн. простого аориста: *padont → *padon (→ padǫ) — ст.-сл. *падѫ*; *idont → *idon (→ idǫ) — ст.-сл. *идѫ*; е) у 3 ос. мн. сигматичного аориста: *vīdēsn̥t → *vidĕšьnt → *vidĕšьn → *vidĕšę — ст.-сл. *видѣшѧ*.

Приголосний [r], як кінцевий, вживався в наз. відм. одн. іменників приголосної основи mati, *dŭkti (→ *dъkti) — ст.-сл. *мати*, *дъчи*, укр. *мати*, *дочка*, гр. дор. μᾱτηρ, θυγάτηρ, лат. mater, пор. укр. *матір* (зн. відм.) ← materь.

---

[73] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка.— Избр. труды, т. 2. М., 1957, с. 183.

Кінцевий [n] втрачався не в усіх позиціях, а лише після зредукованих [ъ], [ь], як це, наприклад, маємо у формах знахідного відмінка однини іменників ŭ, ĭ та ŏ-основи: *mĕdŭn → *medъn → → medъ — д.-р. *медъ;* *kostĭn → *kostьn → kostь — д.-р. *кость.* В іменниках -о-основи посилилась лабіалізація [ŏ], що зумовило перехід його в [ŭ], який закономірно змінився на [ъ], отже [ŏn] → [ŭn] → [ъn]: *vozŏn → *vozŭn → *vozъn → vozъ, д.-р. *возъ.*

Питання про час занепаду кінцевих приголосних досить складне й розв'язується не завжди однозначно. Найімовірнішим є той погляд, що не всі кінцеві приголосні й не в усіх позиціях втрачалися одночасно. Найпізніше зник кінцевий [r]; приголосні ж [s], [t], [d] в деяких позиціях могли занепасти ще в ранню добу спільнослов'янської мови, але [s] і [t] в аористі втрачалися пізніше, в наступний період її історії.

§ 28. Звук [n] після голосного перед приголосним та в кінці слова. На спільнослов'янському ґрунті в умовах діяння закону відкритого складу [n] після голосного перед приголосним як самостійний звук не міг зберігатися, тому він у такій позиції втратився, перетворившись у додатковий носовий призвук попереднього голосного. Набуття цим голосним носового призвуку вплинуло на його артикуляцію, він став творитися з опущеною піднебінною занавіскою. Так виникли в спільнослов'янській мові два носових голосних — [ǫ] і [ę]: * ronka → rǫka — ст.-сл. *ржка,* *mensos → męso — ст.-сл. *мѧсо* [74].

Голосний [ǫ] послідовно розвинувся із звукосполучення [on], що походить із ŏn (← ŏn, ŏm) і ăn (← ăn, ăm). В інших індоєвропейських мовах йому відповідають сполучення голосного з [n] або [m], напр.: *pǫtь — ст.-сл. *пжть,* д.-інд. pánthāḥ, гр. πόντος, д.-прус. pintis: *pǫto — ст.-сл. *пжто,* д.-прус. panto, лит. pántis; *sǫtь — ст.-сл. *сжть,* лат. sūnt; *zǫbъ — ст.-сл. *зжбъ,* д.-інд. jámbaḥ, лит. žam̃bas; *gǫba — ст.-сл. *гжба,* гр. γαμφαι, лит. gum̃bas; *gǫsь — ст.-сл. *гжсь,* нім. Gans.

Звук [ę] розвинувся із звукосполучення [en], що обійняло давніші [ĕn] і [ĕm]. Йому також відповідає в інших індоєвропейських мовах сполучення голосний + [n] або [m]: *čęstь — ст.-сл. *чѧсть,* лит. kim̃štas; *pętь — ст.-сл. *пѧть,* лит. penki; * pamętь — ст.-сл. *памѧть,* лат. mens, лит. atmintìs; *tysętja — ст.-сл. *тысѧча,* прус. tūsimtons, лит. šim̃tas; *desętь — ст.-сл. *десѧть,* лит. dẽšimt; *svętъ — ст.-сл. *свѧтъ,* лит. šveñtas; *čędo — ст.-сл. *чѧдо,* нім. Kind; *zętь — ст.-сл. *зѧть,* д.-інд. jánaḥ (рід), лит. žentas; *męso — ст.-сл. *мѧсо,* прус. mensa.

---

[74] Відкриття слов'янських носових голосних належить О. Х. Востокову, який перший правильно визначив звукове значення старослов'янських літер ѫ, ѧ. Проте Востоков вважав, що носові голосні [ǫ], [ę] були властиві лише старослов'янській мові й не знаходив їх у давньоруській. (*Востоков А. Х.* Рассуждение о славянском языке. Спб., 1820, с. 9). Одним із перших вчених, що довів існування носових голосних у давньоруській мові раннього періоду її розвитку, був П. О. Лавровський (див. його О языке северных русских летописей. Спб., 1852, с. 38—40).

Носові голосні [ǫ], [ę] розвинулись також із звукосполучень [ъn], [ьn], [ъm], [ьm], що походять з дифтонгів [ŭn], [ĭn], [ŭm], [ĭm], які виникли з індоєвропейських сонантів [n̥], [m̥]. Якщо сполучення [n], [m] з попереднім зредукованим закривало склад, воно змінювалось на носовий голосний, а саме: [ъn], [ъm] → [ǫ], а [ьn], [ьm] → [ę], напр.: *dъmti → dǫti — ст.-сл. *дѫти — дъмѫ*; * žьnti → *zęti — ст.-сл. *жѧти — жьнѫ*; *žьmti → *žęti — ст.-сл. *жѧти — жьмѫ*; *mьnti → *męti — ст.-сл. *мѧти — мьнѫ*; лит. mìnti; *vъzьmti → *vъzęti — ст.-сл. *възѧти — възьмѫ*; *raspьnti → *raspęti — ст.-сл. *распѧти — распьнѫ*.

Звукосполучення голосний + [n], [m] у позиції перед іншим голосним не втрачало приголосного, отже, й не змінювалось на носовий [ǫ], [ę], оскільки в ньому голосний належав до попереднього складу, а [n], [m] — до наступного. Таким чином, межа складоподілу проходила всередині цього звукосполучення й воно не закривало складу: zvo-nъ, хоч *zvon-kъ → *zvǫkъ — ст.-сл. *звѫкъ*; dъme-ši, žь-ne-ši, po-či-na-ti, po-či-nъ-kъ — ст.-сл. *жьнеши, починати, починъкъ*. Сполучення голосного з носовим приголосним у такій позиції не вступало в суперечність із законом відкритого складу.

Рефлексація звукосполучень з носовим приголосним на кінці слова характеризувалася деякими відмінностями, порівнюючи з їх позицією в середині слова, і виявлялася складніше, її наслідки в залежності від різних фонетичних умов були неоднакові.

Сполучення голосний + носовий приголосний розвинулося на кінці слова в [ǫ] та [ę] лише тоді, коли перед приголосним вимовлявся довгий голосний середнього підняття. Звук [ǫ] виник із сполучення довгого голосного заднього ряду з носовим приголосним у таких формах:

а) у зн. відм. одн. іменників а-основ: *vodām → vodǫ — ст.-сл. *водѫ*, *rybām → rybǫ — ст.-сл. *рыбѫ*, *ženām → ženǫ — ст.-сл. *женѫ*, пор. д.-інд. ganám;

б) у 1 ос. одн. дієслів теперішнього часу: *berān → berǫ — ст.-сл. *берѫ*, пор. лат. feram, *nesān → nesǫ — ст.-сл. *несѫ*.

Кінцеві звукосполучення — голосний переднього ряду + носовий приголосний — розвинулись в [ę]:

а) у зн. відм. одн. особових займенників mę, tę і зворотного sę (men, ten, sen) — ст.-сл. *мѧ*, *тѧ*, *сѧ*, пор. д.-прус. mien, tien, sien;

б) у наз. відм. одн. іменників середнього роду на -men: *sāmen (із sēmen) → sāmę — ст.-сл. *сѣмѧ*; *plemen → plemę — ст.-сл. *племѧ*.

У звукосполученнях [-ъn] з [-ŭn] та [-ьn] з [-ĭn] приголосний [n], як уже згадувалось, зредукувався. Є всі підстави припускати, що така ж редукція кінцевого [n] відбулася й у формах родового відмінка множини іменників а-та о-основ, у яких через стадію лабіалізації [ōn] змінився в [ъn]: [ōn] → [ūn] → [ъn], напр.: *rybōn → *rybūn → *rybъn → rybъ — д.-р. *рыбъ*; *vilkōn → *vilkūn → *vьlkъn → vьlkъ — д.-р. *вълкъ*.

Голосний високого підняття в закінченні -ŭns-, -ĭns, тобто в позиції перед двома приголосними подовжився, приголосний [n] у ньому занепав, можливо, залишивши носовий призвук у вимові попереднього голосного, отже, [ŭns] → [ūns] → [ūs]; [ĭns] → [īns] → [īs]. У зв'язку з діянням закону відкритого складу [s] у цьому звукосполученні зредукувався, а [ų̄] й [į̄], втративши носовий призвук, закономірно змінилися в голосні [у] та [і], напр.: *sūnŭns → *sūnūns → *sūnų̄s → *sūnū → syny (зн. відм. мн.) — д.-р. *сыны;* *gostĭns → *gostīns → *gostį̄s → *gostį̄ → *gostī →gosti (зн. відм. мн.) — д.-р. *гости,* гот. sununs, anstins.

Звук [о] у закінченні -ŏns теж подовжувався, а його лабіалізація посилювалася, внаслідок чого він змінився в [ū], тобто це закінчення збіглося з [ūns] і далі розвивалося з ним за тими самими закономірностями, як це маємо:

а) в зн. відм. мн. іменників **о**-основи (*vĭlkŏns → *vĭlkūns → *vĭlų̄s → *vĭlkų̄ → *vĭlkū → vьlky — д.-р. *вълкы)* та

б) в наз. відм. одн. дієприкметників чоловічого роду (*vedŏns → *vedūns → *vedų̄s → *vedų̄ ← *vedū → vedy → д.-р. *веды).*

Велику складність становить з'ясування в спільнослов'янській мові еволюції кінцевого звукосполучення -óns-, -jons, тобто після палаталізованого приголосного та [j]. Не викликає сумніву, що ще в період до виникнення носових голосних [о] в цьому сполученні змінилось на [е]. Далі фонетичний процес можна уявити так: ens → en → ę. Але таке пояснення не обіймає фактів давньоруської мови, в якій відповідно до -óns, -jons розвинувся голосний [ě], як і фактів західнослов'янських мов.

На думку деяких вчених (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов та ін.), у спільнослов'янській мові, крім [ǫ] та [ę], розвинувся ще третій носовий — [ę̆], що становив рефлекс форм на -jons, -jaņs, -'ons, -'ans. Вживався він після **j** та м'яких приголосних в окремих формах іменників, неособових займенників, прикметників та дієприкметників. Саме в таких формах давньоруській літері ѣ, якою позначався голосний [ě], відповідали в старослов'янській мові літери **ѧ**, **ѩ**, що ними передавався носовий [ę], наприклад, у родовому відмінку однини й родовому-знахідному множини іменників з основою на **-ja** *(землѣ — землѧ, волѣ — волѧ, душѣ — душѧ)*, в знахідному відмінку множини іменників чол. роду з основою на **-jo** *(конѣ — конѩ, ключѣ — ключѩ, краѣ — краѩ)*, в родовому відмінку однини вказівних займенників жін. роду *(тоѣ, ѥѣ — тоѩ, ѥѩ)*.

Особливістю у вживанні давньоруського [ě], який відповідав старослов'янському [ę], було те, що він міг стояти після [j] та шиплячих, у той час як в основі слова та в інших граматичних формах після цих приголосних голосний [ě] зовсім не вживався.

Припускається, що давньоруський [ě] і позиційно відповідний йому старослов'янський [ę] зводяться до одного спільнослов'янського джерела — носового [ę̆]: *jons → *jēns → *jēns → ję̆ (*óns → *éns → *ēns → 'ę̆). На східнослов'янському грунті цей носовий

деназалізувався, а на південнослов'янському (старослов'янському) внаслідок внутрішніх процесів трансформувався в [ę]. У дієприкметникових формах він, крім того, міг підпадати ще аналогійному впливові інших форм дієприкметника, а саме тих, які вживалися з кінцевим [ę] іншого походження: *igrajě̢ → igraję за аналогією до nosę, vidę [75].

Однак проти існування в спільнослов'янській мові носового [ě̢] висуваються в науці й серйозні заперечення, оскільки, як пише О. М. Селіщев, «у слов'янських мовах немає слідів такого ě» [76].

Голосний [ę] у розгляданих позиціях та його пізніші рефлекси і відповідний йому [ě] з усіма голосними, що пізніше розвинулись з нього, розподіляють, як відомо, всі південнослов'янські мови, з одного боку, і східно- та західнослов'янські, з другого.

Спроби пояснити співвідношення в слов'янських мовах голосних [ę] і [ě], що відповідають у кінці слова індоєвропейському -jons, -ōns, зокрема походження [ě] з цього звукосполучення, поки що не дали задовільних наслідків.

У фонетичній системі спільнослов'янської мови процес зміни звукосполучень голосний + носовий приголосний в [ǫ] та [ę], викликаний діянням закону відкритого складу, розпочався, певно, зараз же після занепаду [n] у кінці слова в позиції після [ъ], [ь]. Але він не втрачав своєї сили протягом довгого часу. Цей процес був живим не тільки в період ранніх запозичень з германських мов, про що свідчать фонетичні перетворення в них відповідних звукосполучень, як-от *kъnęzь (д.-в.-нім. kuning) — ст.-сл. *кънѧзь*, pěnęzь (з давньосаксонського pening) — ст.-сл. *пѣнѧзь*, а також у пізніших запозиченнях: ст.-сл. *хѫдогъ* — гот. handags, д.-в.-нім. hantag — досвідчений, мудрий, звідси *хѫдожьникъ*; д.-р. *варѧгъ* із varęgъ — північногерм. väringr; *угръ*, що зайшло в давньоруську мову десь у першій половині IX ст., ст.-сл. *ѫгръ* — лат. ungari, нім. Ungarn.

§ 29. Розвиток протези. Після втрати кінцевого приголосного всі слова в спільнослов'янській мові стали закінчуватися на голосний звук. Якщо наступне слово починалося теж голосним, то виникав міжслівний гіатус (зіяння). Він, як і в середині слова, вступав певною мірою в суперечність із законом відкритого складу, головним виявленням якого було розміщення всіх звуків у складі за їх зростаючою звучністю. Вимова поряд двох голосних, отже, порушувала основну властивість фонетичної системи спільнослов'янської мови. Цим зумовлювався розвиток протетичних приголосних, з допомогою яких усувався збіг голосних, а значить і міжслівний гіатус.

У функції протетичних приголосних виступали звуки [v] із [u̯] та [j] із [i̯]. Протетичний [v] послідовно розвинувся перед початковим голосним [y] та [ъ], тобто голосними, що своїм походженням пов'язані з індоєвропейським [u] — (у ← ū, ъ ← ŭ), напр.: *vyknę-

---

[75] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 13—14.

[76] *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 151.

ti — ст.-сл. *выкнѫти*, укр. *навик, звикнути*, рос. *навык*, корінь той, що й в **ук-, уч-** *(наука, учити)*; vydra — д.-р. *выдра*, лит. údra, д.-інд. udráḥ; *vymę — укр. *вим'я;* vъpiti, ст.-сл. *въпити*, рос. *вопити*. Цим пояснюється, що в сучасних слов'янських мовах відсутня будь-яка варіантність у вживанні в цій позиції протези [v], тобто в них немає жодного слова, яке б починалось на [y] чи голосний, що виник з давніших [y] та [ъ].

Протетичний [j] послідовно розвинувся перед [ь]: *jьgra, *jьgъla; *ьmǫ → *jьmǫ — ст.-сл. *имѫ*, укр. *йму*, *jьmamь — ст.-сл. *имамь*, ст.-чеськ. jmam, ст.-польськ. imam; jьdǫ — ст.-сл. *идѫ*, укр. *іду*, ч. idu; *ьs → *jьs, ьz → *jьz — ст.-сл. *ис-, из-*, рос. *ис-, из-*, укр. *із*, лит. iš.

Відомий [j] і перед початковим [i], що виник з [ī] та з [ei̯]: *īl → *il → *jil, гр. ἰλῦς, ч. jil *(глина)*; *ei̯ti → iti → jiti, лит. eĩti, ч. jíti, укр. *іти*.

На спільнослов'янському грунті розвинувся протетичний [j] також перед початковим [a] та [e], і зберігся він в усіх сучасних слов'янських мовах, крім болгарської, що, як припускають, пізніше його втратила, хоч непослідовно, напр.: укр. *я, яблуко, ягня, є, есть;* рос. *я, яблоко, ягненок, есть;* блр. *я, яблык, ягня, ёсць;* п. ja, jabłko, jadnię, jest; ч. ja, jablko, jehně, jest, je; с.-х. jâ, jȁбука, jȁгње, jȅcm; блг. *аз, ябълка*, діал. *абълка, агне;* ст.-сл. азъ, аблъко, агньць; пор. нім. Apfel, лат. agnus *(ягня)*, est, лит. àš *(я)*, esti; д.-інд. ahám *(я)*.

Проте, можливо, що в говорах, на основі яких сформувалася болгарська мова, протеза ще при її виникненні не стала загальним явищем, оскільки вона «не була значущим елементом слова». Слова болгарської мови із споконвічним [j] його не втратили *(яма, ярост)*, тому можна припустити, що й у таких словах, як *аз, агне* і под., він теж не зникав, а що ці слова взагалі завжди вживалися без нього [77].

Виникненням протетичного приголосного ще на спільнослов'янському грунті пояснюється, між іншим, те, що в сучасних слов'янських мовах, крім болгарської, усі слова, які починаються на [a] та [e], крім сполучників, часток і вигуків, належать не до споконвічно слов'янських, а до пізніших запозичень з інших мов, напр.: в українській *атом, автор, абзац, адреса, агент, арик, акустика, етика, ера, епоха, електрика, ескадрон* та інші. Відсутність протези перед [a], [e] у сполучниках, частках і вигуках досі в науці не знайшла однозначного розв'язання. На думку П. Ф. Фортунатова, перед початковим [a] та [e] в займенникових основах на спільноіндоєвропейському грунті вимовлявся придиховий [h], напр.: hă, hā, hĕ. Він зберігся й у спільнослов'янський період, коли перед [a], [e] розвивався протетичний приголосний [j].

Отже, тоді, коли відбувався процес виникнення протетичного [j] перед довгим [a], [o], у займенникових основах ці голосні були

[77] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 186.

прикриті придиховим [h], а значить не було умов для появи перед ними [j] чи [i̯] [78]. Пізніше придиховий приголосний у цій позиції занепав (ha → a, he → e), звідки й виникли сучасні сполучники, частки й вигуки на [a], [e] без будь-якої протези: укр. *а, еге, ех;* рос. *а, ах, э, эх, этот* (із э + тътъ) та інші. Погляд П. Ф. Фортунатова поділяв також О. О. Шахматов [79].

Але з приводу цього питання висловлюються й інші гіпотези. Так, О. М. Селіщев аргументацію П. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова щодо придихового [h] взагалі визнає непереконливою, а відсутність протези перед [a], [e] у слов'янських сполучниках, частках і вигуках пов'язує з особливим їх значенням у мові, з специфічними умовами їх артикуляції, супроводжуваної певною експресією. Вказівна частка е, наприклад, вимовляється з попереднім закриттям гортані, а при такій вимові протетичний [j] перед [e] не міг розвинутися і при тій умові, що перед ним не було придихового [h]. Поява приголосного [h] у фонетичній системі окремих слов'янських мов у словах цієї групи відноситься до пізніших часів [80], як-от в українській *геть, ген-ген,* білоруській — *гэты,* ч. — hen, henky, hej, hat.

Виникав протетичний [j] також перед [ē] та [ę]: * ēd- → *jēd-, *jēdti → jēsti, jēda — ст.-сл. *ꙗдь*; *ętr- → *jętr- → д.-р. *ѭтро (печінка)*, гр. ἔντερα *(нутрощі)*, *ęti → *jęti, ст.-сл. *ѩти;* *ęzykъ → językъ — ст.—сл. *ѩзыкъ*, д.-р. *ѩзыкъ*, укр. *язик,* п. język; *ętry → jętry — ст.-сл. *ѩтры,* укр. *ятровка.*

З'являвся він і перед [u], хоч дуже рано в цій позиції почав занепадати, як припускають, «фонетичним шляхом у деяких синтаксичних умовах, що досі не піддаються визначенню» [81].

Очевидно, цей процес розпочався ще на останньому етапі розвитку спільнослов'янської мови, проте виявлявся він у різних її діалектах з неоднаковою інтенсивністю. Для діалектів східнослов'янського ареалу цей процес став загальною закономірністю, що пізніше відбивають і ранні писемні пам'ятки давньоруської мови: *оугъ* (Ізб. 1076, 157), *оугоу* (Хр. ап., 2 пол. XII ст., 64), *оунии* (86), *оунъ* (Ізб. 1076, 240; Є. Пут. XIII, 50), *оунєць* (81), *оунош҄ѧ* (Ізб. 1076, 270 зв.), *оуноша* (ЖС, XIII, 11), *оуношю* (33), *унъ* (ЛІ, 121) та ін.

Решта слов'янських діалектів або зовсім не знала втрати [j] перед [u], або ж така втрата поширилась не на всі слова з ним, наслідки чого позначились у сучасних західнослов'янських та південнослов'янських мовах; пор. п. junak, jutro *(завтра)*, ч. jih, juný, jícha, слвц. juh, junak, južina, jucha; блг. *юг, юноша, юзда* (рос. *узда,* укр. *вуздечка)*, але *утре,* с.-х. jу̏г, jу̀на̄к, jу̏тро, jу́ха, jу̀че̄ра *(вчора)*, але у̏жина.

---

[78] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— Избр. труды, т. 1. М., 1956, с. 435.

[79] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 32—33.

[80] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 190—191.

[81] *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 36.

У давньоруській мові під впливом старослов'янської перед початковим [u] в ряді слів знову поширився приставний [j]; його засвоїли, хоч і непослідовно, й сучасні східнослов'янські мови: пор. укр. *юний, юнак;* рос. *юн, юный, юноша, союз,* хоч *утро, ужин, уха, узы;* блр. *юны, юнак.*

Окремі відмінності у вживанні [j] перед [u] можуть пояснюватися пізнішими фонетичними змінами, як напр., рос. *уха* і укр. *юшка* (← *uch- ← *juch- ← *jus-, пор. лат. jūs — *суп*), блр. *юшка.* В українській і білоруській мовах поява протетичного [j] у цьому іменнику належить до пізнішого часу, до періоду, коли давньоруська мова вже перестала існувати.

У занепаді [j] перед [u] відбивалася, певно, тенденція до сполучуваності його в слов'янських мовах з наступним голосним переднього, а не заднього ряду.

Погляд, за яким поява протетичних приголосних у спільнослов'янській мові пов'язується з процесом усунення гіатуса, в сучасній мовознавчій науці є найбільш визнаним. Але, зважаючи на те, що протеза в слов'янських мовах виявляє певну непослідовність, характеризується нерегулярною співвідносністю, деякі вчені (А. Мартіне, Е. Петрович та інші) у її виникненні заперечують вирішальне значення тенденції до уникнення гіатуса, а розглядають цю тенденцію лише як другорядну, допоміжну. Вони пов'язують появу протези з процесом відособлення палатальної і лабіальної артикуляції голосних.

З більш загальним процесом пересування ознаки палатальності (дієзності) й лабіальності (бемольності) від голосних до попередніх приголосних, що відбувався ще в ранній період розвитку спільнослов'янської мови і найяскравіше виявився у так званій першій палаталізації задньоязикових [g], [k], [x], пов'язує розвиток протези також В. К. Журавльов. На його думку, її виникнення, власне, і становить не що інше, як відособлення диференційної ознаки лабіальності та палатальності від голосного в позиції початку слова, де не було можливості передати цю ознаку попередньому приголосному. За таких умов відособлювана диференційна ознака розвивалася в самостійний голосний [u̯] або [i̯], а далі вже в приголосний [v], [w] та [j]. Протетичний [v], [ŵ] з'являвся тоді, коли відбувалося пересування лабіалізації голосного (*ūdra → vydra, wydra; ŭz → vъz), а [j], коли відособлювалася ознака палатальності голосного (*ěstь → jestь). Перед [a] і [o] протеза розвивалася непослідовно, її характер зумовлювався походженням цього звука. Там, де [a] виник з [ā] і [ō], регулярно з'являлася протеза [u̯], а де відповідний голосний походить з [ă], протетичний [h] міг з'являтися уже набагато пізніше. Наступні фонетичні процеси значно порушили ті відношення протетичних приголосних у слов'янських мовах, які склалися внаслідок найдавніших звукових закономірностей [82]. Такий зміст міркувань з цього погляду В. К. Журавльова.

---

[82] Докладніше див. *Журавльов В. К.* Генезис протезов в славянских языках.— Вопр. языкознания, 1965, № 4, с. 32—43.

Гіпотеза, за якою виникнення протези в спільнослов'янській мові пов'язується з делабіалізацією початкових голосних та з пересуванням палаталізації, в окремих її ланках видається, безумовно, продуктивною й доповнює теорію гіатуса, але й вона неспроможна пояснити деяких фактів, пов'язаних з цим явищем, зокрема наявності протетичного паралелізму в позиції перед [a] та [u].

§ 30. **Монофтонгізація дифтонгів.** Внаслідок збігу коротких [ă] та [ŏ] в одному звукові [o], а довгих [ā] та [ō] — в одному звукові [a] на спільнослов'янському грунті кількість успадкованих від давньоіндоєвропейського періоду дифтонгів скоротилася, а саме: [ăi̯], [ŏi̯] → [oi̯]; [ău̯], [ŏu̯] → [ou̯]; [āi̯], [ōi̯] → [ai̯]; [āu̯], [ōu̯] → [au̯]. Оскільки другим компонентом дифтонга був нескладотворчий елемент, він закривав склад. Цим зумовлювалося те, що реалізація тенденції до відкритого складу викликала важливі перетворення слов'янських дифтонгів. Характер таких перетворень визначався фонетичним оточенням дифтонга та місцем його в слові.

Дифтонги [ai̯], [oi̯] у середині слова перед приголосним розвинулися в один звук [ě], напр., у словах *snoi̯gъ → snĕgъ — ст.-сл. *снѣгъ*, гот. snaiws, лит. sniēgas, snaĩgala (грудка снігу); *smoi̯x → smĕxъ — ст.-сл. *смѣхъ*; *koi̯na → *kĕna — ст.-сл. *цѣна*, д.-іран. kaēna (помста), лит. káina, * loi̯v- → lĕv- — д.-р. *лѣвый*, лат. laevus.

Дифтонгічного походження [ě] у таких словах, як *вѣдати* — гот. wait, *бѣсъ, вѣнъкъ, мѣхъ, цвѣтъ* — лит. baisùs, vainìkas, maĩšas (мішок для сіна), д.-прус. moasis (ковальський міх) та ін.

З голосним [ě], що виник з дифтонгів [ai̯], [oi̯], злився відкритий передньорядний голосний [ä], що розвинувся з довгого [ē]. Подальша доля їх у слов'янських мовах спільна. Рефлекси дифтонгів [ai̯], [oi̯] в закінченнях слів неоднакові, в одних формах ці дифтонги змінились, як і в основі, на [ě], а в інших — на [i]: *stoloi̯ → stolĕ *, lētoi̯ → *lĕtĕ, * rybai̯ → rybĕ, * lozai̯ → lozĕ — ст.-сл. *столѣ, лѣтѣ, рыбѣ, лозѣ* (місц. відм. одн.); * stoloi̯xъ → stolĕxъ — ст.-сл. *столѣхъ* (місц. відм. мн.); * stoloi̯s → stoli — ст.-сл. *столи* (наз. відм. мн.); * beroi̯te → berĕte — ст.-сл. *берѣте,* гр. φέροιτε; *beroi̯s → beri — ст.-сл. *бери,* гр. φέρω, гот. bairais; *rъkoi̯s → *rъki (rъc'i) — ст.-сл. *рѫци;* *tъkoi̯s → *tъki (→ tъci) — ст.-сл. *тьци.* Дифтонг [oi̯] змінився на [i], зокрема, в таких формах:

а) наз. відм. мн. іменників **о**-основи: vьlci, učenici, stoli — ст.-сл. *вълци, ученици, столи,* гр. λύκοι, лит. vilkaĩ;

б) дав. відм. одн. особових займенників mi, ti, si — ст.-сл. *ми, ти, си,* гр. ἐμοὶ, σοἰ;

в) наз. відм. мн. вказівного займенника чол. роду ti — ст.-сл. *ти,* д.-інд. tē, гр. τοί, лит. mẽ;

г) 2 ос. одн. нетематичних дієслів теперішнього часу: dasi, jesi — ст.-сл. *даси, ѥси;*

д) 2 ос. одн. дієслів нак. сп.: beri — ст.-сл. *бери.*

Причини, що викликали подвійні рефлекси дифтонгів [ai̯], [oi̯] у закінченні слова, досі остаточно не з'ясовані. З цього приводу

висуваються різні гіпотези. Більшість учених пов'язує це явище з характером інтонації дифтонга. Так, О. М. Селіщев вважав, що при спадній інтонації [oi̯] змінювався в [i], а при висхідній — у [ě][83]. Проте ще А. Мейє зауважував, що відмінності в інтонації зовсім не пояснюють поведінки цього дифтонга[84]. С. М. Кульбакін припускав виникнення [i] з [oi̯] на кінці слова нефонетичним шляхом[85]; на думку ж Г. Гірта, а пізніше й Я. М. Ендзеліна, подвійна рефлексація [oi̯] в цій позиції зумовлена його наголошеністю та ненаголошеністю; у першому випадку дифтонг переходив в [ě], а в другому — в [i], проте деякі факти явно заперечують таке припущення, наприклад, форма наказового способу 2 ос. однини типу vedi, beri. Й. Міколла пов'язував характер рефлексу дифтонга з його часокількістю, вважаючи, що [ăi̯], [ŏi̯] в кінці слова переходили в [i], а [āi̯], [ōi̯] — в [ě][86]. Незважаючи на всі ці гіпотези, питання про причину подвійної рефлексації дифтонга [oi̯] у закінченні слова залишається в науці поки що відкритим.

Індоєвропейський дифтонг [ei̯] як перед приголосним, так і в кінці слова послідовно змінився в [i]: iti, гр. εἶμι, лит. eĩti; vidъ — лит. véidas; zima — гр. χεῖμα *(буря)*; krivъ — лит. kreĩvas; sirъ — лит. šeirỹs.

Розвинувся в [i] й новий дифтонг [ei̯], що виник з [oi̯] після палаталізованих приголосних та [j]. Такого походження [i], зокрема, в закінченнях:

а) дав. і місц. відм. одн. іменників ja-основи: voli (← *volei̯), zemli (← *zemjei̯);

б) місц. відм. одн. й мн. іменників jo-основи: koni, poli, kraji, konixъ, polixъ, krajixъ;

в) оруд. відм. займенників чоловічого і середнього роду: imь, našimь, vašimь, simь.

У позиції перед голосним дифтонги з другим компонентом [i̯] розпадались на два окремих звуки, перший з яких залишився в попередньому складі, а другий переходив до наступного складу, при цьому [i̯] змінювався на [j]: *kai̯-ē-ti → ka-ja-ti — д.-р. *каяти* (має той корінь, що й в іменнику *цѣна* із *kai̯na). Але в складі дифтонга [ei̯] ще до його розпаду на два звуки, які стали належати до різних складів, відбулася асимілятивна зміна [e] на [ĭ] під впливом наступного [i̯]: [ei̯] → [ĭi̯]. Голосний [ĭ] далі закономірно розвинувся в зредукований [ь]: *bei̯on → *bĭi̯on → *bь-jǫ — ст.-сл. *бьѭ*; *pei̯on → *pĭi̯on → *pь-jǫ — ст.-сл. *пьѭ*; *trei̯e → trĭi̯e → *trь-je — ст.-сл. *трьє*, гр. τρεῖς, лит. trejì.

---

[83] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 134—135.
[84] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 122.
[85] Див.: *Кульбакин С. М.* Древнецерковнославянский язык. Х., 1917, с. 76.
[86] Див.: *Mikkola J.* Urslavische grammatik, Bd 1, Heidelberg, 1913, S. 60. Аналогічний погляд висловлював з приводу цього явища і Д. В. Бубрих. Див. його «Из праславянской фонетики».— ИОРЯС, 1922, т. 24, кн. 1, с. 281.

Дифтонг [au̯], [ou̯] в позиції перед приголосним та в кінці слова змінився на монофтонг [u], як в іменниках turъ, drugъ, uxo, struja, l'udije — д.-р. *туръ, другъ, оухо, строуга, людиѥ,* гр. ταῦρος, лат. taurus, лит. taũras (віл), draugas (товариш), латиськ. draũgs, лат. auris (← ausis), лит. ausis; д-інд. srávati (тече), лит. sravà (течія крові); нім. Leute, латиськ. l'audis; у прикметниках suxъ, rudъ, junъ — д.-р. *соухъ, роудъ, юнъ,* лит. saũsas, raũdas, jaunas, гот. rauths (червоний) і у дієсловах kujǫ, klujǫ, buditi — лит. káuju, kliaušinis (*яйце*), pasibaudýti; synu (місц. відм. одн. і кл. ф.), plodu (дав. відм. одн. і род.-місц. мн.) — д.-р. *сыноу, плодоу.*

У позиції перед голосним дифтонг з другим компонентом [u̯] теж розпадався на два окремих звуки; при цьому [u̯], змінюючись на [v], переходив до наступного складу: *kou̯ati → kovati при kujǫ, *sъvětou̯ati → sъvětovati, *plau̯ati → plavati. Голосний [e], що виникав з [o] після палаталізованих приголосних, внаслідок асимілятивного впливу [u̯] міг змінюватись, як і в складі дифтонга [ei̯], на голосний високого підняття [ĭ], а далі редукуватись у [ь]: *pleu̯ati, (← *pjou̯ati) → pliu̯ati → plьvati, *žeu̯ati → žьvati — д.-р. *пльвати, жьвати,* пор. укр. *жвакати.*

Процес монофтонгізації дифтонгів, як і зміну звукосполучення голосний + [n] у кінці складу в [ǫ], [ę], можна, приблизно, датувати I — II ст. н. е. Він, природно, відбувався пізніше зміни задньоязикових приголосних [g], [k], [x] у [ž'], [č'], [š'] і раніше їх переходу в [dz'], [c'], [s'].

§ 31. Зміна звукосполучень [ъr], [ъl], [ьr], [ьl]. У спільнослов'янській мові вживалися звукосполучення [ъr], [ъl], [ьr], [ьl], які походять з [ŭr], [ŭl], [ĭr], [ĭl], що виникли ще в період її становлення з давніх індоєвропейських складотворчих сонантів [r̥], [l̥]. Реалізація тенденції до відкритого складу в них відбувалася дещо інакше, ніж у сполученнях інших приголосних з попереднім голосним, зокрема й у [ъn], [ъm], [ьn], [ьm], що походять з [ŭn], [ŭm], [ĭn], [ĭm], які розвинулись з індоєвропейських складотворчих сонантів [n̥], [m̥] і внаслідок цієї тенденції змінилися на кінці складу в носові голосні.

Звукосполучення [ъr], [ъl], [ьr], [ьl] завжди стояли в середині слова, після них міг бути як голосний, так і приголосний звук. Якщо за ними йшов голосний, то вони зберігалися як два окремих звуки, оскільки межа складоподілу проходила між цими звуками й приголосний [r], [l], належачи до одного складу з наступним голосним, не закривав попереднього складу, наприклад: sъlati, dьrati та ін. Якщо ж ці сполучення стояли перед приголосним, то звуки [r] і [l] закривали склад, тому в такій позиції вони не могли залишатись без зміни. Проте при збігу з іншими приголосними плавні [r], [l] не зникали з вимови, як, наприклад, проривні, а внаслідок діяння закону відкритого складу ультракороткі голосні [ъ] і [ь] у сполученнях [ъr], [ъl], [ьr], [ьl] ще більше скорочувались, втрачали свою складотворчу властивість і переходили, власне, в призвук сонантів [r] та [l], які, перебираючи на себе звучність попередніх

[ъ] і [ь], перетворювалися на складотворчі звуки й відкривали таким чином склад: *tъrgъ → *tъ͜ṛgъ → *t^{ъ}ṛgъ, *dъlgъ → *dъ͜l̥gъ → *d^{ъ}l̥gъ, *zьrno → *zь͜ṛno → *z^{ь}ṛno; *vьlkъ → *vь͜l̥kъ → *v^{ь}lkъ.

Спільнослов'янські складотворчі сонанти [^{ъ}r̥], [^{ъ}l̥], [^{ь}ṛ], [^{ь}l̥], що перебрали на себе функцію носія складу, в різних слов'янських мовах пізніше дали неоднакові рефлекси.

§ 32. Сонанти [r], [l] у сполученні з попередніми [o] та [e]. Дифтонгічні звукосполучення [or], [ol], [er], [el] у середині слова могли стояти перед голосним звуком. За таких умов межа складоподілу проходила між [o], [e] та сонантом [r], [l]: * go-ra, *ko-le-ši, * mo-re, * po-le; у цій позиції сонанти, які входили до складу звукосполучень [or], [ol], [er], [el], жодних змін не зазнавали. Але названі звукосполучення в спільнослов'янській мові переважно вживалися в середині слова не перед голосними, а перед приголосними: *gordъ — лит. gardas, *moldъ, *bergъ, нім. Berg, *melko — нім. Milch. Зрідка [or], [ol] могли стояти перед приголосним також і на початку слова: *orbota, *oldija. За цих умов сонанти закривали склад і тому, зрозуміло, внаслідок діяння закону відкритого складу повинні були зазнавати певних перетворень. Вони тут набували також складотворчих властивостей (*go-ṛ-dъ, *mo-l̥-dъ, *be-ṛ-gъ, *me-l̥-ko, *o-ṛ-bota, *o-l̥-di-ja), що викликало пізніше в різних слов'янських мовах, які виникли на основі спільнослов'янської, нові фонетичні зміни, супроводжувані одночасно втратою сонантами набутої складотворчості. Ці зміни виявлялися або в розвитку нового голосного після сонанта (*gorodъ, molodъ, beregъ), або в перестановці голосного (grodъ, mlodъ, mleko, robota, lodija).

§ 33. Друга перехідна палаталізація [g], [k], [x]. Під другою перехідною палаталізацією задньоязикових [g], [k], [x] розуміють зміни їх на палаталізовані [dz'], [c'], [s'] або [š'] у позиції перед [ě] та [i] з [oi̯], [ai̯]. На початку кореня це фонетичне явище було обмежене відносно невеликою кількістю прикладів, оскільки в такій позиції задньоязиковий перед дифтонгом [oi̯], [ai̯], що рефлексувався як [ě], вживався не так часто. Ілюструвати його можна такими словами: *dzělъ (← *goi̯lъ), *gzělo (→ *goi̯lo) — ст.-сл. *зѣлъ (сильний), зѣло (дуже),* гот. gailjan, лит. gailûs *(швидкий, різкий);* *cěna (← koi̯na) — ст.-сл. *цѣна,* лит. káina; *cělъ (← koi̯lъ) — ст.-сл. *цѣлъ,* прус. kai̯lūstiskan *(здоров'я),* гот. hails; *sědъ (← *xoi̯dъ) — д.-інд. chāyā.

Зміна [g], [k], [x] на [dz'], [c'], [s'] або [š'] перед [ě] та [i] із дифтонга [oi̯], [ai̯] локалізувалася переважно в кінці основи слова, напр.: noga — nodzě (← *nogai̯) — ст.-сл. *нозѣ* (дав. і місц. відм. одн.), drugъ — drudzě (← *drugoi̯) — ст.-сл. *дроузѣ* (місц. відм. одн.), drudzi (← *drugoi̯) — ст.-сл. *дроузи* (наз. відм. мн.), drudzěxъ (← *drugoi̯x) — ст.-сл. *дроузѣхъ* (місц. відм. мн.); rěka — rěcě (← *rēkai̯) — ст.-сл. *рѣцѣ* (дав. і місц. відм. одн.), čelověkъ — čelověci (←*čelověkoi̯) — ст.-сл. *человѣци* (наз. відм. мн.), čelověcě (← *čelověkoi̯) — ст.-сл. *человѣцѣ* (місц. відм. одн.), čelověcěxъ

(← cĕlovĕkoi̯xъ), ст.-сл. *человѣцѣхъ* (місц. відм. мн.); snъxa — snъsĕ (← *snъxai̯) — ст.-сл. *снъсѣ* (дав. і місц. відм. одн.), kožuxъ — kožusi (← kožuxoi̯), grĕxъ — grĕsi (← *grĕxoi̯) — ст.-сл. *кожуси, грѣси* (наз. відм. мн.), kožusĕ (← kožuxoi̯), grĕcĕ (← *grēxoi̯) — ст.-сл. *кожусѣ, грѣсѣ* (місц. відм. одн.), kožusĕxъ (← *kožuxoi̯xъ), grĕsĕxъ (← grĕsoi̯xъ) — ст.-сл. *кожусѣхъ, грѣсѣхъ* (місц. відм. мн.); pomodzi, rьci — ст.-сл. *помози, рьци* (2 ос. нак. сп.).

Пізніше африката [dz'] із [g], втративши проривний компонент, спростилася у фрикативний приголосний [z']: nodzĕ → nozĕ, drudzi → druzi — укр. *нозі, друзі*.

Друга палаталізація відбувалася вже в той час, коли в спільнослов'янській мові виразно накреслювалось протиставлення східних і західних діалектів. Таке протиставлення відбилось і в рефлексації задньоязикових перед [ĕ] та [i] з дифтонгічних сполучень [oi̯], [ai̯]. Рефлекси [g] і [k] в цій позиції були спільні для всієї слов'янської території, а приголосний [x] у різних діалектах вів себе неоднаково. У східних діалектах він змінився на [s'] (sĕrъ, kožusi), а в західних — на [š]: šĕrъ, kožuši.

Наслідки другої палаталізації зберегли всі слов'янські мови, хоч деякі неповністю, як російська, словацька, словенська, або з пізнішими фонетичними інноваціями, як інші західнослов'янські.

Ступінь палаталізації задньоязикових [dz'], [c'], [s'] і [š'], що розвинулися з [g], [k], [x] перед [ĕ] та [i] з дифтонгів [ai̯], [oi̯], відрізнявся від палаталізації [ž'], [č'], [š'], які виникли на місці задньоязикових перед голосними переднього ряду та у сполученні з [j]. Вони ближче були до напівпалатальних приголосних, ніж до палатальних.

Друга палаталізація задньоязикових приголосних належить до пізніших фонетичних явищ спільнослов'янської мови. Вона зумовлена монофтонгізацією дифтонгів [oi̯], [ai̯], а тому, природно, відбувалася після цього звукового процесу. Якщо прийняти погляд, що монофтонгізація дифтонгів, отже, й виникнення [ĕ] та [i] з [ai̯], [oi̯], припадає на I—II ст. н. е., то другу палаталізацію задньоязикових треба датувати найближчим за ним періодом. Т. Лер-Сплавінський відносить її на II—IV ст. н. е. [87], а Ф. П. Філін — до III—V ст. [88] Можливо, що в окремих діалектних зонах спільнослов'янської мови були й деякі розходження в часі щодо перебігу цього фонетичного процесу.

§ 34. Сполучення [gv], [kv], [xv]. З другою перехідною палаталізацією задньоязикових безпосередньо поєднана зміна у звукосполученнях [gv], [kv], [xv], хоч вона має і деякі особливості. По-перше, у цих сполученнях задньоязиковий відділяється від [ĕ] та [i], що виникли з дифтонга [ai̯], [oi̯] губним [v], а не перебуває у позиції прямо перед ним; по-друге, зміна задньоязикових на передньоязи-

[87] Див.: *Lehr-Spławiński T.* Próba datowania tzw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim.— Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 1, Warszawa, 1955, s. 382.

[88] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 106.

кові [z], [c], [s] поширилась не на всі діалекти спільнослов'янської мови, а лише на ті з них, на основі яких сформувались сучасні східно- та південнослов'янські мови, наприклад, д.-р. *звѣзда* (← *gvoi̯zda), *цвѣтъ* (← *kvoi̯tъ), укр. *звізда* (обл.), *цвіт, цвісти,* рос. *звезда, цвет, цвести,* блр. *звяздар* (заст.), *цвет, цвісці;* ст.-сл. *звѣзда, цвѣтъ, влъсви* (наз. відм. множ. від влъхвъ), блг. *звезда, цвят, цвете,* с.-х. *зв*е́*зда, цвêт*, словен. cvệt, zvézda. Але п. gwiazda, kwiat, ч. hvězda, květ, слвц. kvet, hviezda. Це явище ускладнюється тим, що давні [g], [k] у сполученні [gv], [kv] підпадали зміні не лише перед [ě] та [i] дифтонгічного походження, а й у позиції перед голосними переднього ряду [i] (← [ī]) та [ь]: ст.-сл. цвьтѫ (← *kvьtǫ), цвисти (← *kvisti), цвилѣти (← *kviliti і *kvěliti), с.-х. *цвѐтати, цва̀сти, цва̏тēм, цви̏лети* (скиглити, сумувати), блг. *цвиля* (скаржитися), словен. cvetéti, cvesti, cvíliti (пищати, верещати), д.-р. *цвилити* (Сл. Гр. Б., XI; Ср. III, 1436), *цвѣлить* (ЛІ, XV, Ср. III, 1437), укр. діал. *цвілити* (мучити, бити), рос. діал. *цвелить* (мучити, змушувати плакати), але п. kwitnąć, kwotnę, kwilić, ч. kvésti, kvetu, kvíleti і kviliti (плакати, голосити), слвц. kvitnút', kvitnem, kvílit'.

На східнослов'янському грунті рефлексація [g] і [k] у розглядаваних звукосполученнях не становить чітко витриманої закономірності. Так, в українській мові, поряд з *цвіт, цвісти,* поширені й слова *квіт, квітка, квітнути,* в білоруській — *кветка, квітнець.* У діалектах російської мови відомі *огвездить* (дуже сильно вдарити, Брянська обл.), *квет, кветной* (Курська обл.), *квет, квести* (зах. р-ни Калінінської обл.), *кветка* (Тульська обл.), *квелить* (Орл., Тамб., Вологод. обл.). Звичайне для української мови дієслово *квилити.*

Постає насамперед питання про те, чи зміна [gv], [kv], [xv] у позиції перед [ě], [i] з дифтонгів [oi̯], [ai̯] мала в спільнослов'янській мові діалектний характер, чи становила її загальномовне явище. М. С. Трубецькой висловив припущення, що задньоязикові у західних діалектах спільнослов'янської мови в таких звукосполученнях пом'якшувались, як і в усіх інших її діалектах, але пізніше вони пережили процес ствердіння, властивий лише цим діалектам. Отже, «відмінність польських kwiat, gwiazda від старослов'янських *цвѣтъ, звѣзда* пояснюється не збереженням у празахіднослов'янських діалектах старовини, а навпаки, особливою спеціально празахіднослов'янською фонетичною зміною (ствердінням k', g', h' перед v), яка не торкнулась інших діалектів спільнославянської прамови». Більше того, можливо, що ця особливість західнослов'янських діалектів була лише виявом однієї загальної тенденції, властивої всім слов'янським діалектам того часу. Відомо, що задньоязикові перед плавними [r], [l] та перед [n], за якими йшли голосні переднього ряду, зберігаються як непом'якшені в усіх діалектах спільнослов'янської мови (ст.-сл. кривъ, грѣхъ, клати, глина, гнилъ). Було б дивно, зазначає М. С. Трубецькой, щоб у добу пом'якшення задньоязикових у сполученні з наступним [v] перед [ě] дифтонгічного походження (k'vĕtъ) залишались вони без зміни перед

плавними та [n], що перебували в аналогічній позиції. Найімовірніше, що раніше задньоязикові палаталізувались і в такій позиції, але «пізніше вони стверділи в усіх діалектах — перед **r**, **l**, **n**, а в празахіднослов'янських, крім того,— і перед **v** (інакше кажучи, перед усіма приголосними)» [89]. Однак більшість дослідників у збереженні західними діалектами спільнослов'янської мови задньоязикових у сполученні з [v] перед [ě], [i] з дифтонгів [oi̯], [ai̯] вбачають дію інших причин, причому вважають, що це явище навіть у своїй початковій формі не набуло спільнослов'янського характеру. Так, О. М. Селіщев неоднаковість долі [gv], [kv] перед [ě] та [i] у слов'янських діалектах доісторичної епохи пояснює різним ступенем зближення приголосних у вимові цих сполучень. У тих діалектах, на основі яких формувались східно- і південнослов'янські мови, приголосні [g] + [v] і [k] + [v] у позиції перед [ě] та [i] (← [oi̯], [ai̯]) вимовлялись як щільно поєднані звуки, що зумовило виникнення в них процесу регресивної асиміляції: пом'якшений [v] вплинув на попередній задньоязиковий, який внаслідок такого впливу теж пом'якшився, змінившись далі у палатальний зубний. А в тих діалектах, на основі яких сформувались західнослов'янські мови, тісного поєднання [g], [k] з [v] при їх вимові в такій позиції не було, тому в них задньоязикові не підпали впливові пом'якшеного [v] і залишились без будь-яких змін [90].

З відмінною вимовою звукосполучень [gv], [kv] перед [ě], [i] пов'язує збереження в них [g] і [k] західними діалектами спільнослов'янської мови і зміну на зубні в східних та південних також С. Б. Бернштейн та ін. Слова з [кв] перед колишнім [ě] ← [oi̯], як-от укр. *квіт, квітка, квітнути*, блр. *кветка*, в східнослов'янських мовах виникли «пізніше і належать до українсько-білорусько-західнослов'янських лексичних ізоглос» [91], а слова з коренем **квил-**, **квел-**, як укр. *квилити*, рос. діал. *квелить*, блг. *квича (верещати)*, с.-х. *квічати*, словен. kvičati (поряд з cvičati), зберегли [k] перед [v] тому, що вони за своїм походженням і значенням звуконаслідувальні, а подібні слова вимовляються в багатьох мовах з задньоязиковими приголосними. Ономатопоетичним фактором пояснюється й [g] у рос. діал. *огвездить* паралельно до *озвездить* в інших діалектах [92].

§ 35. Третя палаталізація задньоязикових. Давні індоєвропейські [g], [k], [x] не тільки змінювались на слов'янські [dz'], [c'] і [s'] або [š'] в позиції перед [ě] та [i] з дифтонга [oi̯], [ai̯], а й на [dz'], [c'], [s'] за інших фонетичних умов. Так, приголосний [g] змінився в [dz'] (→ [z']) після голосного переднього ряду: *polьga → *polьdzá (→ polьz'a), пор. укр. *пільга*; *kъnęgь → *kъnędz'ь (→ *kъnęz'ь), пор. д.-р. *кънягыни*; приголосний [k] змінився в [c'] у суфіксах

[89] *Трубецкой Н. С.* Об одной особенности западнославянских языков.— Вопр. языкознания, 1959, № 2, с. 64.
[90] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 201—202.
[91] *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 203.
[92] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 203.

-ік-, -ьк- після голосного переднього ряду перед голосним заднього ряду: *ovika → ovьc'a — д.-р. *овьця*, д.-інд. ovikā, лит. avikė; *otьkъ → otьcь — д.-р. *отець;* приголосний [x] змінився в [s'] або [š'] у займеннику vьse (← *vьxe), vьs'akъ (← *vьxakъ) після [ь] перед голосним переднього ряду [e] і заднього [a] — д.-р. *вьсе, вьсякъ*, блг. *все, всяк*, п. wsz- (wszystko, wszak), ч. vše, však і т. ін. Третя перехідна палаталізація [g], [k], [x], на відміну від першої та другої, була наслідком не регресивної, а прогресивної асиміляції: вона зумовлювалася впливом не наступних, а попередніх голосних і відбувалася, і це ії перша фонетична умова, лише після голосних переднього ряду [i], [ь], [ę] та після [r̥'], як наприклад, у словах *lice (← *liko) — д.-р. *ликъ, лице*; *věnьcь (← věnькъ) — д.-р. *вѣньць*, лит. vainikas; měsęcь (← *měsękъ) — ст.-сл. *мѣсѧць*, укр. *місяць; все* (← *vьxe), dьrzati (← *dr̥gati) — д.-р. *дьрзати*.

Певну роль відіграють у цій палаталізації й інші, додаткові фонетичні фактори, однак досі вони достатньо не вивчені. Незаперечним є лише те, що [g], [k], [x] після [i], [ь], [ę] та [r̥'] зовсім не змінюються в позиції перед наступним приголосним: stьgna *(дорога)*, mьgla, kliknǫti, vixrъ. Що ж до інших додаткових фонетичних рис, то вони не завжди ясні. Складність питання третьої палаталізації задньоязикових, перш за все, полягає в тому, що досить часто відбувається хитання в її реалізації за тих самих фонетичних умов, напр.: zercalo — zerkalo, trojьca — trojьka, pronicati — pronikati. За однакових фонетичних умов, наприклад, звук [k] у суфіксі **-ьк-** іменників чоловічого роду змінився на [c'], а в суфіксі **-ік-** — зберігся: žьnьcь, telьcь, čьr̥nьcь і učenikъ, grěšnikъ; у суфіксі **-ік(а)** іменників жіночого роду його зміна на [c'] теж непослідовна: sinic'a, čьr̥nic'a, ulic'a, desnic'a і čьr̥nika і т. ін.

Загальновідома спроба О. І. Бодуена де Куртене пов'язати рефлексацію задньоязикових у позиції після [i], [ь], [ę], [r̥'] з місцем наголосу в слові, який вважав, що змінювалися на відповідні зубні тільки ті задньоязикові, що належали до наголошеного складу, а також припущення О. О. Шахматова, за ним Й. Зубатого, Т. Лера-Сплавінського, В. Вондрака, М. С. Трубецького та інших про залежність цього процесу від якості наступного голосного, а саме — про можливість зміни задньоязикових на зубні лише перед нелабіалізованими, хоч у поглядах на кількість лабіалізованих, що унеможливлювали таку зміну, у них не було єдності. Але ні акцентний принцип, ні принцип якості наступного голосного не можуть пояснити великої кількості фактів, які не обіймаються ними і які залишаються поза дією аналогії, навіть при її широкому тлумаченні.

Деякі дослідники (І. Міккола, Р. Екблом, В. Махек) у різних видозмінах модернізують гіпотезу Ф. Міклошича, підтримувану, хоч і в іншому варіанті, О. О. Потебнею, про зв'язок зміни задньоязикових після [i], [ь], [ę] та [r̥'] з наступним звуком [j] особливої якості. Я. Отрембський намагався, правда, безуспішно, пояснити розглядану зміну не як фонетичну закономірність, а як результат схрещен-

ня в тій самій парадигмі першої і другої палаталізації задньоязикових [93].

А. Вайян [94] і з повнішою аргументацією О. С. Мельничук [95] вважають, що [g], [k], [x] спершу під впливом передньоязикових [i], [ь], [ę] та [r̥'] зазнали неперехідного пом'якшення (otькь → otьk'ъ), а пізніше, внаслідок фонетичної і граматичної аналогії, пережили зміни, тотожні з тими, які відбувалися в позиції перед [ě] та [i]. І, нарешті, висловлювалася думка, що так звана третя палаталізація задньоязикових насправді немає нічого спільного з їх пом'якшенням, а обіймає різнорідні з погляду походження і часу виникнення факти й відбиває заміну [g] на [z] і [k] на [c] незалежно від фонетичних умов, тому вона становить закономірність не фонетичного, а психологічного характеру [96].

Суперечності в трактуванні фонетичних умов і змісту третьої палаталізації задньоязикових зумовили, природно, й неоднакове визначення її хронології. На погляд одних дослідників (О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, Л. А. Булаховський, О. С. Мельничук), вона збігається в часі з другою палаталізацією, інші (Т. Лер-Сплавінський, Г. А. Ільїнський, М. С. Трубецькой) вважали, що перехід [g] в [dz'], [k] в [c'] і [x] в [š'] чи [s'] у формах типу *nodzě, rěcě відбувався пізніше, ніж у [dz'], [c'], [s'] у таких, як otьcь, děvic'a, а ще інші (В. Ягич, А. Белич, А. Мейє, О. М. Селіщев, С. Б. Бернштейн), навпаки, третю палаталізацію [g], [k], [x] відносили на пізніший час, ніж другу. Останнє припущення видається найбільш переконливим. На його користь, зокрема, говорить те, що серед звуків, після яких відбувся перехід задньоязикових у зубні, тобто які становлять обов'язкову фонетичну умову цього процесу, є [r̥'], який розвинувся з [ъr] (← [ir]) пізніше, ніж дифтонги [oi̯], [ai̯] змінились на [ě] та [i], що зумовило перехід [g], [k], [x] в [dz'], [c'], [š'] або [š'], тобто їх другу палаталізацію.

§ 36. Приголосні перед голосними переднього ряду. Спільнослов'янська мова успадкувала від давньоіндоєвропейського періоду приголосні тверді, але ще в ранній період її історії голосні переднього ряду викликали деяке зміщення артикуляції всіх приголосних, що стояли перед ними, і цим зумовлювали незначне їх пом'якшення. Однак до того, коли приголосні стали зазнавати різних перетворень під впливом наступного [j], у спільнослов'янській мові м'яких приголосних, крім [j], не було. Незначне пом'якшення, чи,

[93] Див.: *Ostrębski J.* O t. zw. Baduouinowskiej palatalizacji w językach słowiańskich. Wilno, 1929.

[94] Див.: *Vaillant A.* Grammaire comparée des langues slaves, vol. 1, p. 49 і далі.

[95] Див.: *Мельничук А. С.* Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских g, k, x в dz, c, s [š].— Питання слов'янського мовознавства, кн. 5. Львів, 1958, с. 111—112. У цій праці подано й критичний огляд основних гіпотез, що стосуються історії [g], [k], [x] після [i], [ь], [ę], [r̥'] у спільнослов'янській мові.

[96] Див.: *Потапов П. О.* К вопросу о так называемом третьем смягчении заднеязыковых в славянских языках.— Наук. зап. Одеськ. держ. пед. ін-ту, т. 6, 1941, с. 150.

як дехто вважає, напівм'якість, у позиції перед голосними переднього ряду будь-якого фонологічного значення не мало. Таке пом'якшення відбулося перед [ě], [ē], [ĭ], [ī], а після зміни [ē] на [ā] і далі [ě], [ĭ] на [ь] та виникнення носових голосних воно зберігалося перед голосними переднього ряду — [e], [ě], [ь], [i], [ę]: nebo, selo, běsъ, tьma, sila, tixъ, męso.

З фонологічного погляду приголосний, що стояв перед голосним переднього ряду (selo), і відповідний приголосний перед голосним непереднього ряду (sadъ) між собою не розрізнялися, між ними були лише деякі невеликі артикуляційні відмінності.

Внаслідок пом'якшення приголосних у сполученні з [j], а також першого перехідного пом'якшення задньоязикових, що теж пов'язане з йотовою артикуляцією наступних голосних, вперше виникли в спільнослов'янській мові м'які приголосні — шиплячі [ž'], [č'], [š'], плавні [r'], [l'] і носовий [n']: *mež'a, svěč'a, suš'iti, mor'e, pol'e, kon'ь. Лише тоді, коли палаталізовані приголосні стали вживатися не тільки перед голосними переднього, а й непереднього ряду, вони набули фонологічного значення, тобто виникло не тільки артикуляційне розрізнення їх, залежне від неоднакового фонетичного оточення, а й розрізнення функціональне за тих самих фонетичних умов, напр.: ra — r'a, la — l'a, na — n'a (těla — pol'a, kona — kon'a — род. відм. одн.). У наведених прикладах твердість і м'якість приголосних диференціює іменникову парадигму (tělomь — polemь, konomь — konemь). М'які шиплячі, що виникли внаслідок першої палаталізації [g], [k], [x] в позиції перед голосними переднього ряду, перестали бути позиційними варіантами цих задньоязикових, а набули фонологічного значення лише тоді, коли після них [ē] змінився в [a], тобто коли вони і тверді задньоязикові стали вживатися в однаковому фонетичному оточенні — [ga] — [ž'a], [ka] — [č'a], [xa] — [š'a].

Зміна звукосполучень [gt'], [kt'] у [č'] в східних діалектах спільнослов'янської мови (peč'i, moč'i) та інші м'які відповідники в західних і південних, розширили вживання пом'якшених фонем у складі її консонантизму.

Внаслідок третьої палаталізації задньоязикових з'явилися в спільнослов'янській мові м'які передньоязикові приголосні [dz'], [c'], [s'] (у західних діалектах [š']), а після зміни африкати [dz'] в [z'] вони становили такий ряд: [z'], [c'], [s'] — [š']. Передньоязикові зубні [z'], [c'], [s'] функціонально відрізнялися від відповідних твердих задньоязикових [g], [k], [x]. Їх поява зумовила перехід до м'якої парадигми іменників з колишньою основою на задньоязиковий, напр.: otьc'ь (← *otьkъ) — otьc'i, otьcixъ (місц. відм.) при stolě, stol'ěxъ. Отже, м'які [z'], [c'], [s'] у складі консонантизму спільнослов'янської мови теж були самостійними фонемами.

Напівпом'якшені передньоязикові [z'], [c'], [s'], що виникли внаслідок другої палаталізації задньоязикових, функціонально не відрізнялися від них і становили їх позиційні варіанти, а не самостійні фонеми. Одним з доказів цього є те, що іменники, в основі

яких [g], [k], [x] змінювалися на [z'], [c'], [s'] перед [ě] та [i] з дифтонгів [oi̯], [ai̯], належали до їх твердої, а не м'якої парадигми: drugъ — druzi (наз. відм. мн.), druzě, druzěxъ (місц. відм. мн.); vьlkъ, vьlci, vьlcě, vьlcěxъ; nozě, rěcě (дав. і місц. відм. одн.) при učenic'i, učěnic'хъ, ovьc'i. Повне зближення [z'], [c'], [s'], що виникли перед [ě] та [i] внаслідок регресивної асиміляції з [g], [k], [x], і м'яких [z'], [c'], [s'], які розвинулись із задньоязикових після [i], [ь], [ę], [r̥'] перед голосними внаслідок прогресивної асиміляції, відбулося пізніше, уже на грунті окремих слов'янських мов.

Таким чином, у спільнослов'янській мові в останній період її існування в системі приголосних були палатальні приголосні [ž'], [č'], [š'], [z'], [c'], [s'], [r'], [l'], [n'], що виступали в функції самостійних фонем, і напівпалатальні [b'], [n'], [v'], [m'], [d'], [t'], [z'], [s'] перед голосними переднього ряду, які не виконували будь-яких фонологічних функцій і становили позиційні варіанти відповідних твердих приголосних. Крім того, в ній вживалися також напівпалатальні [z'], [c'], [s'] перед [ě] та [i] з дифтонгів [oi̯], [ai̯], що виступали як варіанти відповідних задньоязикових [g], [k], [x].

§ 37. Групи приголосних [dl], [tl]. До пізніших фонетичних явищ спільнослов'янської мови належить зміна в групах приголосних [dl], [tl] в середині слова. Ця зміна не охопила всіх давніх слов'янських говорів, а поширилась лише на східний діалект. У цьому діалекті спільнослов'янської мови, що пізніше став основою формування східної і південної групи слов'янських мов, сполучення [dl], [tl] в середині слова зазнали втрати проривного приголосного і скоротилися в [l]. Наслідки такої зміни відбивають усі сучасні східно- та південнослов'янські мови, наприклад, укр. *мило, рало, сало, горло, вела, плела* (← *mydlo, *ordlo, *sadlo, *gor̥dlo, *vedla, *pletla); рос. *мыло, рало, сало, горло, ель;* блр. *мыла, рала, сала, горла;* с.-х. *jе̑ла (ялина), мӥло, ра̏ло, са̏ло;* словен. rálo. Але в західних говорах спільнослов'янської мови [dl], [tl] такого спрощення не зазнали. Сучасні західнослов'янські мови теж послідовно їх зберігають: п. jodła, mydło, radło, gardło, plotła, wiodła; ч. jedle, mýdlo, rádlo, pletla, vedla; слвц. radlo.

Причини і характер процесу спрощення [dl], [tl] в одних слов'янських мовах і збереження їх в інших дослідники пояснюють порізному. М. С. Трубецькой, наприклад, вважав, що в східних і західних діалектах спільнослов'янської мови у словах з [dl], [tl] неоднаково реалізувався складоподіл: у західному — межа складоподілу проходила між проривним [d], [t] і сонантом [l], тобто в середині цієї групи (myd-lo, ved-lъ), чим і зумовлено її збереження, а в східних — ця межа пролягала перед звукосполученням [dl], [tl] після голосного (my-dlo, ve-dlъ, ple-tla), що й стало причиною його спрощення [97]. Однак проти гіпотези Трубецького висувається цілком слушне заперечення. Закон відкритого складу в однаковій

[97] Див.: *Trubetzkoj N. S.* Die Behandlung der Lautverbindungen tl, dl in den slavischen Sprachen.— Zeitschrift für Slavische Philologie, 1925, Bd. 2, S. 119.

мірі поширювався на всі діалекти спільнослов'янської мови, отже, складоподіл типу myd-lo, plet-la в якомусь її діалекті в період дії цього закону був просто неможливий, він зовсім виключався.

Очевидно, в усіх діалектах спільнослов'янської мови межа між складами пройшла після голосного перед звукосполученням [dl], [tl], тобто проривні [d] і [t], що раніше закривали склад, пересунулися до наступного складу, внаслідок чого, власне, й утворилися ці звукосполучення. Різна подальша доля [dl], [tl] у східних говорах, з одного боку, та західних, з другого, пояснюється, певно, їх неоднаковою вимовою. У східних говорах проривний і сонант зблизилися і злилися, утворивши спільну артикуляційну одиницю, у якій проривний компонент поступово втратився, а в західних говорах такого злиття не відбулося, обидва звуки — проривний і сонант — вимовлялися як самостійні приголосні, отже, в них не виникли умови для втрати проривного компонента у такому звукосполученні.

Територія поширення звукосполучень [dl], [tl] збігається з територією збереження давніх [gv], [kv] перед [ě] та [i] з дифтонгів [oį], [aį], а перехід [dl], [tl] у [l] — з територією зміни їх у цій позиції на [zv], [cv]. Проте у псковських говорах давньоруської мови відомі сполучення [gl] і [kl] відповідно до давніх [dl] і [tl]: *привегли, повегли, соустрѣкли.* Задовільного пояснення їх виникнення досі ми не маємо. Найбільш імовірно, що в окремих говорах східної групи, внаслідок контактування їх із західними, [dl], [tl] могли зберегтися, а пізніше змінитися в [gl], [kl]. Локальними міжмовними контактами пояснюється, певно, і наявність [dl], [tl] в окремих словенських діалектах (pádla, plétla), а також відсутність проривного в деяких словацьких говорах (mylo, salo). С. Б. Бернштейн, грунтуючись на експериментальних дослідженнях шведського мовознавця Р. Екблома, який виявив, що в сучасних західнослов'янських мовах приголосні [dl], [tl] вимовляються як самостійні звуки, а в східно- і південнослов'янських відповідні сполучення, що виникли пізніше *(сідло←сѣдьло, мітла←мѣтьла),* вимовляються злито, без будь-якого інтервалу, припускає, що в спільнослов'янській мові приголосний, який закривав склад, взагалі як самостійний звук не занепадав; закон відкритого складу реалізувався тут інакше: його дія викликала зміну складоподілу, що зумовило появу не нових сполучень двох самостійних приголосних [ts], [dm], [ps], [pt], [pn], [bn], [ss], [kt], [kn], а нових злитих звукосполучень, у яких початкова губна, зубна й задньоязикова артикуляція не була самостійною. У таких злитих з артикуляційного погляду звукосполученнях потім утратився їх початковий елемент [98]. Подібний шлях спрощення у групах приголосних, звичайно, цілком імовірний, проте аргументація цієї гіпотези недостатньо переконлива. Думається, неправомірно, по-перше, переносити закономірності, виявлені в сполученнях звуків однієї артикуляційної характеристики (проривний +

---

[98] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 188.

плавний), на звукосполучення інших вимовних типів (проривний + проривний, проривний + фрикативний шумний і т. д.), по-друге, ототожнювати характер артикуляції звукових сполучень у віддалених одна від одної епохах.

Спрощення в групах приголосних [dl], [tl] відбулося, певно, не пізніше VI ст. н. е. На такий висновок наштовхує вірменський рукопис VII ст. «Опис хозарської трапези», в якому запозичене з східнослов'янської мови слово *сало* написане без приголосного [d] [99]. Найдостовірніше, що цей процес відбувався в період розпаду спільнослов'янської мовної єдності, але ще в той час, коли між східними і південними слов'янськими діалектами вона повністю не втратилася, коли в цих діалектах ще виявлялися окремі спільні фонетичні закономірності. Процес спрощення в групах [dl], [tl] не втратив своєї сили й на ранньому етапі історії східнослов'янської мови, про що свідчать запозичення слів з інших мов. Так, старонімецьке власне ім'я Gutleib (суч. Gotlib), що зайшло в той час до неї, на східнослов'янському грунті, втративши [t] у сполученні [tl], змінилося в *Гълѣбъ,* а далі в *Глѣбъ* (суч. укр. *Гліб,* рос. *Глеб*). Проте в давньоруській мові в час занепаду зредукованих (XI—XII ст.) цей процес уже перестав діяти, тому в нових звукосполученнях [dl], [tl], що виникли з [dьl], [tьl], будь-якого спрощення не відбувалося (*седло, метла, свѣтло* ← *седьло, метьла, свѣтьло,* укр. *сідло, мітла, світло*). Не спрощувались [dl], [tl] і в пізніших іншомовних запозиченнях: *заядлий* (п. zajadły), *титло.*

§ 38. Перебудова фонологічної системи. Спільнослов'янська мова за час свого існування зазнала значних звукових змін, що зумовили перебудову її фонологічної системи. У складі вокалізму, замість двадцяти двох фонемних одиниць, витворилося одинадцять, а саме: /і/, /е/, /ě/, /ę/, /ь/, /а/, /о/, /ǫ/, /ъ/, /u/, /у/.

Фонема /і/ реалізувалась, звичайно, в звукові [і], що походить з [ī], успадкованого від індоєвропейського періоду; у позиції перед приголосним та в кінці слова звук [і], що виступав як реалізатор фонеми [і], розвинувся також з дифтонга [ei̯] як успадкованого з давньоіндоєвропейської мови, так і нового, що виник з [oi̯] після палаталізованих приголосних та [j]; після палатальних приголосних він міг походити з [ū], а в закінченнях окремих лексико-граматичних категорій слів і з [oi̯], [ai̯].

Фонема /е/ реалізувалась у звукові [е], що розвинувся з [ĕ], а в позиції після палатальних приголосних також з [ŏ], успадкованих від давньоіндоєвропейської мови.

Фонема /ě/ реалізувалась у звукові [ě], що розвинувся з давньоіндоєвропейських дифтонгів [oi̯], [ai̯] та голосного [ē]. Голосний [ě] зрідка виникав внаслідок збігу двох коротких [ĕ], які давали звук [ē], що подальше змінювався в [ě], напр., у слові něstь із ne jestь.

---

[99] Див.: *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка. М., 1954, с. 90—91.

Реалізатором фонеми /ę/ виступав звук [ę], що виник із звукосполучення [en] на кінці складу, та [ьn], [ъm], які походять з [i̯n, i̯m], що розвинулись з індоєвропейських сонантів [n̥] та [m̥].

Фонема /ь/ реалізувалась у звукові [ь], що виник з [ĭ], успадкованого від давньоіндоєвропейської мови.

Фонема /a/ реалізувалась у звукові [a], який походить з давньоіндоєвропейських [ā] та [ō], а після палатальних приголосних також з [ē].

Реалізатором фонеми /o/ виступав голосний [o], що розвинувся з давньоіндоєвропейських [ă] та [ŏ]. рім того, він походив з [ĕ] у звукосполученні [ĕu̯], що перед голосним непереднього ряду змінювалися на [ov]. За таких умов [ĕ] лабіалізувався й переходив в [o]: *nĕu̯ъ → novъ — ст.-сл. новъ, укр. *новий,* гр. νέος, нім. neu, перед голосними переднього ряду звук [ĕ] в цьому звукосполученні змінився в [e]: nevěsta (корінь той, що й у слові novъ), devętь.

Фонема /ǫ/ реалізувалася у звукові [ǫ], що розвинувся з [on], а також з [ъm], який виник з [ŭm] (← m̥), та з [ăn], [ăm] у закінченні.

Реалізатором фонеми /ъ/ був звук [ъ], що розвинувся з давньоіндоєвропейського [ŭ], а також [ŭ], який виник з [ŏ] у кінцевому звукосполученні [ŏn] (stolъ — зн. відм. одн.) та з [ū], що в позиції перед голосним розпався на два звуки — [ŭu̯], які далі змінилися на [ъv]: *mr̥kū → *mъ rky, але *mr̥kūē → *mъ rkъ ve.

Реалізатором фонеми /u/ виступав звук [u], що походив з давньоіндоєвропейського дифтонга [ou̯], а після палатальних голосних також [eu̯].

Фонема /y/ реалізувалась у звукові [y], що розвинувся з давньоіндоєвропейського [ū], а в окремих формах слів також з [ōn], [ōns]. Отже:

[i]←[ī], [ei̯], [oi̯], [ai̯], [ū];

[e]←[ĕ], [ŏ];
[ě]←[ē], [oi], [ai];
[ę]←[en], [ьn], [ьm].

[ь]←[ĭ];
[a]←[ā], [ō], [ē];
[o]←[ă], [ŏ], [ĕ];
[ǫ]←[on], [an], [am];
[ъ]←[ŭ], [ū];
[u]←[ou], [eu];
[y]←[ū], [ōn], [ōns].

Внаслідок усіх тих фонетичних змін, що відбулися в спільнослов'янському вокалізмі, сталося обмеження або й повна утрата деяких диференційних ознак фонемних одиниць. Так, зовсім утратилась така диференційна ознака вокальних фонем, як дифтонгічність — недифтонгічність, оскільки в системі реалізаторів фонем зникли дифтонгічні звуки. Обмежилась у цій функції роль такої диференційної ознаки, як часокількість, інакше кажучи, відбулося

часокількісне вирівнювання спільнослов'янського вокалізму у зв'язку із утратою в ньому довгих фонем /ā/, /ō/, /ū/, /ē/. Зате виникла нова диференційна ознака голосних фонем, їх назальність — неназальність, за якою /ę/, /ǫ/ протиставлялися всім іншим фонемам у системі спільнослов'янського вокалізму пізнішої доби і в першу чергу фонемам /e/ та /o/, від яких вони відрізнялись лише цією ознакою.

До складу пізнього спільнослов'янського консонантизму належали такі фонеми, успадковані від раннього періоду розвитку спільнослов'янської мови: /b/, /p/, /m/, /v/, /d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /r/, /l/, /j/, /g/, /k/, /x/. Крім того, в ній внаслідок фонетичних змін, що в різний час відбувалися вже на спільнослов'янському грунті, з'явилися нові, м'які фонеми: /ž'/, /č'/, /š'/, /n'/, /r'/, /l'/, /z'/, /s'/, /c'/.

Серед приголосних фонем деякі з них були властиві не всьому спільнослов'янському мовному обширу, а тільки окремим його діалектним ареалам. Так, фонема /dž'/ виступала в частині говорів східної діалектної групи, /žd'/, /š't'/ — південної, /dz'/ — західної.

Виникнення м'яких фонем викликало найважливіші перетворення в системі спільнослов'янського консонантизму. Насамперед з цим пов'язаний той факт, що палатальність-непалатальність стала в ній диференційною ознакою для розрізнення фонемних одиниць. А це спричинилося не лише до розширення сфери протиставлень фонем у складі консонантизму, а й до зміни в спільнослов'янській фонологічній системі характеру сполучуваності голосних і приголосних фонем. Голосні переднього ряду продовжували, звичайно, вживатися в ній, як і раніше, після твердих приголосних фонем, що реалізувалися в напівпалаталізованих звуках, але вони разом з тим стали функціонувати також і після м'яких приголосних фонем. М'які ж приголосні фонеми почали сполучатися не тільки з голосними переднього ряду, а й з окремими голосними фонемами непереднього ряду, а саме з /a/, /ǫ/, /u/.

Однією з суттєвих особливостей фонологічної системи спільнослов'янської мови стало й те, що приголосні фонеми могли займати місце в складі тільки перед голосними і зовсім не виступали в ньому після голосних, отже, не могли стояти в кінці складу.

§ 39. Чергування фонем. Під терміном «чергування фонем» розуміємо закономірні й постійні зміни однієї фонеми на інші в тій самій морфемі при словотворенні та словозміні, або формотворенні: *везти — возъ, возити — вожу; нога — нозѣ, нога — ножька; ковати — кую*. Всі чергування фонем зумовлені певними звуковими змінами і виникли як їх наслідок. Відомо, що ті самі звуки, якщо на певному етапі історії мови відбувається процес їх зміни, в одних умовах можуть підпадати цим змінам, а в інших зберігаються, напр. [g], [k], [x] у позиції перед голосними переднього ряду в час першої їх палаталізації змінились на [dž'], [č'], [š'], а перед непередніми — збереглися, що зумовило виникнення чергувань [g] — [dž'], [k] — [č'] і [x'] — [š']. Але ті самі звуки в неоднакових фонетичних умо-

вах можуть і по-різному видозмінюватись, що теж викликає відповідне чергування. Так, дифтонг з другим компонентом [u̯] у позиції перед голосним розкладався на два самостійні звуки з перетворенням [u̯] у [v], а перед приголосними — змінився в [u]: *kou̯ati → kovati, *kou̯jŏn → kujǫ.

У процесі історичного розвитку звукові чергування переростають у фонологічні, або фонемні, тобто набувають нового функціонального значення. Новий звук, що розвивався внаслідок певних фонетичних закономірностей, спершу виникав звичайно як позиційний варіант тієї самої фонеми, але в системі мови він став потім виконувати свою власну функцію — словотворчу або формотворчу, трансформувавшись таким чином у нову самостійну фонему, а саме чергування звуків набуло нового якісного значення й переросло в чергування фонем.

Звукові зміни, що відбулися в спільнослов'янській мові на всіх етапах її історії, зумовили виникнення цілого ряду фонемних чергувань як у системі вокалізму, так і в системі консонантизму. Деякі чергування спільнослов'янська мова успадкувала й зберегла ще від індоєвропейської мовної спільності.

§ 40. Чергування голосних фонем. Системі вокалізму спільнослов'янської мови в останній період її існування були властиві такі чергування голосних фонем:

1. /e/ — /o/: nesti — nositi — noš'ǫ. Це чергування належить до дуже давніх, воно успадковане ще від спільноіндоєвропейської доби. Його наслідки відомі не тільки сучасним слов'янським мовам, а й деяким іншим індоєвропейським, наприклад, укр. *нести — носити*, рос. *нести — носить*, блг. *несá — нося*, п. nieść — nosić, ч. nésti — nositi, лит. nèšti — našta; гр. πλέκω (плету) — πλοκή (плетіння). Причини і фонетичні умови, внаслідок яких виникло на спільноіндоєвропейському грунті чергування /e/ — /o/, досі задовільно ще не з'ясовані. Найбільш вірогідним є припущення, що це чергування пов'язане з акцентними умовами: голосний [e] зберігся в наголошеній позиції, а [o] — в ненаголошеній. Сліди залежності зміни [e] на [o] від акцентних умов простежуються в латинській та грецькій мовах: лат. térra (земля, країна) — éxtorris (вигнаний), гр. πατέρες (батьки — наз. відм. мн.) — εὐπάτορες (знатні), νέμω (пасу) — νομεύς (пастух), φρένες (серце, розум — наз. відм. мн.) — ἄφρονως (безумство) [100]. Однак, хоч виникнення чергування [e], [o] викликане, ймовірно, акцентними причинами, воно ще на спільнослов'янському грунті стало засобом диференціації словотвірних категорій та граматичних значень. Так, первинна дієслівна основа творилася з /e/, а похідна — дієслівна чи іменна —

[100] Є спроби пов'язати виникнення слов'янського чергування голосних [e] — [o] — [a] з індоєвропейськими ларингальними, які стояли перед голосними й визначали їх якість — тембр та тип наголошування. Див.: *Иллич-Свитыч В. М.* О некоторых рефлексах индоевропейских «ларингальных» в праславянском.— Вопр. языкознания, 1959, № 2, с. 3—14.

з /o/: bresti — broditi, brodъ; vezti — voziti, vozъ. Фонеми /e/ — /o/ чергувалися також у дієслівних та іменних суфіксах: *vezom (→*vezǫ) — *vezeši; *drougos (наз. відм. одн.) — *drouže (кл. ф.), укр. *друг — друже*.

На ступені пізнішої редукції короткі [ĕ], [ŏ] в дієслівних формах могли змінюватися на [ь], [ъ], що зумовлювало поширення ряду голосних, які чергуються в тій самій морфемі: bereši — *bьrati — sъborъ; derti — dьrati — zadorъ, tekti — tьci (нак. сп.) — tokъ; ženeši — goniti — gъnati. Зрідка редукція коротких [ŏ], [ĕ] поширювалась і на деякі слова інших лексико-граматичних категорій, напр.: kъgda, tъgda (пор. ст.-сл. къгда, тъгда поряд з *когда, тогда)*, vьčera (пор. večerъ).

2. /e/ — /ě/: plesti — -plětati (zaplětati, priplětati), letěti — lětati. Якісне чергування /e/ — /ě/ розвинулося на основі давньоіндоєвропейського часокількісного чергування [ĕ] — [ē]. На спільнослов'янському грунті голосний [ĕ] змінився в [e] нормальної довготи, а [ē] — в [ě].

3. /o/ — /a/: bosti (← bodti) — badati, vъložiti — vьlagati, stojati — stati. Слов'янське чергування [o] — [a] є наслідком давнішого часокількісного чергування голосних [ŏ] — [ō] та [ă] — [ā]; голосний [o] розвинувся з [ŏ] і [ă], а [a] — з [ō] та [ā].

4. /i/ — /ь/: *linǫti (← *lĭnontī) — lьnǫti (← *lĭnontī), ст.-сл. *линѫти — льнѫти*, *-zidati (←*žīdatī) — *žьdati (←*žĭdatī). Основою цього чергування було часокількісне чергування голосних [ī] — [ĭ] давнішого періоду, яке змінилося на якісне внаслідок розвитку [ī] в [i], а [ĭ] в [ь].

5. /y/ — /ъ/: dyxati — dъxnǫti. Розвинулося це чергування також на основі давнішого часокількісного [ū] — [ŭ] внаслідок зміни на слов'янському грунті [ū] в [y], а [ŭ] в [ъ].

6. /i/ — /ěj/; /i/ — /ъj/: sito — sějati; biti — bъjǫ. Це чергування розвинулось внаслідок монофтонгізації дифтонга [ei̯], до складу якого міг входити як довгий, так і короткий [e]. У позиції перед приголосним дифтонг [ei̯] змінився на [i], звідки *sēi̯to → sito, *bĕi̯ti — biti, а в позиції перед голосним розпався на два самостійні звуки, але перед тим голосний [ĕ] під асимілятивним впливом наступного [i̯] змінився в [ĭ], що далі, як відомо, редукується в [ь], отже: *sēi̯ēti → sějati, *bĕi̯on → bii̯on → *bьjǫ.

7. /ě/ — /aj/; /ě/ — /oj/: cěna — kajati, věnъkъ — -voj- (укр. *розвої*). Перехід дифтонгів [ai̯], [oi̯] перед приголосним в [ě] і розклад їх на два окремих звуки — [a] і [j], [o] і [j] — у позиції перед голосним відклались у спільнослов'янській мові як чергування [ě] — [aj], [ě] — [oj].

Оскільки давньоіндоєвропейські голосні [e] — [o] чергувалися і в дифтонгу, другим компонентом якого був [i̯], то слов'янські рефлекси такого чергування — [ei̯] — [oi̯] — могли поєднуватись в одній морфемі: gniti (← *gnĕi̯ti) — gněvъ (← *gnoi̯v-) — gnojь (← *gnoi̯i-); biti (← *bĕi̯ti) — bъjǫ — bojь (← *boi̯-); viti (← *vĕi̯-

ti) — vьją — věnъkъ (← *voi̯n-) — voji- ← (voi̯-). Отже, ряд голосних, що вступали у відношення фонемного чергування, таким чином, розширювався: /i/ — /ě/ — /oj/, /i/ — /ьj/ — /oj/, /i/ — /ьj/ — /ě/ — /oj/.

8. /ě/ — /a/: sěsti (← *sēdti), sěděti — saditi, rězati — raziti, lězti — laziti. Це якісне чергування розвинулось у спільнослов'янській мові на основі давнішого часокількісного [ē] — [ō], внаслідок зміни [ē] в [ě], а [ō] — в [a].

9. /u/ — /ov/, /u/, — /av/: kują — kovati (пор. укр. *коваль*), *sują — sovati; truti (*годувати,* пор. укр. *отрута)* — trava (пор. рос. *отрава, отравить*). Виникнення цього чергування зумовлено зміною дифтонгів [ou̯], [au̯] на [u] в позиції перед приголосним і розпадом їх на два окремі звуки [o] + [v] та [a] + [v] у позиції перед голосним. Оскільки дифтонг [ou] після палатальних приголосних розвинувся в [eu̯], то в процесі монофтонгізації дифтонгів виникло також чергування [u] — [ev]: *kl'ują — kl'evati. На ступені редукції [ov], [ev] переходять в [ъv], [ьv], а на ступені подовження [ъv] змінюється в [yv], внаслідок чого утворюється чергування /ov/ — /ъv/ — /yv/ — /ev/ — /ьv/; rovъ — rъvati — ryti, zovъ — zъvati — prizyvati, plevati, plьvati.

10. /ę/ — /ą/: *tręsti —*trąsiti, *trąsъ; *zvękati —*zvąkъ; *zapręgati —*sąprągъ, *gręznąti —*grąziti. Чергування цього типу відбиває в спільнослов'янській мові давніше чергування [e] — [o] у сполученні з носовим приголосним перед іншим приголосним: *trensti → *tręsti, *tronsiti → trąsiti.

11. /ę/ — /en/, /ьn/, /ьm/: *zvękati — zveněti, -čę- — -čьn- (ст.-сл. начѧло — начьнѫ); pamętь — mьněti, žęti — žьną, žęti — žьmą. Розвинулось це чергування внаслідок того, що сполучення голосного переднього ряду з носовим [n], [m] перед приголосним змінилося в [ę], а перед голосним збереглося.

12. /ą/ — /on/, /ъm/: *zvąkъ — zvonъ, dąti — dъmą.

Основа цього чергування та сама, що й попереднього; відмінність його полягає лише в тому, що в сполучення з носовим приголосним вступав голосний непереднього ряду.

У кількох словах відбувалося чергування носового голосного з неносовим, а саме: *legti — lęgą, sěsti — sędą. Воно виникло внаслідок інфіксації, тобто вставки в кореневу морфему афікса, в даному випадку **-n-**: *sēdon → *sēndon → *sędą.

41. Чергування приголосних. У системі консонантизму спільнослов'янської мови пізнішого періоду її розвитку відбувались такі чергування фонем:

1. Зумовлені палаталізацією задньоязикових /g/, /k/, /x/:

а) першою їх палаталізацією — /g/ — /ž'/, /k/ — /č'/, /x/ — /š'/: noga — nožьka, gъnati — ž'eną, lъgati — lъž'eši, mъnogъ — mъnož'iti, god-—žьd- (пор. укр. *година — ждати);* rěka — rěč'ьka, kosa — č'esati, konьcь — nač'ęlo, pokoj — poč'iti; straxъ — straš'ьno, suxъ — suš'iti, grěxъ — grěš'iti, xodъ — š'ьd-, pьxati — pьš'eno;

б) другою палаталізацією: /g/ — /z/, /k/ — /c/, /x/ — /s/: duga — duzě, drugъ — druzi, mъnogъ — mъnozě, rǫka — rǫcě, otrokъ — otroci, straxъ — strasě, strasi, grěxъ — grěsě, grěsi;

в) третьою палаталізацією: /g/ — /z'/, /k/ — /c'/; lьgota — polьz'a, dьrgati — dьrz'ati, kъnęgini — kъnęz'ь, věnъkъ — věnьc'ь, likъ — lic'e.

2. Зумовлені впливом звука [j] на попередній приголосний:

а) /g/ — /ž'/, /k/ — /č'/, /x/ — /š'/: lъgati — lъž'a, plakati — plač'ǫ, suxъ — suš'a;

б) /z/ — /ž'/, /s/ — /š'/: mazati — maž'ǫ, laziti — laž'ǫ, kositi — koš'ǫ, nositi — noš'ǫ, noš'a.

в) у східних говорах — /d/ — /ž'/ і /dž'/, у південних /žd/, /ђ/, /j/, у західних — /dz/, /z/; у східних говорах — /t/ — /č'/, у південних — /št/, /ћ/, /č/, західних — /c/: saditi — saž'ǫ (і sadž'ǫ), saž'a, xoditi — xož'ǫ (і xodž'ǫ), světiti — svěč'ǫ, svěč'a, letěti — leč'ǫ;

г) /zg/ — /ž'ž'/, /zd/ — /žž'/ і /ždž/; /sk/, /st/ — /šč/: *vizgъ — viž'ž'ǫ, ězditi — ěž'ž'ǫ (і ěž'dž'ǫ), *piskъ — piš'č'ǫ, pustiti — puš'č'ǫ;

д) /r/ — /r'/, /l/ — /l'/, /n/ — /n'/: orati — or'ǫ (ст.-сл. орѭ), xvala — xval'ǫ, žena — žen'ǫ;

е) /b/ — /bl'/, /p/ — /pl'/, /v/ — /vl'/, /m/ — /ml'/: l'ubiti — l'ubl'ǫ (ст.-сл. *люблѭ*), sъpati — sъpl'ǫ, loviti — lovl'ǫ, lovl'a, lomiti — loml'ǫ, zemьnъ — zeml'a;

3. /g/ — /č/, /k/ — /č/, викликані зміною /gt/, /kt/ на /č/ у позиції перед голосними переднього ряду /i/ та /ь/: mogъ — moči (інф.), rekъ — reči (інф.), rečь (імен.);

4. /d/ — /s/, /t/ — /s/, що є наслідком зміни /dt/, /tt/ в /st/ під впливом закону відкритого складу: *vedǫ — vesti, brodъ — bresti, pletǫ — plesti, metǫ — mesti.

5. Проривні приголосні — /ø/, /v/ — /ø/, що виникли внаслідок спрощення в групах приголосних під впливом закону відкритого складу: gibelь — *ginǫti, sъpati — sъnъ, blьskъ — blьsnǫti, plьskъ — plьsnǫti, kydati — kynǫti, vědati — věmь, ěda, obědъ — ěmь, plodъ — plemę; otvětъ — obětъ; vozъ — obozъ.

Чергування, викликані різними фонетичними умовами, можуть поєднуватись у тій самій морфемі і становити ширший ряд фонемних відповідностей, наприклад, чергування задньоязикових приголосних з шиплячими і зубними, зумовлене їх першою і другою палаталізацією: /g/ — /ž'/ — /z'/, /k/ — /č'/ — /c'/, /x/ — /š'/ — /s'/: noga — nožьka — nože, reka — rěčьka — rěcě, duxъ — duše — dusi. Приголосний [d] у тих самих морфемах може чергуватись з [s] і з [ž'], як-от у словах voditi — vesti — vož'ǫ (і vodž'ǫ); brodъ — broditi — bresti — brož'ǫ. Отже, чергування /d/ — /s/ — /ž'/, викликані різними фонетичними умовами, теж поєднуються в один ряд звукових відповідностей і т. д.

Чергування голосних і приголосних, що виникли в процесі розвитку спільнослов'янської фонетичної системи, були, природно, успадковані давньоруською мовою. Але тоді, коли на спільносло-

в'янському грунті виникли діалектні відмінності в еволюції якогось фонетичного явища, давньоруська мова засвоїла ті його рефлекси, які відклалися в східному діалекті спільнослов'янської мови.

§ 42. Фонетична система східнослов'янської мови раннього періоду (VI—VII ст.). Голосні, їх характеристика. Фонетична система спільнослов'янської мови за час її існування зазнала, як це випливає з попереднього викладу, помітних змін, кількісних і якісних перетворень. Тому східнослов'янський вокалізм і консонантизм раннього періоду, сформувавшись на основі спільнослов'янського, характеризувався значними відмінностями в порівнянні з тією системою вокалізму й консонантизму, яку успадкувала спільнослов'янська мова від давньоіндоевропейської.

У складі східнослов'янського вокалізму раннього періоду (VI—VII ст.) нараховувалося одинадцять фонем, а саме: /i/, /e/, /ę/, /ь/, /ě/, /a/, /o/, /ǫ/, /u/, /y/, /ъ/. Всі вони успадковані від спільнослов'янської доби.

Дві голосних фонеми — /ь/ і /ъ/ — реалізувались у звуках надкоротких, зредукованих, або неповного творення, фонема /ě/ — у довгому, а решта — у відповідних звуках нормальної довготи. Фонеми /ę/ і /ǫ/ були носові, або назальовані, а всі інші — неносові, або неназальовані, ротові.

За положенням язика в горизонтальному напрямі при артикуляції звуків східнослов'янські голосні того часу поділялись на передні й непередні. До передніх належали — /i/, /e/, /ě/, /ь/, /ę/, до непередніх — /a/, /o/, /ǫ/, /ъ/, /u/, /y/. За ступенем наближення спинки язика до піднебіння вони поділялися на голосні високого, середнього і низького піднятгя. До голосних високого піднятгя належали — /i/, /u/, /y/, середнього — /e/, /ę/, /ь/, /ě/, /o/, /ъ/, /ǫ/, до низького — /a/. Проте від цієї класифікації були й деякі відхилення. Так, голосні /ě/, /ь/ і /ъ/ творилися як трохи вищі від інших голосних середнього піднятгя, їх можна назвати звуками середньо-високого піднятгя. Класифікацію голосних раннього східнослов'янського періоду схематично можна подати в такій таблиці:

Таблиця 1

Ступінь творення	Сфера творення: передня	Сфера творення: непередня
Високий	/i/	/y/, /u/
	/ě/, /ь/	/ъ/
Середній	/e/, /ę/	/o/, /ǫ/
Низький		/a/

За властивими голосним фонемам диференційними ознаками (часокількість, назальність — неназальність, характер артикуляції) кожна з них протиставлялася в системі вокалізму всім іншим десяти фонемам, наприклад:

/i/ — /ě/ /ě/ — /i/ /ь/ — /i/
/i/ — /ь/ /ě/ — /ь/ /ь/ — /ě/
/i/ — /e/ /ě/ — /e/ /ь/ — /e/
/i/ — /ę/ /ě/ — /ę/ /ь/ — /ę/
/i/ — /y/ /ě/ — /y/ /ь/ — /y/
/i/ — /u/ /ě/ — /u/ /ь/ — /u/

/і/ — /ъ/	/ě/ — /ъ/	/ь/ — /ъ/
/і/ — /о/	/ě/ — /о/	/ь/ — /о/
/і/ — /ǫ/	/ě/ — /ǫ/	/ь/ — /ǫ/
/і/ — /а/	/ě/ — /а/	/ь/ — /а/ і т. д.

Артикуляція голосних звуків, у яких реалізувались відповідні фонеми, характеризувалася такими властивостями.

Голосний [і] був вузьким, закритим звуком переднього ряду високого підняття, нелабіалізованим, як і в сучасних східнослов'янських мовах. Крім [і], успадкованого від спільнослов'янської мови, на початку деяких східнослов'янських слів виник звук [і] із звукосполучення [jь], в якому зредукований [ь] розвинувся з [ĭ] на спільнослов'янському грунті, а [j] виник як протеза: igla (← *jьgla), imǫ (← *jьmǫ).

Голосний [е] артикулювався як відкритий звук переднього ряду середнього підняття, нелабіалізований.

Звук [ě] — голосний переднього ряду, дещо вище середнього підняття, нелабіалізований; при його артикуляції ступінь підняття спинки язика до піднебіння вищий, ніж при артикуляції [е], і нижчий, ніж при артикуляції [і]; за цією ознакою голосний [ě] містився між [е] та [і], підтвердженням чого є його подальша рефлексація в сучасних східнослов'янських мовах та їх говорах як [е], [і] та [i͡e].

Звук [ę] — голосний переднього ряду середнього піднесення, нелабіалізований, вимовлявся з сильним носовим призвуком.

Голосний [ь] — звук переднього ряду, дещо вище середнього підняття, дуже короткий, або голосний неповного творення.

Як можна припустити на підставі фонетичних відповідностей у словах, запозичених з мови східних слов'ян до мов фінської групи, зредукований [ь] у ранній період історії східнослов'янської мови вимовлявся десь близько до короткого [ĭ], напр.: ст.-сл. *лъжька,* д.-р. *лъжка* — суомі lusikka, карельс. luzikka, ест. lusikas; ст.-сл. *крьстъ,* д.-р. *крьстѣ* — суомі risti, ест. rist; *poltьno, д.-р. *полотьно* — суомі palttina та ін. Але пізніші рефлекси цього звука свідчать про розвиток у його артикуляції нахилу до короткого [е].

Зредукований [ь] у позиції перед [j], зазнаючи асиміляційного впливу останнього, змінювався на звук високого підняття й вимовлявся як напружений голосний, наближаючись до [і], хоч при цьому не втрачав характеру надкороткого (зредукованого) звука: žitьje, bьjǫ.

Звук [а] артикулювався як голосний непереднього ряду низького підняття, нелабіалізований. Після палатальних приголосних він дещо просувався вперед, у напрямі до [ä], який виступав як позиційний варіант фонеми /а/.

Звук [о] — відкритий голосний непереднього ряду середнього підняття, лабіалізований.

Крім [о] відкритого, у східнослов'янських діалектах вживався також закритий, напружений голосний [ô], звук високо-середнього підняття, успадкований від спільнослов'янського періоду. Він виникав у складах з висхідною інтонацією і виступав як позиційний

варіант фонеми /о/. У процесі перебудови давньої слов'янської інтонаційної системи цей голосний на східнослов'янському грунті занепав, ще до XII ст., в південно-західних говорах і значно пізніше в північних, зокрема в новгородських [101]. Він витіснився голосним [о] відкритим, ненапруженим.

Голосний [ǫ] — звук непереднього ряду середнього підняття, лабіалізований, вимовлявся з сильним носовим призвуком.

Звук [у] — голосний непереднього ряду високого підняття, нелабіалізований. За місцем артикуляції [у] був трохи передніший у порівнянні з іншими голосними непереднього ряду, тобто наближався до голосного середнього ряду, особливо в південних говорах східнослов'янської мови. Щодо характеру артикуляції східнослов'янського [у] теж висловлювались різні погляди. О. О. Шахматов вважав його голосним середнього ряду, нелабіалізованим [102], а Є. К. Тимченко, посилаючись на окремі українські закарпатські говори, які знають лабіалізовані відповідники до давнього східнослов'янського [у], припускав, що лабіалізацію, властиву йому в спільнослов'янський період, цей звук втрачав у східнослов'янських діалектах неодночасно й у деяких з них її зберіг до нашого часу [103]. Проте більшість сучасних вчених схиляються до того, що східнослов'янський звук [у] був голосним нелабіалізованим і не середнього, а заднього ряду [104].

Звук [u] — голосний непереднього ряду високого підняття, лабіалізований. Після палатальних приголосних вимовлявся з деяким просуненням вперед у порівнянні з його позицією після твердих, тобто як [ü]. Ранні пам'ятки східнослов'янської писемності передавали такий [ü] літерою ю: *душю* (Ізб. 1076, 165), *чюти* (243) — [duš'ü], [č'üt'i]. Голосний [ü] становив позиційний варіант тієї самої фонеми /u/.

Звук [ъ] — голосний непереднього ряду, трохи вище середнього підняття, лабіалізований. Вимовлявся [ъ] на ранному етапі розвитку східнослов'янських діалектів як надкороткий голосний, близький за акустичними властивостями до короткого [ŭ], про що свідчать запозичення східнослов'янських слів до мов неіндоєвропейської системи, напр.: tъrgъ, д.-р. *търгъ* — ест. turg. Однак поступово [ъ] набував у вимові відтінку, що зближував його з коротким голосним [о], на що вказують пізніші його рефлекси.

У позиції перед [j] зредукований [ъ] внаслідок регресивної асиміляції набував трохи вищого підняття й ставав голосним напруженим, наближаючись за характером артикуляції до короткого [ў], хоч зберігався як звук ультракороткий: гъjǫ, поvъj.

---

[101] Див.: *Колесов В. В.* Ô (о закрытое) в древненовгородском говоре.— Исследования по грамматике рус. яз., т. 3. Учен. зап. Ленингр. ун-та, № 302, 1962.

[102] Див.: *Шахматов А. А.* Курс истории русского языка, ч. 2, с. 52; *його ж.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 4.

[103] Див.: *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика. К., 1927, с. 129.

[104] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 47; *Иванов В. В.* Историческая фонология русского языка. М., 1968, с. 59 та ін.

Щодо місця в слові й сполучуваності з приголосними східнослов'янським голосним властиві такі особливості: голосний [і] вживався на початку слова і після всіх напівпалатальних і палатальних приголосних: imǫ, biti, žiti, sinь; [е] на початку слова не вживався, але міг стояти після всіх напівпалатальних і палатальних приголосних: jesi, bereši, žena, devętь; [ě] вживався після всіх напівпалатальних приголосних: bělъ, dědъ, lěto, sěrъ; [ę] міг стояти після будь-якого напівпалатального приголосного та [j]: pętь, męso, językъ; [ь] уживався після палатальних та напівпалатальних приголосних: рьnь, tьma, novъjь; голосний заднього ряду [а] вимовлявся після всіх приголосних як велярних, так і палатальних: dati, mati, moja, mъlčati; [о] міг бути на початку слова і після приголосних, крім палатальних: ognь, slovo, dobrъ; [ǫ] вживався на початку слова та після всіх твердих приголосних і [j]: ǫtroba, dǫbъ, stojǫ, rǫkǫ; у такій позиції вимовлявся й голосний [у], але не міг стояти на початку слова і після [j]: dymъ, kyslъ, xytrъ; звук [u] міг стояти на початку слова і після будь-якого приголосного: učiti, uxo, gubiti, duxъ, pol'u, junъ; зредукований [ъ] уживався тільки після твердих приголосних: lъbъ, sъto, gъnati.

§ 43. Приголосні фонеми, їх характеристика. Система приголосних фонем східнослов'янської мови раннього періоду, успадкована від спільнослов'янської доби, складалася з таких одиниць: /b/, /p/, /v/, /m/, /d/, /t/, /z/, /z'/, /c'/, /s/, /s'/, /n/, /n'/, /r/, /r'/, /l/, /l'/, /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/, /j/, /g/, /k/, /x/.

За місцем творення вони розподілялись на:
1. губні — /b/, /p/, /v/, /m/;
2. передньоязикові:
а) зубні — /d/, /t/, /z/, /s/, /z'/, /c'/, /s'/;
б) піднебінно-зубні — /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/;
в) носові — /n/, /n'/;
г) плавні — /l/, /r/, /l'/, /r'/;
3. середньоязикові — /j/;
4. задньоязикові — /g/, /k/, /x/.

За диференційною ознакою сонорності, дзвінкості й глухості ці фонеми спільносхіднослов'янської мови поділялись на такі групи:
а) сонорні — /r/, /r'/, /l/, /l'/, /n/, /n'/, /m/, /v/, /j/;
б) дзвінкі — /b/, /d/, /z/, /z'/, /ž'/, /dž'/, /g/;
в) глухі — /p/, /t/, /s/, /s'/, /c'/, /č'/, /š'/, /k/, /x/.

Дзвінкі й глухі, що об'єднуються в одну групу шумних, вступили в такі корелятивні відношення: /b/ — /p/, /d/ — /t/, /z/ — /s/, /z'/ — /s'/, /ž'/ — /š'/, /dž'/ — /č'/, /g/ — /k/. Поза такою кореляцією перебували фонеми /v/, /c'/, /x/, /j/.

За способом творення східнослов'янські приголосні фонеми того часу можна згрупувати так:
а) проривні — /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/;
б) фрикативні, або щілинні — /v/, /z/, /z'/, /s/, /s'/, /ž'/, /š'/, /x/, /j/.
в) африкати, або проривно-щілинні — /dž'/, /č'/, /c'/;

г) проривно-прохідні — /m/, /n/, /n'/, /r/, /r'/, /l/, /l'/.

Губні фонеми, а також передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву у відповідних непалатальних звуках, могли в позиції перед голосними переднього ряду реалізуватися також у напівпалаталізованих приголосних, що становили їх позиційні варіанти: /b'/, /p'/, /v'/, /m'/, /d'/, /t'/, /z'/, /s'/, /r'/, /l'/, /n'/: [byt'i] — [b'it'i], [pojǫ] — [p'ět'i], [vozъ] — [v'ezǫ], [moglъ] — [m'ěsto], [dat'i] — [d'ělo], [ty] — [t'ělo], [zǫbъ] — [z'ęt'ь], [sadъ] — [s'ěno], [rǫka] — [r'ędъ], [lov'it'i] — [l'ěvъ], [nos'it'i] — [n'est'i].

Задньоязикові фонеми /g/, /k/, /x/ перед голосними переднього ряду зовсім не вживалися і послідовно реалізувалися лише у відповідних твердих приголосних звуках. М'які фонеми /z'/, /c'/, /s'/, /r'/, /l'/, /n'/, /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/ і /j/ звичайно реалізувалися в палатальних приголосних звуках.

Артикуляція губних звуків [b], [p], [m] у східнослов'янській мові того часу, очевидно, не відрізнялася від їх артикуляції в сучасних східнослов'янських мовах.

Питання про артикуляцію східнослов'янського [v] ранньої доби в лінгвістичній науці ще не знайшло єдиного розв'язання. Одні вчені (О. О. Шахматов, В. В. Іванов) вважають його губно-зубним приголосним [105]. Інші ж дослідники додержуються погляду, що він був звуком губно-губним (білабіальним), тобто вимовлявся як [w], принаймні в значній частині давніх східнослов'янських говорів [106]. Цей погляд грунтується на тому, що в українській та білоруській мовах приголосний [w] перед іншими приголосними та на кінці слова змінювався в нескладовий [u̯]: укр. *вчора* [u̯čora], *вдова* [u̯dowa], *мов* [mou̯] — род. відм. мн.; блр. *дзеўка, дзедаў*. Відома подібна зміна й багатьом сучасним російським говорам. Другим аргументом на користь губно-губної артикуляції звука [w] є те, що він ще в давньоруській мові досить вільно виступав у функції протетичного приголосного перед лабіалізованим голосним, зокрема перед [o], що свідчиться пам'ятками східнослов'янської писемності: *воко* (Жит. Сим. Столп. XIII ст., Ср. I, 288), *в Ордѣ* (ЛЛ 1377, 474), *в Ворду* (475), *Вольги, градъ Вользинъ* (60), А половци *восе* лежать за полъ дне̃ (ЛІ, 654), *восмь* (Новг. купч. XIV—XV, Ср. I, 306), мѣчь *вострь* (ПА 1307, 125 зв.), *вовцахъ* (277 зв.), Ємше за *вужа* везоша (ЛІ, XV, 172), *в вустѣхъ* (ПВЛ, 69).

Зрідка виступав звук [w] у позиції перед лабіалізованим також і в функції епентетичного приголосного: *тивунъ* (ПР, 1282, 123).

Свідченням губно-губної артикуляції приголосного [w] у південно-західних говорах давньоруської мови може бути також і те, що в сучасній українській та білоруській мовах він вимовляється звичайно як білабіальний приголосний. Отже, східнослов'янська

---

105 Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 40; *Иванов В. В.* Историческая фонология русского языка, с. 124.

106 Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 299; *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 53.

фонема /v/ реалізувалась неоднаково, в одних діалектах — у губно-зубному звукові [v], а в інших — у губно-губному [w].

Передньоязикові приголосні [d], [t], [z], [s], [z'], [s'], [c'] артикулювалися, певно, так, як і в сучасних східнослов'янських мовах.

Приголосні [ž'], [dž'], [č'], [š'] східнослов'янські діалекти успадкували від спільнослов'янської мови лише як звуки палатальні. Африката [dž'], як можна зробити висновок на підставі її вживання в сучасних східнослов'янських мовах, була властива не всім східнослов'янським діалектам, а тільки південно-західним, на основі яких сформувались мови білоруська та українська.

Артикуляція носового сонорного [n] і [n'] також нічим не відрізнялася від її сучасної артикуляції у східнослов'янських мовах. Вимова ж сонорних приголосних [r] та [l] на ранньому східнослов'янському грунті характеризувалася деякими особливостями, що залежали від походження й позиції цих звуків. Приголосний [r], що в спільнослов'янській мові походить з давньоіндоєвропейського [r], артикулювався перед голосними непереднього ряду як твердий нескладотворчий звук, тобто подібно до тієї артикуляції, що властива і сучасним східнослов'янським мовам: krъvь, пор. лат. cruor, лит. kraũjas, д.-інд. kravíṣ (сире м'ясо); rydati, пор. лит. raudà, д.-інд. rudáti. Перед голосними переднього ряду він виступав як нескладотворчий приголосний напівпалаталізований: tr'i — гр. τρία, лат. trēs, tria; kr'ivъ.

Сонорний [r] у сполученні [ъr], [ьr] між приголосними, тобто той, який історично утворився з давньоіндоєвропейського складотворчого [r], у східнослов'янських діалектах теж вимовлявся як приголосний складотворчий (r̥→ ŭr, ĭr → ъr, ьr → ъr̥, ьr̥): tъr̥gъ, zьr̥no, пор. с.-х. *тр̑г, зр̏но,* лит. žirnis. На початку складу, тобто перед голосним, приголосний [r] і після зредукованого вимовлявся як звук нескладотворчий: bьrati. Складотворча артикуляція властива була [r̥] також перед наступним приголосним у позиції після [o], [e]: *or̥bota, *dor̥ga, *ber̥za *(робота, дорога, береза)*.

Артикуляція сонорного [l] у ранніх східнослов'янських діалектах, як і [r], теж не була однорідною. Перед голосними непереднього ряду давній [l] вимовлявся як приголосний нескладотворчий; у порівнянні з сучасними східнослов'янськими мовами, очевидно, він був ближчий до середнього творення: loviti — лит. lãvyti, латиськ. lavît, нім. lauern (підстерігати). Перед голосними переднього ряду цей приголосний вимовлявся як звук напівпалаталізований: *jel'enь — лит. élnias, вірм. eln; bol'ii̯ — д.-інд. bálam; *l'ěto.

У звукосполученнях [ъl], [ьl] з [ŭl], [ĭl], що походять із складотворчого сонанта [l̥], як і в [ol], [el] у позиції перед приголосним [l] вимовлявся як звук складотворчий: *vъl̥na, пор. ч. vlna *(хвиля, шерсть)*, *žьl̥tъ — д.-р. *жьлтъ,* укр. *жовтий;* *kol̥ti *(колоти)* — лит. kálti, *mel̥ko *(молоко)*.

Артикуляція палатальних сонорних [r'] та [l'] була нескладотворчою: mor'e, pol'e, z'eml'a.

Середньоязиковий [j] — палатальний приголосний, за своєю артикуляцією він був близький до нескладового [i̯]. Функціонально ці звуки мало відрізнялися один від одного, але перший з них, тобто [j], артикулювався з трохи вищим підняттям спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого утворювалася щілина, через яку проходив струмінь видихуваного повітря, викликаючи тертя цього струменя об її стінки, що властиве для артикуляції всякого приголосного. Отже, [j] за артикуляційними властивостями був приголосним звуком, і цим він якісно відрізнявся від [i̯], як звука голосного, хоч така відмінність і не була дуже значною.

Задньоязикові [g], [k], [x] вимовлялися як приголосні непом'якшені і вживалися в позиції перед голосними непереднього ряду.

§ 44. Групи приголосних. Кожна мова характеризується певними особливостями в сполучуваності приголосних. Східнослов'янському консонантизмові, в якому відбилися всі ті перетворення, що відбулися на спільнослов'янському грунті, теж притаманні свої специфічні властивості поєднання приголосних між собою. На ранньому етапі його розвитку внаслідок діяння закону висхідної звучності приголосні могли стояти в складі лише перед голосним звуком. Склад міг творитися й з одного голосного, без приголосного (o-gnь), але такі склади не були поширені. Значно частіше склад включав один голосний звук і один приголосний (di-vo, vo-lъ, šь-vьcь) або кілька (два чи три) приголосних перед ним (svě-tъ, slu-xъ, grь-mě-ti, strě-la).

Однак в одному складі поєднувались не всі приголосні, а лише певні з них. Так, зовсім не могли сполучатися в ньому два проривних; ніколи не стояв у групі з двох приголосних на першому місці сонорний, а на другому — шумний. Найчастіше у групах з двох приголосних поєднувались такі звуки:

а) проривний з сонорним [r], [l], [n], а також із звуком [v]:

[b], [p], [d], [t], [g], [k] + [r]:
- bra-tъ, do-brъ
- pro-si-ti, ve-prь
- drъ-va, bъ-drъ
- tra-va, u-tro
- grě-xъ, i-gra-ti
- kri-ča-ti, mo-krъ

[b], [p], [g], [k] + [l]:
- bli-zъ-kъ
- plo-dъ
- glu-xъ, mь-gla
- klě-tь, te-klъ

[g], [k] + [n]:
- gni-ti, gně-vъ
- tъ-knǫ-ti

[d], [t], [g], [k] + [v]:
- dvь-rь, dvi-ga-ti
- tva-rъ, tvo-ri-ti
- gvo-zdь
- kva-sъ.

б) фрикативний з сонорним [r], [l], [n], [m] та із звуком [v]:

[x] + [r] xro-mъ, vi-xrь

[z], [s], [x] + [l]: že-zlъ; slo-vo, pa-slъ; xlě-bъ, drę-xlъ

[z], [s] + [n]: zna-ti, ži-znь; sno-pъ, pě-snь

[z], [s] + [m]: zmi-ja; smě-xъ, je-smь

[z], [s], [x] + [v]: zvě-rь, zvo-nъ; sve-kry, svę-tъ; xva-la.

в) дзвінкий фрикативний [z] з дзвінким проривним:

[z] + [d]: gně-zdo, zvě-zda; [g]: mo-zgъ.

г) глухий фрикативний [s] з глухим проривним:

[s] + [p]: spě-ti (д.-р. *спѣти*, укр. *спішити*), spi-čька (д.-р. *спичька*, укр. *палиця*). [t]: sta-ti, stě-na, mě-sto; [k]: i-ska-ti, blь-skъ, že-nь-skъ.

д) африката [c'] з фрикативним [v]:

cvě-tъ, cvě-sti.

е) губний з [l']:

[b], [p], [v], [m] + [l']: grebl'a, kapl'a, lovl'a, zeml'a

Сполучення проривного приголосного з носовим сонорним у східнослов'янській мові було обмежене, поширене значно рідше, ніж проривного з сонорним плавним та з [v]. Одиничними прикладами засвідчується в ній також сполучення африкати [c] з фрикативним [v] та двох сонорних — носового [m] і плавного [l]: ze-ml'a.

Групи з трьох приголосних у східнослов'янській мові раннього періоду були такі:

[z] + [dr] no-zdri, mę-zdra

[s] + [tr] se-stra, by-strъ; [tv] stvo-lъ; [kr] i-skra; [kl] tu-sklъ; [kv] skvo-zь

§ 45. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янській мові дописемного періоду (VII—X ст.). Початок східнослов'янської писемності датується кінцем X ст. Тому в історії давньоруської мови розрізняють, як відомо, два періоди: дописемний і писемний, або задокументований. Межею між ними вважається кінець X—початок XI ст.

Фонетичні явища, що мали місце на східнослов'янському грунті в дописемний період, відбувалися в усному мовленні, і вони, як і раніше, вивчаються шляхом їх реконструкції за допомогою порівняльно-історичного методу. Функціонування мови в писемний період значно розширюється, а вивчення її полегшується, оскільки багато фактів, що відбивають систему й розвиток мови на її різних рівнях, задокументовані в різного типу писемних пам'ятках. У зіставленні з іншими даними вони допомагають глибше пізнати реальний процес фонетичної, граматичної і лексичної еволюції мови на певному відтинку її історії.

У фонетичній системі давньоруської мови дописемного періоду відбувалися такі важливі перетворення, як виникнення голосного [o] відповідно до давнішого [je] на початку слова, деназалізація носових голосних, зміни в групах [or̥], [ol̥], [er̥], [el̥] між приголосними та [or̥], [ol̥] на початку слова перед приголосним, виникнення нових сполучень приголосних з голосними та ін.

§ 46. Зміна [je] в [o] на початку слова. Голосний [o] в східнослов'янських мовах на початку слова, відповідно до [je] в західно- і південнослов'янських, є однією з найважливіших, саме їм притаманних, фонетичних рис. Пор. укр. *один, осінь, олень, озеро, осетер;* рос. *один, осень, олень, озеро, осетр* і п. jeden, jesień, jeleń, jezioro, jesiotr; ч. jeden, jeseň, jelen, jezero, jeseter; блг. *един, есен, елен, езеро, есетра,* с.-х. jèdan, *jȅсēн, jѐлен, jȅзеро, jѐсетра.*

Незважаючи на те, що про співвідношення початкового [o] і [je] в слов'янських мовах написано чимало спеціальних розвідок, єдиного погляду з цього питання в науці досі немає. Окремі вчені додержуються тієї думки, що це співвідношення іде ще від дослов'янської доби [107], що воно являє собою таке ж чергування, як «дієслівна форма *берѫ* при іменниковій *изборъ,* гр. φέρω і φορος, лат. tĕgo і tŏga» [108], і що, власне, «чергування руських форм з початковим **о-** з інослов'янським початковим **е-** становить факт не слов'янської фонетики (зокрема російської), а факт індоєвропейського чергування голосних ряду **о-, е-**» [109].

Гіпотеза дослов'янського походження звукових відповідностей початкового [o] і [je] грунтується, хоч і не всіма однаково аргументується, на тому, що такі відповідності не становлять до кінця витриманої системи. Не завжди східнослов'янському [o] на початку того ж слова відповідає [je] або [e] у мовах західних та південних слов'ян, і, навпаки, західнослов'янському [je] чи південнослов'янському [je] та [e] у такій же позиції не в усіх словах послідовно відповідає східнослов'янський голосний [o]. Більше того, навіть у тій самій групі слов'янських мов те саме слово іноді може вживатися з початковим [o] і [je], напр.: рос. *ольха,* діал. *ёлха, ёлша, елшина,*

---

[107] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 31—32.

[108] *Брандт Р.* Лекции по исторической грамматике русского языка. М., 1892, с. 66.

[109] *Ильинский Г. А.* К вопросу о чередовании гласных ряда **о, е** в начале слова в славянских языках.— Slavia, Прага, 1923, зош. 3, с. 250.

елоха, укр. *вільха* (← *ol′xa), блр. *во́льха* — ст.-сл. *ѥльха,* блг. *елха,* с.-х. jо̀ва, jѐлашjе (вільхові зарості), п. olcha, ч. olše, слвц. jelša; укр. *ожина,* рос. *ежевика,* діал. *ожевика, ожевина, ожина, ожиница,* блр. *ажына* — п. jeżyna, ч. ježina; д.-р. *ожь, ожикъ,* рос. *ёж, ёжик,* діал. *ожик, ожище,* укр. *їжак* (← *ježakъ), блр. *вожык* (←*ožikъ) — ст.-сл. *ѥжь,* блг. *еж,* с.-х. *jе̂ж,* словен. jež, п. jeż, ч. jež, слвц. jèž; д.-р. *одъва́,* рос. *едва,* діал. *одва* — ст.-сл. *ѥдьва,* блг. *едва,* с.-х. *jедва,* словен. jedvaj, д.-польськ. jedwa, п. ledwie, д.-чеськ. jedva, ч. ledva; рос. *осень* і діал. *есень* (ряз. говори), *есенясь* (минулої осені, тамб. говори), д.-р. *ѥже* і *оже, ожели,* ст.-сл. *ѥжели*), рос. *еще,* діал. *оиче, ошчо* — блг. *още, ощичко,* с.-х. *jо̏ш,* словен. ješče, п. jeszcze, ч. ještě і т. д.

Поділяючи погляди Г. А. Ільїнського на розвиток співвідношень у слов'янських мовах початкового [o] і [je], С. Б. Бернштейн теж вважає, що виникнення цього співвідношення не належить до фонетичних процесів слов'янських мов, а є наслідком давніх індоєвропейських чергувань голосних [e] — [o]. Очевидним, на його погляд, є той факт, що в давній східнослов'янській мові поширився й закріпився початковий [o], а в інших слов'янських мовах відповідно набув переважного становища голосний [e]. Розглядане явище належить до найдавніших східнослов'янських ізоглос, хоч процес узагальнення на східнослов'янському грунті [o] відбувся вже після завершення метатези в звукосполученнях ort, olt. Давнє індоєвропейське чергування [e] — [o] в цій позиції не збереглося тому, що воно не виконувало будь-якої граматичної функції, а в таких випадках і відбувається різне в різних групах мов узагальнення. Сонант [j] розвинувся перед [e] пізніше [110].

Проте гіпотеза про однакову давність початкових [o] і [e] в тих самих словах має чимало уразливих місць. По-перше, вона не пояснює, чому в одних словах виникли паралельні [o] — [je], а в інших за таких самих умов — не виникали (*ognь, *ovьnъ, ovьca, *око,* jestь); по-друге, вона оминає відповідь на питання, чому в одних мовах відбулося узагальнення слів з початковим [o], як-от у східнослов'янських, а в інших — з [je]; по-третє, вона також не обіймає багатьох «винятків», які випадають із загальної фонетичної закономірності тої чи іншої конкретної мови. Так, наприклад, важко зрозуміти, чому в західнослов'янських діалектах відбулося узагальнення слів з початковим [je], але ч. olše, п. olcha, в.-луж. wólša, н.-луж. wolša, хоч слвц. jelša і т. ін. Не можна не погодитись з Ф. П. Філіним у тому, що ця гіпотеза нічим не аргументована і лише відсуває далі в глибину віків розглядане явище [111]. Однак це ніяк не заперечує того, що спільнослов'янська мова відбивала давньоіндоєвропейське чергування голосних [e] — [o] не тільки в середині, а й на початку кореня. Але тоді [e] й [o] могли давати не один, а різні рефлекси в тій самій мові, напр.: *el- — *elenь →

[110] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 227—228.

[111] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 200.

jelenь — укр. *олень,* рос. *олень,* блг. *елен,* с.-х. *јелен,* п. jeleń, ч. jelen, слвн. jélen; *ol- — *olnь — укр. *лань,* рос. *лань,* с.-х. *лàне, лàнад,* п. łania, ч. laň, *olsь — укр. *лось,* рос. *лось,* блг. *лос,* с.-х. *лôс,* п. łoś, ч. los.

Деякі вчені припускали, що початкове сполучення [je] розвинулось з [o] внаслідок виникнення перед ним [j], який у цій позиції поширився не в усіх діалектах спільнослов'янської мови, а лише в частині їх, звідки ст.-сл. *юзеро, юльха,* п. jezioro, словен. jezero, jelša і т. ін. Якщо перед [o] не було [j], то такий [o] зберігся, як-от укр. *озеро,* рос. *озеро, ольха,* п. olcha, ч. olše [112].

На зовсім протилежній основі грунтується гіпотеза, за якою виникнення співвідносності початкового [o] — [je] пов'язується з залишками ларингальних приголосних у спільнослов'янській мові. Вихідним для її прихильників є початковий голосний [e], перед яким ларингальний рудимент перетворюється в палатальний приступ, як і перед іншими голосними переднього ряду. Своєю артикуляцією він нагадує нескладовий [i̯]. Однак у східній частині говорів спільнослов'янської мови ларингальний приголосний не піддався палаталізації, як звичайні задньоязикові приголосні, а це й привело до розходження між східнослов'янськими та західно- і південнослов'янськими мовами в рефлексації початкового [e]. Уже в історичний період у західнослов'янських мовах і в більшості південнослов'янських перед таким [e] розвинувся протетичний [j], а в східнослов'янських — початковий [e], перед яким не було палатального приступу, змінився на [o] [113]. Не можна відмовити в стрункості цієї гіпотези, проте вона аргументована не краще, ніж гіпотеза дослов'янського походження звукових відповідностей початкового [je] і [o] в сучасних слов'янських мовах. Вона також не спроможна з'ясувати причин багатьох відхилень у цьому фонетичному явищі, що співіснують з ширшими закономірностями на тій самій мовній території.

Більшість вчених (В. Ягич, П. Ф. Фортунатов, О. О.Шахматов, М. М. Дурново, Л. А. Булаховський, Р. Нахтігал та ін.) розглядає звукові відповідності [je] — [o] на початку слів у слов'янських мовах як наслідок зміни в певних позиціях [je] на [o] й схильна вважати таку зміну фонетичним законом. Поминаючи окремі розходження в деталях, міркування прихильників цього закону зводяться до визнання існування в усіх говорах спільнослов'янської мови звукосполучення [je] або [i̯e] на початку слова; від спільнослов'янської мови це звукосполучення успадкували й східнослов'янські діалекти. Голосний [e] в абсолютному початку слова для спільнослов'янської мови був не властивий, перед таким [e] обов'язково виникла протеза, крім вигуків та сполучників, про які вже йшлося раніше. Після розпаду спільнослов'янської мови початкове [je] на східнослов'янському грунті в певних фонетичних умовах, а

[112] Див.: *Гуйер О.* Введение в историю чешского языка. М., 1953, с. 66.
[113] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 40—41.

саме перед складом з голосним переднього ряду, крім [ь], змінилось на о (*jezero → ozero). Якщо ж у наступному складі був [ь] або голосний заднього ряду, то початковий [je] на [o] не змінився: д.-р. *єль, єго,* рос. *ель, его.* Така фонетична закономірність виявляється, наприклад, у розходженні між *один* (← *jedinъ), поширеному в південно-східних та в більшій частині північних говорів української мови, і *єден* (← *jedьnъ), властивому її південно-західним говорам.

Серед факторів, що впливали на зміну початкового [je] на [o] в східнослов'янських діалектах, певну роль відігравав також наголос. Якщо він падав після другого складу й наголошений голосний належав до звуків переднього ряду, то за таких умов [je] зберігалось, не змінюючись в [o], пор. рос. *ежевика, ерепéниться* [114] при укр. *ожина.*

В окремих словах зміна початкового [je] на [o] зумовлювалась діянням аналогії. У слові *jedьna, наприклад, умови для переходу [je] в [o] відсутні, проте такий перехід відбувся. Пояснюється він аналогією до слова *одинъ* (← *jedinъ), в якому були фонетичні умови для виникнення початкового [o] з [je]. Цією ж аналогією викликаний і перехід [je] → [o] в слові *одиниця* (← jediníc'a), в якому наголошується голосний переднього ряду, що стоїть аж у третьому складі.

Процес зміни початкового [je] в [o] розпочався з утрати протези [j]. Для давньоруської мови вживання в абсолютному початку слова голосного [e] було не властиве. Внаслідок цього артикуляція [e] в такій позиції почала змінюватись. Він поступово став лабіалізуватися й переходити в [ö], [ȯ], а далі й у звичайний [o], голосний заднього ряду середнього піднятя.

Голосний [o] з [je] на початку слова засвідчують найдавніші писемні пам'ятки давньоруської мови: *одъва* (Ізб. 1073, 107; Ізб. 1076, 108), *одинъ* (Ізб. 1076, 168), *ѡдиньи* (127), *озерома* (ПВЛ, 96), *осєньнєє* (гр. 1130, Хр., 29), *осетръ* (См. гр. 1150, 79). Отже, можна зробити висновок, що розглядане фонетичне явище відбулося у спільносхіднослов'янській мові у дописемний період її розвитку. Відносити його на другу половину XI ст. [115], особливо якщо зважити, що писемні пам'ятки засвідчують нові фонетичні явища завжди з деяким запізненням, думається, немає жодних підстав. На думку Р. Екблома, розвиток початкового [e] в напрямі до [o] розпочався ще в найпізніший спільнослов'янський період, а закінчився після її розпаду, на початку існування окремих слов'янських мов [116].

На користь гіпотези про перехід початкового [je] в [o] промовляє зміна в такій позиції [e] в [o] в грецьких запозиченнях, яка досить часто засвідчується давньоруськими пам'ятками: *охидьнова*

---

[114] Див.: *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка. К., 1953, с. 74.
[115] Див.: *Бузук П. О.* Зазнач. праця, с. 36.
[116] Див.: *Ekblom R.* Der Wechsel (j) e — o in Slawischen. Uppsala, 1925, S. 11.

(Є. Юр., 1120, 57 зв.), *ωфросинья* (Нап. 1161, Хр., 28), *Овгенья* (Є. Добр. 1164, 250 зв.), *Олены* (Стих. XII, 139 зв.), *Олисѣя* (160 зв.), *Олєны* (Є. Пут. XIII, 251), *Олисѣта* (Пар. 1271, 206) та ін. Широко представлений такий [о] у пам'ятках староукраїнської писемності: *Осташко, орефѣрько* (Р., гр. 1366, 12), *охрѣмъ* (гр. 1392, 47), *Остафия* (гр. 1413, 84), *Овдотіи* (гр. 1446, 154), Олисѣи (М., гр. к. XIV — п. XV, 36), *Остафья* (Оп. Кан. з. 1552; АЮЗР, VII, I, 91), *Олизара* (АЖ, 1583, 62), *Остафья* (52), *Олена* (АПГУ, XVII, I, 45), *Остапъ* (24), *Охрѣм* (62), *Олихвиръ* (II, 19), *Остапъ* (Л. Вел., 1720, 53) та ін. Початковий [о] відповідно до гр. [е] відомий сучасній українській мові (*Овсій* — гр. Εὐσέβιοs; *Остап* — гр. Εὐσταθιοs; *Охрім* — гр. 'Εφραίμ; *оксамит* — гр. ἕξαμιτοs) і північноросійському наріччю (Олена, Овдотья — гр. 'Ελένη, Εὐδοκία і т. ін.).

На східнослов'янському грунті подібна зміна відбулася й у скандінавському імені Helga: [helga] → [elьga] → [Olьga] — *Ольга*.

Однак перехід [е] в [о] у запозичених словах не обмежувався лише позицією перед складом з голосним переднього ряду, він можливий перед складом з будь-яким голосним. Звідси робиться висновок, що позиція перед складом з голосним переднього ряду спричинилася тільки до занепаду протетичного [j] перед [е], а для подальшої зміни [е] в [о] вона вже не мала жодного значення [117]. Дехто взагалі вважає, що зміну початкового [je] на [о] в слов'янських словах і [е] на [о] в запозичених не можна зводити до одного фонетичного явища [118].

Пояснення розвитку [je] в [о] як закономірного фонетичного явища раннього періоду спільносхіднослов'янської мови, у якій воно відклалося як певна норма, найповніше охоплює факти, що стосуються цього явища. Проте і воно не охоплює всього їх комплексу, не в змозі дати задовільну відповідь на питання, чому в деяких мовах чи групах мов при усталеній нормі з початковим [je] поширились окремі слова з [о] в такій позиції і, навпаки, при фонетично закономірному [о] закріпились слова з [je]. Отже, ця проблема остаточно ще не розв'язана, бо, як зазначає П. С. Кузнецов, у багатьох випадках відношення початкових je- — o- в тих самих коренях на грунті різних слов'янських мов не зовсім ясні [119]. Плідним видається припущення Ф. П. Філіна, що в групах слів з початковим [о] і [je] знайшли своє відбиття два різних фактори — лексикологічний і фонетичний. Фонетичні варіанти слів з [о] — [je] існували, певно, ще в діалектах спільнослов'янської мови, становлячи особливості її лексики, хоч визначити розподіл їх по діалектах у наш час немає будь-якої можливості, тим більше, що вони були перекриті пізнішими фонетичними тенденціями [120]. Можливо, що пошуки в цьому напрямі дадуть нові позитивні наслідки.

---

[117] Див.: *Бузук П. О.* Зазнач. праця, с. 36.
[118] Див.: *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953, с. 135.
[119] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 77.
[120] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 200—201.

Зміна початкового [je] в [o] не позначилася на характері фонологічної системи спільносхіднослов'янської мови. Вона спричинилася лише до деякого звуження у вживанні фонеми /j/ у позиції перед /e/ та розширення функціональних можливостей фонеми /o/ в позиції абсолютного початку слова.

§ 47. Звук [o] з початкового [a] в словах іншомовного походження. Давньоруська мова засвоїла, переважно в лексичній сфері власних імен, ряд слів грецького походження з початковим [a] або й іншого походження, але таких, що зайшли до давньоруської мови через грецьку.

Грецький короткий голосний [a] на східнослов'янському грунті послідовно сприймався як [o], що й відбиває сучасна українська мова, як-от: *Олександр* (гр. 'Αλεξανδρos), *Олексій* (гр. 'Αλεξιos), *Овдій* (гр. 'Αβδios), *Онаній* (гр. 'Αν'ανιos). У такій позиції вимовляється звук [o] і в північноросійських, окаючих, говорах: *Олександр, Олексей, Онтиох* (гр. 'Αντιοκos) та ін. Сприйняття східнослов'янськими діалектами грецького початкового [a] як [o] багатьма прикладами засвідчують давньоруські писемні пам'ятки як південного, так і північного походження: *Ольξандръ* (Ізб. 1073, 258), *олтáрь* (Ізб. 1076, 12), *къ олтарю* (Є. Гал., 1144, 38), *Оѳонасии* (Стих. XII, 137 зв.), *олътарь* (Напис Софії Київської, XII, № 73, 109), *Олєксандрскаго* (Є. Пут. XIII, 223), *Оникьꙗ* (221), *Онисима* (245), *Олєксы, Олєксандра* (247), *Офанасьꙗ* (250), *Онания* (Ап. 1220, 3), *Олєксандрє* (НБГ, XIV, № 50, 53), *Олєксии* (ПВЛ, 202), *сотона* (ПА, 1307, 51), *Олена* (ЛЛ, 1377, 61), *Офонасии, Ондреꙗнъ* (115).

Ще ширше вимову в цій позиції звука [o] передають пам'ятки староукраїнської мови: *Ондрѣ и* (ВС, 1347, АЗР, I, 15), *олтарь* (Р., гр. бл. 1350, 8), *Олєксаньдро* (гр. 1429, 113), *Олександръ* (гр. 1433, 119), *Олексѣя* (гр. 1375, АЗР, I, 21), *Олєксоу* (М., гр. к. XIV — п. XV, 36), *Олєксандра* (Богд., XV, II, 301), *Олъбрахътъ* (483) — лат. Albrechtus, *орменскых* (275), *олтар* (КА, 1560, 94), *Олєксандръ* (506), *Онанъка, Олєшка* (АЖ, 1583, 56), *Офанас* (1584, 128), *Олексою* (АБ, 1614, 4), *Олексием* (1653, 48), *Оникия* (Л. Вел. 1720, 180), *Оникіємъ* (187).

Явище це було загальним для всіх східнослов'янських діалектів раннього періоду. Пізніші розходження пов'язані з новішими умовами розвитку східнослов'янських мов — аканням (у російській і білоруській мовах) та старослов'янськими книжними впливами.

§ 48. Зміна голосних [ę], [ǫ]. Успадковані від спільнослов'янської доби носові голосні переднього ряду [ę] і непереднього [ǫ] на східнослов'янському грунті не збереглися; вони втратили носовий призвук і змінилися [ę] на [ä], а [ǫ] на [u]: *męta → m'äta, *męso → m'äso, *kolęda → kol'äda, *zętь → z'ätь, *počęti → poč'äti, *žęti → ž'äti, *imę → im'ä, *desętь → des'ätь, *xodętь → xod'ätь, *rǫka → ruka, *zvǫkъ → zvukъ, *gǫsь → gusь, *dǫbъ → dubъ, *dǫti → duti, *rǫkǫ → ruku, *nesǫtь → nesutь.

Носові [ę], [ǫ] були довгими голосними. Втративши носовий призвук і змінившись в звуки [ä], [u], вони одночасно перейшли в голосні нормальної тривалості. Процес еволюції [ę] в [ä] і [ǫ] в [u], найбільш імовірно, можна пояснити фізіологічними умовами артикуляції цих голосних. Звук [ę] у більшості спільнослов'янських говорів, зокрема в східних, був голосним відкритим і на останньому етапі своєї артикуляції зближувався з передньорядним [ä]. Отже, в процесі деназалізації [ę] він закономірно міг еволюціонувати як в [ä], так і в [е]. У давньоруських говорах і в наголошеній і в ненаголошеній позиціях звук [ę] послідовно змінився в голосний переднього ряду низького підняття [ä], певно через перехідний звук [ą̈]: p'äть, des'äть, m'äta, пор. слвц. mäso, desat', mäta, pät', але ч. pět, deset, хоч máta, блг. *месо, десет, пет, име,* с.-х. *мȇсо, дȅсет, пȇт, ѝме.*

Однак [ę], втрачаючи носове звучання, не міг трансформуватися безпосередньо в [а], тобто в голосний непереднього ряду, оскільки таку трансформацію унеможливлювало його положення після палаталізованого приголосного. Отже, звук [ę] втратив, власне, лише ту єдину ознаку, якою він відрізнявся від [ä], тобто носовий призвук, і злився з останнім.

Звук [ǫ], як і [u], був голосним заднього ряду, закритим, вузьким, м'яке піднебіння при його творенні опускалося вниз, чим, власне, зумовлювалося його носове звучання. Отже, артикуляційно [ǫ] був близький до [u], а тому при деназалізації він і змінився в [u], можливо, через [ų]. Аналогічна зміна властива й багатьом іншим слов'янським мовам. Так, у чеській маємо ruka, dub, zub, у словацькій — ruka, dub, zub, сербохорватській — *рȕка, дȗб, дȕбрава, зȗб.*

Висловлювався також погляд, що еволюція носових голосних в чисті [а] та [u] відбувалася в давньоруській мові через стадію їх дифтонгізації, потім асиміляції й, нарешті, стягнення довгих звуків, що утворилися як її наслідок, а саме: [ǫ] → [$\widehat{uo}$] → [ū] → [u]; [ę] → [ae] → [ā] → [а]. Підставою для такого припущення служили деякі північні говори російської мови, яким у знахідному відмінку одн. іменників жін. р. відома дифтонгічна вимова закінчення як [$\widehat{uo}$] відповідно до сучасного [u] з [ǫ]. Вважалось, що така вимова є пережитком дифтонгізації [ǫ] після втрати ним носової властивості [121]. Важко, однак, прийняти подібну аргументацію за достатньо переконливу і безсумнівну.

У північних, як і в деяких південно-західних, говорах української мови відповідно до наголошеного [ę] вживається голосний [а], а відповідно до ненаголошеного — [е]: *м'ясо, п'ять, сидять, кричать* [м'ja'со], [п'jат'], [сид'а'т], [крич'а'т'] і *десеть, зернетко, колодезь, коледа, ходеть* [де'сет'], [зе'рнетко], [коло'дез'], [коледа'], [хо'дет']. Перед таким [е] приголосний звичайно депалаталізований.

---

[121] Див.: *Булич Е. Ф.* Лекции по истории русского языка. 1914, с. 206—207.

Вимова [е] відповідно до давнішого [ę] відома й багатьом північноросійським говорам. Голосний [е] у такій позиції відносно часто засвідчують пам'ятки староукраїнської писемної мови: *месеца, тисеча* (П., гр. 1322, 22); *десет* (гр. 1347, 26), *пѣнезей* (гр. 1388, 86), *тисєча, памєти, присєгнетъ, присєгалъ* (АЖ, 1583, 49), *памети* (АПГУ, XVII, I, 20), *девет* (80), *одинадцет* (73), *деветнадцетъ* (96), *дєсєть* (Грам. 1643, 60), *дєвєт, дєсєть* (Грам. 1645, 84), *мѣсєцъ, мѣсєца* (77), *тисєчный* (85). На думку О. О. Шахматова, голосний [е] в цій позиції є звуком нового походження, а не безпосереднім рефлексом спільнослов'янського [ę]; він розвинувся пізніше внаслідок зміни [а], причому не тільки з [ę], а й споконвічного, у позиції після м'яких приголосних та між двома м'якими [122]. Є. К. Тимченко, розглядаючи рефлекси [ę] в північноукраїнських говорах, заперечив погляд О. О. Шахматова, вважаючи за неможливе спершу розширення голосного ([ę] → [ą] → [а]), а потім його звуження в тих самих говорах: [а] → [е]. Він виходив з припущення, що в північних говорах української мови, на відміну від інших східнослов'янських, спільнослов'янський [ę] ніколи не змінювався в [а]; цей голосний, втративши носовий призвук, під наголосом змінився через подовження і дифтонгічну стадію в [é], а не під наголосом — безпосередньо в [е]; під впливом такого [е] виникли й ті нечисленні випадки з [е] на місці споконвічного [а]: [nójec], [jekuˈ], [крич'еˈти], [держ'еˈти] [123]. Однак гіпотеза Є. К. Тимченка при детальному її розглядові виявляється не зовсім обгрунтованою і насамперед тому, що вона неспроможна пояснити мовні факти, до яких безпосередньо стосується, а іноді навіть вступає з ними в суперечність. Так, відповідно до [ę] в північних діалектах української мови існує не тільки чергування [é] — [е], а в залежності від наголошеної й ненаголошеної позиції в ряді говорів також [á] — [е], зокрема в лівобережнополіських та правобережнополіських (*ўз'аў, д'акувать і запрежу, паметь, памјеть*), і [é] — [а] — у волинськополіських та надбузькополіських (*ўз'еў, т'éшко, д'éкувати* і *запр'ажý*); по-друге, українська мова в позиції після м'якого приголосного широко знає звуження [а] в [е] або [у], [і], причому не тільки [а] етимологічного, а й з [ę], в том числі й у багатьох північних говорах (*јейце, поjес, квасол'е, ретовать, шеновать* і т. ін.), а не лише південно-західних [124]. Найбільш правдоподібним залишається припущення О. О. Шахматова про пізніший перехід [ä] з [ę], як і [а] етимологічного, в голосний [е] після палаталізованого приголосного та між двома палаталізованими, що його розвиває більшість сучасних ра-

---

[122] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 110.

[123] Див.: *Тимченко Е. К.* К вопросу о рефлексах праслав. *ę в североукраинских говорах.— Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского.— ОРЯС АН СССР, т. 101, вып. 3. Л., 1928, с. 477; його рец. на працю: *Колеса О.* Погляд на історію української мови. Прага, 1924.— Україна, 1927, № 1-2, с. 198.

[124] Пор. *Залеський А. М.* Континуанти праслов'янських ę та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови.— Мовознавство, 1970, № 3, с. 41.

дянських мовознавців [125]. У такій позиції вимовлявся як голосний переднього ряду низького підняття не тільки звук [ä], що походив з [ę], а й етимологічний [а]. На користь припущення О. О. Шахматова промовляє й те, що в аналогічних умовах розвиток будь-якого [а] в [е] властивий не лише північним, а й багатьом південно-західним говорам української мови; відомий він і в окремих російських говорах, хоч «цей процес відбувався в різних місцевостях як незалежні одна від одної (в територіальному розумінні) фонетичні зміни» [126].

Деназалізація голосних [ę], [ǫ] характеризує всі слов'янські мови, крім польської, пор. język, mięta, dąb, ręka, gołąb, ząb. У говорах македонської мови відповідно до [ę], [ǫ] відомі також звукосполучення [en], [ъm] або ж складотворчий сонант [m̥]: *ензик, дъмб, гъмба, змп* [zm̥p] — *зуб*.

Деназалізація носових голосних зумовила виникнення в спільносхіднослов'янській мові ряду нових фонетичних чергувань, що відклалися в українській мові як чергування [а] — [н] — [ин], [а] — [м] — [им], [а] — [м], [у] — [м] — [им]: *почати — почну — почин; жати — жну — ужинок; жати — жму — прижимати; ім'я — імен; взяти* [*ў͡з'ати*] — *візьму; дути — дму — надиматися.*

Цей же процес спричинився також до утрати у системі східнослов'янського вокалізму двох фонем, успадкованих від спільнослов'янської доби, а саме /ę/ і /ǫ/, й виникнення нової фонеми /ä/.

Разом з цим у давньоруському вокалізмі зовсім зникає така диференціальна ознака фонем, як назальність, а значить усувається й протиставлення в системі голосних фонем за ознакою їх назальності і неназальності.

Деназалізація голосних [ę], [ǫ] викликала значні зміни у фонемних опозиціях. Два давніших протиставлення /ę/ — /ǫ/ та /ę/ — /u/ злилися в одне — /ä/ — /u/, внаслідок чого замість десяти протиставлень /ę/ іншим голосним фонемам виникло дев'ять: /ä/ — /a/, /ä/ — /o/, /ä/ — /u/, /ä/ — /y/, /ä/ — /ъ/, /ä/ — /i/, /ä/ — /e/, /ä/ — /ě/, /ä/ — /ь/. Опозиція /ǫ/ — /u/ нейтралізується (→ /u/ — /u/), а решта колишніх дев'ять протиставлень /ǫ/ іншим голосним фонемам заступаються протиставленнями їм фонеми /u/, інакше кажучи, відбувається злиття двох окремих фонемних опозицій в одну: /ǫ/ — /a/ і /u/ — /a/ → /u/ — /a/; /ǫ/ — /o/ і /u/ — /o/ → /u/ — /o/; /ǫ/ — /y/ і /u/ — /y/ → /u/ — /y/; /ǫ/ — /ъ/ і /u/ — /ъ/ → /u/ — /ъ/; /ǫ/ — /i/ і /u/ — /i/ → /u/ — /i/; /ǫ/ — /e/ і /u/ — /e/ → /u/ — /e/; /ǫ/ — /ě/ і /u/ — /ě/ → /u/ — /ě/; /ǫ/ — /ę/ і /u/ — /ę/ → /u/ — /ä/; /ǫ/ — /ь/ і /u/ — /ь/ → /u/ — /ь/. Таким чином, зміна [ǫ] на [u] викликала збільшення функціонального навантаження фонеми [u].

Дві носових фонеми в давньоруському вокалізмі протиставлялись дев'яти неносовим, що порушувало за цією ознакою симетричність її фонологічної системи. Деназалізація голосних певною

---

[125] Пор. *Залеський А. М.* Континуанти праслов'янських ę та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови, с. 42 — 49; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 77—80, 204—210 та ін.

[126] Там же, с. 209.

мірою зменшила її асиметричність, а яскраво виражена тенденція до симетричності фонологічної системи була, можливо, однією з причин, що зумовила виникнення на східнослов'янському грунті процесу заступлення носових голосних неносовими.

Втрата носових голосних на східнослов'янському грунті припадає на дописемний період, найімовірніше, на останні десятиліття IX ст., хоча в окремих говорах вони могли траплятися ще й на початку X ст. Достовірні свідчення того, що в першій половині IX ст. в східнослов'янських діалектах голосні [ę], [ǫ] існували, дають тогочасні лексичні запозичення до давньоруської мови. Так, іменник *угри* (лат. ungari, нім. Ungarn, ст.-сл. Ѫгры) зайшов до неї саме в першій половині IX ст. Якби в цей час у мові східних слов'ян уже не було носових голосних, він засвоївся б у ній з початковим звукосполученням [un], але оскільки в давньоруській мові ще діяв закон відкритого складу й голосні [ę], [ǫ] не втратили назальованої вимови, то [un] закономірно змінилося в [ǫ], а пізніше вже в [u]. Аналогічні перетворення відбулися й у давньоскандінавському слові varing, яке зайшло до давньоруської мови приблизно в той же період і змінилося в ній у varęg, а далі в процесі деназалізації голосних — у var'äg, д.-р. *варıагъ*.

У праці географа Баварського «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem flagam Danubii», яка написана в 873 р., назва східнослов'янського племені *уличі* передається через unlizi [127]; крім того, там же міститься й назва слов'янського племені lendizi, яку П. Шафарик пов'язує з лютичами, що жили, на його думку, на східнослов'янській території, про що свідчать численні місцеві назви [128], хоч дехто, як і автор «Повісті временних літ», зближує цю назву з іменем *ляхи* [129]. Те, що відповідні східнослов'янські голосні неслов'янською мовою передавались сполученнями [in], [en], теж є достатнім свідченням їх тодішньої носової вимови.

Найважливішим доказом того, що в середині X ст. східні слов'яни, принаймні подніпровські, вже не мали в своїй мові носових голосних [ę], [ǫ], виступають найменування дніпровських порогів Βερούτζη πραχ (д.-р. *вьроучии*, ст.-сл. вьрѫштии), Νεασητ (д.-р. *неıасыть*, ст.-сл. неѩсыть, укр. *Ненаситець*), переданих без носових відповідно до спільнослов'янських [ę], [ǫ], у праці Костянтина Багрянородного «Περὶ ἐθνῶν (Про народи)», написаній у 949 р. Про відсутність носових голосних у давньоруській мові середини XI ст., тобто в період, від якого збереглися найдавніші пам'ятки східнослов'янської писемності, свідчить систематичне сплутування в них букв ѫ з **оу** та ѧ з **ıа**. Так, тільки в Остромировому євангелії 1056—

[127] Див.: *Шафарик П.* Славянские древности. Перевод с чешского О. Бодянского, т. 2, кн. 3. Приложение. М., 1847, с. 70.

[128] Там же, т. 2, кн. 1, с. 225.

[129] Див.: *Zakrewski St.* Opis grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju czyli t. z. geograf Bawarski. Lwów, 1917, s. 51. Пор. у «Повісті временних літ»: «А от тѣхъ ляховъ прозвашася поляне, ляхове, друзии лутичи, ини мазовшане, ини поморяне» (Повесть временных лет. Часть первая. Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. М.— Л., 1950, с. 11).

57 рр. зареєстровано понад 500 випадків такого сплутування, як-от: *волѭ* (род. відм. одн., 56) замість ст.-сл. *волѩ*, але *лицѩ* (зн. відм. мн., 26 зв.) замість ст.-сл. *лицѭ, лица; водоу* (157), *вѣроу* (46 зв.), *почахъ* (294), відповідно до ст.-сл. *водѫ, вѣрѫ*, але *почѩхъ, сѣдѩщѫ* (81 зв.) відповідно до ст.-сл. *сѣдѩщоу* та ін. Очевидно, у живій мові населення Київської Русі того часу, а отже, й східнослов'янських переписувачів старослов'янських книг вже не було підстав для розрізнення букв ѧ, ѫ, якими позначалися носові [ę], [ǫ], та букв **а** і **у**, що ними передавалися чисті голосні [ä] й [u].

Закон відкритого складу діяв у давньоруській мові ще довгий час і після деназалізації голосних [ę], [ǫ]. В іншомовних словах, що потрапляли до неї після завершення процесу зміни [ę] в [ä] і [ǫ] в [u], уникнення закритого складу з кінцевим носовим приголосним здебільшого відбувалося шляхом вставлення після [n], [m] зредукованого голосного (*Инъгваръ* із д.-сканд. Ingvarr), іноді втрати одного з приголосних (*Гунастръ* із д.-сканд. Gunnfastr).

§ 49. Ранні рефлекси [ě]. У давньоруській мові голосний [ě] ще в дописемний період у позиції перед наголошеним [i] внаслідок регресивної асиміляції змінився в [i], напр.: *vĕtija → vitija — д.-р. *витии,* укр. *витія,* рос. *вития,* ст.-сл. *вѣтии,* той самий корінь, що й у *вѣче, отъвѣтъ;* *dĕtina → *ditina, звідси д.-р. *дитѧ,* рос. *дитя;* іменник *детина* пізнішого походження за аналогією до *дети* із *дѣти*; укр. *дитина, дитя,* блр. *дзіця;* ст.-сл. *дѣтѧ*, блг. *дете*, с.-х. *дéте*, п. dziecko, dziecina, dziecię, ч. dětina; *mĕzinьсь→*mizinьсь — д.-р. *мизиньць,* укр. діал. *мизинець*[130], ст.-сл. *мѣзиньць;* *sĕnicá → *sinicá — д.-р. *синица,* укр. *синиця,* рос. *синица,* блр. *сініца,* корінь той самий, що у слові *сѣнь;* *sĕdiši → sidiši — д.-р. *сидиши,* укр. *сидиш, сидить,* за аналогією також *сидіти* (із sěděti), рос. *сидишь, сидит,* ст.-сл. *сѣдиши, сѣдѣти,* блг. *седиш, седя,* с.-х. *сѐдим, сѐдети,* п. siedzieć, ч. seděti та ін.

Зміна [ě] на [i] перед наголошеним [i] дуже часто порушується діянням аналогії. Так, у дієсловах *zamĕniti, *lĕpiti, *mĕsiti, *bĕžiši, *grĕšiti, *smešiti і под. фонетичні умови для переходу [ě] в [i] існують, однак такого переходу не сталося, що зумовлено аналогійним впливом інших форм цих же дієслів (пор. д.-р. *замѣняю, лѣплю, бѣгу, грѣшу, смѣшу* і т. ін.), а часто також і впливом однокореневих іменників (д.-р. *бѣгъ, грѣхъ, смѣхъ).*

Несталість наголосу в складі з [i] теж може обмежувати зміну перед ним [ě] на [i]: пор. д.-р. *зѣни́ца* і *зѣ́ница,* укр. *зіниця,* рос. *зеница,* с.-х. *зѐница,* блг. *зеница.* Зберігся голосний [ě] перед складом з наголошеним [i], що походить з [ы] після задньоязикових: д.-р. *снѣгирь* із *снѣгырь,* укр. *снігур,* рос. *снегирь.* Зміна [ě] на [i] в позиції перед складом з наголошеним [i] відбувалася раніше, ніж перехід [ы] в [i] після задньоязикових[131].

---

[130] Словарь української мови за ред. Б. Д. Грінченка дає *мизинець* (т. 2, 1908, с. 422).

[131] Див.: *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, 1953, с. 88—89.

Позиційна трансформація [ě] в [і], що відбулася ще на ранньому етапі розвитку давньоруської мови, не внесла будь-яких кількісних змін до фонемного складу її вокалізму, дещо лише розширилося функціональне навантаження в ній фонеми /і/.

§ 50. Розвиток повноголосся. Однією з найважливіших східнослов'янських ізоглос є повноголосся [132], під яким розуміють звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele] ([elo]) між приголосними, тобто torot, tolot, teret, telet (telot) [133]: korova, molotъ, bereza, šelomъ. Східнослов'янські повноголосні звукосполучення розвинулися з спільнослов'янських tort, tolt, tert, telt: укр. *борода*, д.-р. *борода* ← *bord-; укр. *корова*, д.-р. *корова* ← *korv-; укр. *молот*, д.-р. *молотъ* ← *molt-; укр. *береза*, д.-р. *бєрєза* ← *berz-; укр. *полон*, д.-р. *полонъ* ← *pelп-; укр. *ожеледь*, *ожеледиця* ← želd- ← *geld-.

У спільнослов'янській мові сполучення [or], [ol], [er], [el] у позиції перед приголосними і між приголосними являли собою дифтонги, першими компонентами яких був голосний повного творення, а другим — сонорний [r] або [l]. Характер цих дифтонгів у різних групах слов'янських мов був неоднаковий, а тому й подальша їх доля теж різнилася. У південнослов'янських мовах спільнослов'янським tort, tolt, tert, telt відповідають звукосполучення trat, tlat, tret, tlet: ст.-сл. *брада, крава, млатъ, брѣза, плѣнъ, жлѣдица, млѣко, шлѣмъ;* блг. *брада, крава, млат, бреза, плен, мляко, шлем;* с.-х. *бра́да, кра̏ва, мла̑т, бре̏за, пле̑н, мле́ко, шле̑м*. Аналогічні відповідники властиві й чеській та словацькій мовам: ч. brada, kráva, mlat, březina (березовий гай), mléko, plen, слвц. krava, mlat, breza, mlieko.

В інших західнослов'янських мовах відповідно до спільнослов'янських tort, tolt, tert, telt вживаються звукосполучення trot, tlot, tret, tlet, напр.: п. broda, krowa, młot, brzoza, brzeg, żlodź (дощ зі снігом), mleko, szlem.

Процес зміни tort, tolt, tert, telt у слов'янських мовах досить складний. Найімовірніше, він пов'язаний з способами вираження тривалості складу, що в різних групах слов'янських діалектів мали неоднакову реалізацію [134]. В одних із них довгота складів з дифтонгами [or], [ol], [er], [el] стала виражатися голосним [o] або [e], а в інших — сонантом [r] або [l]. Таким чином, виникло діалектне протиставлення цих дифтонгів: [ōr], [ōl], [ēr], [ēl] і [or̄], [ol̄], [er̄], [el̄]. Закон відкритого складу зумовив розвиток у них складотворчої властивості сонантів і разом з тим розпад дифтонгів, оскільки між голосними [o], [e] та сонантом [r̥], [l̥] стала проходити межа складу. Однак складотворчу властивість [r̥], [l̥] слов'янські мови в цій позиції не зберегли. Її втрата викликала появу після сонанта нового

---

[132] Термін повноголосся («полногласие») належить М. О. Максимовичу. Див. його «Исследование о полногласии».— Собр. соч., т. 3, 1880, с. 62.

[133] Буквою t позначається будь-який приголосний.

[134] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 168—169; *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 218.

голосного в одних мовах і метатезу в групах [or], [ol], [er], [el] — в інших.

У спільносхіднослов'янській мові, яка успадкувала в цих дифтонгах довгі сонанти, утрата складотворчої властивості [r̥], [l̥] супроводжувалась виникненням після них короткого голосного, який потім поступово розвивався в голосний повного творення: tor̥t → torъt → torot, tъl̥t → tolъt → tolot, ter̥t → terьt → teret. Розвиток сполучення telt ускладнився деякими додатковими фонетичними процесами. Ще до того, як розпочинався процес утрати складотворчої властивості сонантів [r̥], [l̥] у сполученні з попереднім [o], [e] між приголосними, на східнослов'янському грунті у звукосполученнях telt і tьlt відбулася лабіовеляризація голосних [e] і [ь], тобто зміна їх у голосний [o] через перехідний звук [ö] та [ъ] через перехідний [ъ̈]: telt → tölt → tolt, tьlt → tъ̈lt → tъlt (*melko → *mölko → molko, *vьlkъ → *vъlkъ → vъlkъ, *pelnъ → *pölnъ → polnъ, *mьlčati → *mъlčati → mъlčati). Дехто пов'язує таку зміну з розвитком [l] середнього в твердий приголосний [l][135]. Інші вбачають її причини в лабіальній артикуляції [l] у звукосполученнях [telt] і [tьlt], яка своїм асимілятивним впливом і викликала відповідну зміну [e] та [ь]. При цьому одні вважають, що така вимова була можлива лише перед твердим приголосним[136], а інші — незалежно від якості приголосного після [l][137].

Зміна telt → tolt; tьlt → tъlt охопила не лише східнослов'янські діалекти, а й діалекти, на основі яких сформувалися кашубська та полабська мови, й становить східнослов'янсько-поморсько-полабську ізоглосу. Отже, ця зміна належить до ранніх фонетичних процесів східнослов'янської групи діалектів; її можна датувати приблизно ще серединою першого тисячоліття н. е. Однак явище переходу [e] в [o] і [ь] в [ъ] перед [l] між приголосними зазнавало обмежень, а саме позицією, утворюваною шиплячими приголосними. Шиплячі [ž'], [č'], [š'], що розвинулись з задньоязикових [g], [k], [x], внаслідок їх першого перехідного пом'якшення, в той період були послідовно палатальні, вони зовсім не могли сполучатися з наступним [o], тому після них і не відбулася зміна telt, tьlt у tolt, tъlt: *šelmъ, *čьlnъ, *žьltъ.

Таким чином, звукосполучення tolt і telt у східнослов'янських мовах дали один рефлекс — tolot : tolt → tolot, telt → tolt → tolot: пор. укр. *молодий* (← *moldъ) і *молоко, полон* (← *melko, *pelnъ), рос. *молодой* і *молоко* — ст.-сл. *младъ* і *млѣко, плѣнъ*. Лише в позиції після шиплячих з звукосполучення telt розвинулося telot: д.-р. *шеломъ* (а любо испити *шеломомь* Дону.— Сл. о полку Іг., 97), *желобъ*, ст.-сл. *шлѣмъ, жлѣбъ*. В іменниках *шолом, жолоб* сучасної української мови голосний [e] змінився в [o] пізніше.

---

[135] Див.: *Бузук П. О.* Зазнач. праця, с. 31.

[136] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 72.

[137] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 219.

Однак є в східнослов'янських мовах кілька слів з повноголосним сполученням [ele], в яких важко визначити його походження, наприклад, рос. *железа* (І Псков. літ. під 1360 р.— *железа)* — ст.-сл. *жлѣза*, блг. *жлеза*, с.-х. *жлѐзда,* словен. žléza, п. zołza, в.-луж. і н.-луж. žałza, ч. žl'áza, слвц. žl'aza, у білоруському літописі Аврамки 1495 р.— *жолоза* (163); укр. і рос. *пелена* — блг. *пелена*, с.—х. *пѐлена,* ч. plena — *велика хустка, пелена,* слвц. plena — *хустка;* рос. *белена* — блг. *блян, бленуване — мріяння,* д.-чеськ. blén, суч. ч. blín, пор. нім. Bilme; укр. *селезінка,* рос. *селезёнка* — ст.-сл. *слѣзина, слѣзенъ,* с.-х. *слѐзина;* укр. *селезень, шелест* — п. szelest, ч. šelest. Певну відповідь на те, чи в цих і подібних їм словах повноголосна форма **-еле-** співвідносна з спільнослов'янським telt, дати важко. П. Я. Черних вважає, наприклад, що в слові *пелена* звукосполучення [ele] виникло внаслідок збігу кореневого [el] і суфіксального [e]: *pel-en-a. Отже, воно з спільнослов'янським *telt не співвідносне [138]. Слово *белена,* на думку деяких дослідників, запозичене в російську мову, як і в інші слов'янські, з германських мов [139], хоч проти такої гіпотези існують і серйозні заперечення [140]. Іменник *шелест* має звуконаслідну основу. Очевидно, повноголосне сполучення **еле** в східнослов'янських мовах зводити до одного джерела немає підстав.

Спостерігаються й інші відхилення в розвитку сполучення голосного з плавним сонантом у позиції між приголосними. Так, у словах *горностай* — п. gronostaj, ч. hranostaj, рос. *скорлупа* (укр. *шкаралупа*) — ст.-сл. *скралупа,* ч. škraloup — закономірно мала б розвинутися на східнослов'янському грунті повноголосна форма torot. О. О. Шахматов пояснював збереження в таких словах [or] впливом наголосу, що стояв безпосередньо після сонанта [r] і спричинився до втрати останнім властивої йому довготи [141].

У північній групі західнослов'янських мов, яким була властива довгота сонанта в звукосполученні tort, tolt, tert, telt, теж у процесі втрати ним складотворчого характеру після нього виникав новий короткий голосний, що поступово розвинувся в голосний [o] та [e] нормальної довготи, але виникнення в цих мовах нового голосного супроводжувалося редукцією попереднього, що стояв перед сонантом. Таким чином, розвинулися в них звукосполучення trot, tlot, tret, tlet.

Доказом того, що в польській мові не відбувалася перестановка голосного [o], [e] в сполученні з плавним [r], [l] й поява вторинного

---

[138] Див.: *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка. М., 1954, с. 84.

[139] Див.: *Преображенский А. П.* Этимологический словарь русского языка. М., 1910, с. 23; *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2, с. 73.

[140] Див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1964, с. 147—148.

[141] Див.: *Шахматов А. А.* Курс истории русского языка, ч. 2 (літ. вид.). Спб., 1910, с. 33—34.

голосного після сонанта супроводжувалась редукцією давнього [o], [e] перед [r], [l], можуть бути такі сполучення, як we głowę, we proch, ze błota і под., в яких звук [e] утворився із [ъ] перед наступним складом із зредукованим: wъ gъłowę (←*golwę) → we głowę, zъ bъłota (← *bolta) → ze błota [142].

Проте в кашубській мові відповідно до tort виникло tart, а в полабській — tort, тобто без нового голосного після сонанта [r]: кашуб. barna, varna, varta, marz, parg, starna, полаб. gorch, gord, korvó, vorta, starna і storna. Треба зауважити, що полабський голосний [o] тут не становить прямого збереження спільнослов'янського [o], оскільки давній слов'янський [o] в полабській мові змінився на [ü]. Умови, за яких після сонанта [r] у кашубській і полабській мовах не розвинувся голосний, а також аналогічні факти, засвідчені старопольською мовою, досі не з'ясовані, хоч не позбавлене підстав припущення, що в давніх діалектах, на основі яких склалися ці мови, відбулося послаблення голосного [o] в сполученні [or], що спричинилося до збігу tort з давнім tr̥t, а значить і спільної з ним подальшої рефлексації [143]. У цих діалектах, як і в інших західнослов'янських мовах північної групи, у сполученнях tert, tolt, telt розвинувся вторинний голосний.

У мовах південних слов'ян та чеській і словацькій, тобто в тих, у яких довгота звукосполучень or, ol, er, el зосереджувалася на голосному, короткий сонант, втрачаючи складотворчість, не виділив після себе голосного, а знову став вимовлятися в одному складі з попереднім голосним; уникнення закритого складу відбулося шляхом перестановки голосного, при цьому довгий [o] змінився в [a]: tort → trat, tolt → tlat, tert → tret, telt → tlet.

Отже, розвиток сполучення голосних [o], [e] з сонантом [r], [l] між приголосними відбувався в різних групах слов'янських мов неоднаково і, очевидно, не одночасно.

У неслов'янських індоєвропейських мовах, що не знали тенденції до відкритого складу, відповідні сполучення голосного з сонантом у позиції між приголосними звичайно збереглись, напр.: гр. πορκος (порося), лат. porcus (свиня, порося); гот. hairtô (серце) — ст.-сл. *срѣда,* укр. *середа,* лат. cordis (серце); нім. Bart (борода), Garten (сад), Helm (шолом), Milch (молоко), анг. milk (молоко); лит. šárka (сорока), várna (ворона), kárvė (корова), var̃tai (ворота), gar̃das (тин, огорожа), galvà (голова), saldùs (солодкий), dervà (ліс) — ст.-сл. *дрѣво,* укр. *дерево* та ін.

Про походження східнослов'янського повноголосся й співвідносних з ним звукосполучень у мовах південних та західних слов'ян висувається в науковій літературі й ряд інших гіпотез, іноді

---

[142] Див.: Łoś *J.* Prasł. tort > pol. tъrot? — Symbolae Grammatical in honorem J. Rozwadowski, 2. Kraków, 1928, s. 373—374.

[143] Див.: *Rozwadowski J.* Historyczna fonetyka czyli głosownia języka polskiego.— «Encyklopedia Pol. Ak. Um», т. 2. Краків, 1915, s. 388; *Milewski T.* Przeczynki do fonetyki lechickiej.— RF, t. 14. Warszawa, 1929, s. 585; див. також *Селищев А. М.* Старославянский язык, ч. 1, с. 171.

більш або менш обгрунтованих, а часто й зовсім не обгрунтованих, причому таких, що суперечать одна одній. Так, А. Мейє розвиток tort, tolt, tert, telt пов'язує з процесом спрощення дифтонгів, відомим не тільки слов'янським мовам, а й деяким неслов'янським індоєвропейським мовам. У слов'янських мовах цей процес виявився ширше, охопивши як дифтонги з другим компонентом [i̯], [u̯], так і дифтонги з компонентом [r], [l] [144], причому реалізація його не скрізь була однакова. Східнослов'янські діалекти в дифтонгах з [r], [l] зберегли давній голосний, але після сонанта виник під впливом тенденції до відкритого складу новий «голосний того ж тембру» [145], хоч на початковому етапі він був дуже коротким. У південнослов'янських мовах, як і в чеській та словацькій, давній голосний дифтонга занепав, а після сонанта виник новий голосний, за своїм характером довгий, який і розвинувся в [a] та [ě]. Аналогічний процес пережили польська та лужицькі мови, з тією лише відмінністю, що новий голосний після сонанта в них не подовжився [146]. Отже, на думку А. Мейє, жодної перестановки голосних у tort, tolt, tert, telt не відбувалося. Однак умов, що спричинилися до відмінних рефлексів цих сполучень у різних слов'янських мовах, гіпотеза А. Мейє не розкриває.

Р. Нахтігал, навпаки, для мов південних і західних слов'ян перестановку голосних вважав обов'язковою, як для східних — обов'язковим розвиток другого голосного після сонанта [147]. Т. Торнбйорнссон, а пізніше за ним і Л. В. Матвєєва-Ісаєва перестановку голосного припускали не тільки в мовах південних та західних слов'ян, а й у мові східних слов'ян [148], хоч таке припущення ніхто з сучасних дослідників уже не поділяє.

Гіпотеза Ф. Мареша грунтується на припущенні, що в традиційних tort, tolt, tert, telt, в яких (як і в tъlt, tьlt та ort, olt) сонанти сполучалися з попереднім низьким і високим голосним (ăr, ă̑r, ăl, ă̑l, y̆r, y̑r, y̆l, y̑l), відбувалася, внаслідок діяння закону відкритого складу, монофтонгізація дифтонгів з другим компонентом [r], [l] подібно до того, як і дифтонгів з i̯/u̯ та m/n, що виявилось у виникненні складотворчих [r̥], [l̥] й перетворенні давнього голосного в фонологічно несамостійний елемент, а також спричинилося до появи після сонанта нового голосного елемента (tăr̥ăt, tăl̥ăt...), теж фонологічно несамостійного. Звукосполучення з фонологічно несамостійними елементами не могли бути стійкими, й тому вони в різних слов'янських мовах підпадали подальшим неоднаковим

---

144 Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 46.
145 Там же, с. 54.
146 Там же, с. 55.
147 Див.: *Нахтигал Л.* Славянские языки, с. 46.
148 *Tornbiörnsson T.* Die gemeinslavische Liquidametathese. 1—2, Uppsala, 1901—1903; *Матвеева-Исаева Л. В.* Лекции по старославянскому языку. Л., 1958, с. 48—50.

перетворенням[149]. Фонологічний аспект у з'ясуванні історії tort, tolt, tert, telt, запропонований Ф. Марешем, наштовхує, безперечно, на пошуки нових шляхів у розв'язанні поставленої проблеми, проте його гіпотеза, як справедливо зауважує Ф. П. Філін, не спирається «на індуктивне вивчення мовних фактів», а побудована «на основі деяких абстракцій, виведених шляхом дедукції, які й підводяться під відомі факти», саме тому вона і позбавлена «конкретної доказовості»[150].

Окремі вчені еволюцію слов'янських сполучень голосного з сонантом [r], [l] між приголосними, отже і розвиток східнослов'янського повноголосся, пов'язували з характером їх інтонації[151], інші, навпаки, її повністю заперечували, а висували, як визначальний фактор у цій еволюції, акцентні відмінності [152].

Отже, єдиної відповіді на питання про умови виникнення східнослов'янського повноголосся досі немає, хоч найбільш вірогідним видається пов'язання його генези з тривалістю голосних і сонантів у дифтонгах [or], [ol], [er], [el].

Розвиток повноголосся у мові східних слов'ян можна віднести, певно, на період не раніше кінця VIII — початку IX ст. Про те, що до цього часу в ній вживалися ще неповноголосні форми, переконливо свідчать деякі факти її лексичних контактів з неслов'янськими мовами, як, наприклад, тодішні східнослов'янські запозичення до угро-фінських мов: фін. varpu, карельськ. varpu, ест. varblane — д.-р. *воробии*, рос. *воробей*, ст.-сл. *врабии*, блг. *врабец*, с.-х. *врȁбац;* фін. karsta — д.-р. *короста*, укр. *короста*, блг. *краста*, с.-х. *крȁста;* фін. parh, карельськ. parh — рос. *пороша*, діал. *пороха;* фін. talkoo — д.-р. *толока*, рос. *толока*, укр. *толока*, блг. *тлáка*, с.-х. *тлáка* (примусова праця); фін. taltta, карельськ. taltta — рос. *долото*, укр. *долото;* карельськ. palttina — д.-р. *полотьно*, рос. *полотно*, укр. *полотно*, блг. *платно*, с.-х. *плáтно;* фін. värttinä, карельськ. värttina, ест. värten — д.-р. *веретьно*, рос. *веретено*, укр. *веретено*, блг. *вретено*, с.-х. *вретѐно* та ін. Всі ці й подібні їм слова, на думку О. О. Шахматова, В. Кіпарського та ін., зайшли до угро-фінських мов у VII—VIII ст. Вони послідовно зберігають давні неповноголосні форми.

Відбивають давні неповноголосні форми й ранні лексичні східнослов'янські запозичення до балтійських мов, як-от: лит. skavarda — д.-р. *сковорода*, рос. *сковорода*, укр. *сковорода;* лит. karvõjus — д.-р. *коровай*, рос. *коровай*, укр. *коровай;* латиськ. (діал.)

---

[149] Див.: *Mareš F. V.* Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty.— Slavia, p. 25, seš. 4, 1956, s. 456—460.

[150] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 236—237.

[151] Див.: *Ekblom R.* Die ostslavische Pleophonie.— ZfSPh, 1955, Bd21, Lfg1, S. 1—9; *Булаховский Л. А.* Отражение так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских.— В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 3—4.

[152] Див.: *Курилович Е.* О некоторых фикциях сравнительного языкознания.— Вопр. языкознания, 1961, № 1, с. 35—36.

kārms — д.-р. *хоромы;* латиськ. kalps — д.-р. *холопъ,* рос. *холоп;* лит. čėrpė — д.-р. *черепъ,* рос. *черепок,* укр. *черепок.* Аналогічні слов'янські запозичення давнього часу відомі також і в інших неслов'янських мовах: алб. baltë (болото), рум. baltă (болото) тощо.

Важливим аргументом того, що в кінці VIII — на початку IX ст. в слов'янських мовах уже відбувався процес зміни давніх сполучень tort, tolt, tert, telt, є доля в них іменника karl, що походить від імені франкського короля, пізніше імператора Карла Великого (768—814), яке поширилось у слов'ян саме в цей час і стало загальним, змінившись у східних слов'ян у *король* — ст.-сл. *краль,* блг. *крал,* с.-х. *кра̑љ,* словен. králj, п. król, ч. král, слвц. král.

Виникнення східнослов'янського повноголосся найімовірніше припадає на кінець VIII — IX ст. Цікавий з цього погляду топонім *Тьмуторокань,* відомий східним слов'янам принаймні з IX ст. і генетично пов'язуваний з давньотюркським taman-targan [153]. Звукосполучення tart давньоруська мова засвоїла у цьому слові з [oro], що, на думку Ф. П. Філіна, становить пряме свідчення відносно точної хронології виникнення і розвитку східнослов'янського повноголосся, віднесення цього процесу на VIII—IX ст. [154] Зважаючи на те, що деякі слова з [er], [or] між приголосними засвоєні слов'янськими мовами ймовірно в IX ст. без метатези й повноголосся, як це відбивають і найраніші старослов'янські писемні пам'ятки (гр. σάρδιον — ст.-сл. *сардоникии,* гр. σκορπίος, ст.-сл. *скаръпиꙗ, скоръпиꙗ* та ін.), він вважає, що в другій половині IX ст. «утворення повноголосся й неповноголосних форм було вже завершено» [155].

У договорах східних слов'ян з греками, складених у першій половині X ст., повноголосні форми засвідчуються досить часто, напр.: *боронєша, боронима, волочимъ, поздорову* (ПВЛ., 27), *золота, полонєныи, полонꙗникъ, сторону* (28, договір 912 р.), *Володиславль, Передъславинъ* (34), *волости, вороты, възворотити, городъ, золотникъ, паволокъ* (36, договір 945 р.). Правда, договори з греками збереглися не в оригіналах, а в літописних копіях XIV ст., й окремі слова могли набути в них іншого фонетичного оформлення, але, зважаючи на велику кількість зареєстрованих у цих договорах прикладів з повноголоссям, вони становлять, безперечно, надійне і безсумнівне свідчення того, що в першій половині X ст. для давньоруської мови повноголосся було вже звичайним звуковим явищем.

Повноголосні форми відбивають, звичайно, найраніші давньоруські писемні пам'ятки: *новѣгородѣ, володимєра* (ЄО, 1056—1057, 294), *перегънѫвъ* (265), *полонѣ* (Ізб. 1073, 63), *полонꙗємъ* (69), *поросѧтє* (251), *бєрємѧ* (Ізб. 1076, 96), *вєрєдихъ* (109), *вєрєда*

---

[153] Див.: *Menges K.* Тьмуторокань.— Zeitschrift für slavische Philologie, 1960, Bd 30, N 1, S. 128—133.

[154] Див.: *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 250.

[155] Там же, с. 252.

(222 зв.), *вѣрємѧ* (185 зв.), *ворога* (239), *пєрєбываєть* (68 зв.), *бєрємєни* (Є. Арх., 1092, 167), *бѣлогородъскыи* (Напис Софії Київської бл. 1091, № 10, 45), *дєрєвѣ* (ПА, 1307, 48 зв.), *бєрємѧ* (254 зв.).

Таким чином, виникнення повноголосся припадає на кінець VIII—IX ст., але другий голосний [о] та [е] в звукосполученні torot, tolot, teret мав ще й пізніше, принаймні до XII ст. включно, деякі артикуляційні відмінності в порівнянні з етимологічним [о] та [е], оскільки він не подовжився у зв'язку з занепадом у наступному складі зредукованого [ъ] або [ь] і, отже, не підпав на українському грунті подальшим змінам, як давні [о] та [е]: *морозъ → мороз, молотъ → молот, берегъ → берег,* але *столъ → стōл → стіл, селъ → сēл → сіл.*

Сучасні східнослов'янські мови знають і неповноголосні форми, що зайшли до них з старослов'янської, напр.: укр. *вражий, златоглавий,* рос. *глас. время* і т. д. Широко представлені вони в давньоруській мові: *главы, храните* (ПВЛ, 26, договір 912 р.), *брашьно* (36), *плѣньници* (37, договір 945 р.), *брань* (Ізб. 1076, 202), *власи* (128), *влагоу* (208), *врата* (55) та ін. Часто вживаються в староукраїнській літературній мові, як-от: *времѧ* (Р., гр. 1388, 39), *брегъ* (гр. 1404, 68), *врана, врата* (Сл. Лекс., XVII, 437), *гладъ, гласъ* (439), *кладязь* (458), *младый* (467), *млеко* (468), *средный* (511), *врагов* (І. Вел., к. XVII — п. XVIII, 55), *чревѣ* (101), *гласит* (62), *млеко* (57), *стражъ* (АПГУ, XVII, II, 30), *владѣти* (52), *древех* (III, 143), *врагъ* (Л. Вел. 1720, 7), *градъ* (10), *чрезъ* (30), *глава* (26), *прахъ, брегъ* (С., XVIII, I, 34), *младый* (37), *бремя, вредъ* (40). Окремі неповноголосні форми зайшли до української мови з чеської, наприклад, *влада, владар, власний* — ч. vláda, vladař, vlastní.

§ 51. Рефлекси ort, olt. Початкові спільнослов'янські звукосполучення [or], [ol] у позиції перед голосними збереглися в усіх слов'янських мовах: д.-р. *ораница* (орна земля), укр. *орати* (гр. ἀρόω — *орю,* лат. ăro — *орю,* лит. árti — *орати), орач, оладок,* рос. діал. *орать, оладья,* блр. *араць, аладка,* блг. *ора, орач,* с.-х. *ȍрати, ора́ница,* п. orać, ч. orati.

У позиції перед приголосним початкові [or], [ol] внаслідок діяння закону відкритого складу зазнали в них важливих змін, хоч рефлекси цих сполучень у різних слов'янських мовах виявилися неоднаково. Звукосполучення ort, olt у мові східних слов'ян дали по два відповідники — один з голосним [о], другий — з [а]: д.-р. *робота* ← *orbota (нім. Arbeit); д.-р. *ролиꙗ* (укр. *рілля*) ← *orlija; д.-р. *ровьнъ* (рос. *ровен,* західно-діалектне укр. *ровінь — рівнина*) ← *orvьnъ (прусськ. arwis); д.-р. *рости* ← *orsti; д.-р. *роз-* (префікс) ← *orz-; д.-р. *лодиꙗ* (рос. *лодка*) ← *oldija (лит. oldijá, норв. olda — *корито);* д.-р. *локъть* (укр. *лікоть,* рос. *локоть*) ← *olkъtь (лит. alkū́nė); д.-р. *ратай* ← *ortaj (лит. artójas), д.-р. *рало* ← *ordlo (лит. árklas), д.-р. *лань* ← *olnь (лит. álnis), д.-р. *лакомъ* ← *olkomъ.

Рефлекси ort, olt у західнослов'янських мовах такі самі, як і в східнослов'янських, пор. п. robota, rola, łódka, łokieć і radło, rataj,

łania, łakomy; ч. robota, robiti, rozum, lodka, loket i rádlo, laň, lakomý; слвц. robota, robit', rozum, lod'ka i rataj, laket', lakomý.

У південнослов'янських мовах початкові [or], [ol] перед приголосними послідовно змінилися в [ra], [la]: ст.-сл. *работа, рало, разумъ, раз-* (префікс), *равьнъ, расти, ладии, лакъть, лакомыи;* блг. *работа, ратай, рало, ръ̀ста, равен, ладия, лакът, лаком;* с.-х. *ра̀бота, ра́бити, ра̑ван, ра̀ло, ра̑ст, ра́сти, ла̑ђа, ла̑кат, ла̀ком, ла̀не;* хоч *ро̀биjа* (каторга), *ро̏б* (раб), словен. rataj, ladja, laket, lakomi.

Отже, в усіх слов'янських мовах у сполученні ort, olt відбулася метатеза, але в одних випадках вона не вплинула на характер артикуляції голосного [o], а в інших викликала перехід [o] в [a]. Подвійна рефлексація ort, olt зумовлена, як припускає більшість учених (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, О. М. Селіщев, Л. П. Якубинський, Р. Нахтігал, П. С. Кузнецов та ін.) [156], характером давньої слов'янської інтонації. При акутовій (висхідній) інтонації ці звукосполучення змінилися в rat, lat, а при циркумфлексовій (спадній) — у rot, lot.

Заслуговує також на увагу думка тих учених, які вважають, що давньослов'янське відношення між тривалістю звуків і інтонацією в початкових дифтонгах or, ol перед приголосним, як і між приголосними, збереглося не в усіх слов'янських діалектах. Так, у південнослов'янських діалектах носієм довготи під обома інтонаціями — акутовою і циркумфлексовою — став голосний, звідси ōrt, ōlt розвинулося в ārt, ālt, а далі в rat, lat. Правда, в окремих південнослов'янських говорах засвідчуються деякі відхилення в рефлексації ort, olt. У Супрасльському рукописі (XI ст.), що відбиває риси давніх східноболгарських говорів, поряд з *рабъ, раздати* тощо трапляється написання *робъ, розмысливъ, ростворивъ, розвѣ* і под.; в окремих солунських говорах македонської мови вживається *ло́кот* при *лакот* в інших. Умови такої подвійності, як зазначає О. М. Селіщев, не ясні [157]. Можливо, зв'язки давньої слов'янської часокількості і інтонації в таких говорах у час, коли відбувалася рефлексація ort, olt, ще не втратили своєї сили.

У діалектах східних і західних слов'ян, крім давньословацького, в початкових дифтонгах or, ol, на відміну від їх позиції між приголосними, зв'язок давнього розрізнення інтонацій з часокількісними відношеннями продовжував зберігатися. У цих діалектах під акутовою інтонацією були представлені дифтонги ār, āl (← ōr, ōl), а під циркумфлексовою or, ol, що й зумовило подвійність їх рефлексів: rat, lat i rot, lot. У давньословацькому діалекті, що в той час був близький до словенського, відбулися ті ж зміни, що й на пів-

[156] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— Избр. труды, т. 1. М., 1956, с. 381—382. *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 145; *Селищев А. М.* Старославянский язык, ч. 1, с. 173—174. *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка, с. 129. *Нахтигал Р.* Славянские языки, с. 45. *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 75.

[157] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 175.

деннослов'янському грунті, тобто він пережив під обома інтонаціями метатезу art → rat, ālt → lat. Пізніше, коли словацька мова підпала впливові чеської і послабився її зв'язок з словенською, в ній поширились сполучення rot, lot на місці давніших rat, lat (robota, rovný, lod'ka і т. ін.), хоча в окремих словах колишні рефлекси ort, olt збереглися: rakyta, rast, rastenie, rastlina — *рослина*, ч. rostlina, laket' — *лікоть*, ч. loket, топоніми Ravne, Ráztočno та ін.[158] Не виключено, звичайно, що окремі слова з ra, la зайшли, як припускає Ф. П. Філін, до середньословацьких говорів і словацької літературної мови від південних слов'ян і пізніше [159]. Але це не заперечує того факту, що давньословацька мова розвиток розглядуваного фонетичного явища переживала спільно з мовами південнослов'янськими.

Ранні пам'ятки давньоруської писемності відповідно до спільнослов'янського ort, olt засвідчують на початку слова перед приголосним як ра, ла, так і ро, ло, наприклад: *рало* (Ізб. 1073, 36), *лакомьствъмь* (Ізб. 1076, 239), *робъ* (Ізб. 1073, 241), *розбойникъ* (212), *розоумѣти* (126), *локътъ* (266). Голосний [о] в цих звукосполученнях найпослідовніше зберегла українська мова: *робота, розум, розбійник, рокита, розгадати, розписати, роздільний, лікіть, локоть* (міра довжини) та ін. У російській літературній мові відповідно до давньоруських ненаголошених **ро-**, **ло-** під впливом її південних, акаючих, говорів, як і старослов'янської мови, поширились **ра-**, **ла-**: *работа, расти, растение, ракита, разделить, ладья;* проте в ряді слів і не під наголосом звук **о** у такій позиції зберігся: *ровнять, ровнитель, ровнёхонько, ровнотá, ростóк, росткóвый, локтевóй;* у північноросійських говорах звук [о] у ненаголошеному **ро** теж поширений: *робóта, ростéние, розделúть*. У білоруській мові ненаголошений [о] в цій позиції за її фонетичними законами послідовно змінився на [а]: *работа, расліна, раздзяляць, раздрабіць*.

У деяких словах **ро** змінилося на **ра** в східнослов'янських мовах і під наголосом: *раб,* рос. *разум* (при укр. і блр. *розум*), *равный* (при блр. *рóўны,* укр. *рівний*) та ін. Вплив у таких випадках старослов'янської мови безсумнівний, причому в російській мові він виявився сильніше, ніж в українській та білоруській, але й у ній він позначився не в усіх словах, пор. *рост, рóвный, рóвня, рóзданый, рóспуск, рóспись, рóсчерк.*

На те, чи були відповідно до ort, olt звукосполучення ert, elt на підставі тих фактів, що є в сучасних слов'янських мовах, відповісти дуже важко. Імовірно, що іменник *лебідь* (д.-р. *лебедь,* укр. *лебідь,* рос. *лебедь,* блг. *лебед,* с.-х. *лȁбӯд,* п. łabędź, ч. labut', слвц. labut' (розвинувся з давнього *elb-/*elb- → leb-). Але на підставі звукових відповідників сербохорватської та західнослов'янських мов це ж слово закономірно можна звести й до спільносло-

[158] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 217, 220—221. Див. також *Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka, sv. 1. Bratislava, 1956, s. 266 і далі.

[159] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 230.

в'янського *olbǫbь або *olbędь. Не виключено, що в різних рефлексах, які відомі сучасним слов'янським мовам, у цьому іменнику відбите давньоіндоєвропейське чергування голосних [e] — [o]: *elt — *olt.

Питання про час рефлексації спільнослов'янських **ort, olt** в науці досі ще не знайшло однозначного вирішення. На думку Ф. П. Філіна, зміна цих звукосполучень хронологічно попереджала виникнення східнослов'янського повноголосся і його відповідників у мовах південних та західних слов'ян. У цьому його переконує те, що в українській мові [o] у звукосполученнях rot, lot змінився на [i] (*ріст, рівний, рілля, різний, лікоть*) у зв'язку з занепадом [ъ], [ь] у наступному слові, чого не знає новий [o] з tort, tolt (*горох, порох, молодь, берег*). Ці факти, пише він, вказують на те, що голосний елемент в rot, lot «устиг збігтися із споконвічним [o], тоді як у повноголосних формах історія другого голосного елемента збіглася з редукованим ъ» [160]. Однак Ф. П. Філін не взяв до уваги того, що українська мова знає ряд слів, у яких новий [o], [e] в повноголоссі теж змінився на [i]: *поріг, моріг, оборіг, сморід, ворітп, борід, борідка, доріг, доріжка, корів, корівка, голів, голівонька; беріз, берізонька, черід, черідонька, волік, зберіг, стеріг* та ін. Таку зміну [o] на [i] одні вчені пояснюють залежністю від акцентологічних умов, новоакутовою інтонацією [161]; інші, зважаючи на те, що в українській мові існує багато фактів, які запропонованою акцентологічною гіпотезою не охоплюються і суперечать їй, пов'язують названу зміну з аналогійними впливами [162]. З другого боку, не можна залишати поза увагою й те, що в українській мові є слова, в яких після занепаду зредукованого в наступному складі [o] в звукосполученнях **rot, lot** не змінився на [i], наприклад, *паросто,* топонім *Локня* із *Локътнıа* (село Лебединського р-ну Сумської обл.); поряд з *лікоть* (← *локъть*) вживається з іншим значенням *локоть* і *локіть* (давня міра довжини). Очевидно, зміна [o] в [i] у початкових сполученнях [ro], [lo] вимагає іншого витлумачення.

Дехто додержується діаметрально протилежного погляду, вважаючи, що тоді, коли відбувалася метатеза в tort, tolt, дифтонгічні сполучення в початковому складі ще не змінювались. Метатеза в них належить до пізнішого часу [163]. Аргументується таке припущення тим, що давньословацькі діалекти рефлексацію tort, tolt, tert, telt переживали разом з давньочеськими, а ort, olt відособлено від них уже тоді, коли почала формуватися словенсько-словацька ізоглосна спільність. Заперечувати проти цього, звичайно, немає

---

[160] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 230.

[161] Див.: *Булаховський Л. А.* Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу.— Мовознавство, 1936, № 7, с. 65 і далі; *його ж.* Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских, с. 3—4.

[162] *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 170.

[163] Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк..., с. 220.

підстав. На території, про яку тут ідеться, подібна хронологічна послідовність у рефлексації дифтонгів [or], [ol] цілком можлива. Але немає будь-яких підстав і для того, щоб поширювати це припущення на всю слов'янську територію в той час, коли спільнослов'янська мовна єдність була вже порушена. У різних давньослов'янських діалектах рефлексація початкових [or], [ol] хронологічно могла і не збігатися, але вона не могла й далеко відхилятися в часі від розвитку цих дифтонгів у позиції між приголосними.

§ 52. **Походження фарингального [h].** Питання про те, коли саме виник у мові східних слов'ян фарингальний [h], і досі розв'язується по-різному. Деякі вчені його появу відсувають аж на XIV ст.[164], інші ж виникнення південно-російського задньоязикового [γ] і українського та білоруського фарингального [h] відносять ще до спільнослов'янського періоду [165], проти чого рішуче заперечував О. М. Селіщев [166].

До доісторичної доби відсував появу українського [h] Є. К. Тимченко [167]. На думку А. Ю. Кримського, в давньоруських діалектах на території поширення сучасної української мови в XI ст. «звука [g] не було», а вимова фрикативного [γ] чи [h] безсумнівна [168]. Р. І. Аванесов та В. В. Іванов виникнення фрикативного [γ], з якого пізніше розвинувся український [h], датують XI — першою половиною XII ст.[169] І. В. Абаєв, спираючись на те, що ареал розповсюдження слов'янського [γ] і [h] збігається, за деякими винятками, з ареалом скіфської топоніміки, скіфської археології та скіфських впливів на території східного слов'янства, висунув припущення, що цей звук у слов'янських мовах засвоєний «із скіфсько-сарматської мови, у якій споконвіку була фонема γ» [170]. Проте його гіпотеза серед дослідників історії слов'янських мов прихильників собі не здобула.

Неоднаково розв'язуються питання і про генетичні зв'язки фрикативного [γ] чи [h] з проривним [g], а також питання про відношення східнослов'янських [γ], [h] до аналогічних звуків у чеській, словацькій, верхньолужицькій мовах та західних говорах

---

[164] Див.: *Vaillant Andre.* Grammaire komparee des langues slaves, vol. 1. Paris, 1950, p. 32—33; *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 296.

[165] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, с. 435; *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 35—36; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 78.

[166] Див.: *Селищев А. М.* Зазнач. праця, с. 190.

[167] Див.: *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика, с. 59.

[168] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1. М., 1907, с. 119.

[169] Див. *Аванесов Р. І.* Лингвистическая география и история русского языка.— Вопр. языкознания, 1952, № 6, с. 45; *Иванов В. В.* Краткий очерк исторической фонетики русского языка, с. 59.

[170] *Абаев И. В.* О происхождении фонемы [γ] (h) в славянском.— Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 121; *його ж.* Скифско-европейские изоглоссы.— Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. Научная сессия. Тезисы докладов. М., 1964, с. 72.

словенської мови. Окремі вчені вважають, що процес виникнення фрикативного [γ], [h] був спільнослов'янським, інші ж, навпаки, розглядають його як незалежний у кожній мові або в групі близьких мов. Так, С. Булич свого часу висунув гіпотезу про спільнослов'янське поширення фрикативного приголосного [γ], який пізніше в одних мовах зберігся, в деяких змінився в [h], а в інших — в проривний [g] [171]. Аналогічне припущення повторив Л. Новак, на думку якого, фрикативний [γ] виник після IV ст. і був властивий консонантизму спільнослов'янської мови. Проривний [g] в окремих мовах з'явився вже після розпаду спільнослов'янської мовної єдності [172].

Однак гіпотезу про первинність слов'янського [γ] і вторинність [g] сучасне мовознавство повністю заперечує. Більшість славістів, хоч далеко не всі, додержується того погляду, що зміна [g] в [γ] і [h] відбувалася в різних слов'янських мовах незалежно, і відносять цей процес на пізній час розвитку тих мов, яким він властивий. Проте з позиції пізнішого походження і незалежного розвитку в кожній мові фрикативних приголосних [γ], [h] важко, як справедливо зазначає Ф. П. Філін, пояснити компактність географічної зони, що вони її займають [173].

Звук [γ] розвинувся з [g] внаслідок утрати проривним змикання при його артикуляції. А пересунення назад місця утворення задньоязикового [γ] зумовило виникнення фарингального [h]. Отже, розвиток від задньоязикового проривного до фарингального фрикативного відбувався в такій послідовності: [g] → [γ] → [h]. Час виникнення на східнослов'янському грунті задньоязикового [γ], властивого південноросійським говорам та білоруській мові, та фарингального [h], поширеного в українській мові, визначити важко. Переконливих доказів, що вони розвинулися ще в окремих діалектах спільнослов'янської мови в пізніший період її історії, як припускали П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, М. С. Трубецькой, не існує [174]. Разом з тим зовсім не переконливою видається й аргументація на користь гіпотези про занадто пізнє виникнення цих приголосних у східнослов'янських мовах, віднесення часу їх появи на писемний період розвитку давньоруської мови чи навіть на період її розпаду й формування окремих мов східнослов'янських народностей, тобто на той час, коли [γ] й [h] стали вже досить помітно відбиватися в писемних пам'ятках.

У мовознавчій науці давно стала загальновизнаною істина, що

---

[171] Див.: *Bulitsch S.* Slavische Miszellen. Indogermanische Forschungen, Lfg 5, Strasbourg, 1895, S. 389 і далі.

[172] Див. *Novák L.* Neznámé německé vplyvy na zapadnoslovanský, východnoslovanský a mad'arský konsonantismus.— Linguistica slovaca, 1939—1940, s. 1—2, s. 109.

[173] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, белорусского и украинского языков, с. 249.

[174] Докладно див. *Селищев А. М.* Старославянский язык, ч. 1, с. 290—294; *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 293—297.

задньоязиковий [γ] і фарингальний [h] між собою генетично зв'язані і що виникнення їх на східнослов'янському грунті становить єдиний процес, про що свідчить і те, що говори білоруської мови поряд із звичайним для неї [γ] широко знають також і [h], а в деяких говорах української мови відомі перехідні артикуляції між [γ] і [h], в окремих з них можна спостерігати навіть задньоязикове творення цього звука або фарингальне з незначним наближенням до задньоязикового [175]. Очевидно, південноросійський і білоруський задньоязиковий [γ] зберігає перший ступінь у процесі зміни спільнослов'янського проривного [g] на фрикативний приголосний, а український фарингальний [h] — другий.

Грунтуючись на діалектних свідченнях, дехто з учених висловлює припущення, що фрикативний [γ] раніш усього, ще в XI — першій половині XII ст., розвинувся на території середнього Подніпров'я, басейну Десни й Сейму та басейну Оки, крім її нижньої течії; на цій території вже з XI ст. між князівствами встановилися різного типу політичні й економічні зв'язки, утворюється їх відносна єдність, що сприяло суцільному поширенню на ній певних інновацій [176].

Одним з найдавніших прикладів, що засвідчує вимову фрикативного [γ] у східних слов'ян, є написання *кънїхъчии* (Ізб. 1073, 232) замість *кънигъчии — кънижникъ*. Міститься це написання в пам'ятці, переписаній давньоруським писарем з староболгарського перекладу грецького оригіналу, тобто в такій, в якій з особливою старанністю прагнуть не відхилятися від орфографії тексту, з якого відбувається переписування. І якщо таке відхилення все ж трапляється під впливом рідної мови переписувача, то це значить, що відбите в орфографічній помилці фонетичне явище цій мові глибоко притаманне, давно узвичаєне, закріплене суспільною практикою. Отже, й написання літери **х** замість **г** у названій пам'ятці засвідчує глибоку притаманність давньоруському переписувачеві фрикативної вимови приголосного [γ], глухим еквівалентом якого виступає задньоязиковий фрикативний [х].

Фрикативну вимову задньоязикового [γ] засвідчує в X ст. написання у праці К. Багрянородного «Про управління державою» (949 р.) іменника πράχ — поріг, вжитого в ній двічі: 'Οστροβουνιπράχ і Βουλνηπράχ. Правда, написання πράχ викликає різні тлумачення, зокрема, окремі дослідники розглядають його як одиничний приклад, ізольований факт, що не має суттєвого значення, а дехто вважає, що літера χ у ньому відбиває не слов'янську, а грецьку вимову [177]. Але в зіставленні з аналогічними фактами з пам'яток

---

[175] Див.: *Брок О.* Очерк физиологии славянской речи. Спб., 1910, с. 57; *Бровченко Т. А.* Сравнительный анализ фонем украинского и английского языков. Автореф. канд. дис., 1952, с. 13.

[176] Див.: *Аванесов Р. И.* Зазнач. праця, с. 45.

[177] Див.: *Толкачев А. И.* О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administrando imperio».— В кн.: Историческая грамматика и лексикология русского языка. М., 1962, с. 57.

давньоруської писемності XI ст. та пізнішими свідченнями відповідних діалектів таке написання виступає не ізольовано, а в системі тих доказів, що проливають світло на вимову [γ] у давньоруській мові того часу. Отже, припущення, що така вимова насамперед виникла на території Середнього Подніпров'я, видається досить переконливим, але немає сумніву й у тому, що виникла вона не в XI ст., а значно раніше, ще в дописемний період історії давньоруської мови, принаймні окремим діалектам Подніпров'я задньоязиковий фрикативний [γ] був відомий уже в IX—X ст.

Фарингальний [h] розвинувся, звичайно, пізніше, найімовірніше вже тоді, коли в південних діалектах східнослов'янської мовної єдності почали формуватися фонетичні особливості, які пізніше стали властиві українській мові, оскільки саме він виявився однією з характерних ознак її консонантизму, як [γ] однією з ознак південноросійського та білоруського консонантизму.

Свідченням не проривної, а фрикативної вимови приголосного на місці давнішого [g], є, безсумнівно, пропуск на письмі літери на його позначення. Найдавніший приклад такого пропуску вірогідно належить до 1063 р. Це підпис кириличними літерами *Ана ръина,* поставлений французькою королевою, дочкою київського князя Ярослава, на грамоті від того року, написаній латинською мовою, замість Anna regina або Agna regina. Якщо це так, то підпис Анни Ярославівни теж може свідчити про вже сталу традицію вимовляти фрикативний [γ] чи [h] у давньому Києві, коріння якої сягає, звичайно, далеко раніше XI ст. Проте відсутність приголосного після ъ у цьому підписі надається й іншому тлумаченню, а саме як відбиття в ньому консонантизму не латинської мови, а французької, в якій проривному [g] класичної латині відповідає [j] [178]. Однак граматична форма цього підпису — закінчення **-а**, а не **-е** — дає більше підстав, щоб прийняти припущення про його латинське, а не французьке мовне джерело, отже, що в ньому справді пропущений фрикативний задньоязиковий [γ] або фарингальний [h].

Про фрикативну вимову в XI ст. в південних говорах давньоруської мови приголосного, відповідного спільнослов'янському [g], свідчить, певно, й написання без літери **г** слова *изниєть* (Ізб. 1076, 237) замість *изгниєть*.

У східнослов'янських пам'ятках XII ст. трапляються написання окремих слів без початкового **г**. Найдавніший його приклад — це слово *осподаря* в написі на чарі чернігівського князя 1151 р. Пропуск початкового **г** перед **о** дуже поширений у XIII ст., а особливо в староукраїнських грамотах XIV—XV ст.: *ѡсподарь, ѡсподарєва* (Р., гр. бл. 1386, 30), *ѡспдрю* (гр. 1388, 42), *ѡсподарю* (гр. 1411, 77) та ін. Втрата початкового [г] на початку слова відома сучасним ук-

---

[178] Див.: *Мельников Е. И.* О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1959, с. 116, 119.

раїнським діалектам, пор. *орох* замість *горох* у полтавських говорах. Фрикативну вимову рефлексу спільнослов'янського [g] у південно-західних говорах давньоруської мови засвідчують іноземні пам'ятки з XIII ст. В угорській королівській грамоті 1229 р., наприклад, власний іменник *Галичина* переданий з початковим h Halicie, хоч тоді ж традиційно в цьому слові, як і в іменнику *Галич*, була поширена літера g: Galich (Гр. 1240 р.), Galicie (Гр. 1254 р.) [179].

У практиці українського письма з XIV ст. за літерою г остаточно закріпилася функція передавати лише звичайний для української мови фарингальний [h], оскільки для проривного задньоязикового [g], що заходив до неї в іншомовних словах, стали вживатися сполучення літер кг: *кгирдивидъ* (Р., гр. 26.IV.1388, 38) *кголдовать* (гр. 16.XII. 1388, 73), *кгастовтъ* (гр. 1392, 47), *Бекгичь, Идикгиѧ, Идикгиєву* (гр. 1393, 48), *кгрунть, кгвалтом* (АЖ, 1582, 39); пізніше — також літеру ґ: *зґляґане* молоко (Луц. XVII, 79), *ґонту* (К. З., к. XVII—п. XVIII, 275).

Зміна проривного [g] у фрикативний [γ], отже, й у [h], не охоплювала його позиції після [z]: mozgъ, rozga ← *orzga. У такій позиції внаслідок пізнішої дисиміляції [g] змінився в [k]: укр. *мозок, мозку* [180], *різка, бризки, бризкати;* пор. ч. mozek, mozku, але рос. *мозг,* слвц. mozog, mozgowy. В окремих словах регресивна асиміляція у звукосполученні [zk] зумовлювала перехід приголосного [z] в [s]: укр. *прискати*, ч. prýskati.

Причини втрати в південно-західній частині східнослов'янських діалектів, як і в деяких інших слов'янських мовах, проривного компонента при артикуляції звука [g] й зміни його в задньоязиковий фрикативний [γ], а далі й у фарингальний [h] досі залишаються не виясненими. Цікава з цього погляду спроба, хоч ще й не в усьому достатньо аргументована, пояснити дане явище фонологічними умовами. Відомо, що в спільнослов'янській мові існувала за ознакою проривності — фрикативності опозиція глухих задньоязикових фонем /к/ — /х/. Дзвінка ж фонема /g/ залишалась у ній поза подібною опозицією, оскільки в її фонологічній системі зовсім не була представлена в складі задньоязикових дзвінка фрикативна фонема. Тенденція до вирівняння системи спричинилася до виникнення в ряді слов'янських діалектів дзвінкої фрикативної фонеми /γ/, яка в більшості з них еволюціонувала в /h/. У словах

---

[179] Див.: Árpádkori új okmánytár. köt. 6, Budapest, s. 477; köt. 7, s. 283; 361; див. *Деже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967, с. 61.

[180] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 78—79.

Зміна [g] в [k] у слові *мозок* (д.-р. мозгъ ← *mozgъ) підтримувалась також аналогією до іменників з суфіксом ок (пор. *Карский Е. Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962, с. 551). Написання *мозокъ* у староукраїнських пам'ятках досить поширене ще в XVI—XVII ст. (Луц. XVII, 81; Бер. Лекс., 1627, 65; Син. XVII, 128), хоч вимова цього іменника з кінцевим глухим [k] виникла, певно, значно раніше.

звуконаслідувальних та афективного значення фонема /g/ збереглася, як-от укр. *гелготіти, герготати, джерготати* [gelgot'ity], [gergotaty], [džergotaty] і под. Це полегшило пізніше запозичення з інших мов слів з /g/ [181]. Внаслідок виникнення /γ/ або /ɦ/ опозиція за ознакою проривність — фрикативність у системі задньоязикових фонем вирівнялась: /k/ — /x/, /g/ — /γ/ або /g/ — /ɦ/. Однак на рівні дзвінких вона реалізується як лексично дуже обмежена, оскільки її проривний член (/g/) функціонує лише в словах звуконаслідувальних, афективних і деяких запозичених з інших мов.

ЗВУКОВІ ЗМІНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (XI—XIII СТ.) І ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 53. Фонетична система давньоруської мови кінця X — початку XI ст. Другий, або писемний, період давньоруської мови обіймає час від кінця X — початку XI ст. до кінця XIII ст. Саме цей період в її історії є прямим і безпосереднім попередником української мови, як російської та білоруської.

Фонетична система давньоруської мови кінця X — початку XI ст. і кількістю звуків, і їх диференціальними ознаками, функціональним навантаженням та діапазоном сполучуваності ще значно відрізнялася від фонетичної системи власне української мови.

Голосні фонеми. У складі голосних на той час було 10 основних звуків, або фонем: передніх п'ять — /i/, /ě/, /e/, /ь/, /ä/ і непередніх п'ять — /y/, /u/, /ъ/, /o/, /a/ [182]. Схематично їх можна передати в такій таблиці (табл. 2).

Таблиця 2

Ступінь підняття	Сфера творення	
	передня	непередня
Верхній	/i/	/y/, /u/
	/ě/, /ь/	/ъ/
Середній	/e/	/o/
Нижній	/ä/	/a/

Артикуляція звуків, у яких реалізувалися передні голосні фонеми /i/, /ě/, /ь/ та /e/, нічим суттєвим не відрізнялася від тієї, що була їм властива й у ранній східнослов'янський період. Але щодо характеру сполучуваності з попередніми приголосними окремі голосні цієї групи набули деяких відмінностей. Так, фонеми /i/ та /e/ у словах, запозичених з інших мов, у той час головним чином з грецької, стали вживатись не тільки після передньоязикових приголосних, а й після задньоязикових: *гигасъ* (Ізб. 1073, 68), *китосъ* (18), *кирила* (Ізб. 1076, 4), *геωнъ* (ЄО, 1056—57, 28), *гена-*

[181] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 78—79.

[182] У писемних пам'ятках давньоруської мови голосні звуки позначалися такими літерами: [i] — ї, [ě] — ѣ; [e] — є; [ь] — ь; [ä] — ѧ; [y] — ы; [u] — оу, у, ѫ; [ъ] — ъ; [o] — о, ω; [a] — а, ꙗ, ѧ.

дию (Ізб. 1076, 229, зв.), *геωргиа* (238), *кедръ* (83), *кентоуриона* (ЄО, 1056—57, 45), *архиерѣю* (Ізб., 1076, 119), *хероувимомъ* (260 зв.). У позиції абсолютного початку слова обмежилось уживання [e] в сполученні з попереднім [j]: *озеро* ← *jezero.

Давньоруській мові кінця X — початку XI ст. відома також голосна фонема /ä/, яка реалізувалася в звукові переднього ряду низького підняття [ä], що розвинувся з голосного [ę]. Позиційно вона була обмежена і сполучалася лише з попередніми приголосними фонемами, вираженими напівпом'якшеними й пом'якшеними звуками та [j]: *вѧнути* [v'änut'i], *пѧть* [p'ät'ь], *чѧсть* [č'äst'ь], *приѩти* [pr'ijät'i].

У складі голосних непереднього ряду відбулося, як уже згадувалося, розширення функцій голосної фонеми /u/ за рахунок втрати давнішого /ǫ/ та розширення функцій фонеми /o/ за рахунок початкового /je/ і нової фонеми /o/ в повноголоссі: *дубъ* (← *dǫbъ), *одинъ* (← *jedinъ), *ворона* (← *vor̥na).

У системі вокалізму давньоруської мови кінця X — початку XI ст. сім голосних були звуками нормальної довготи — [i], [e], [a], [y], [u], [o], [ä], один дифтонг — [ě] та два зредукованих, або надкоротких, звуки — [ь], [ъ]. Всі вони мали фонематичне значення, оскільки кожен з них міг протиставлятися іншим у тотожних фонологічних умовах і виконувати дистинктивну функцію, напр.:

/i/ — /e/ : *силъ* (род. відм. мн. від *сила*) — *селъ* (род. відм. мн. від *село*);
/i/ — /ě/ : *видѣти* — *вѣдѣти*;
/i/ — /ь/ : *вьси* — *вьсь*;
/i/ — /ä/ : *житель* (Ізб. 1076, 12) — *жѧтель* (жнець; *жѧтелемь*, Ізб. 1076, 256);
/i/ — /u/ : *инъ* (Ізб. 1076, 208) — *оунъ* (240);
/i/ — /y/ : *бити* — *быти*;
/i/ — /o/ : *миръ* — *моръ*;
/i/ — /ъ/ : *ни* — *нъ* (частка);
/i/ — /a/ : *жиръ* — *жаръ*;
/e/ — /ě/ : *не* — *нѣ*;
/e/ — /ь/ : *поле* — *поль* (род. відм. мн.);
/e/ — /ä/ : *веелъ* — *вѧлъ*;
/e/ — /u/ : *межь* (прийм.) — *мужь*;
/e/ — /y/ : *не* (частка) — *ны* (займ.);
/e/ — /o/ : *велъ* — *волъ*;
/e/ — /a/ : *ложе* — *ложа*;
/e/ — /ъ/ : *камене* (наз. відм. мн.) — *каменъ* (род. відм. мн.);
/ě/ — /ь/ : *конѣ* (зн. відм. мн.) — *конь*;
/ě/ — /ä/ : *вѣче* — *вѧче* (присл.);
/ě/ — /u/ : *дубѣ* (місц. відм. одн.) — *дубу* (дав. відм. одн.);
/ě/ — /y/ : *дубѣ* (місц. відм. одн.) — *дубы* (ор. відм. мн.)
/ě/ — /o/ : *дивѣ* (місц. відм. одн.) — *диво*;
/ě/ — /a/ : *дубѣ* (місц. відм. одн.) — *дуба* (род. відм. одн.);

/ě/ — /ъ/ : *дубѣ* (місц. відм. одн.) — *дубъ*;
/ä/ — /ь/ : *чѧсть — чьсть*;
/ä/ — /a/ : *мѣрѧ* (дієприкм.) — *мѣра* (іменник);
/ä/ — /u/ : *чѧдо — чудо*;
/ä/ — /y/ : мѧ — мы;
/ä/ — /o/ : *вѧзь — возъ*;
/ä/ — /ъ/ : *имѧ — имъ*;
/u/ — /y/ : *дому* (род. відм. одн.) — *домы* (наз. і зн. дв.);
/u/ — /o/ : *купати — копати*;
/u/ — /a/ : *рукъ* (род. відм. мн.) — *ракъ*;
/u/ — /ъ/ : *дому* (род. відм. одн.) — *домъ*;
/u/ — /ь/ : *землю* (зн. відм. одн.) — *земль* (род. відм. мн.);
/y/ — /o/ : *дымъ — домъ*;
/y/ — /a/ : *выбити — вабити*;
/y/ — /ъ/ : *сынъ — сънъ*:
/o/ — /a/ : *колъ — калъ*;
/o/ — /ъ/ : *вьсѧко* (присл.) — *вьсѧкъ* (займ.);
/a/ — /ъ/ : *та — тъ* (займ.);
/a/ — /ь/ : *землю — земль* (род. відм. мн.);
/ъ/ — /ь/ : *матеръ* (род. відм. мн.) — *матерь* (зн. відм. одн.).

Крім [o], у звуковому складі давньоруської мови вживався ще, хоч, певно, з діалектним обмеженням, голосний [ô], який артикулювався як закритий звук непереднього ряду; фонематичної функції він не виконував, а виступав лише у певних акустичних умовах як позиційний варіант фонеми /o/. Позиційним варіантом фонеми /o/ був також голосний [o] в повноголоссі, що стояв після [r], [l] і мав дещо меншу тривалість, ніж основний звук [o] або [o] нормальної довготи.

За таких же умов позиційним варіантом фонеми /e/ був голосний [e]: [bereza]. Закритий [ô] та дещо меншої тривалості звуки [o] й [e] в тих самих позиціях не протиставлялися відкритому голосному [o] нормальної довготи.

Приголосні фонеми. Систему приголосних фонем давньоруської мови кінця X — початку XI ст. схематично можна представити так (див. табл. 3).

Всі ці приголосні мали фонематичне значення.

Звукова реалізація губних фонем /b/ /p/, /v/, /m/ успадкована без змін від раннього періоду розвитку спільносхіднослов'янської мови. В своєму основному вияві їх реалізаторами виступали тверді приголосні [b], [p], [v], [m], а в позиції перед голосними переднього ряду — напівпом'якшені [b'], [p'], [v'], [m']: *братъ, плодъ, възоръ, малъ; бѣлъ, пити, вередъ, миръ*. Крім губно-зубної фонеми /v/, південно-західним діалектам давньоруської мови була відома губно-губна фонема /w/, що реалізувалася в звуках [w] і [w'].

З виникненням писемності склад губних давньоруської мови поповнився новою фонемою /f/, якої східнослов'янські діалекти до того не знали. У своєму головному вияві вона реалізувалася в непалаталізованому губно-зубному глухому фрикативному приголосному: *фарисеи*. Як її позиційний варіант перед голосними переднього ряду виступав також напівпалатальний [f']: *философъ*. При-

Спосіб творення	Місце творення									
	губні				передньоязикові		середньоязикові		задньоязикові	
	губно-губні		губно-зубні							
	тв.	м	тв.	м.	тв.	м.	тв.	м.	тв.	м.
Шумні:										
а) проривні дзвінкі	/b/				/d/				/g/	
глухі	/p/				/t/				/k/	
б) африкати дзвінкі						/dž'/				
глухі						/c'/ /č'/				
в) фрикативні									(/γ/),	
дзвінкі			/v/		/z/	/z'/ /ž'/			(/h/)	
глухі			/f/		/s/	/s'/ /š'/			/x/	
Сонорні:										
а) фрикативні	(/w/)							/j/		
б) проривно-прохідні										
носові	/m/				/n/	/n'/				
бокові					/l/	/l'/				
вібранти					/r/	/r'/				

голосний [f] вживався лише в словах книжних, запозичених, головним чином, з грецької мови, в якій відповідав двом звукам — губному [φ] і зубному [ϑ]. У кириличному алфавіті для його позначення використовували дві літери — ф и θ, напр.: *фарисєи* (ЄО, 1056—57, 29), *філософа* (Ізб. 1076, 4), *ξєнофонта* (109), *фарисєомъ* (232 зв.), *фока* (129); *θєологу* (ЄО, 1056—57, 263), *θєωдоры* (Ізб. 1076, 112), *θєманитиноу* (122 зв.). Народній мові звук [f] був не властивий. Слова іншомовного походження з цим звуком, звичайно, проникали до неї, але в ній [f] замінювався на інші приголосні, відомі давньоруській мові — [p], [x], [xv], [v], [t]. Під впливом народної вимови така заміна іноді фіксувалася й у пам'ятках давньоруської писемності, хоч і рідко: *Марта* поряд з *Марфа* (Є. Пут. XIII, 135), *Пилипє* (165), *зємлю нєхталимлю* (Є. Гал. 1266—1301, 162 зв.). *атанаси* (ПА, 1307, 298; гр. Αϑανάσιον), *тєодосъ* (300 зв.), *въ Коринтѣ* (79 зв.), *саваохоу* (238 зв.). До давньоруського періоду належить іменник *парусъ* із гр. φαρος.

Заміну іншомовного [f] іншими приголосними відбивають дуже великою кількістю прикладів староукраїнські писемні пам'ятки, як-от: *Ходоръ* (Р., гр. 1370, 18), *Прокопъ* (гр. 1375, 20), *Хома* (гр. 1388, 38), *ѡхрѣмъ* (гр. 1392, 47), *Хролъ* (гр. 1398, 57), *Хварисейска* (Є. Кам.-Стр. 1411, 40), *Ехвремъ* (185), *Хведка* (Рус., гр. 1490, 49), *Хведоръ* (Луцька грод. кн. 1567, 24), *Хведора* (АЖ, 1584, 115),

хвалишъ (Апокрисис, 1597, 63), *хвалшивыхъ* (67), *Хведора, Хведоренко* (АБ, 1670, 81) та ін. Народні відповідники до іншомовного [f] у деяких словах стали нормою й сучасної української літературної мови, напр., *Пилип, Панас, Охрім, Хома, Хима, Векла, Марта, хвіртка* (з нім. Pfortchen). Фонема /f/ вживалася перед непередніми голосними /a/, /o/, /u/, /ъ/, а в напівпалаталізованому варіанті — перед передніми /e/, /i/: *фарисеи, Θома, философъ, Θеодоръ.* Сполучалась фонема /f/ також з наступними сонорними /r/: *Фролъ.*

Артикуляція передньоязикових приголосних кінця X — початку XI ст. нічим не відрізнялася від їх артикуляції в ранній східнослов'янський період, крім сонорних [r], [l], які в сполученнях ra, la, ro, lo із ort, olt та oro, olo, ere, elo із tort, tolt, tert, telt втратили властиву їм раніше складотворчість, хоч зберегли її в сполученнях tъrt, tъlt, tьrt, tьlt: tъrgъ, vъlkъ, vьrxъ, čьlnъ.

Деяким давньоруським говорам була відома піднебінно-зубна африката [ž'dž'], що в писемних пам'ятках передавалася по-різному, то через **жг** (*дъжгь, дъжгиѥтъ* — Єв. 1270; Ср., I, 754; *тепло, дъжгь, и бы вода велика* — Новг. літ. по Син сп., XIII—XIV, 45; *без дожгье* — ЛІ XV, 288, *дожгьцю бывшю и тучи велици* — 278), то через **жч** (*и бысть на тоу ночь дожчь великъ велми* — ЛІ, 361). У ній реалізувалася, очевидно, не одна, а дві приголосних фонеми: /ž'/ і /dž'/; пор. *дъждить* (ЄО, 1056—57, 58), *дъждевьными* (Ізб. 1076, 83), також блр. *дождж,* слвн. dəždž; *dъždžь, можливо, із *duz·djus (Ш., т I, в. 5, 153), *dus dius (Ф., I, 521).

У системі задньоязикових на цей час уже розвинулися фрикативні [γ] і [h], що характеризувалися локальним функціонуванням. У тих діалектах, яким вони були властиві, ці приголосні виступали відповідно як реалізатори фонем /γ/ і /h/.

Фонематичне значення приголосних давньоруської мови, як і голосних, підтверджується, звичайно, їх протиставленням в тих самих фонологічних умовах і виконуванням ними розрізняльної функції. Протиставлення за диференційними ознаками місця творення охоплювало всю систему давньоруських приголосних, причому воно було не бінарне, а багатобічне: *бѣлъ — пѣлъ — сѣлъ — цѣлъ; вамъ — дамъ — намъ; садъ — радъ — ꙗдъ — гадъ* і т. д.

За ознакою участі голосу й шуму у творенні приголосних протиставлялися насамперед сонорні й шумні фонеми: *родъ — годъ, море — горе, мати — дати, лихо — тихо, нива — дива* (род. відм. одн.). У межах шумних за ознакою дзвінкість — глухість приголосні фонеми вступали в парні, або бінарні, протиставлення: *бити — пити, дѣло — тѣло, жити — шити, гость — кость.* Однак це протиставлення не охоплювало всієї системи шумних фонем, поза ним залишалися дзвінка фонема /v/ (/w/) та глухі /c'/, /f/, а в ряді говорів, що не знали фрикативних /γ/ або /h/, і фонема /x/.

За диференційною ознакою непалатальність — палатальність теж протиставлялися лише п'ять пар фонем — /z/ — /z'/, /s/ — /s'/, /n/ — /n'/, /r/ — /r'/, /l/ — /l'/, напр.: *узѣ* (місц. відм. від *уза*) —

узѣ (місц. відм. від *угъ*), *усѣ* (місц. відм. від *усъ*) — *усѣ* (місц. відм. від *ухо*) [183], *жєну* (зн. відм. одн.) — *женю* (1 ос. одн.), *гору* (зн. відм. від *гора*) — *горю* (зн. відм. від *горє*), *хвалу* (зн. відм. одн.) — *хвалю* (1 ос. одн.). Тверді фонеми /z/, /s/, /n/, /r/, /l/ у позиції перед голосними переднього ряду, крім тих випадків, коли відповідні приголосні виникли внаслідок їх сполучення з [j], а [z] і [s] також внаслідок третьої перехідної палаталізації задньоязикових реалізувались не в своєму основному вияві, а як позиційні варіанти, що виступали у відповідних напівм'яких звуках: *землꙗ, сито, нива, ринути, львъ*, [z'eml'a], [s'ito], [n'iva], [r'inut'i], [l'ьvъ].

За ознакою непалатальність — палатальність не вступали в опозицію передньоязикова зубна фонема /c'/, шиплячі /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/ та середньоязикова /j/, що не мали непалатальних відповідників, отже, палатальність у складі цих фонем не становила їх диференційної ознаки.

Не вступали в опозицію за ознакою непалатальність — палатальність і губні фонеми /b/, /p/, /v/, /m/, /f/, передньоязикові зубні /d/, /t/ та задньоязикові /g/, /k/, /x/, що реалізувалися у відповідних твердих або напівпалаталізованих звуках. Інакше кажучи, у складі цих фонем не становила диференційної ознаки їх непалатальність.

§ 54. Рефлекси зредукованих [ъ] і [ь]. Зредуковані [ъ] і [ь] не в усіх позиціях слова мали однакову звучність і однакову тривалість. Залежно від цього в давньоруській мові розрізнялося дві позиції зредукованих — слабка і сильна. У слабкій позиції [ъ], [ь] вимовлялися з меншою звучністю і меншою тривалістю, ніж у сильній.

Зредуковані [ъ] і [ь] у слабкій позиції були тоді, коли стояли:

а) в абсолютному кінці слова: snopъ, stolъ, nosъ, solь, těnь, reč́ь;

б) перед складом з голосним повного творення: dъva, sъto, kъnižьka, pravьda, tьma.

Сильною позицією для них було вживання:

а) перед складом з редукованим у слабкій позиції, як-от у другому від кінця складі в словах mъxъ, sъnъ, stolъmь, palьcь, dьnь, рьпь;

б) перед сонорними [r] і [l], за якими йшов будь-який приголосний: skъrbь, tъrgъ, vъlna, tъlstъ, šьrstь, zьrno, vьrba, šьlkъ;

в) у складі під наголосом незалежно від якості голосних і приголосних наступного складу: sъxnuti, tьšča.

Якщо зредукований стояв перед складом з іншим зредукованим у сильній позиції, то його позиція була слабкою: sъnъmь, žьnьcь, šьvьcь.

Давньоруська мова спільнослов'янських зредукованих [ъ] і [ь] не зберегла. В слабкій позиції вона їх зовсім втратила, а в сильній

[183] Тверда фонема /z/ у формі *узѣ* від іменника *уза (кайдани)* і тверда фонема /s/ у формі *усѣ* від іменника *усъ* реалізуються в напівпом'якшених звуках [z'] і [s']: [uz'ѣ], [us'ѣ]. А в формах *узѣ* (від *угъ*) і *усѣ* (від *ухо*) представлені м'які фонеми /z'/ і /s'/.

вони, змістившись із середньо-верхнього в сферу середнього піднят-тя, змінилися на голосні повного творення — [ъ] → [о], [ь] → [е], напр.: snopъ → snop, dubъ → dub, pečь → pēč', dъva → dva, sъto → sto, kъnižьka → kniž'ka, tьma → t'ma, lъbъ → lob, sъnъ → son, pьnь → pen', skъrbь → skorb', zьrno → zerno, vьrba → verba, tьšča → tešča, sъnъmь → snom', žьnьсь → ž'nec'.

Аналогічні зміни відбулися й у всіх інших слов'янських мовах, хоч рефлекси [ъ] і [ь] не скрізь однакові. Так, у польській, чеській і словацькій мовах обидва зредуковані в сильній позиції змінилися на [е]: п. sen, dzień; ч. mech(←mъхъ), sen, den, слвц. sen, deň. У верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах, як і в давньоруській, [ъ] змінився в [о], а [ь] — в [е]: в.-луж. son, dźeń, н.-луж. soń, źeń. У сербохорватській мові обидва зредуковані змінилися в [а], в болгарській — [ъ] розвинувся в сучасний голосний [ъ], а [ь] — в [е]: с.-х. *ма̏х* (діал.), *са̏н, да̑н, па̏лац* (великий палець), блг. *мъх, сън, ден, палец* (великий палець). Діалекти словенської мови щодо рефлексів [ъ] і [ь] неоднорідні, в одних із них [ъ] і [ь] у сильній позиції змінилися в [а], як у сербохорватській мові (san, dán), в інших — в [е], як у більшості західнослов'янських (sèn, den).

Процес занепаду зредукованих у слабкій позиції й перехід їх у голосні повного творення в сильній відбувався в давньоруській мові послідовно. Деякі незначні відхилення від нього спостерігаємо лише в окремих її діалектах, тому вони могли не охоплювати всієї давньоруської мовної території; наслідки подібних відхилень здебільшого й відклалися не в усіх сучасних східнослов'янських мовах. Так, зредукований [ъ] у сильній позиції закономірно розвинувся в **о** у словах *лоб, рот, мох* (← *лъбъ, ръть, мъхъ*), у слабкій позиції цей голосний занепав: *лъба* → *лба, ръта* → *рта, мъха* → *мха*. Саме таку зміну зредукованого [ъ] у наведених словах повністю відбиває сучасна російська мова: *лоб — лба — лбы, рот — рта — рты, мох — мха — мхи*. Однак ці ж слова, певно ще до занепаду зредукованих, у деяких давньоруських діалектах за аналогією до називного відмінка однини зазнали пересування наголосу у формах усіх непрямих відмінків однини, у зв'язку з чим зредукований [ъ], що був раніше в слабкій позиції, став вимовлятися як зредукований сильний і не занепав, а змінився в голосний повного творення [о]: *лъ́бъ* → *лоб, лъба́* → *лъ́ба* → *ло́ба, ръ́тъ* → *рот, ръта́* → *ръ́та* → *ро́та, мъ́хъ* → *мох, мъха́* → *мъ́ха* → *мо́ху*. У відмінкових формах множини за аналогією до однини розвинувся звук [о] із ненаголошеного [ъ] перед складом з голосним повного творення, тобто у слабкій позиції: *лъби́* → *лоби́, ръти́* → *роти́, мъхи́* → *мохи́*. Наслідки зміни [ъ] в іменниках *лоб, рот, мох*, викликаної аналогійними впливами, послідовно відклалися в українській мові й непослідовно в білоруській, пор. блр. *лоб — ілба*, мн. *ілбы*, але *мох — моху* і *імху*, мн. *імхі, рот — рота*, мн. *раты*.

Аналогійним пересуванням наголосу пояснюється також зміна [ь] на [е] у непрямих відмінках однини та в усіх відмінках множини іменника *лев*: *лъ́въ* → *лев*; *льва́* → *лъ́ва* → *ле́ва, льви́* → *лъ́ви* → *ле́ви*.

У давньоруському іменнику *дъска́* у формі називного відмінка однини зредукований [ъ] був у слабкій позиції і мав занепасти, а в знахідному відмінку наголос падав на склад з [ъ], отже, зредукований у ньому стояв у сильній позиції й закономірно змінився в [о]: *дъ́ску → до́ску*. Під наголосом вимовлявся [ъ] у цьому слові також у формі називного відмінка множини (*дъ́скы*) і теж змінився в [о]: *доскы*. За аналогією до знахідного відмінка однини і називного множини розвинувся звук [о] на місці [ъ] і в називному відмінку однини (*дъска́ → доска́*), хоч фонетичних умов для цього й не існувало. В окремих східнослов'янських діалектах аналогія до інших відмінкових форм зумовила не тільки розвиток [о] на місці [ъ] у слабкій позиції, а й пересування в цьому слові наголосу: пор. рос. *доска́*, укр. *до́шка*.

Питання про час занепаду зредукованих у давньоруській мові в науковій літературі розв'язувалося по-різному. О. О. Потебня, наприклад, вважав, що голосні [ъ] і [ь] в окремих позиціях не зникли ще в XIII — XIV ст. і навіть пізніше [184]. На думку А. Ю. Кримського, процес занепаду зредукованих розпочався в XII ст., але відбувався дуже повільно й не у всіх говорах одночасно: у південнозахідних діалектах української мови він завершився в XV ст., а в східноукраїнських — в XVII ст., хоч у деяких архаїчних говорах навіть тоді вони могли ще існувати [185]. О. І. Соболевський, навпаки, відносив занепад зредукованих у давньоруській мові до значно ранішого періоду, вважаючи, що уже в другій половині XI ст. вони «зникли із вимови і перестали вживатися в живому говорі» [186], а Г. А. Хабургаєв припускає, що в східних говорах давньоруської мови занепад зредукованих завершився ще до XI ст. [187] П. О. Бузук занепад зредукованих датував XI—XII ст., хоч припускав, що в окремих говорах цей процес міг відбуватися ще й пізніше, в XIII ст.[188]

Аналіз фактів, засвідчених у давньоруських писемних пам'ятках, дає підставу для висновку, що в XI ст. зредуковані голосні [ъ] і [ь] у мові східних слов'ян ще не зникли, а існували як самостійні фонеми. Переконливим доказом того, що в XI ст. і навіть на початку XII ст. зредуковані в давньоруській мові не зникли, становить насамперед досить поширена заміна в пам'ятках староболгарського походження, переписаних тоді в Київській Русі, закінчень -оть, -еть, характерних для староболгарської мови в орудному відмінку однини іменників -о-основ чоловічого й середнього роду,

---

[184] Див.: *Потебня А. А.* К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876' с. 48—50.

[185] Див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика, т. 1, с. 135—138.

[186] *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. Изд. 4-е. М., 1907, с. 46.

[187] Див.: *Хабургаев Г. А.* Заметки по исторической фонетике южновеликорусского наречия.— Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской, 1966, т. 163. Рус. яз., вып. 12, с. 301—302.

[188] Див.: *Бузук П. О.* Нарис історії української мови, с. 33.

давньоруськими закінченнями **-ъть, -ьть**, напр.: *споудъмь, чисменьмь* (Ізб. 1073, 231), *авраамъмь* (Ізб. 1076, 126), *норовъмь, великъмь* (109), *врагъмь* (107), *гнѣвъмь* (105), *златъмь* (111), *львъмь* (181 зв.), *мрьтвьцьмь* (153 зв.), *олтарьмь* (188 зв.) та ін. В Остромировому євангелії 1056—57 р. написання з **-ъмь, -ьмь** набагато переважають форми з **-омь, -ємь**, а в Архангельському євангелії 1092 р. такі написання є правописною нормою без будь-яких відхилень.

Про те, що в XI — на початку XII ст. давньоруська мова в складі свого вокалізму ще мала зредуковані [ъ], [ь], свідчить і факт послідовного збереження етимологічного [е] у позиції перед складом із [ь] у пам'ятках, написаних тоді на території південної частини Київської Русі, тобто на території давньоруських діалектів, на основі яких пізніше сформувалась українська мова: *сємь* (Ізб. 1073, 196), *камєнь* (Ізб. 1076, 171 зв.). Коли зредукований [ь] занепадав, то в цих діалектах голосний [е] попереднього складу подовжився й дифтонгізувався; на письмі він став позначатися літерою **ѣ**, напр.: *камѣнь* (Є. Добр. 1164, 14), *сѣмь* (6), *дѣлатѣль* (Є. Пут. XIII, 168). Жодного прикладу написання слів з **ѣ** на місці етимологічного [е] в позиції перед складом з [ь] в XI і першій половині XII ст. не засвідчено.

Нарешті, про існування в давньоруській мові зредукованих [ъ], [ь] в XI — на початку XII ст. певною мірою може свідчити й той факт, що в давньоруських писемних пам'ятках цього періоду послідовно вживалися літери **ъ, ь**, крім першого складу слова, в якому така послідовність уже порушилась, хоч і в ньому літери **ъ, ь** траплялись ще досить часто, а також те, що в будь-якій позиції **ъ** і **ь** не замінювалися літерами **о, е**: *дъва* (ЄО 1056—57, 265), *бъчєла* (Ізб. 1073, 2), *дьнь* (Ізб. 1076, 3 зв.), *зълъ* (207 зв.), *коньць* (63), *льсть* (127 зв.), *мълва* (235 зв.), *правьда* (91 зв.), *мънѣ, отьць* (НБГ, XI, № 940), *гривьнь* (№ 8), *отрочька, кънязь* (Напис Софії Київської, XI, № 4, 18), *сътвориша, ольгъ* (№ 5, 25), *опрѣснъкъ* (Є. Арх. 1092, 89), *овьця* (61), *търда* (7), *горьницю* (90), *ложьмь* (49), *състоить, мьстиславъ, роусьскоу* (Гр. 1130; Хр., 27) [189].

Занепад зредукованих у слабкій позиції і перетворення їх у голосні повного творення в сильній — процеси взаємозумовлені і нероздільні. Проте, звичайно, перший з них якоюсь мірою повинен був передувати другому, бо саме занепад слабких зредукованих зумовив подовження, прояснення й зміну сильних [ъ] і [ь] у голосні [о] та [е], тобто викликав вокалізацію сильних [ъ], [ь].

Давньоруські писемні пам'ятки занепад зредукованих у слабкій позиції засвідчують з другої половини XI ст., але лише в першому складі слова, напр.: *князь* (Нап. Тм. 1068; Хр., 14) замість *кънязь*; *княза* (Ізб. 1073, 68), *книгы* (Ізб. 1076, 1 зв.), *зло* (105 зв.), *двѣ*

---

189 Див. також *Сидоров В. Н.* Редуцированные гласные **ъ** и **ь** в древнерусском языке XI в.— Труды Института языкознания АН СССР, т. 2, 1953, с. 199 і далі.

(29 зв.), *кто, князь* (Є. Арх. 1092, 19), *два* (92), *мнѣ* (86) та ін. Ще більше прикладів занепаду [ъ] і [ь] у слабкій позиції в першому складі слова дають пам'ятки XII ст.: *князь, княжєниѥ, кто, Всєволодъ* (гр. 1130; Хр. 27), *княгыни, всєволожа* (Напис Софії Київської, XII, № 25, 61), *книгы* (Є. Гал. 1144, 1), *два* (7), *вся* (30) тощо.

У середині слова, але не в першому складі, відсутність літер на позначення зредукованих [ъ], [ь] у слабкій позиції давньоруські пам'ятки відбивають, починаючи з другої половини XII ст.: *послати* (Усп. зб. XII—XIII, 3), *прилѣжно* (33), *угодника* (23 зв.), *пожни, божниця* (Вкл. Варл. після 1192 р.; Хр., 29). У пам'ятках наступного століття це явище засвідчується вже досить рясно: *вѣчныи* (Є. Пут. XIII, 76), *призватъ* (129), *плачтє* (145), *пєчалны* (ЖС, XIII, 43), *правда, братно, княжя, головникъ* (ПР, 1282, 123), *пшєна, гривна* (124), *отци, бчєлы* (131), *овса* (132), *грєшныи* (Напис Софії Київської, XIII—XIV, № 59, 100).

На підставі всіх цих фактів можна стверджувати, що зредуковані [ъ], [ь] в слабкій позиції занепадають у давньоруській мові в другій половині XI — першій половині XII ст. Незаперечним є й те, що слабкі зредуковані втратилися перш за все не в кінцевому, а у внутрішньому складі, на що дослідники звернули увагу вже давно [190]. На думку О. О. Шахматова, слабкі [ъ] і [ь] зникали насамперед у першому складі слова, потім у середніх складах і найпізніше — в кінцевому [191]. Проте деякі факти, засвідчувані давньоруською писемністю, дають змогу внести окремі корективи до погляду на таку послідовність занепаду зредукованих у слабкій позиції. Втрата слабких [ъ] і [ь] розпочалася не взагалі з перших складів слова, а з кореневих, причому найраніше тих, у яких слабкі зредуковані не чергувалися з сильними в інших формах того самого або споріднених слів [192]. Переважно такі склади стояли, звичайно, на початку слова *(мъногы, къто, вьдова)*, але не завжди, виняток становили спрефіксовані слова *(просълати, насълати, повъторяти, помъчати)*. Однак і в кореневих морфемах слабкі зредуковані занепадали, певно, не одночасно. Аналіз фактів, засвідчених у записах і приписках до давньоруських рукописів, зокрема у таких пам'ятках, як Архангельське євангеліє 1092 р., Чудовський псалтир XI ст. та деяких інших, дозволяє зробити припущення, що слабкі [ъ] і [ь] довше трималися тоді, коли перебували в оточенні сонантів [мън-], і раніше підпадали процесові дальшого послаблення й утрати за умов, коли поряд з ними стояли інші приголосні [кът-]. Більше того, у сполученнях, коли поряд з слабким зредукованим стояв лише один сонант [кън-], процес послаблення й занепаду зредукованого відбувався раніше, ніж тоді, коли слабкий [ъ] чи [ь] перебував

---

[190] Див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика, т. 1, с. 135—136.

[191] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 217.

[192] Див.: *Фалев И.* О редуцированных гласных в древнерусском языке.— Язык и литература, т. 2, вып. 1. Л., 1927, с. 121.

між двома сонантами[193]. Отже, слабкі зредуковані раніше занепадали в початкових складах таких слів, як *къто, чьто, къдє,* далі — *кънига, кънязь, бьрати, дьнѭ* і нарешті *мъного, мьнѣ*.

За кореневими, є всі підстави припускати, слабкі [ъ], [ь] зникали в кінцевих складах слова *(столъ, ночь),* бо і процес послаблення зредукованих починався в такій послідовності. Найпізніше занепали слабкі зредуковані в усіх інших позиціях — у корені, коли вони чергувалися з сильними у тому самому слові *(съта, дьнѭ,* бо *сътъ, дьнь)* та в інших морфемах *(сътворити, душьно)*. Якщо ж писемні пам'ятки довгий час не відбивали занепаду [ъ] і [ь] на кінці слова, то це пояснюється тим, що в давньоруській мові при нероздільному написанні слів літери **ъ** і **ь** ставали показниками межі слова, ознакою його закінчення на приголосний звук. Адже й пізніше ці літери, хоч вони не мали будь-якого звукового значення, ще довго в писемній практиці східнослов'янських народів вживалися після приголосного на кінці слова.

Про те, що до другої половини XII ст. зредуковані [ъ] та [ь] у слабкій позиції вже занепали, свідчить вокалізація сильних перед ними, відбита на той час написанням літер **о** та **е** перед складом з колишнім слабким [ъ], [ь], напр.: *кротокъ* (Є. Добр. 1164, 54), *кровь* (16 зв.), *стоуденєць* (22), *праведни* (79 зв.), *болєнъ* (209 зв.), *противень* (Вкл. Варл. 1192, Хр., I, 29). Такі написання свідчать також, що зредуковані [ъ], [ь] у сильній позиції протягом XII ст. змінилися вже в голосні повного творення. Після XII ст. літери **о** та **е** на місці **ъ** і **ь**, що позначали сильні зредуковані, вживалися досить часто: *дєнь, гривенъ* (ПР., 1282, 124), *крѣпокъ* (ЖС, XIII, 39), *праведнаго* (Є. Пут., XIII, 147), *июдѣєскъ* (187), *списокъ* (НБГ, XIII—XIV, № 53, 56), *дєнь* (Є. Луцьк., XIV, 15), *овєць* (27), *истинєнъ, вѣрєнъ* (7), *сонъ* (ПА, 1307, 42), *золъ* (86), *оузокъ* (4), *крѣпокъ* (119), *лєсть* (35), *мєсть* (81), *пєсъ* (46 зв.), *снѣжєнъ* (25), *истинєнъ* (153).

Доказом того, що в XII ст. процес занепаду зредукованих [ъ] і [ь] у слабкій позиції й вокалізації їх у сильній завершився, може бути ще й те, що в давньоруських писемних пам'ятках з XIII ст. сплутували вживання літер **о** і **ъ** та **е** і **ь**, тобто їх могли ставити там, де їх раніше не було, а саме **ъ, ь** на місці **о, е,** які позначали відповідні етимологічні голосні, а **о, е** на місці **ъ, ь,** що позначали колишні слабкі зредуковані: *миро, берьго, събою, мьжю* (См. гр. 1229, 21, 22) замість *миръ, бєрєгъ, собою, мєжю; поклоно* (НБГ, XIII, № 67, 68), *сыно* (№ 68, 70) замість *поклонъ, сынъ, пъпадиѧ* (Напис Софії Київської XIII—XIV ст., 53, 97) замість *пóпадиѧ*.

Нарешті, про занепад до другої половини XII ст. слабкого [ь] у кінці слова свідчать згадувані вже написання **ѣ** на місці давнішого е у попередньому складі *(сѣмь, камѣнь)*. Звичайно, в окремих

---

[193] Див.: *Еселевич И. Э.* Исследование о языке записей и приписок XI—XIV веков на древнерусских пергаментных рукописях.— Автореф. канд. дис. Казань, 1965, с. 9.

периферійних діалектах процес занепаду та вокалізації [ъ], [ь] міг відбуватися повільніше і завершитись у першій половині XIII ст.

§ 55. **Зредуковані [ъ], [ь] у сполученні з [r], [l].** Занепад і вокалізація [ъ], [ь] у сполученні з плавними сонантами [r], [l] характеризувалися деякими особливостями в порівнянні з їх позицією в сполученні з іншими приголосними. Відмінні і деякі наслідки їх зміни у сполученні з цими сонантами.

Голосні [ъ], [ь] у позиції перед [r], [l], за якими стояв будь-який приголосний, завжди були, як уже згадувалось, зредукованими сильними незалежно від якості наступного складу. Така їх вимова зумовлювалася складотворчою властивістю сонантів [r], [l] у цій позиції: tъr̥t, tъl̥t, tьr̥t, tьl̥t. Отже, зредуковані [ъ] і [ь] перед [r], [l], за якими йшов приголосний, у давньоруській мові послідовно змінилися в голосні повного творення [о] та [е], напр.: *скърбь → скорб'*, *гърбъ → горб, вълкъ → волк, вълна → волна, вьрхъ → верх, вьршина → вершина, жьлтъ → желт, жьлтѣти → желтѣти.* Разом з вокалізацією попередніх зредукованих [ъ] та [ь] сонанти [r], [l] втратили складотворчий характер, перетворившись на звичайні нескладотворчі приголосні.

Давньоруські писемні пам'ятки зміну tъr̥t, tъl̥t, tьr̥t, tьl̥t на tort, tolt, tert, telt відбивають ще з XII ст., хоч відносно рідко: *верха* (Є. Добр. 1164, 10), *перьста* (9), *мєрътвыꙗ, мєрьтвии* (11). Окремі з таких написань можуть бути й звичайними помилками, описками, як-от одиничні *отвержесꙗ* (Хр. ап. XII, 234), *волнєнига* (Єфремівська кормча, XII, 585) тощо при послідовній орфографії з **ър, ьр, ъл, ьл** [194]. Пам'ятки XIII ст. дають значно більше прикладів з **ор, ол, ер, ел** між приголосними, як-от: *щернигова* (Усп. зб. XII—XIII, 70), тобто *с Чернигова, четвертыи* (85), *чернице, четверть* (Зап. 1270, Хр., I, 41), *истєргнєть* (Є. Пут., XIII, 110), *смєрть, портъ* (ПР 1282, 125), *долженъ* (130), *пєрвоѥ* (гр 1299, Хр. I, 48) та ін. І вже звичайні вони в пам'ятках XIV ст.: *вєрхъ, долгаꙗ* (Гр. 1330, Хр. I, 68), *торговєць, торговатъ* (Р., гр. 1341, 2), *вєрха*, (гр. 1377, 24), *вєрьхнии* (гр. 1349, 4), *дєржалъ, пєрвоѥ* (гр. 1391; 44), *долго, дєржати* (гр. 1388, 37) і т. д. Очевидно, в такій позиції зредуковані [ъ], [ь] ще до XIII ст. теж повністю перейшли в голосні [о], [е].

Однак давньоруські писемні пам'ятки XII—XIV ст. і пізніші, за походженням переважно північно-західні і північно-східні, засвідчують зміну [ъr], [ъl], [ьr], [ьl] між приголосними не тільки в [or], [ol], [er], [el], а й в [oro], [olo], [ere], [ele], тобто зміну їх у повноголосні звукосполучення, напр.: *молови* (НБГ, XII, № 8, 38), *вєрєбничу* (Новг. конд. XII—XIII, 61), *бєзмоловиꙗ* (Новг. пролог 1262, 124 зв.), *пєрємь* (Новг. гр. 1264—1265, Хр. I, 38), *вєрєбныꙗ* (Пар. 1271, 91 зв.), *умерелъ* (ЛЛ, 1377, 132), *молоньꙗ* (148), *молонии* (Є. 1357, 164), *съ Торожку* (Новг. л. XIII—XIV, 168), *поволожье*

---

[194] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 207.

(168), *четверет*ь (Дв. гр. XV, № 22; Шах., 103) та ін. Але іноді подібні написання траплялися і в пам'ятках південного походження: *умєрєтвьта* (Є. Пут., XIII, 233), *оумєрєтвита* (Є. Пол. 1307, 37), *коромьчии волны минута* (ПА, 1307, 60). На відміну від першого повноголосся, що розвинулося із сполучень tort, tolt, tert, telt, це звукове явище називають другим повноголоссям [195].

Друге повноголосся розвивалося переважно за тих умов, коли сполучення зредукованого з плавним сонантом [r], [l] стояло перед приголосним, після якого був зредукований у слабкій позиції: *гърбъ → гороб, тълкъ → толокъ, вьрхъ → верехъ, вьрбьныи → веребный*. Внаслідок вокалізації [ъ], [ь] плавні сонанти [r̥], [l̥], що стояли після них, втрачали складотворчу властивість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після подальшого приголосного слабких зредукованих після сонантів виникав новий голосний, аналогічний тому, що розвинувся перед сонантом з сильних [ъ] і [ь]: tъr̥tъ → torot, tъl̥tъ → tolot, tьr̥tъ → teret.

Процес розвитку другого повноголосся не всі діалекти давньоруської мови охопив однаковою мірою, в північних говорах він виявлявся ширше, в південних — вужче. Тому й у сучасних східнослов'янських мовах наслідки другого повноголосся відбилися порізному. В українській мові його сліди відклалися в таких словах, як *терен (← тьрнъ), толок (← тълкъ)*, діал. *черег* (Ж., II, 1067) — *черга, джолонка* (I, 179) — *дятель*, пор. рос. *желна; покором, колобаня* (півд.— зах., АУМ, II, к. 64); у білоруській — в іменниках *залоўка, вярёўка;* в російській мові воно залишило дещо ширші наслідки; друге повноголосся в ній зберігають такі слова, як *золовка (← зълвъка), веревка (← вьрвъка), бестолочь, зерен, долог, полон, сумеречный, умереть, тереть*, діалектні *молонья, зеренье* та ін.[196] Під впливом російської мови поширився з другим повноголоссям іменник *верьовка* й в українській мові, пор. *вервечка*.

Давньоруські пам'ятки, починаючи ще з XI ст., досить широко засвідчують написання **ъръ, ълъ, ьрь** між приголосними на місці **ър, ъл, ьр, ьл,** напр.: *скъръби* (ЄО 1056—57, 50 зв.), *мълъва* (198), *зълъчиѫ* (189), *мълънии* (203), *дълъжьни* (155), *дългы, дълъжьниковъ* (275), *дьрьзнѫвъ* (194), *зьрьноу* (237), *вьрьсты* (Ізб. 1076, 267 зв.), *мьрьтва* (115), *мьрьцаю* (10 зв.), *пьрьси* (229), *пьрьсть* (Стих. 1157, 184), *пьрьвота* (Стих. XII, 120), *пьрьстъмь* (31 зв.), *търъгъ* (Усп. зб. XII—XIII, 253), *пълънъ* (116), *вълъкъ* (117), *вълъны*

---

[195] Термін «друге повноголосся» належить О. О. Потебні. Див. його «К истории звуков русского языка», с. 90.

[196] У північно-західних говорах російської мови (Новгородська, Псковська, Ленінградська обл.) поширені, наприклад, такі слова з другим повноголоссям: *в'ер'óх, ч'ер'оф, д'óрон, ч'éт'в'ер'ет', хóлом* і *холóм, п'éр'ес'т'* і *п'ер'óс, гóрос'т'* і *горóс'т', кóром, подкорóмка, жер'éт', гóроп* і *горóп, стóлоп* і *столóп, с'éр'еп, п'ер'ест, столобóк, доложнó* і *дóложно, доложóн* і *дóложон, з'ер'óньшик'и, жер'одоч'к'и, ч'елонóк, скáт'ер'ет', мóлон'jа, молон'já* та ін. (*Гринкова Н. П.* О случаях второго полногласия в северо-западных диалектах.— Труды Института русского языка, т. 2. М.— Л., 1950, с. 211—212).

(197), *дълъгъ* (279), *мълнию* (329), *мълчание* (384), *дьрьжати* (252), *вьрьбьныꙗ* (119), *чьрьвь* (333), *чьрьниць* (231), *чьрьныи* (185), *вьрьвь* (163), *дълъжьника, вьрьхъ* (338 зв.) та ін. Єдиного погляду на такі написання в науці ще немає. Так, О. О. Потебня думав, що вони відбивають вимову тих осіб, що переписували давньоруські пам'ятки [197]. О. І. Соболевський, вважаючи їх теж відбиттям живої вимови, розглядав такі написання як друге повноголосся, що виникло внаслідок розвитку зредукованого між плавним сонантом і приголосним, що стояв після нього [198]. На думку ж О. О. Шахматова, всі подібні написання зовсім не пов'язані з давньоруською вимовою голосних, вони ні в якому разі не свідчать про живі явища мови. Написання **ъръ, ълъ, ьрь** виникли на грунті взаємодії, з одного боку, давньоболгарської орфографії, засвоєної давньоруськими переписувачами, яка вимагала ставити літери **ъ, ь** після **р, л** (*кръмъ, влькъ*), а з другого — давньоруської орфографії, за якою відповідно до вимови літери **ъ** і **ь** ставились перед **р, л** (*кърмъ, вълкъ, вьрхъ*). Саме внаслідок такої взаємодії й поширились у давньоруських пам'ятках штучні написання з **ъръ, ълъ, ьрь**: ст.-болг. *скрьбь, зрьно* — д.-р. *скърбь, зьрно*, звідси *скърьбъ, зьрьно*. Не виключено, зауважує О. О. Шахматов, що «подібні написання передавали ту штучну вимову, яка виникла від невміння вимовити по-болгарськи» *врьхъ, прьстъ* і від намагання наблизити до староболгарської вимови свою, давньоруську [199]. Якби такі написання, додає він, відбивали живу вимову, то перед складом із слабким зредукованим (*търъгъ, вълъкъ, вьрьхъ*) звукосполучення **ъръ, ълъ, ьрь** змінились би в **ро, ло, ре** (тобто виникли trog, vlok, vrex), чого в дійсності немає [200]. Погляд О. О. Шахматова в цьому питанні поділяють П. Я. Черних [201], Л. П. Якубинський [202], П. С. Кузнецов [203] та інші.

Дехто, наприклад В. С. Голишенко, пов'язує написання **ь, ъ** після плавних сонантів з орфографічною традицією закінчувати рядок літерою на позначення голосного звука: *зьрь-но* (ЄО 1056—57, 42), *съмьрь-ть* (33), *испьрь-ва* (49), *дьрь-жати* (Чуд. рук, XII—XIII, 58 зв.), *съмьрь-тию* (94 зв.), *съмьрь-тьныими* (49 зв.), *изь мьрътвыихъ* (65), *вълъ-хвы* (69). Написання неетимологічного **ь, ъ** трапляється в кінці рядка й після інших приголосних: *анъ-тихристъ* (Чуд. рук., 10) при *антихристъ* (там же, 15 зв.) в середині рядка [204]. На цій підставі припускається, що літери **ь, ъ** після

---

[197] Див.: *Потебня А. А.* К истории звуков русского языка, с. 100.

[198] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, с. 25—26.

[199] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 182.

[200] Там же, с. 183.

[201] Див.: *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка, с. 120.

[202] Див.: *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. М., 1953, с. 147.

[203] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 57.

[204] Відома подібна орфографія й пізніше, як-от, наприклад, у Луцькому євангелії XIV ст. *гь-ласъ* (10), *зъ-наменьє* (11), *позъ-нали* (34), *съ-лоухъ* (51), *пь-лєм* (77), *зь-верємь* (87), *пъ-раво* (88) та ін.

сонантів у кінці рядка не позбавлені й фонетичного значення: вони відбивали позиційну м'якість чи твердість сонанта [205].

Однак відомо чимало випадків написання **ь, ъ** після плавних сонантів і не в кінці рядка, а також вживання в аналогічній позиції надрядкового знаку: *сьр'дьцє, сквьр'ньнь* (СП., XI, 74), *стъл'поу* (69), *четвьр'тъкъ* (207). Все це дає підставу для припущення, що такі написання не являли собою «відображення лише графічних прийомів», а відбивали «давнє явище, яке виникло фонетично» [206], тобто відбивали живу вимову [207], що літери **ь, ъ**, як і надрядковий знак, після плавного передавали неорганічний зредукований, що виникав у зв'язку з посиленням звучності зредукованого перед [r], [l] і втратою сонантом складотворчої властивості. Проте цей неорганічний [ь], [ъ] не набув фонологічного значення й тому пізніше занепав, не розвинувшись у самостійну фонему, крім окремих говорів, у яких за певних умов вокалізувався й виступає тепер як фонема /е/ або /о/. Однак і в цих говорах рефлексація неорганічних зредукованих після плавних сонантів як [е], [о] не стала закономірним явищем, що без винятку й послідовно охопило їх у такій позиції. Рефлексація неорганічних [ъ], [ь] виявилась лексикалізованою, обмеженою певними словами, дещо ширше представленими в північно-західних діалектах, що лягли в основу північних говорів російської мови, і значно менше, лише зрідка, в південно-західних, зокрема тих, на основі яких сформувалась українська мова. Власне, діалектна рефлексація неорганічних [ь], [ъ] і є виявом другого повноголосся [208].

Виникнення другого повноголосся пов'язане з процесом занепаду й вокалізації [ь], [ъ], який розпочинається в XI ст. Тому немає підстав, як це робить Ф. П. Філін, відносити розвиток його до VIII ст. й пов'язувати в часі з першим повноголоссям, а також ототожнювати умови виникнення першого і другого повноголосся [209].

Процес рефлексації зредукованих в сполученнях tъrt, tъlt, tьrt, tьlt відбувався в давньоруській мові дещо відмінно в порівнянні з іншими слов'янськими мовами; пор.: д.-р. *торгъ, волна, верхъ, черныи,* п. targ, wełna (шерсть), pełny, wilk, wierzch, czarny, ч. trh,

---

[205] Див.: *Голышенко В. С.* Сочетания редуцированных с плавными в положении между согласными в корнях слов в памятниках XII века.— Учен. зап. Московск. гос. пед. ин-та им. В. П. Потемкина, т. 68, 1959, с. 282; *її ж.* К вопросу о качестве плавного в корнях, восходящих к *tъrt, *tьrt, *tъlt в древнерусском языке.— В кн.: Историческая грамматика и лексикология русского языка. М., 1962, с. 25.

[206] *Гринкова Н. П.* Зазнач. праця, с. 277.

[207] Див.: *Марков В. М.* К истории сочетаний редуцированных с плавными в русском языке.— Научные доклады высшей школы. Филол. науки, 1961, № 4, с. 123; *його ж.* К истории редуцированных гласных в русском языке. Казань, 1964, с. 218—219.

[208] Ляпунов Б. М. пов'язував виникнення діалектних звукосполучень **ъръ, ълъ, ьрь** з довготою в них плавних приголосних. Див.: Исследование о языке Синодального списка I Новгородской летописи, вып. 1. Спб., 1899, с. 255.

[209] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 210.

vlna, plný, vlk, vrch, černý; блг. *търг, вълна, пълен, вълк, връх, чернея;* с.-х. *тр̑г, вр̑х, цр̑н, ср̑бин, ву̑к, ву̑на, пу̑н, жу̑т, ту̑ст*. Отже, рефлексація зредукованих голосних перед плавним сонантом між приголосними становить одну з виразних ізоглос давньоруської мови.

Зредуковані [ъ], [ь] успадковані давньоруською мовою від спільнослов'янської не тільки в позиції перед плавним сонантом, а й після нього, тобто в звукосполученнях trъt, tlъt, trьt, tlьt. Рефлексація їх у такій позиції характеризувалася деякими особливостями.

Якщо зредукований після сонанта був сильним, то він, як звичайно, вокалізувався — [ъ] → [о], [ь] → [е], напр.: *кръвь → кров', кр̥ътъ → крот, кръ́ха → кроха, тръсть → трост', глътъка → глотка, крьстъ → крест, бръвы → брови, блъхы → блохи*. Вокалізація зредукованих у цій позиції властива всім східнослов'янським діалектам і її засвідчують ще давньоруські писемні пам'ятки: *въ крови, слєзы* (Панд. Чорн. 1296, 47 зв.), *дровна* (НБГ, XIV, № 272, 97), *крошено* (№ 256, 82), *въ дровѣхъ* (ПР, 1282, 131), *кровь* (І Новг. л. XIII—XIV; Ср. I, 1339), *кровь* (ЛЛ, 1377, 132), *слезъ* (141), *скорбъ* (ПА, 1307, 125). Звичайне їх відбиття в пам'ятках староукраїнської мови: *крестъ* (Р., гр. 1400, 64), *кровю* (КА, 1560, 220), *кровного* (225), *хребет* (277), *кровъ* (Грам. 1643, 14), *крестъ* (Грам. 1645, 22 зв.).

Слабкі зредуковані [ъ], [ь] у позиції після сонантів [r], [l] не в усіх східнослов'янських діалектах дали однакові рефлекси. У північних і східних діалектах вони в цій позиції у процесі втрати плавним сонантом складотворчої властивості не занепали, а посилились і потім змінилися відповідно в [о] та [е]: *дръжати → дрожати, трьвога → тревога, глътати → глотати, бльстѣти → блестѣти*. Наслідки такої рефлексації відбиває сучасна російська мова, пор. *дрожать, глотать, крошить, греметь, тревога, слеза, блестеть*.

У південних та південно-західних говорах давньоруської мови [ъ], [ь] після плавних [r], [l] у слабкій позиції занепали, а плавні сонанти зберегли складотворчу властивість: *дръжати → др̥жати, трьвога → тр̥'вога, глътати → гл̥тати, сльза → сл̥'за*. Це явище зрідка відбивають і давньоруські пам'ятки: *кр̥'щахоуся* (Є. Гал. 1144, 5 зв.), *кр̥'щєньѥ* (Хр. ап. XII, 30), *вскр̥си* (Є. Євс. 1283, 69 зв.), *кр̥воточива* (35 зв.). Однак східнослов'янські діалекти не зберегли складотворчості сонантів [r], [l]. Втрата цієї їх властивості у розглядаємій позиції зумовила появу після них голосного [у]: *дръжати → др̥жати → дрижати, кръшити → кр̥шити → крышити, трьвога→ тр̥вога → трывога, глътати → гл̥тати → глитати, сльза → сл̥'за→ слиза*. Сполучення [rу], [lу] на місці плавного сонанта з слабким зредукованим [ъ], [ь] зрідка засвідчують ще давньоруські пам'ятки південного походження: *яблыко* (ЖС XIII, 5 зв.).

Рефлексація [rъ], [lъ], [rь], [lь] в слабкій позиції як [rу], [lу] успадкована українською і білоруською мовами. Її наслідки досить широко представлені в староукраїнських писемних пам'ятках,

напр.: *скрыжеть* (Є. Луцьк. XIV, 56), *дрыва* (Р., гр. 1424, 104), *търывати* (141), *тримати* (Молд. гр. 1429), *триманіє* (Львів. гр. 1436), *аблыка* (Ст. ,гр. 1453, 18), *блискавици* (КА, 1560, 545), *дрыжачи* (45), *дрыжанєм* (303), *затрывожили* (Є. Нег. 1581, 42), *трывати* (105), *дрижачи* (40), *во криві* (26), *загримєло* (102), *крывавую* (АЖ, 1584, 118), *крывавая* (130), *крывѣ* (169), *дрыжати* (РД, XVII, 57 зв.), *яблыко* (61), *дрыжаньє* (Бер. Лекс. 1627, 157), *дригота, дрижѣнє* (137), *стрыжѣнь* (9), *блисканя* (219), *дрыжу* (Грам. 1643, 39), *хрыбта* (Грам. 1645, 59), *кривавую* (АПГУ, XVII, I, 198), *кривавє* (172), *хрыбтѣ* (К. З. к. XVII — п. XVIII, 236), *роскривавляючи* (Л. Вел. 1720, 48), *тривозѣ* (74) та ін. Відбивають їх і старобілоруські пам'ятки: *дрыжаху* (Чет. Мін., 1489, 9), *крывава* (45), *покрышил* (Опов. про Бову, XVI, Хрэст., 182), *дрыжачьи* (Іст. про Атила, XVI, Хрэст., 190), *блыщачися* (Є. Тяп. 1580, 55), *трывати* (Позн. зб. XVI, 118), *дрыжить* (199), *хрыбте* (141), *на брыви* (Гродн. акт. кн., XVI, 3).

Сполучення **ри, ли** між приголосними з давньоруських гъ, lъ, гь, lь поширене в більшості діалектів сучасної української мови і становить її літературну норму: *кривавий, глитати, тривога, блищати*. Однак у південно-західних говорах української мови, крім звукосполучень **ри, ли,** поширені й інші рефлекси давніх [гъ], [lъ], [гь], [lь], а саме: **ры, лы, ре, ле, ир, ил, ыр, ер, ел, ір.** Сполучення **ры, лы, ыр** властиві для багатьох закарпатських говірок: *дрыжати, крышити, дрыва, яблыко, слыза, хрыбет, блыха*[210], *кырниц'а, кырвавый*[211]. У таких говорах зберігається звичайно й в інших позиціях давній голосний [ы], артикуляція якого відрізняється від [и] з колишнього [і] . Рефлексы **ыр, ыл** відомі також лемківським говорам: *гырміти, гыртан* (← *гъртань*), *дырва, кыршити, хырбет, сыўза, гыўтати*[212]. Рефлекси [ир], [ил], [ер], [ел] поширені в багатьох наддністрянських, бойківських, гуцульських говорах: *кирвавий* (АУМ, II, карта № 69), *силза* (Ж., II, 863), *кервава, покервавить*[213], *керва (кров), кервянка, кервавий, кервистий* (Ж., I, 341), також *кирниця, кирничний* (343) поряд з *лижка, блиха, блиико* (АУМ, II, карта № 65—67), *слеза* (Ж., II, 882).

В орбіту цього фонетичного процесу в південно-західній діалектній зоні втягнено, як свідчать наведені вище приклади, й іменник *криниця,* в якому звукосполучення [ри] походить не з [гь], а з [гі], пор. д.-р. і ст.-сл. *криница*. Написання в ньому **ир** відповідно до **ри** засвідчується ще в староукраїнських пам'ятках південно-західного походження, як, наприклад, у закарпатській Тишівській Александрії початку XVIII ст.: потоки и *кирницѣ* у себє пожирають

---

[210] Див.: *Пагіря І. Д.* Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1957, т. 24, вип. 2, с. 88; *Лизанець П. М.* Система голосних в українських південно-карпатських говірках Затисся Виноградівського району.— Там же, с. 129.
[211] Див.: *Лизанець П. М.* Зазнач. праця, с. 129.
[212] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 48—49.
[213] Див.: *Черемшина М.* Вибрані твори. К., 1962, с. 18, 21.

(88). Отже, в говорах, що лягли в основу південно-західного діалектного ареалу української мови, в процесі втрати плавним сонантом складотворчої властивості новий голосний міг розвиватися не лише після нього, а й перед ним.

У деяких словах з різними рефлексами [гъ], [lъ], [гъ], [lь] на українському ґрунті внаслідок діяння аналогії відбувалися процеси вирівнювання звукового складу кореневої морфеми, тому на місці слабкого зредукованого після плавного голосний [у] витіснявся звуком [о] або [е] і, навпаки, голосні [о], [е] на місці зредукованого в сильній позиції заступалися звуком [у]. Так, у слові *кръви* закономірно виникає звукосполучення **ри** *(криві)*, а в слові *кръвь* — **ро** *(кров)*. Під впливом форми *кров* поширюється **ро** і в формі *крові*, витіснивши в ній сполучення **ри**. Закономірно виникло сполучення **ри** і в таких іменниках, як *брива, дрива,* що збереглося в словах того ж кореня *чорнобривці, чорнобривець, дривітня,* та **ли** в іменнику *блиха.* За аналогією до форми наз. мн. *брови* (із *бръви,* в якому зредукований був під наголосом), *дров* (із *дръвъ*), *блохи* (із блъхы) поширились в українській мові *брова, дрова, блоха.*

В іменників *бльскъ* зредукований [ь] стояв у сильній позиції, тому він розвинувся в [е], однак за аналогією до дієслова *блищати* (із *бльщати*) в українській мові цей іменник поширився з голосним **и**: *блиск.* Зредукований [ъ] в іменнику *яблъко* закономірно змінився в [ы]: *яблыко.* Рефлекс [ы] зберігає сучасна білоруська мова: *яблык, яблыня, яблыневы.* А в українській мові під впливом форми род. відм. мн. *яблок* (із *яблъкъ*) відбулося заступлення голосного [ы] звуком [о]: *яблыко → яблоко.* Важче піддається з'ясуванню посилення лабіалізації в цьому слові звука [о] й зміна його на [и]. Л. А. Булаховський припускає, що [о] змінився на [и] в ненаголошеному закритому складі *(яблок → яблук)*, а потім така вимова поширилась й на інші форми цього слова: *яблуко, яблуня* [214].

Давньоруський слабкий [ь] у слові *сльза* фонетично розвинувся в [ы], що в деяких південно-західних говорах української мови існує й тепер як [и] *(слиза)* або [ы] *(слыза)*. Сучасна східноукраїнська вимова з **о** *(сльоза)*, що стала й літературною нормою, виникла за аналогією до род. відм. мн. *(сльзъ → сл'ез → сл'оз)*. Зміна [е] з [ь] на [о] після [l] викликана наголосом перед споконвічно твердим приголосним. Пор. *льон* (з *льнъ*).

§ 56. Зредуковані [ǐ] та [y̆]. Зредуковані [ǐ] та [y̆] вживалися в позиції перед [j] та [i̯]. Як відомо, вони розвинулися ще на спільнослов'янському грунті з голосних [ь] та [ъ]. Їх тривалість була значно менша, ніж [і] та [у] нормальної довготи. У давньоруській мові на письмі вони позначались звичайно літерами **и** та **ы**, як і [і] та [у] нормальної довготи: *лию, литиє, пию, мыю, рыю, синии, старыи.* Фонологічно зредуковані [ǐ] та [y̆] не відрізнялись від

[214] Див: *Булаховський Л. А.* Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII—XIV ст.— Праці Київськ. держ. ун-ту, І. Гуманітарні науки. К., 1954, с. 133.

[ь] та [ъ], власне, вони були позиційними варіантами фонеми /ь/ і /ъ/, про що свідчать і давньоруські написання з **ь**, **ъ** замість **и**, **ы** у позиції перед [j], що зрідка траплялося ще в ранніх пам'ятках: *величанья* (Ізб. 1076, 73), *житья* (14), *житьємь* (64 зв.), *мытарье* (Є. Арх., 1092, 31), *пьємъ* (29), *бьюще* (111).

Звуки [ĭ] та [ў] могли стояти в сильній і слабкій позиції, хоч слабкого [ў] в давньоруській мові не засвідчено. Слабкий [ĭ] занепав, як і слабкий [ь], напр.: pĭju → p'ju, lĭju → l'ju, žitĭje → žit'je; укр. *п'ю, ллю, життя;* рос. *пью, лью, житье;* блр. *п'ю, ллю, жыцце.*

У сильній позиції, тобто під наголосом та перед складом із слабким зредукованим, [ĭ] та [ў] вокалізувались, але їх рефлекси в різних давньоруських діалектах неоднакові. У південно-західних говорах, тобто тих, що лягли в основу української і білоруської мов, сильний [ĭ] змінився в [і], а сильний [ў] — в [у], напр.: šĭja → šija, bĭji → bii̯, sinĭjь → sinii̯, rўjь → гуі̯, mўіь → myi̯, dobrўjь → dobryi̯; укр. *шия, бий, синій, рий, мий, добрий;* блр. *шыя, бі, ві, сіні, рый, мый, добры.*

Староукраїнські і старобілоруські пам'ятки послідовно відбивають рефлекси [і] та [ы] на місці сильних зредукованих [ĭ], [ў], напр.: *которыи* (Р., гр. 1341, 2), *краковьскии* (4), *сѭноцькыи* (гр. 1349, 3), *львовскии* (гр. 1368, 15), *милостивыи* (гр. 1386—1418, 34), *старыи* (гр. 1440, 142), *шию* (КА, 1560, 113); *крыют* (285), *возныи* (АЖ, 1584, 84), *рыжии, половыи* (87), *гойный* (Бер. Лекс. 1627, 26), *молодий* (АПГУ, I, 70), *шию* (146), *злый* (54), *облий* (153); ст.-блр. *великыи, кривыи* (Супр. л. XV; Хрэст., 125), *простый* (Є. Тяп. 1580; Хрэст., 162).

У північно-східних діалектах давньоруської мови, тобто тих, що лягли в основу російської мови, зредукований [ĭ], [ў] розвинувся у сильній позиції в [е] та [о]: šĭja → šeja, lĭji → lei̯, mўji → moi̯, rўji → roi̯, sinĭjь → sinei̯ (суч. *синий*), molodўjь → molodoi̯, starўjь → staroi̯ (суч. *старый*). Рефлекси [е], [о] з [ĭ], [ў] писемні пам'ятки засвідчують з другої половини XIII ст.: *свинеи* (Зап. 1270; Хр., 41), *винопеїца* (1354, 40 зв.), *сусѣднеи человѣко* (НБГ, XIV—XV, № 311, 144), *хлебъ сухеи* (XV, № 19).

Передавання ненаголошеного прикметникового закінчення через **-ий, -ый** у російській орфографії є данина давній традиції, підтримувана тим, що в цій позиції новий [е], [о] підпав редукції [с'ин'əі̯, новəі̯]; під наголосом, а в північноросійських говорах і в ненаголошеній позиції зберігається [е], [о] (*молодой, большой,* діал. *синей, старой, новой*).

Зміна зредукованих [ĭ], [ў] на [і], [у] та [е], [о] відбувалася трохи пізніше, ніж вокалізація [ъ], [ь], в більшості говорів найімовірніше в першій половині XIII ст.

Одним із спірних питань досі є пояснення діалектних розбіжностей у рефлексації [ĭ], [ў]. На думку більшості вчених (Р. Ф. Брандта, О. І. Соболевського, Л. А. Булаховського та ін.), у північно-східних говорах [ĭ], [ў] змінились в [ь], [ъ], або т. зв. напружені зредуковані, які в сильній позиції розвинулись далі

в [е], [о], а в південно-західних говорах такої зміни не відбулося.

М. С. Трубецькой, додержуючись тієї самої гіпотези, уточнює її, додаючи, що посилення [ĭ], [ŭ] до ступеня [ь], [ъ] відбувалося незалежно від наголосу і для нього не мало значення, який саме голосний ішов після [j]. Коли [ь] і [ъ] стали вокалізуватися, то [ьj], [ъj] закономірно перейшли в [еj], [оj] (*шея, мою*). У південно-західних говорах посилення [ĭ], [ŭ] в [ь], [ъ] не сталося, оскільки там у цей час зредуковані вже вокалізувались [215].

О. О. Шахматов зміну [ĭ] на [е], а [ŭ] на [о] перед [i̯] пов'язував з лабіалізацією зредукованого чи відсутністю її. Зредукований [ŭ], що стояв після твердого приголосного, лабіалізувався в широкий [о], а ĭ, що стояв після м'якого приголосного, не лабіалізувався, але став вимовлятися як більш широкий голосний і змінився в [е]. Зміна [ĭ] та [ŭ] на [е], [о] залежала не від їх природи, а від природи попередніх приголосних [216]. На жаль, гіпотеза О. О. Шахматова не пояснює, чому в інших давньоруських діалектах відповідно до [е], [о] з [ĭ], [ŭ] виникли голосні [і], [у].

Діалектні відмінності рефлексації [i̯], [ŭ] в позиції перед [j], [і] найімовірніше зумовлені неоднаковою артикуляцією цих звуків у різних східнослов'янських говорах ще задовго до занепаду зредукованих. У говорах, що характеризуються зміною [ĭ] на [і], а [ŭ] на [ы], зредуковані [ĭ], [ŭ] перед [j], [i̯] артикулювались як голосні більш високого підняття, що й зумовлювало їх подальшу трансформацію в звуки [і] та [ы] [217]. У тих говорах, в яких [ĭ], [ŭ] змінилися перед [j], [i̯] в [е] та [о], вони артикулювалися як звуки менш високі, наближені за місцем творення до голосних середнього підняття.

Під впливом аналогії фонетична закономірність у рефлексації давніх [ĭ], [ŭ] могла порушуватись. Так, аналогійним впливом таких форм, як *пью, лью,* можна, певно, пояснити рос. *шью* (пор. укр. *шию*).

У род. відм. множини іменників **і-** та **jŏ**-основ у південно-західних говорах української мови поширене закінчення **-ий**, що фонетично розвинулося з **-ĭj-**: *вістий, гостий, людий, костий, печий, коний* (← *вѣстій* ← *вѣстьи*, фон. vĕstĭjь). Це закінчення відбивають і староукраїнські писемні пам'ятки західного походження: *дѣтии* (П., гр. 1388, 83; Перем. гр. 1366, Р., 12); *детии* (гр. 1427, 108), *трудностий* (КА, 1560, 317), *злостий* (388), *кровий* (83), *роскоший* (169), також *людий* (Оп. Київ. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 117), *гроший* поряд з *грошей* (126), *гроший* (Пр. ЛСБ, 1612; АЮЗР, I, XI, 25).

---

[215] Див.: *Trubetzkoj N.* Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit.— ZFSPh, 1925, Bd1, S. 297—298.

[216] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего перехода истории русского языка, с. 349.

[217] Пор. *Пшеничнова Н. Н.* Гласные на месте редуцированного i̯ в говорах восточнославянских языков.— В кн.: Вопросы диалектологии восточнославянских языков. М., 1964, с. 25.

Але в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [е]: *вістей, печей, коней.* Очевидно, в давньоруських говорах, що лягли в основу південно-східного й північного українського діалектного ареалу, зредукований [ĭ] у закінченні род. відм. мн. іменників і- та jŏ- основ за аналогією до [ь] у закінченні дав., ор. і місц. відм. мн. цих же іменників *(гостьмъ, гостьми, гостьхъ)* ще до початку процесу занепаду і вокалізації зредукованих змінився на [ь], а далі — закономірно — в [е]: -tĭjь → vĕstьjь → vĕstei̯; пор. *грошеи* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 249), *людеи* (251).

Аналогійного походження [е] і в слові *соловей* при західноукраїнському діалектному *соловій* (Ж., II, 894); пор. *соловий* (Син., XVII, 157).

Займенники sĭjь, tўjь (із sь + jь і tъ + jь) у південних говорах давньоруської мови фонетично мали б розвинутися в *сій, тый,* отже, вимовлятися в українській мові як *сий (ций), тий,* але під впливом *се, то* (із sь, tъ) в них виникли голосні **е** та **о**: *сей, той.* Вони засвідчуються в найдавніших писемних пам'ятках староукраїнської мови: *сей листъ* (Р., гр. 1375, 20), *сей нашь ѧрлыкъ, той ѧрлыкъ* (гр. 1393, 49), *сей листъ* (гр. 1398, 57). Однак такий вплив на деякі крайні західні говори не поширився, і в них фонетично розвинулися *сий, тий,* що їх теж відбивають ще найдавніші староукраїнські пам'ятки: *сий свой листъ* (гр. 1409, 74), *тыи листъ* (гр. 1352, 5). Пор. також *тий* (Ж., II, 962).

§ 57. Зміна артикуляції [і] в позиції після [ъ]. Голосний [і] в позиції після [ъ] у давньоруській мові траплявся звичайно тоді, коли він стояв на початку слова, перед яким був прийменник з кінцевим [ъ], або на початку морфеми в слові з префіксом, що теж закінчувався на [ъ]: *съ инымь, съискати.* Звук [ъ] у такій позиції вимовлявся як зредукований сильний, що зумовлювалося асиміляційним впливом на нього наступного голосного повного творення. Асиміляція голосних у такій позиції відбувалася не в одному напрямі, а була взаємною, двобічною. З одного боку, наступний [і] впливав на попередній [ъ], а з другого — зредукований непереднього ряду впливав на [і], внаслідок чого артикуляція [і] ставала дещо зниженою й просувалася вперед, у напрямі до місця артикуляції голосних непереднього ряду, і таким чином зближувалася з артикуляцією звука [у]. Разом з тим цей звук повністю асимілював попередній [ъ]. Отже, з двох голосних [ъ] та [і] розвинувся один — [у]: *съ инымь → сыным', съискати → сыскати.*

Процес зміни артикуляції [і] в позиції після [ъ] у більшості давньоруських говорів відбувався не пізніше першої половини XII ст. В першій половині XIII ст. його наслідки засвідчуються писемними пам'ятками: *из ыноѥ* земль (См. гр. 1229, 24). Відбивають їх і пізніші давньоруські пам'ятки: *розыйдєтє* (Є. Пут. XIII, 173), *в ынѣ* законѣ (ЛЛ, 1377, 72), *в ыстобцѣ* (ЛІ, 186).

Зміна [і] в [у] після [ъ] охопила не якусь певну групу давньоруських діалектів, а була для давньоруської мови загальною,

властивою їй у цілому. Її наслідки успадкували всі східнослов'янські мови, що значною кількістю прикладів засвідчують давні писемні пам'ятки, напр.: ст.-укр. *с ыными* (Р., гр. 1434, 130), *зыншою* (гр. 1438, 141), *с ыншыми* (Рус., гр. 1452, 38), *зыскаль* (КА, 1560, 457), *зыщѣм* (171), *в ыстєбце* (АЖ, 1582, 43), *зышол* (1584, 117), *ув ызбє* (124), *з ыменя* (136), *розышьлися* (ПЄ, 1556—1561, 94), *розыгралося* (208 зв.); ст.-рос. *оув ынчи* (Новг. гр. 1418—1420, Хр., I, 117), *в ыстинну* (Судебник, 1550, 63), *в ызбѣ* (Домострой, XVI, 61); ст.-блр. *зымають* (Зб. XV, 1), *с ыными* (40), *узыйти* (Позн. літ. XVI, 235), *одышили* (288), *зыщєть* (Є. Тяп. 1580, 23), *отышолъ* (26).

На українському грунті новий [у], що розвинувся внаслідок асиміляційних процесів з [і] після [ъ], зазнав тих самих подальших перетворень, що й давньоруський [у] з спільнослов'янського [ū]. У російській мові він зберігся й становить її орфоепічну норму.

§ 58. **Наслідки занепаду зредукованих.** Давньоруська мова, становлячи відносну внутрішню єдність, підтримувану також екстралінгвістичними причинами (єдність території, політичні об'єднання й міжплемінні економічні зв'язки, наддіалектна літературна мова, фольклор), не була позбавлена діалектного членування. Тому деякі фонетичні явища, що виникли у зв'язку з утратою зредукованих, однаково реалізувались на всьому мовному обширі східного слов'янства того часу, не мали локальних ознак, а деякі виявлялися по-різному в різних давньоруських діалектах чи їх групах і складались як майбутні диференційні ознаки фонетичної системи окремих східнослов'янських мов, що з XIII ст. вже виразно формувались на основі давньоруської.

Будь-які фонетичні зміни відбуваються, як відомо, не раптово, а поступово, протягом довгого часу й дуже часто не завершуються в якийсь один період мовного розвитку. Так, багато звукових явищ, почавши розвиватися ще в давньоруський період, повного свого вияву набули вже тоді, коли давньоруська мова перестала існувати. Звичайно, ряд важливих звукових особливостей, специфічних для фонологічної системи української мови, як і російської та білоруської, склалися ще в діалектах давньоруської мови. Але чимало з них, у тому числі й тих, виникнення яких пов'язане з утратою зредукованих, зародившись на давньоруському грунті, дійшли свого повного завершення значно пізніше, тобто коли українська мова вже розвивалася як окрема в сім'ї східнослов'янських мов.

З цих міркувань при аналізі звукових змін, пов'язаних з утратою зредукованих, не можна, щоб не розривати у висвітленні реального процесу їх перебігу, хронологічно обмежувати такий аналіз тільки давньоруським періодом. Конкретний фактичний матеріал з цієї фонетичної сфери досить часто вимагає розширення часових меж і виходу в період раннього існування самостійних східнослов'янських мов.

Немає сумніву, що занепад зредукованих [ъ] і [ь] у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній — одне з найважливіших фонетичних явищ давньоруської мови. Процес цей великою мірою зумовив

перебудову її фонологічної системи. Можна без перебільшення сказати, що переважна більшість фонетичних змін, які виникли в час, що ішов після занепаду зредукованих, посередньо чи безпосередньо пов'язана з долею цих голосних у давньоруській мові.

У фонологічній системі східнослов'янських діалектів, як і в інших слов'янських, одним із найістотніших явищ, зумовлених занепадом зредукованих, було припинення дії закону відкритого складу. Втрата зредукованих [ъ], [ь] у слабкій позиції спричинилася до виникнення нових законів складоподілу, оскільки приголосний, який стояв перед зредукованим і разом з ним творив відкритий склад, відійшов тепер до попереднього складу і закрив його: *са-дъ → сад, пра-вь-да → прав-да.* У зв'язку з цим розвинулися у давньоруській мові нові закриті склади, а взагалі занепад слабких зредукованих викликав помітне зменшення кількості складів у слові: *къ-ни-жь-ка → книж-ка, съ-на → сна, са-дъ → сад.*

З припиненням дії закону відкритого складу і появою нових, закритих складів безпосередньо пов'язаний ряд важливих фонетичних змін як у системі вокалізму, так і в системі консонантизму східнослов'янських мов.

§ 59. Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних. Чергування /о/, /е/ з нульовою фонемою. Однією з суттєвих фонетичних змін, зумовлених утратою зредукованих, було виникнення в давньоруській мові чергування [о], [е] з нулем звука. Після вокалізації сильних [ъ], [ь] почали розрізнятися в ній голосні [о], [е] давні, первинні, тобто успадковані від спільнослов'янського періоду, або, як їх називають ще, етимологічні (*вода, воза, снопа, ночи, рова, село, меду, леду*), і нові, вторинні, інакше секундарні (від лат. sĕcundus — другий) [о], [е], що розвинулись із [ъ], [ь], як-от у словах: *сотня, сонъ, пѣсокъ, овесъ, орелъ, день, швецъ* (← *сътьню, сънъ, пѣсъкъ, овьсъ, орьлъ, дьнь, шьвьць*).

Зредуковані [ъ] і [ь] у різних формах того самого слова або в споріднених словах могли, як уже згадувалось, бути і слабкими, і сильними, тому в одній позиції вони зовсім зникали, а в іншій змінювались в секундарні [о], [е]. Внаслідок цього й виникло чергування [о], [е] з нулем звука, наприклад, *сон — сна* (← *сънъ — съна*), *орел — орла* (← *орьлъ — орьла*), *праведный — правда* (← *правьдьныи — правьда*), *жнець — женця* (← *жьньць — жьньцю*).

Секундарні [о], [е], що чергуються з нулем звука, називають звичайно випадними голосними.

Фонетична закономірність чергування [о], [е] з нулем звука в деяких словах і групах слів могла порушуватися під впливом аналогії до інших форм тих же слів. Так, в іменниках *мох, лоб, рот, лев,* у яких [о], [е] не етимологічні, а секундарні (д.-р. *мъхъ, лъбъ, ротъ, львъ*), в українській мові чергування цих голосних з нулем звука відсутнє (*мох — моху, мохом ← мъхъ — мъха, мъхъмь, лоб — лоба, лобом ← лъбъ — лъба, лъбъмь, рот — рота, ротом ← ръть — ръта — рътьмь, лев — лева, левом ← львъ —*

лъва, львъмь), тобто в корені таких іменників секундарний голосний розвинувся не лише із зредукованого, що успадкований як сильний від спільнослов'янської доби, а й із зредукованого, що спочатку був у слабкій позиції. Вирішальну роль тут, як уже згадувалося, відіграла, безперечно, аналогія форм непрямих відмінків однини до форм називного відмінка. Хоч її вплив у розгляданих іменниках обійняв не всі давньоруські діалекти, й чергування в них [о], [е] з нулем звука не однаково відбилося в сучасних східнослов'янських мовах; пор. рос. *мох — мха, мхом; лоб — лба, лобом, лбы; рот — рта, ртом, рты; лев — льва, львом, львы;* блр. *мох — імху́* (і *мо́ху), імхі, імхаў; лоб — ілба́, ілбы́; леў — ільва́, ільвы́*, хоч *ро́т — ро́та, раты́*.

Дія аналогії активніше виявлялася у власних іменниках, топонімах, у яких збереження звукової спільності основи мало особливо важливе комунікативне значення. Наприклад, такі назви давньоруських міст, як *Бужьскъ, Зарѣчьскъ, Курьскъ, Лучьскъ, Пиньскъ, Полотьскъ, Случьскъ, Смольньскъ* і под. за фонетичними законами мали змінитися на *Бужеск, Зарѣческ, Куреск, Луческ, Пинеск, Полотеск, Случеск, Смолнеск*. Відповідні зміни фіксують і давньоруські писемні пам'ятки: *смольнєска* (См. гр. 1229), *Тоурєскъ, Сидонєскъ* (Є. Пут. XIII, 129), *Пинєскъ* (ПВЛ, 174), *Полтескъ* (159), *Случескъ* (200), *Смолнескъ* (159), *Черторыескъ* (161), *жєнєскъ* (ПА, 1307, 53). Проте в цих іменах суфіксальний [е] із сильного зредукованого [ь] у східнослов'янських мовах не зберігся. За аналогією до форм непрямих відмінків *(Курьска → Курска, Лучьска → Лучска → Луцка, Смольньска → Смоленска)* він втратився в них і в називному відмінку.

У назвах давньоруських міст типу *Городьць (Городьця* — ПВЛ, 100), *Кыєвьць (Киевець*, 13), *Пєрєꙗславьць (Переяславьць, Переяславець, 50)* фонетично розвинувся в суфіксі секундарний [е], що чергується з нулем звука в непрямих відмінках: *Городець — Городця ← городьць — городьцꙗ*.

Зрідка аналогія може спричинятися до чергування голосних з нулем звука і в тих випадках, коли голосний не походить із зредукованого. В українській мові прикладом такого чергування є слово *заєць* [зајец' — зајц'а], яке в давньоруській мові вживалося з суфіксальним голосним [а]: [зајаць]. Такий звуковий склад суфікса в ньому — [за'јац', за'јац' і] — відомий багатьом українським говорам південно-західної діалектної групи: *заяць* (Ж., I, 282)[218]; пор. також рос. *заяц*, хоч *зайца;* блр. *заяц, зайца*. Однак під впливом іменників з суфіксом -ец' *(отець, палець, молодець) ← отьць, пальць, молодьць)* слово *заяць* у більшості українських говорів теж стало вживатися з цим суфіксом: *заєць*. Секундарний [е] в іменниковому суфіксі -ец' закономірно чергується з нулем звука *(отец' — отц'а ← отьць — отьцꙗ);* в сферу такого чергування втягнулось

[218] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 268.

і слово *заєць*. Воно стало нормою сучасної української літературної мови: *заєць — зайця*.

Чергування [о], [е] з нулем звука, що виникло внаслідок занепаду і вокалізації за певних фонетичних умов зредукованих [ъ], [ь], після завершення процесу втрати в мові зредукованих перестало безпосередньо залежати від тих умов, а перетворилося на один з морфологічних засобів словотворення *(сто — сотня, тьма — темний, правда — справедливо)* та формотворення *(гвіздок — гвіздка, сон — сни, хлопець — хлопця)*, тобто воно набуло морфологічного значення і стало виступати як чергування фонем: /о/ — /ø/, /е/ — /ø/.

Давньоруські, а ще більше староукраїнські писемні пам'ятки це чергування відбивають досить часто, напр.: *гривенъ — гривна* (ПР, 1282, 128), *гоню* (Усп. зб. XII—XIII, 305) — *прогнати* (45), *зоветсѧ — прозвасѧ* (ПВЛ, I, 13), *старець — старцю* (I, 127), *гривенъ — гривну* (Р., гр. 1366, 12), *праведный* (гр. 1350, 8) — *правду* (гр. 1359, 7), *вѣрно* (гр. 1377, 24) — *вѣрен* (гр. 1388, 39), *овесъ — вовса* (гр. 1386—1418, 34—35).

Поява секундарних [о], [е] перед сонорними. У процесі занепаду слабких зредукованих [ъ], [ь] на кінці слова після сонорних [l], [r], [m], [n] сонорні перебирали на себе компенсаційну звучність і, якщо перед ними стояв ще будь-який приголосний, виділяли після таких приголосних новий голосний [о] або [е]: *огнь → огон', вѣтръ → вѣтер*. За таких умов [о] розвивався після задньоязикових і дуже зрідка після інших приголосних, а [е] — після губних та передньоязикових. Такі голосні, які називають вставними, зберігають тепер усі східнослов'янські мови, наприклад, укр. *вогонь, свекор, вихор, вузол, вітер, сосон* (і *сосен*), *весел, пісень, капель, земель, журавель, вісім*, (← *осем'* ← *осмь*); рос. *огонь, свёкор, узел, ветер, песен, капель, земель, восемь*; блр. *агонь, свекар, вецер, віхар, зямель, журавель, восем*; д.-р. *огнь, свекръ (свекры), вихръ, вѣтръ, узлъ, соснъ, сестръ, пѣснь, капль, земль, журавль, осмь*.

У тих формах, у яких після сонорних стояли голосні нормальної довготи, перед сонорними звичайно секундарні [о] та [е] не виникали: д.-р. *сосны, сестры, журавлѩ* → укр. *сосни, сестри, журавля*. Внаслідок цього теж розвинулося чергування з нулем звука таких [о], [е], виникнення яких не пов'язане з вокалізацією сильних [ъ], [ь], хоч і зумовлене занепадом зредукованих у давньоруській мові *(вогонь — вогню, вітер — вітру)*.

У книжних словах за тих самих фонетичних умов секундарні [о], [е] між приголосними звичайно відсутні: *мысль, поросль*. Сучасна українська літературна мова, як і російська та білоруська, не знає їх також у словах, запозичених з інших мов *(театр, метр, Олександр*; блр. *тэатр, метр)*, хоч у народних говорах деякі з них відомі і з вставним [е]: *театер* (Ж., II, 953), *Олександер* (Гр., IV, 557; Ж., I, 567).

Чергування вставних [о], [е] з нулем звука, виникнувши внаслідок занепаду зредукованих як явище фонетичне, також набуло фо-

нологічного значення, оскільки воно стало реалізуватись не на фонетичному рівні, а на морфонологічному, виконуючи одну із функцій у творенні словоформ і нових слів (*пісня — пісень, вітер — вітряний*), отже, воно перетворилось на чергування фонем /о/ — /ø/, /е/ — /ø/.

Староукраїнські писемні пам'ятки чергування фонем /о/, /е/ з /ø/ фіксують з найдавніших часів: *земля* (Р., гр. 1349, 3) — *земеляны* (гр. 1418, 89); *земли — земель* (П., гр. 1393, 121), *рубель* (Рус., гр. 1408, 70) — *рубли* (Р., гр. 1411, 77).

Подовження голосних [о], [е]. Безсумнівним є той факт, що східнослов'янські діалекти пережили в певних позиціях нове подовження етимологічних [о], [е]. Складнішим є питання про умови, які викликали таке подовження, про його час та про те, чи було воно поширене на всій східнослов'янській мовній території, чи локалізувалось лише на частині її, обійнявши тільки південно-західні діалекти давньоруської мови.

Найпоширенішою і найбільш обгрунтованою видається думка, що етимологічні [о] й [е] зазнали подовження в новому закритому складі, який утворився після занепаду в наступному складі голосних [ъ], [ь], інакше кажучи, таке подовження належить до компенсаційних: витрата голосу, яка припадала на вимову зредукованих, у процесі поступового скорочення останніх і подальшого їх повного занепаду передавалася на вимову [о] та [е] попереднього складу: *волъ → во̄л, конь → ко̄н', проръва → про̄рва, ножька → но̄жка, печь → пе̄ч', сельскыи → се̄л'скыи*. Початок нового подовження [о], [е] збігається в часі з початком скорочення вимови [ъ], [ь], а досягає своєї кульмінації з завершенням процесу повного занепаду зредукованих у слабкій позиції. Однак не раз висловлювався погляд, що нове подовження [о], [е] на східнослов'янському грунті відбувалося ще до занепаду зредукованих. Такого погляду додержувався, наприклад, М. С. Трубецькой [219], а в іншій варіації також О. І. Томсон. На думку О. І. Томсона, голосні взагалі не могли подовжуватися в закритих складах, оскільки в такій позиції вони коротші, ніж у відкритих [220]. А тому він припускав, що подовження етимологічних [е], [о] і їх подальша дифтонгізація в українській мові передбачає вимову в наступному складі мінімальних напівголосних звуків. Більше того, О. І. Томсон вважав, що в українській мові, як і в російській та білоруській, «успадкований від праслов'янської мови закон відкритих складів діє й тепер ще і безсумнівно був у силі в давньоруській» [221].

Погляду, що подовження етимологічних голосних [о], [е] відбулося досить рано, ще до занепаду зредукованих у слабкій позиції, додержується і Ф. П. Філін, хоч його аргументація інша, ніж у його попередників. Він справедливо підкреслює, що занепад зреду-

[219] Див.: *Trubetzkoj N.* Einiges über die russische Lautentwicklung..., S. 299.
[220] Див.: *Томсон А. И.* О дифтонгизации е, о в украинском языке. — Сб. ОРЯС, т. 101. № 3. Л., 1928, с. 318.
[221] Там же, с. 319.

кованих треба відрізняти від їх часокількісного скорочення, яке, на його думку, почалося ще за спільнослов'янської доби. Таке скорочення створювало умови для подовження коротких голосних попередніх складів, що й реалізувалось у ряді діалектів. Початок процесу подовження етимологічних [о], [е] Ф. П. Філін відносить ще до завершення процесу формування першого повноголосся, чим він пояснює те, що в українській мові збереглися другі голосні [о], [е] у формах torot, tolot, teret, telet, крім тих, що попали під дію додаткових умов. Якщо припустити, що в південних східнослов'янських діалектах етимологічні [о], [е] змінилися в [ō], [ē] ще перед слабкими [ъ], [ь], тоді, вважає Ф. П. Філін, легко можна пояснити, чому в українській мові вимовляється *кінь, піч,* але *сон, день,* бо «коли відбувався занепад зредукованих, споконвічні [о] та [е] у закритих складах кількісно відрізнялися від **о** та **е** з **ъ** та **ь**»[222].

Його міркування, звичайно, правильні в тій частині, що пояснити, чому етимологічні [о], [е] подовжились, а секундарні з [ъ], [ь] не подовжились, як пояснити й усі інші фонетичні явища, пов'язані з цим процесом, не можливо, якщо грунтуватись на припущенні про пізнє подовження етимологічних [о], [е], тобто якщо відносити це подовження на період після занепаду слабких зредукованих. Однак і тоді, коли виходити з гіпотези про дуже раннє подовження етимологічних голосних [о] та [е], ще до занепаду зредукованих, тобто з припущення про їх подовження ще перед складами із слабкими зредукованими, залишаються не виясненими причини, що викликали таке подовження. Різна ж поведінка етимологічних [о], [е] і секундарних [о], [е] із [ъ], [ь] легко пояснюється і без такого припущення.

Обидва ці екстремні, що виключають один одного, погляди видаються не обгрунтованими, якщо розглядати нове подовження етимологічних [о], [е] як процес компенсаційний. А тільки при такому розгляді розкривається причина його виникнення. Отже, це подовження не можна щодо часу його перебігу відривати від процесу занепаду слабких зредукованих [ъ], [ь]. Воно зумовлюється, безсумнівно, часокількісним скороченням зредукованих у слабкій позиції, з чого, як відомо, розпочинається їх занепад. Таким чином, початок скорочення слабких зредукованих і пов'язаний з ним початок подовження етимологічних [о], [е] в часі повністю збігаються. Подальше скорочення зредукованих посилює процес подовження [о], [е], а повний їх занепад одночасно є завершенням цього процесу. Секундарні [о], [е] не могли підпасти впливові компенсаційного подовження тому, що вокалізація [ъ], [ь] у сильній позиції, яка теж безпосередньо пов'язана з скороченням і занепадом зредукованих у слабкій позиції, завершується тоді, коли доходить свого кінця процес нового подовження етимологічних [о], [е]. Таким чином, секундарні [о], [е] в новому закритому складі *(сон, ден'* ←

[222] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 221.

сънъ, дьнь) і етимологічні [о], [е] за тих самих умов (*сōл', пēч' ← соль, печь)* якісно ніколи не збігалися в часі. Тоді, коли розвинулися секундарні [о], [е] з [ъ], [ь], етимологічні [о], [е], після яких у наступному складі занепав зредукований, були вже подовжені.

Нове подовження етимологічного [о] писемні пам'ятки засвідчують, починаючи з XIII ст., написанням двох відповідних літер на місці довгого звука: *воовьця* (Є. Гал. 1266—1301, 150 зв.), *воовчихъ* (30 зв.)[223], суч. *вівця,* діал. карп. *вівчих,* закарп. *вӱчих — овечих*[224]; пізніше — *воо(тц)га* (Є. Пол. 1307, 104), суч. *вітця* і деякі інші. Проте такі написання представлені в давньоруських пам'ятках незначною кількістю прикладів, що можна пояснити, певно, відсутністю в тодішній орфографічній традиції будь-яких способів для позначення на письмі подібного подовження голосних.

Подовження етимологічного [е] в новому закритому складі засвідчується досить часто, розпочинаючи ще з другої половини XII ст., написанням літери ѣ[225] на місці е у позиції перед пом'якшеним приголосним, тобто перед таким, за яким занепав зредукований [ь]: *камѣнью, изнесѣть* (Напис 1161; Хр. 28), *ремѣнь* (Є. Добр., 1164, 3 зв.), *камѣнь* (14), *пѣщь* (61), *сѣдмь* (74), *в нѣмь* (Є. Гор. XII—XIII, I арк., 2 зв.), *сложѣнья* (2 арк., I), *оучїтѣль* (Є. Пут. XIII, 159), *свѣдитѣль* (163), але *свѣдитєля* (178), *послоужѣние* (ЖС, XIII, 3), *съмѣшѣнию* (49), *знамѣнья* (ЄЛ, к. XIII — п. XIV, 25), *оучѣнье* (46), *корѣнья* (114), *граблѣнья* (126), *оучитѣль* (179), *дѣлатѣль* (189), *камѣнь* (192), *зѣлье* (196), *свѣдитѣль* (298).

У позиції перед складом, у якому занепав зредукований непереднього ряду [ъ], подовження етимологічного [е] одночасно супроводжувалось внаслідок регресивної асиміляції його лабіалізацією, тобто зміною в голосний [ō]: *тетъка → т'ōтка, женъка → ж'ōнка, неслъ → н'ōс, везлъ → в'ōз.*

О. О. Шахматов, а за ним і багато інших вчених, вважали нове подовження етимологічних [о], [е] загальним явищем для всіх східнослов'янських діалектів; потім [ō], [ē] в північному й східному наріччях давньоруської мови скоротились, а в південному досить рано, ще з XII—XIII ст., підпали різним подальшим змінам[226]. Пізніше цей погляд зазнав обгрунтованої критики.

---

[223] Другий приклад не надійний, оскільки місце в тексті, де він вжитий, може бути прочитане з подвійним поділом слів: *во одежахъ воовчихъ* і *во одежахъ во овчихъ*. Див. про це докладно: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1, с. 147.

[224] Див.: *Нимчук В. В.* Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах. Автореф. канд. дис. К., 1962, с. 8.

[225] Ще О. О. Потебня в своєму відзиві про працю П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Зап. АН, т. 33, 1878 р.) звернув увагу на явище подовження етимологічного [е] й розкрив його природу, але докладно й на великому історичному матеріалі дослідив це фонетичне явище О. І. Соболевський, він же ввів і термін «новий ѣ» для назви літери ѣ, що ставилася на місці подовженого е (Лекции по истории русского языка, с. 51).

[226] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 298—299.

Тепер уже безсумнівним, переконливо аргументованим, власне, традиційним стало твердження про те, що не всі фонетичні явища, пов'язані із занепадом та вокалізацією зредукованих у давньоруській мові, становили загальне для всіх східнослов'янських говорів надбання; серед них було чимало й таких, що локалізувались лише на певній мовній території, тобто мали виразно діалектний характер. До діалектних процесів давньоруської мови належить і нове подовження етимологічних [о], [е]. Хоч визначити точно територію його поширення ще немає можливості, все ж, зважаючи на пізніші рефлекси довгих [о] та [е], можна безпомилково її окреслити лише південними говорами давньоруської мови, в основному тими, на базі яких пізніше сформувалася українська мова та південно-західні діалекти білоруської мови [227]. Цим пояснюється також те, що подовження [о], [е] відбилось, правда, щодо [о] не дуже великою кількістю прикладів, у давньоруських писемних пам'ятках XII—XIII ст. тільки південного походження.

У російських говорах, як і в більшості білоруських, відсутні будь-які наслідки процесу нового подовження етимологічних [о], [е], зовсім не засвідчують його писемні пам'ятки з території поширення цих говорів. Отже, цілком закономірним є заперечення того погляду, що для північного й східного наріччя давньоруської мови теж було властиве подовження етимологічних [о], [е] у нових закритих складах. Як справедливо зазначає Ф. П. Філін, «довести таке короткочасне подовження і потім скорочення не можливо, до того ж у такому припущенні немає жодної потреби» [228].

Подовжені [о], [е] не становили, звичайно, самостійних фонем, а були лише позиційними варіантами фонем [о], [е].

Розвиток приставного [і], [о]. Одним з локальних явищ у системі східнослов'янського вокалізму, пов'язаних із занепадом зредукованих, є виникнення приставного [і]. Приставний [і] розвивався в південно-західних діалектах давньоруської мови перед сонорними приголосними на початку слова, якщо після сонорних був зредукований [ъ] або [ь] у слабкій позиції, напр.: *ръжа → іржа, мьгла → імла.* Часокількісне скорочення зредукованого, що розпочалося на слов'янському грунті досить рано, а потім і повна його втрата відбивалися на якості наступного сонорного, який внаслідок цих процесів посилював своє звучання. Подальший розвиток такого сонорного в різних діалектах відбувався неоднаково. В одних із них він поступово втратив набуте додаткове звучання, а в інших за рахунок цього звучання виділив голосний [і], тобто розклався на два звуки — [і] + сонорний. Виникнення початкового приставного [і] перед сонорним зрідка засвідчують дав-

---

[227] Див.: *Аванесов Р. И.* Вопросы образования русского языка в его говорах.— Вестн. Моск. ун-та, 1947, № 9, с. 130; *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 190—191.

[228] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 221.

ньоруські пам'ятки південно-західного походження: *Илва* (Є. Гал. 1283, 133). Частіше відбивається цей процес у староукраїнських та старобілоруських пам'ятках, наприклад, *ильвъвски* (Рус., гр. 142, 65), *илвова, илвовьского* (гр. 1408, 70), ilnu, суч. *льону* (Оп. Луцьк. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 183), *илвов* (КА, 1560, 531), *илвом* (580), *илжєть* (Луц., XVII, 63), *имчить* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 217), *ірвы* (265), *Ілвовъ* (Л. Сам., 1720, 15), *иллявъ ся дожчъ* (Ал. Тиш., XVIII, 89), ст.-блр. *иръжавяєт* (Біблія Скорини, XVI, 21), *ир'жа* (Є. Тяп., 1580, 8), *ил'вовъ, илжа* (Тайна тайных, XVI, 59) та ін.

Деякі слова з початковим приставним [i] перед сонорним набули в українській мові значення її загальної норми, наприклад, *імла, імлистий, іржа, іржавий, іржати,* а в інших — приставний [i] зберігається лише в окремих говорах, зокрема в південно-західних: *ільвів, ільва, ірвати, ільну, ільняний, імстити, імховий, імчати* (Ж., I, 322—323), в середньодніпрянських *Іржищів* (також *Иржищів, Виржищів*), *ірвонути* «Сурмач *ірвонувся* заперечити, але Оверко його притримав» (Ю. Яновський) тощо. Пор. у білоруській літературній мові: *ілгун, ілгаць, ільгота, ільготны, ільдзіна, імгла, імглісты, іржа, іржавець, іржавы, іржаць, іржанне, ільва, ільви* (від імен. *лев*), *ілба, ілбы* (від імен. *лоб*); рос. *мгла, мглистый, ржавчина, ржать, льва, лба.*

Приставний [i] в українській мові, як і в білоруській, відомий лише перед сонорними [l], [m], [r]; перед [n] він не засвідчений.

Приставний [i] зрідка розвинувся в українській мові, як і в білоруській, у прийменнику *к* із *къ* та перед звукосполученням [kl]: *ік,* наприклад: *ік* тому селу (М., гр. 1378, 34). Пор. «К серцю *ік* свому» (П. Тичина), *ик/ик сьвяту* (Ж., I, 322), блр. діал. *ік; ікло,* пор. рос. *клык,* блр. *ікол.*

Проте приставний [i] міг виникати й не фонетично, а за аналогією перед [s], вживаному у функції прийменника або префікса. Аналогія до [i] в прийменнику-префіксі **из-** тут безсумнівна, особливо якщо взяти до уваги оглушення [z] в [s] у позиції перед наступним глухим приголосним. Давньоукраїнські пам'ятки досить часто засвідчують [i] перед [s] у прийменнику-префіксі, напр.: *ис своєю* (Рус., гр. 1468, 30), *исъ своимъ* (гр. 1499, 30), *ис симъ, ис своими, искладъ* (гр. 1408, 70), *испєрва* (гр. 1460, 111), *ис тыми* (АЖ, 1584, 120), *испросимъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 153). Поширений у префіксі приставний [i] і перед [з] із [s]: *изнаидуть* (Рус., гр. 1408, 70), *изхотѣлъ* (К. З., 106), *изъпочити, изробити* (134), *извикли* (168). Пор. *іскласти, іспільник, іправді, іприяти* (Ж., I, 324—325). «Ти, жовтенький пісок! Нагодуй моїх діток; *Іскупай* і сповий» (Т. Шевченко).

Виникнення приставного [i] в прийменнику **съ**, разом з асиміляційними змінами приголосних [s] і [z], спричинилося до злиття в українській мові синтаксичних функцій колишніх давньоруських прийменників *съ* і *изъ.*

Розвинувся секундарний приставний [і] перед початковим [š] у слові *ішов* [← шьдлъ]: *ишолъ* (Пер., п. XVII, 40). Його виникнення може бути зумовлене аналогією до *іти*.

Крім [і], перед сонорними, після яких занепав зредукований, міг розвиватись, хоч і рідше, також приставний голосний [о]. Його виникнення відоме всім давньоруським діалектам, що й відбивають всі сучасні східнослов'янські мови: укр. *Овруч* з д.-р. *Въручии* (И погребоша Ольга у города Вручога, и есть могила его и до сего днє у Вручего — ПВЛ, 53; *в Овручимъ* — АЖ, 1584, 85); *Альта* з д.-р. *Ольта* ← *Льто* (Изидоша пртиву имь на Льто — ПВЛ, 112; и ста на Льтѣ — 90), *олжа* із д.-р. *лъжа* (Їй рабство — п'єдестал, *олжа* — підпора її — М. Рильський; рос. *вольготный* (← *ольготный* ← *льготный*), діал. *оржаной* (← *ръжанъи*), *ольняной* (← *льнянъи*), блр. *Орша* з д.-р. *Ръша* (яша Всеслава на *Рши* — ПВЛ, 112; и взя Вячеславъ *Ръшю* — 200).

П о я в а   н о в и х   д и ф т о н г і в. Приголосний [j] вимовлявся звичайно перед голосним. Якщо ж він внаслідок фонетичних перетворень попадав у позицію після голосного, то змінювався на [i̯]. Така його зміна була можлива завдяки тому, що з артикуляційно-акустичного погляду між приголосним [j] та голосним [i̯] великої різниці не існувало.

У давньоруській мові звук [j] нормально сполучався з наступним [ь]. Коли в слабкій позиції [ь] після [j] занепадав, то [j] змінювався в [i̯]: krajь → krai̯, wojьna → wōi̯na, mojь — mōi̯, sejь — sēi̯. Наслідком такої зміни стало перетворення сполучень голосного з наступним [j] в дифтонги [ai̯], [oi̯], [ei̯] ... Ці дифтонги від давньоруської успадкували всі сучасні східнослов'янські мови: укр. *край, війна, мій, свій, цій, цей* (krai̯, m'ii̯, cei̯...), рос. *край, война, свой*, блр. *край, вайна, свой*. Нові дифтонги не становили самостійних фонем, а кожен з них репрезентував дві окремі фонеми /а/ + /j/, /о/ + /j/, /е/ + /j/.

§ 60. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних. П о я в а   н о в и х   г р у п   п р и г о л о с н и х. До занепаду в давньоруській мові зредукованих [ъ] і [ь] сполучення приголосних звуків були поширені далеко менше, ніж після їх утрати. Такі сполучення могли стояти лише на початку слова або складу, і поєднувалися в них приголосні лише певної артикуляції і в певному порядку, а саме: проривний + сонорний, фрикативний + сонорний, дзвінкий фрикативний + дзвінкий проривний, глухий фрикативний + глухий проривний, а також [z] + [dr] і [s] + [tr], [tv], [kr], [kl], [kv].

Після занепаду зредукованих з'явилось багато нових груп приголосних, а також порушилася давня закономірність поєднання в них приголосних різної артикуляції, що полягала в сполучуваності звуків з наростаючою звучністю. Внаслідок цього виникли групи приголосних у тому самому складі з двох проривних, двох сонорних, із сонорним у початковій позиції, з початковим шиплячим, нові сполучення [dl], [tl] і т. д., як от:

[bd]: *бдѣти ← бъдѣти;*
[pt]: *птица ← пътица;*
[kd]: *кде ← къде;*
[kt]: *кто ← къто, локти ← локъти;*
[dx]: *дхорь ← дъхорь;*
[ps]: *пса ← пьса;*
[dč]: *дчерь ← дъчерь;*
[dl]: *седло ← седьло;*
[tl]: *метла ← метьла;*
[dn]: *дно ← дъно, дню ← дьню;*
[dm]: *дму ← дъмоу;*
[t′m]: *тьма* [т″ма] ← *тьма;*
[mn]: *мнѣ ← мънѣ, много ← мъного;*
[mr]: *мру ← мьроу;*
[l″g], [l′h]: *льгота* [л″гота] ← *льгота;*
[l′ʒ]: *польза* [пол′за] ← *польза, льзю* [л″з″а] ← льз″а;
[vb]: *вбити ← въбити;*
[vd]: *вдова ← вьдова;*
[vt]: *вторникъ ← въторьникъ;*
[vm]: *вмѣнити ← въмѣнити, вмѣщати ← въмѣщати;*
[vn]: *внукъ ← вънукъ, внутрь ← вънутрь;*
[vs]: *все ← вьсе, всуе ← въсуѥ;*
[žd]: *ждати ← жьдати;*
[žv]: *жвати ← жьвати,* укр. *жувати, жвакати* та ін.
[žm]: *жму ← жьмоу;*
[žn]: *жнець ← жьньць, жну, жьноу;*
[žr]: *жрець ← жьрьць; жрати ← жьрати;*
[čt]: *чтити ← чьтити, что ← чьто;*
[šv]: *швець ← шьвьць;*
[šl]: *шли ← шьли;*
[šm]: *шмель ← шьмель.*

Виникали нові сполучення й з трьох приголосних, наприклад, [pxn], [čxn] тощо: *пхнути ← пьхноути, чхнути ← чьхноути.*

Окремі сполучення приголосних до занепаду [ъ], [ь] були відомі лише в середині слова, а після занепаду зредукованих стали можливі й на початку слова, як наприклад, сполучення з початковими [r] та [l]: *рдѣти ← рьдѣти, лгати, лгарь, лжа ← лъгати, лъгарь, лъжа.*

Нові сполучення приголосних зрідка засвідчуються пам'ятками давньоруської писемності уже з другої половини XI ст. і досить часто з XII—XIII ст.: *кто* (Ізб. 1076, 88), *кде* (15 зв.), *князю* (Запис до Мст. єв. 1117; Хр., 26), *всеволодъ* (гр. 1130, 27), *многу* (Усп. зб. XII—XIII, 123), *что* (38), *мечникъ* (ПР, 1282, 123), *татбѣ, оутнеть* (124), *купцю* (127), *начнуть* (129), *правдоу* (132).

Спрощення в групах приголосних. Нові групи приголосних, що постали в давньоруській мові внаслідок утрати зредукованих, не завжди легко вимовляти, деякі з них виявилися з цього погляду досить складними, тому, природно, окремі звуки при їх вимові випадали, пропускалися. Отже, разом з появою нових груп приголосних розпочалося і їх спрощення. Як правило, спрощувалися тризвукові сполучення, середнім приголосним у яких був проривний [d], [t], а кінцевим — сонорний [n], [l] або африката [c], як-от:

[zdn] → [zn]: *позьдно → поздно → позно;*
[ždn] → [žn]: *тыжь + дьню → тыждню → тыжню;*
[stn] → [sn]: *радостьно → радостно → радосно;*
чьстьныи → честныи → чесный;
[stl] → [sl]: *стьлати → стлати → слати;*
[rdc] → [rc]: *сьрдьце → сердце → серце;*
[stc] → [sc]: *мѣстьце → мѣстце → мѣсце.*

Важкими для вимови виявились також звукосполучення з двома сонорними поряд, зокрема тоді, коли за ними йшла африката. Цим зумовлене спрощення в групах [sln], [lnc] і [rnc]:

[sln] → [sn]: *масльныи* (← masl- ← *mazsl-) → *масл-ныи → масныи;*
[lns] → [ns]: *сълньце → солнце → сонце;*
[rnč] → [nč]: *гърньчарь → горнчар → гончар.*

Частина давньоруських говорів утратила фрикативний [h] у сполученні [mhl]: *мьгла → мгла → мла,* пор. укр. *імла*, але рос. *мгла*, блр. *імгла, імглісты.* Ця локально обмежена втрата приголосного відбулася, ймовірно, пізніше, ніж процес спрощення інших груп приголосних, тоді, коли українська мова вже сформувалася, або принаймні діалекти, які лягли в її основу, вже набули виразних специфічних ознак в складі давньоруської мови.

Для давньоруської фонетичної системи не властиве було сполучення двох проривних приголосних, особливо якщо вони поєднувалися ще з іншими приголосними, тому в такій позиції один з них втрачався, як наприклад, у групі [stkl], що спростилася в [skl]: *стькло → root стекло*

Сучасні східнослов'янські мови повністю успадкували давньоруське спрощення в нових групах приголосних. У староукраїнських писемних пам'ятках воно засвідчується вже з XIV ст.: *исного* з *истьного* (Р., гр. 1388, 37), *исныи* (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст., напр.: *чесныхъ* (Р., гр. 1435, 132), *кажному* (гр. 1446, 152), *мѣсцѧ* (гр. 1459, 171), *мѣсьца* (гр. 1440, 142), *намєснику* (Рус., гр. 1489, 47).

У деяких староукраїнських пам'ятках XVI—XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, написання, що відбивають наслідки спрощення в групах приголосних, вже дуже поширені, як-от, у Креховському апостолі 1560 р.: *власный* (182), *гончар* (27), *жалосный* (113), *злосника* (29), *кожный* (199), *мисцу* (154)← *мѣстьцю, мылосником* (405), *позныи* (173), *ремесник* (649), *серце* (9), *скло* (659), *щасливый* (656); у Пересопницькому єв. 1556—1561: *мѣсци* (284), *власьныи* (389); у Повчаннях Горзкого XVII: *радосно, искусных* (55); у «Синонімі славенороссскій» XVII ст.: *власность* (102), *власный* (103), *зазросливый* (115) (← *зазростливый*), *мѣскїй, мѣсце* (129), *нещасный* (134), *позно* (144), *ремесникъ* (151), *серце* (155); у «Віршах, приповістях посполитих» Климентія Зіновієва, к. XVII — п. XVIII ст.: *щасливъ* (101), *позно* (252), *сонцє* (240), *сєрцемъ* (261), *рємєсникъ* (277), *мѣсцу* (229); у «Літописі Величка» 1720: *намѣсникъ*

(212), *найжалоснѣйше* (47), *позно* (24), *празничномъ* (202), *власныхъ* (88), *щасливой* (50), *серца* (57) та ін. Однак поряд з цим весь час зберігалися й традиційні написання, які, за незначними винятками, тоді ще в цих пам'ятках переважали, хоч давно вже не відповідали живій вимові, наприклад, *властных* (АЖ, 1583, 59), *извѣстно, извѣстный* (Бер. Лекс., 1627, 45), *честнымъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 120), *срдца* (53), *бесвѣстни* (Л. Вел., 1720, 3), *радостно* (17), *жалостно* (84) і т. д.; пор. блр.: *веснік, позна, шчаслівы, сонца, сэрца;* російська мова зберігає традиційну орфографію, хоч спрощення в розглянутих групах приголосних їй теж властиве: *вестник* [в'е'с'н'ик], *поздний* [по'з'н'ий], *солнце* [со'нце].

Спростилося в українській мові звукосполучення з двох проривних — [kd], що утворилося внаслідок втрати між ними [ъ]: *къдє → кдє* (Р., гр. 1375, 19) → *де*. Це спрощення належить до пізніших фонетичних явищ, певно, вже до періоду, коли давньоруська мова перестала існувати. Воно властиве лише українській та білоруській мовам: укр. *де,* блр. *дзе,* пор. рос. *где*.

Прислівник *де* староукраїнські пам'ятки фіксують, починаючи з XVI ст.: жьноу, *дє* ємь нє росъваль (ПЄ, 1556—61, 107), сє здє альбо онь *дє* (297), *дє* були собори (ПН., XVI, 13), тамъ, *дє* проповѣдають (84), *дє* єстъ вѣра правая (136), сталъ неоподаль, докучаючи полтавцомъ, *де* Пушкар... (Л. Сам., 1702, 54), *де* хожовалъ (Пам. укр. м., XVIII, I, 167), нѣхто не знавъ, *де* идуть (П., 104).

В т р а т а з в у к а [l]. Одним із різновидів спрощення груп приголосних в давньоруській мові була втрата суфіксального [l] у формах однини активних дієприкметників чоловічого роду, що виступали в складі різних дієслівних категорій минулого часу. Сонорний [l] втрачався тоді, коли він стояв після іншого приголосного і після нього занепав зредукований [ъ]: *моглъ → мог, везлъ → → в'ěз* [→ *в'ȏз*], *неслъ → н'ěс* [→ *н'ȏс*]. Про зв'язок даного явища з занепадом зредукованого після [l] свідчить те, що в позиції перед голосним повного творення [l] послідовно зберігається і за тих умов, коли він стоїть після будь-якого іншого приголосного: *могла, могли, могло, несла, несло, несли*. Втрата [l] після іншого приголосного підтримувалась, безперечно, також впливом активних дієприкметників минулого часу чоловічого роду типу *нєсъ, вєзъ,* що вживалися в давньоруській мові в функції означення. Інтенсивністю цього впливу, певно, зумовлено те, що занепад зредукованого після [l] не викликав фонетичного розвитку вставного [о] або [е] між ним і попереднім приголосним (пор. *журавль → журавел'*), а спричинився саме до втрати [l].

Наслідки давньоруського спрощення в групах приголосний + [l] після занепаду кінцевого зредукованого в дієприкметниках минулого часу чоловічого роду успадкували всі сучасні східнослов'янські мови; пор. укр. *міг, віз, ніс;* рос. *мог, вёз, нёс,* блр. *мог, вёз, нёс*. Це спрощення зрідка засвідчується ще в писемних пам'ятках XIII—XIV ст., як-от: *понєсъ* (Є. Мил. 1215, 23 зв.), *развѣргъ* (Тріодь, 1311, 21). Далеко частіше наслідки його реєструють пізніші пам'ятки,

зокрема староукраїнські XV—XVIII ст., напр.: *рєкъ* (Р., гр. 1445, 150), *оумьръ* (М., гр. 1484, 39), *бѣг* (КА, 1560, 407), *вѣзся* (99), *мог* (119), *рєк* (2), *умер* (22), *втєкъ* (АЖ, 1583, 47), *вез, побиг* (49), *утекъ* (55), *привєзъ* (1584, 123), *вырєкъ* (139), *умєр, прирєк* (Пер. п. XVI, 30, 33), *не втюкъ, вмєр* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 251), *втѣкъ* (258), *пасъ* (262), але паралельно поширені й традиційні написання: *моглъ* (Р., гр. 1404, 68), *рѣклъ* (гр. 1435, 134), *моглъ* (Пер. п. XVII, 31), *помоглъ* (33).

Вставні приголосні [d] і [t]. Одночасно з спрощенням у групах приголосних, що утворилися з занепадом [ъ], [ь], в давньоруській мові відбувався й протилежний процес, тобто процес появи нових приголосних у середині слів. Правда, він охоплював відносно невелику кількість випадків і обмежувався лише двома такими приголосними — [d] і [t]. Приголосний [d] виникав у сполученні дзвінкого [z] з сонорним [r], а [t] — у сполученні глухого [s] з тим же сонорним [r]: [zr] → [zdr], [sr] → [str].

Давньоруські пам'ятки засвідчують вставний [t] у словах *устрѣтоша* (Пролог 1262, 2 зв.), *устрѣтє* (114), *пострамльсѧ* (32 зв.), *пострами* (70), *страмъ* (Лїств. XIII, 12 зв.), *стрѣтєньє* (Є. Пут. XIII, 109) та ін.; пор. ст.-сл. *оусърѣсти, срамъ*. Поширений він і в староукраїнських пам'ятках: *стрѣтиль* (КА, 1560, 559), *стрѣтєнїє* (Бер. Лекс. 1627, 123; Сл. Лекс., XVII, 513), *стрѣчаю* (Син. XVII, 160). У корені **страм-** звук [t], певно, аналогійного походження, оскільки після [s] в ньому зредукованого ніколи не було.

Вставний [d] відомий давньоруським пам'яткам лише південно-західного походження, та й то фіксується в них досить пізно: *раздрѣшити* (ПА, 1307, 169), *раздрѣшати* (134 зв.), *уздрадуємсѧ* (269 зв.), *оуздрастє* (39 зв.), *оуздражати* (102). Зате він засвідчується уже в ранніх староукраїнських пам'ятках: *оузоздрѧть* (Р., гр. 1391, 45), *поздрѣль* (ПЄ, 1556—61, 303), *прозьдришь* (39), пор. д.-р. *зьрѣти, прозьрѣти; заздрость* (КА, 1560, 277) поряд із *зазрости* (170), також *оузрить* (Рус., гр. 1452, 38), *зазрость* (Отвѣтъ Скарзѣ на *зазрость* грековъ— В., п. XVII, 191).

Очевидно, лише вставний [t], і то тільки в слові *сърѣтити*, поширився в усіх східнослов'янських говорах (пор. укр. *зустріти, зустріч*, рос. *встретить, встреча*, блр. *сустрэць, сустрэча);* в укр. мові також *строк*, діал. *стрібло (срібло)* [229].

Українські говори відносно широко знають іменник *страм* (літ. *сором*) і похідні від нього, як наприклад, *страмитися, страмний, страмно*. Зрідка трапляються вони і в художній літературі: «*Страмітесь* хвалитись — нікчемні сини» (І. Манжура); «Я перед усім чесним миром її *острамлю*» (В. Кучер).

Вставний [d] в давньоруській мові локалізувався, певно, лише на території її південно-західних діалектів; його, природно, успад-

---

[229] Див.: *Чучка П. П.* Фонетичні зміни в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, т. 24. Діалектологічний збірник, вип. 2, 1957, с. 67.

кували сучасні українська та білоруська мови: укр. *заздрість*, розм. *здря* (Ж., I, 296), *уздріти* (I, 67, II, 1005; Г., II, 147, IV, 324), діал. *здрячий*[230], блр. *зайздросць*. Пор. «Як ось *уздріли* перед собою через річку в пекло перевіз» (І. Котляревський); «Я *уздрів*, побачив сонце!» (П. Усенко); «Так тобі й треба: не стогни *здря*» (А. Головко).

§ 61. Асиміляція приголосних. Після занепаду зредукованих у середині слова приголосні звуки різної артикуляції, що до того розділялися голосними [ъ] або [ь], стали вимовлятися поряд і взаємно впливати один на одного. Такий вплив зумовив виникнення ще в давньоруській мові асиміляційних процесів, наслідки яких успадковані всіма сучасними східнослов'янськими мовами. Давньоруській мові відома як регресивна, так і прогресивна асиміляція в нових групах приголосних, хоч перша з них значно переважала.

Одним із важливіших наслідків процесу регресивної асиміляції є зміна глухого приголосного у дзвінкий в позиції перед дзвінким приголосним. Її відбивають ще пам'ятки давньоруської писемності, напр.: *здоровьє* (Нап. 1151; Хр., 28) із *съдоровьє, зде* (См. гр. 1229, 21), *здравъ* (Пролог 1262), *збирають, з горчицами* (Кормча 1282). Староукраїнські писемні пам'ятки наслідки цієї асиміляції засвідчують уже досить часто, як-от: *прозбу* (ВС, 1347; АЗР, I, 8), *здєржат* (Р., 1388, 43), *збѣглъ* (гр. 1435, 134), *здоровью* (гр. 1435, 132), *з дубровами, з бортными зємлями, з бобровыми гоны* (Рус., гр. 1407, 35), *од духа* (КА, 1560, 291), *оддѣлено* (60), *згорнєшь* (283), *згрєшили* (253), *здыхают* (265), *прозбу* (АЖ, 1584, 82), *з гнєву* (71), *збыли* (120), *з двора* (1583, 51), *од дожчов* (АЖ, 1582, 40), *прозба* (Син., XVII, 150), *збиралъ* (Пер., п. XVII, 29), *позбывавъ, з бчолами* (АПГУ, XVII, I, 78), *з допущеня* (164), *назбирати* (І. Вел., к. XVII—п. XVIII, 66), *згрѣшаєтъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 89), *з запасомъ* (268), *з дымомъ* (226), *прозбою* (Л. Вел. 1720, 21). Наслідки цієї асиміляції в староукраїнських пам'ятках найповніше відбивають прийменники і префікси. Так, написання *з* поширене в них не тільки перед літерами на позначення дзвінких шумних, а дуже часто й перед літерами на позначення сонорних приголосних, а іноді й голосних, напр.: *з рєками* (Рус., гр. 1407, 35), *зрушивши, звєзти, з луки, з многыми, зложил, з ручницами* (АЖ, 1583, 58), *злупили, з ножами, з мешком* (АЖ, 1584, 120), *звышъ* (136), *зрозумѣємъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 127), *зможєт* (295), *з нымъ* (290), *одважникамъ* (156), *з рая* (Л. Вел., к. XVII — п. XVIII, 78), *з моих* (80), *з ураду* (АЖ, 1582, 42), *з овъторъка* (АЖ, 1583, 68), *одогналъ* (АЖ, 1584, 127).

Асиміляція [t] наступним дзвінким приголосним у прийменнику-префіксі *от* ← *отъ* (*ōт* → *ōд*) підтримувалася також аналогією до тих прийменників і префіксів, що закінчувалися на [d]: *над, под, перед* з *надъ, подъ, передъ*.

---

[230] Див.: *Чучка П. П.* Фонетичні зміни в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода, с. 67.

Відбувалася регресивна асиміляція і в групах дзвінкий + глухий приголосний, хоч, певно, вона, як свідчать сучасні українські діалекти, не була такою послідовною, як у групах глухий + дзвінкий.

У прийменниках і префіксах кінцевий дзвінкий приголосний, після якого не було [ъ], міг асимілюватися наступним глухим ще й до періоду занепаду зредукованих, що зрідка й відбивають давньоруські пам'ятки раннього періоду: *бєс коньца* (Сл. Гр. Б.XI, 151), *бєстьлѣньноє* (Ізб. 1076, 75), *распытаи* (63), *распалѧющьтѧ* (223).

Регресивну асиміляцію в групах дзвінкий приголосний + глухий, що виникли після занепаду зредукованих, вони засвідчують, починаючи з XIV ст.: *воєвотьство* (ЛЛ, 1377, 103 зв.).

Наслідки цієї асиміляції сприйняли всі східнослов'янські мови, хоч і не в однаковій мірі. У північних говорах російської мови їх добре фіксують, наприклад, новгородські берестяні грамоти, як-от: *во потклѣтѣ* (№ 40, XIV, 39), *на жєрєпцѣ* (№ 43, XIV, 44), *жєлутковымъ* (№ 25, XV, 27); в білоруських говорах: *сковороткѣ* (ЛА, XV, 114), *мерско* (202), *двоунатцати* (486), *светькохъ* (Є. Тяп. 1580, 25) та ін.

Староукраїнські писемні пам'ятки наслідки регресивної асиміляції в групах дзвінкий + глухий приголосний відбивають, починаючи з XIV ст.: *оускими* (Є. Пол. 1307), *ис торунѧ* (Р., 1341, 2), *свєткы* (ВС, 1347; АЗР, I, 7), *свѣтки* (Рус., гр. 1407, 35), *полєхчили* (гр. 1460, 111), єго ближним *счєткомъ* (гр. 1407, 35), і паралельно *счадки, щадки* (гр. 1498, 62), *свєтки* (Є. Нег. 1571, 32), *свєтковъ* (20), *прутко* (34) і паралельно *прудко* (55), *блиско* (АЖ, 1584, 91), *нєбощикъ* (143) [небошчикъ] ← *нєбожьчикъ, свѣтчилъ* (93), *бласких* (134), *росказати* (123), *роспитку* (АПГУ, XVII, I, 130), *росправи* (163), *росъковала* (74), *роскошитися* (96), *рописѣ* (Л. Вел. 1720, 110).

Асиміляція в групах глухий + дзвінкий приголосний набула в українській мові значення її загальної фонетичної норми: [бород'ба] ← [боротьба], [молод'ба] ← [молотьба], [проз'ба] ← [просьба], [здоровий] ← [съдоровъи], [з гори] ← [съ горы]. Асиміляція ж в групах дзвінкий + глухий приголосний найповніше охопила прийменник *изъ* та префікси *изъ, роз,* напр.: *ис пєрємышльскоѣ волости* (Р., гр. 1386—1418, 34), але *из вѣка* (гр. 1378, 26), *посполу ис тым* (АЖ, 1584, 139), але *из кгрунтомъ* (93), *истичєть,* але *избєрєть* (Рус., гр. 1422, 76), *росказати* (АЖ, 1584, 123), але *розбивши* (120). Внаслідок асимілятивної зміни прийменника-префікса *съ* в *з* перед дзвінкими приголосними, і *изъ* в *ис* — перед глухими та нестійкості початкового ненаголошеного [і] давньоруські прийменники-префікси *съ* й *изъ*, що розрізнялися не тільки фонетичним складом, а й функціонально, в українській мові злилися в один прийменник-префікс з його фонетичними варіантами *з, с, із, іс, зі.* Загальною фонетичною нормою в ній стало вживання *с (іс)* і *рос* перед глухими та *з (із), роз* перед дзвінкими й перед голосними: *с хати* (орф. *з хати*), *списати,*

росписати (орф. *розписати*), але *з даху, з армії, збирати, зорганізувати, роздати, розорати.*

У префіксі *без* асиміляція дзвінкого [з] наступним глухим приголосним не набула в українській мові загального поширення, крім південно-західних діалектів, тому поряд співіснує вимова [беиспеlка] і [беизпеlка], [беисхмаlрний] і [беизхмарlний]. Ще менше піддаються асиміляції дзвінкі [з], [д] і [б] в прийменниках-префіксах *через* (← *черезъ*), *під* (← *подъ*), *об.*

Кореневі дзвінкі приголосні в сучасній українській мові в позиції перед глухими піддаються асимілятивному впливові лише в південно-західних говорах, напр.: *блиско, рітко, нішка*[231] (*близько, рідко, ніжка*). В інших говорах лише звук [г] зазнає асимілятивного впливу наступного глухого приголосного: *легъко* → *легко* → → *лехко, ногъти* → *нȍгти* → *нȍхти* → *ніхті, когъти* → *кȍгти* → *кȍхти* → *кіхті.* Проте на дієслівну основу такий вплив звичайно не поширюється (*бігти*), що зумовлюється аналогійними впливами (пор. *бігати, бігаю, бігаєш*...). Асимілятивна зміна [д] на [т] в позиції перед глухим лексикалізувалася і відома тільки в словах *тхір* (← *дъхорь*) та *тхнути* (← *дъхнути*), *натхнути* (← *надъхнути*, пор. *надихати*) й похідних від них (*натхнення, натхнений*).

Широко відома давньоруській мові пов'язана з занепадом зредукованих регресивна асиміляція приголосних щодо місця й способу їх творення. Так, зубний приголосний, що стояв перед [ъ], [ь], після занепаду останніх зазнав повної асиміляції наступним шиплячим, якщо шиплячий був простим, не африкатою: *съ жиру* → *з жиру* → *ж жиру* [ж:иру], *съшити* → *шшити* [ш:ити]. Наслідки цієї асиміляції вже засвідчують писемні пам'ятки XIII—XIV ст.: *ижьженуть* (Єв. 1270, 24), *ижьженеться* (Рязанська кормча 1284, 328 зв.), *ижживишю* (Єв. 1355, 100), *ражъжегъся* (Сир. 1377, 64 зв.). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки староукраїнської писемності: *сожьженого* (Р., гр. 1352, 6), *жжирають* (ПЄ, 1556—1561, 178 зв.), *ж житомъ* (АЖ, 1583, 63), *ж житя* (Єв. уч. 1606), *иш шаленства* (КА, 1560, 623), *зежджаются* (Л. Вел., 1720, 131), *вышшои науки* (Ал. Тиш., XVIII, 86). У групі приголосних глухий зубний + шипляча африката відбулася неповна регресивна асиміляція, як напр.: *щатъкомъ, щаткы* [шча'тки] (Р., гр. 1394, 54), суч. *нащадки*, пор. *счадки* (гр. 1459, 172); *приєждчали* (Рус., гр. 1498, 61); *щадки* (62); *щелядю* (АЖ, 1583, 45), суч. *з челяддю; єждчивала, щасте* (КА, 1560, 93) із *съчастиє, щцого* (39) із *съ чого; ни щимъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 254) із *ни съ чимь; з дымомъ* и *щадомъ* із *съ чадъмъ* (226), *щцезаетъ* (273). Проте проривний [t], що вимовлявся перед африкатою [č], повністю асимілювався цією африкатою: коли будуть братья, або сестры в *очинѣ* роздѣлены (ВС, 1347; АЗР, I, 9), *ѿчизноу* (Р., гр. 1445, 148), *из очины* (гр. 1458, 167), *очче* (І. Некр., 14), *ojченку* (12). Якщо в групі

[231] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960, с. 42.

приголосних на першому місці стояв шиплячий, а на другому зубний, то внаслідок процесу регресивної асиміляції розвивався подовжений зубний: *рѣчьцѣ* → *ріцці* [р'іlц':і], *водишьсꙗ* → *водисся* [воlдиᵉс':а]: *оцця* злого (І. Некр., 12), *оцце* жъ панъ (14).

В окремих словах одні діалекти в нових групах приголосних переживали регресивну асиміляцію, а інші — прогресивну, як-от у давньоруському іменникові *бъчела*. Регресивну асиміляцію в ньому засвідчують такі староукраїнські написання: *пчолы, пчолами, пчолъ* (ВС, 1347, АЗР, І, 18), *пчоли* (Рус., гр. 1456, 105), *пчол* (АЖ, 1582, 45); пор. рос. *пчела,* блр. *пчала,* укр. діал. *пчола* (Ж., II, 792; Гр., III, 504), *пчільня, пчєльня* [232]. Прогресивну асиміляцію *(бъчела* → *бджола)* передають написання *бчолы, бчолъ* (ВС, 1347; АЗР, І, 7; АЖ, 1584, 76), *бчол* (Рус., гр. 1458, 109). Її наслідки закріпились як норма і в сучасній українській літературній мові: *бджола* (УРС, І, 1953, 38; СУМ, І, 1970, 117). Складні асимілятивні процеси відбувалися в групах приголосних після занепаду [ь] у суфіксах **-ьск-**, **-ьств-**. Вони супроводжувались стягненням однакових приголосних, що поставали внаслідок асиміляції, або спрощенням цих груп, напр.: *галицьскый* → *галиц'скыи* → *галиц'ц'кый* → *галиц'кыи,* орф. *галицький; пророцьство* → *пророц'ство* → *пророцтво* → *пророцтво; рожьство* → *рōж'ство* → *рōз'ство* → *рōззтво* → *рōзтво* → *рōздво; дѣдичьство* → *дѣдич'ство* → *дѣдиц'ство* → *дѣдицтво* → *дѣдицтво; юстьство* → *юст'ство* → *єство*. Орфографія ранніх староукраїнських пам'яток відбиває різні ступені цього процесу: *полъдъгаюцьскыи* (Р., гр. 1349, 3) і *сıаноцькыи* (4); *дѣдичьство* (гр. 1352, 6) і *дѣдицтво* (гр. 1359, 10), *свѣдочьство* (гр. 1424, 106) і *сведоцтво* (КА, 1560, 7), *рожства* (П., гр. 1393, 118), *розства* (гр. 1400, 147) і *по розтвѣ* (Р., гр. 1400, 52).

§ 62. Асиміляція звука [j]. Найповніше виявилась і в південно-західних діалектах давньоруської мови послідовно реалізувалась регресивна асиміляція в нових сполученнях палаталізований приголосний + [j], що виникли після занепаду зредукованого [ĭ]. Процес асиміляції звука [j] охопив такі палаталізовані приголосні, що стояли перед ним: [l'], [[n'], [d'], [t'], [z'], [s'], [c'], [ž'], [č'], [ž']: *ролиꙗ* → *рілля* — [рол'ĭjа] → [рōл'jа] → [рōл'л'а], [рōл':а]; *знаниѥ* → *знаннє* — [знан'ĭjе] → [знан'jе] → [знан'н'е], [знан':е]; *судиꙗ* → *суддя* — [суд'ĭjа] → [суд'jа] → [суд'д'а], [суд':а]; *статиꙗ* → → *стаття* — [стат'ĭjа] → [стат'jа] → [стат'т'а], [стат':а]; *мазию* → → *маззю* — [маз'ĭjу] → [маз'jу] → [маз'з'у], [маз':у]; *колосиѥ* → *колоссє* — [колос'ĭjе] → [колос'jе] → [колос'с'е], [колос':е]; *моцию* → *міццю* — [моц'ĭjу] → [мōц'jу] → [мōц'ц'у], [мōц':у]; *събожиѥ* → *збіжжє* — [събож'ĭjе] → [сбōж'jе] → [збōж'ж'е], [збōж':е]; *ночию* → *ніччю* — [ноч'ĭjу] → [нōч'jу] → [нōч'ч'у], [нōч':у]. Внаслідок цієї асиміляції виникли подовжені приголосні [l':], [ń:], [d':], [z':], [s':], [ž':], [č':], [š':]. У позиції після іншого

---

[232] Див.: *Москаленко А. А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958, с. 62.

приголосного відбулося їх стягнення в звуки нормальної тривалості: *листиє → листтє → листє, вѣстию → вѣсттю → вѣстю/→ →*вістю/.

У пам'ятках давньоруської писемності кінця XII — початку XIII ст. трапляються одиничні написання, які б можна розглядати як відбиття явища прогресивної асиміляції пом'якшений приголосний + [j]: *в безаконьньи* (Усп. зб. к. XII — п. XIII, 152). Проте правдоподібніше таке написання розглядати як описку, звичайне помилкове повторення сполучення літер **нь**. Очевидно, процес цієї асиміляції завершується не раніше другої половини XIII ст. У староукраїнських пам'ятках XIV ст. його наслідки фіксуються вже безсумнівними свідченнями, хоч і не дуже часто: *збожю* (ВС, 1347, АЗР, I, 11), *богомолє* (Р., гр. 1376, 22), *осоуженню* (Є. Верк., XIV).

Починаючи з XV ст. і далі, асиміляція пом'якшеним приголосним наступного [j] в писемних пам'ятках засвідчується вже досить численними прикладами: *печатю* (Рус., гр. 1422, 66), *с даню* (гр. 1434, 90), *съ ролѧми, с лоуками* (Р., гр. 1445, 148), *широкостю* и *долгостю* (гр. 1459, 171), *уживанѧ* (172), *пanoвaня, обвезаннѣ, вымовленнѣмъ* (Присяга воеводи Стефана, 1462; Кр., I, 410), *примушѣнѧ* (Пн., гр. 1511, 33), *примушинѧ* (гр. 1519, 33), *затамованя* (Оп. Черк. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 78), *держаня* (91), *будованє* (КА, 1560, 659), *взятя* (461), *досветчєнє* (159), *житє* (404), *згоршеня* (210), *зъеднанѧ* (375), *знищенє* (566), *обвиненю* (138), *поздоровленє* (360), *ролıа* (Є. Нег., 1581, 15), *моцю* (48), *обличємъ* (12), *по пограничу* (64), *вожєнıа* (АЖ, 1582, 39), *оглєданє, оказанємъ* (42), *оповєданє* (АЖ, 1583, 51), *роскаазанємъ* (59), *дєржанıа* (АЖ, 1584, 90), *збожє, збожıа* (101), *попаленє, спустошєнє* (109), *обличє* (118), *обвожєню, пєчатю* (121), *писанıа, вызнанє, презрєнıа* (154), *вывєрнєня* (Син., XVII, 104), *збожє* (117), *нарушення* (А. Радавиловський, Вѣнεць, 1688, 6 зв.), *бачєню, мешканю* (Пер., п. XVII, 31), *роскaзaня* (Лист. Б. Хм. 5. VI. 1650, ВУР, II, 368), *повєлєнню* (Лист Б. Хм. 1. XII. 1650, 469), *братя* (Пр. ЛСБ, 1612; АЮЗР, I, XI, 8), *отдаваню* (1633, 93), *одебраня, неотданя* (1634, 111), *направованя* (39), *жалованнıа* (АПГУ, XVII, I, 80), *жаданя* (105), *гуляня* (74), *рѣччю* (III, 98), *вѧзѣню* (Уч. єв. перш. пол. XVII ст.[233], 53), *жаданємъ* (К. З. к. XVII — п. XVIII, 36), *плясанємъ* (103), *начинямъ* (154), *уголємъ* (158), *сыллявъ* (204), *обуванємъ* (244), *конанємъ* (282), *роблення* (Л. Сам., п. XVIII, 6), *Запорожжа* (4), *Запорожє* (7), *Запорожю* (9), *роскaзaнню* (16), *взяттє, поднесеннє, рушенє* (Л. Вел. 1720, 5), *вигнанє* (7), *стверження* (13), *челяддю* (17), *вибаченя* (19), *каранє, затмѣнє* (32), *веселє* (64), *Запорожжє* (20), *дання, виконанню* (25), *Полєсся* (55), *задаванню, заданню* (Дил., 1723, LXXXIV). Це ж фонетичне явище фіксується й у старобілоруських пам'ятках того часу: *постриганя* (гр. 1432; Кар., I, 293), *прєврощєннємь, побужєннємь* (Катих. 1585, Кар., 242), *возданнє* (Біблія Скор. XVI, 9), *безаконнє* (12).

---

[233] Зберігається у Львівському музеї українського мистецтва, інв. № 29515.

Наслідки асиміляції [j] попереднім палаталізованим приголосним повністю успадкувала сучасна українська мова, хоч його конкретний вияв не в усіх її діалектах однаковий. У північній і південно-східній діалектній групі подовжений приголосний, що розвинувся внаслідок асиміляції звука [j], зберігається, а в південно-західній — відповідно до нього поширений неподовжений приголосний: півн. говори — [стат′:а|], [жит′:е], [п'і|ч′:у]; півд.-сх. говори — [стат′:а|], [жи^{е}т′:а|], [п'і′ч|:у]; півд.-зах. говори [стат′а|], [жи^{е}т′е|], [п'і|ч′у]. Південно-східному наріччю в називному відм. одн. іменників середнього роду типу *життя* властива заміна кінцевого [е] на [а]. Заміна ця нефонетичного, а аналогійного характеру, постала вона під впливом форм род. відм. одн. цих же іменників та, можливо, форм іменників типу *теля, лоша*, в яких кінцевий [а] із [ę]. Г. А. Ільїнський вважав, що українські південно-східні форми на -а в іменниках середнього роду типу *зілля,* як і аналогічні діалектні середньословацькі, виникли не фонетичним і не морфологічним шляхом, а синтаксичним. Вживаючись у значенні родового партитивного та при інфінітиві супінного походження *(торба зілля, пішли зілля рвати)*, форми родового відмінка на -а стали спершу ототожнюватися з формами знахідного відмінка, а далі й називного. Могли, звичайно, впливати на зміну -е на -а й іменники типу *теля, ім'я*, але вже в останній період цієї еволюції [234].

В. В. Німчук розглядану заміну [е] на [а] пов'язує з впливом давніх іменників зі збірним значенням із суфіксом -ija, які мали форму жіночого роду, пор. ст.-сл. *братриꙗ (браття).* Він припускає, що в збірних іменниках цей суфікс був поширений ще в давньоруський період, про це свідчить сучасна російська мова: *листья, колосья, зятья, кумовья* та ін.[235].

Висувається також припущення, що голосний [е] змінився на [а] в закінченні наз. відм. одн. іменників середнього роду не тільки в південно-східних, а й у південно-західних говорах, тобто на території всього південного ареалу українських діалектів, а характерний у такій позиції для сучасних південно-західних говорів української мови голосний [е] чи рідше [и], [і], [ê], [$\overset{а}{е}$], [$\overset{е}{и}$], [$\overset{и}{е}$] *(житє, збіже, жит'и, збіж'і, сватан'ê, імін'$\overset{а}{е}$, зіл'$\overset{о}{и}$, жит'$\overset{и}{е}$)*, відповідно до [а] її південно-східних діалектів, виник у пізніші часи [236].

Наслідки асиміляції у звукосполученнях «пом'якшений приго-

---

[234] Див.: *Ільїнський Г. А.* Як виникли українські форми називного відмінка однини середнього роду типу *зілля.*— Зб. комісії для дослідження історії української мови. К., 1931, с. 74—76.

[235] Див.: *Німчук В. В.* Суфіксальне творення іменників середнього роду у верхньонадборжавських говірках.— Праці XI республіканської діалектологічної наради. К., 1965, с. 145, 156—157.

[236] Див.: *Бевзенко С. П.* До походження флексії -е в іменниках типу *зілля* в південно-західних діалектах.— Праці XII республіканської діалектологічної наради. К., 1971, с. 188—193.

лосний + [j]», як вони відклалися в східнослов'янських мовах та їх діалектах, вимагають пояснення кількох важливих явищ, пов'язаних з цим процесом. Насамперед виникає питання, чому такий процес охопив не всі давньоруські говори, а лише південно-західні, на основі яких сформувалися українська й білоруська мови. На це питання досі відповідали по-різному.

О. О. Шахматов пов'язував діалектну обмеженість процесу асиміляції в таких звукосполученнях різною природою їх другого компонента. Він припускав, що в східних та північних говорах давньоруської мови після занепаду зредукованих утворилися звукосполучення з наступним [i̯], тобто [l'i̯], [n'i̯], [d'i̯], [t'i̯] і т. д. А це й унеможливило виникнення в них будь-яких асиміляційних змін. Такі говори лягли в основу російської мови. Пор. рос. *судья, колосья, братья, ночью*. В інших давньоруських говорах, тобто тих, які лягли в основу української й білоруської мов, другим компонентом у подібних звукосполученнях був [j], який і асимілювався попереднім пом'якшеним приголосним (укр. *браття*, блр. *брацця*)[237]. Однак припущення О. О. Шахматова залишається не доведеним будь-яким фактичним матеріалом.

Дехто з дослідників діалектну обмеженість асиміляції пом'якшеним приголосним подальшого [j] (М. С. Трубецькой, Ф. Лівер) пов'язує з часом занепаду зредукованих, припускаючи, що на півдні давньоруської мовної території зредуковані занепали раніше, ніж на півночі, ще тоді, коли діяла загальнослов'янська тенденція до асиміляції наступного приголосного попереднім; цим і зумовлено виникнення подовжених м'яких у словах типу укр. *життя* чи блр. *жыццё* з неподовжених у сполученні з [j]. У північній частині давньоруської мови процес занепаду зредукованих відбувся пізніше, тоді, коли згадана тенденція вже втратила свою силу, отже, там і умов для асиміляції пом'якшеним приголосним наступного [j] не було[238].

Висувалася також гіпотеза, що посилення і подальше подовження приголосних відбулися перед [j], який втратився пізніше[239]. Але, як справедливо зазначає Л. К. Андреєва, прийняти її не можна хоч би з тих причин, що в жодному говорі східнослов'янських мов не збереглось слідів вимови подвоєного приголосного у сполученні з наступним [j][240].

Грунтуючись на останніх фонетичних дослідженнях східнослов'янських мов, процес прогресивної асиміляції в нових групах приголосних, про які тут ідеться, можна пояснити лише за тих умов,

---

[237] *Шахматов А. А.* Очерк..., с. 286.
[238] Див.: *Liewehr F.* Slavische Sprachwissenschaft in Einzeldartellung. Wien, 1955, S. 102—103.
[239] Див.: *Dejna K.* Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957, s. 67.
[240] Див.: *Андреева Л. К.* Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках.— Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия, т. 3. М., 1962, с. 61.

коли будуть враховані артикуляційні особливості звуків у складі цих груп, їх анатомо-фізіологічна природа, яка, звичайно, варіювалася відповідно до діалектних ареалів.

Відомо, що ступінь палаталізації приголосних визначається шириною контактної смуги, утворюваної при їх артикуляції спинкою язика і верхнім піднебінням. Ступінь палаталізації передньоязикових української мови, як стверджують експериментальні дані, звичайно досить сильний, хоч і неоднаковий у всіх приголосних. Найвищий ступінь палаталізації властивий звукам [d′], [t′], [l′], [n′], які вимовляються близько до середньопіднебінних або й повністю в їх сфері, тобто їх артикуляція завжди зближена з артикуляцією звука [j]. У багатьох українських говорах, особливо південно-західних, такий же ступінь палаталізації властивий і приголосним [z′], [s′], [c′]. Сильний ступінь палаталізації [d′], [t′] характерний для білоруської мови, що викликало в ній трансформацію цих приголосних у [c], [dz]. Артикуляція передньоязикових у діалектах російської мови відзначається в загальному меншою шириною контактної смуги, утворюваної спинкою язика і піднебінням, отже, і ступінь їх палаталізації дещо нижчий. Такі факти служать підтвердженням погляду, що в південно-західних говорах давньоруської мови приголосні [d′], [t′], [l′], [n′], [z′], [s′], [c′], можливо, також і [ž′], [č′], [š′] були звуками сильно палаталізованими, їх артикуляція наближалася до середньопіднебінної, а в деяких і збігалася з нею, що й сприяло асиміляції ними подальшого середньопіднебінного [j]. У її північних і східних говорах артикуляція передньоязикових, що характеризувалися меншим ступенем палаталізації, якісно була більш відмінною від артикуляції звука [j], таким чином, вона не створювала умов для виникнення процесу асиміляції цими приголосними наступного [j], що після занепаду зредукованих став безпосередньо вимовлятися після них.

Звук [j] в нових групах приголосних міг безпосередньо стояти й після губних та [r]. Однак губні не асимілювали наступного [j]. Пор. *здоровъю* (Р., гр. 1435, 132), *забъеть* (Оп. Київ. з., АЮЗР, XVII, I, 119), *здоровъꙗ* (Грам. 1645, 78 зв.), *здоровъє* (К. З., к. XVII—п. XVIII, 115), *присловъꙗ* (76), *дубъꙗ* (292), *присловъє* (Л. Вел., 1720, 41). Причина цього полягала не тільки в тому, що губні рано стверділи. Умови для їх депалаталізації виникли одночасно з умовами для асиміляції [j] наступним палаталізованим приголосним. Причина того, що в давньоруській мові асиміляція губним приголосним наступного [j] не відбулася, полягає насамперед у його артикуляційній природі, в низькому ступені його палаталізації, взагалі у відсутності при артикуляції цього звука тих рис, що зближували б її з артикуляцією середньопіднебінного [j].

По-різному склалася доля давньоруських сполучень [r′j] із [rĭj] в різних говорах української мови. У її північних і більшості південно-західних говорів, тобто тих, у яких немає розрізнення фонем [r′] — [r], він наступного [j] не асимілював, а в південно-східних наслідки такої асиміляції досить поширені: *подвірря, пірря, між-*

гірря, матіррю[241]. Зовсім не відомі сліди асиміляції [j] наступним [г] у білоруській мові. Очевидно, ступінь палаталізації [г] був далеко неоднаковий навіть у давньоруських говорах, що лягли в основу формування української та білоруської мов. У більшості таких говорів палаталізація [г] була настільки слабкою, що він у них почав дуже рано депалаталізуватись, тому, звичайно, умов для асиміляції ним наступного [j] не було. Лише в деяких південних говорах [г'] належав до сильно палаталізованих, що артикуляційно дещо зближувало його з [j] і цим зумовило виникнення процесу асиміляції в новій групі [г'j].

Асиміляція звуком [г'] наступного [j] у таких говорах охопила, очевидно, й позицію після іншого приголосного, що далі завершилась стягненням подовженого [г':]: *острию* — [остр'ĭjе] → [ōстр'jе] → вōстр':е] → [вістр'е] — суч. *вістря*.

Отже, процес асиміляції в групі палаталізований приголосний + + [j] охопив не всі давньоруські говори, а лише частину їх, і не всі приголосні, а тільки передньопіднебінні, бо в тих говорах, що пережили таку асиміляцію, передньопіднебінні були сильніше палаталізованими, а отже, й артикуляційно ближчі до [j], ніж у говорах, яким ця асиміляція не властива[242].

Факти асиміляційного подовження передньопіднебінних приголосних відомі й деяким південно-західним російським говорам *(адоння, жалования, дочеррю);* вони відбивають процеси фонетичної інтерференції цих говорів з відповідними українськими та білоруськими[243]. Навпаки, в деяких білоруських говорах трапляються неасимільовані сполучення приголосного з [j]: *восению*. Дехто із дослідників вважає їх явищем вторинним, що виникло під впливом сполучень типу *лию*[244], інші ж вбачають у них залишки фонетичної давнини[245].

Звук [j], що його асимілював попередній приголосний, виступав звичайно у функції іменникового суфікса і лише зрідка дієслівного *(ллю, лляти, налляти* і т. ін.). В українських діалектах поширена також вимова слова *з'їсти* як *з'з'істи* [з':істи], що відбиває асимілятивну зміну в групі приголосний + [j] на межі префікса і кореня, якій передувала регресивна асиміляція, що викликала повну палаталізацію [z]. Проте це поодинокий випадок асиміляції [j] у такій позиції. Не виключена тут і дія аналогії. Пор. *лляний* із

---

[241] Наслідки асиміляції приголосним [г'] наступного [j] досить часто засвідчує українська періодична преса початку XX ст.: *довірря, зневірря, недовірря, повірря, матіррю* (Див.: *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси. К., 1970, с. 86.)

[242] Пор.: *Андреева Л. К.* К истории новых сочетаний согласных с j в восточнославянских языках.— Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики его преподавания, вып. 1. Пермь, 1964, с. 18.

[243] Див.: *Котков С. И.* Южновеликорусское наречие в XVII столетии (Фонетика и морфология). М., 1963, с. 140.

[244] Див.: *Карский Е. Ф.* Белорусы, вып. 1, с. 299—300.

[245] Див.: *Андреева Л. К.* Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках, с. 70.

льняний. Звичайно внаслідок регресивної асиміляції палаталізація приголосного, що належить до префікса, перед [j] незначна і непослідовна, в такій позиції він може й повністю зберігати свою тверду вимову. Цим пояснюється, що на межі префікса і кореня зовсім відсутня асиміляція в групах [dj], а в більшості слів — також і в [zj]: *під'їхати, під'їсти, з'їхати, з'їзд*.

У південно-західних говорах української мови досить рано відбулося стягнення подовжених приголосних, що постали внаслідок асиміляції звука [j]: *житє, питанє*. Але на початку слова вони зберігаються: *ллєш, ляти*, діал. *ззісти, ззіжа* (Ж., I, 299). Можливо, що це зумовлене енергійнішою вимовою звуків на початку слова, ніж у кінці [246]. Територія стягнення подовжених приголосних в основному збігається з територією оглушення кінцевих дзвінких в українських говорах, що теж може свідчити на користь такого припущення. Погляд, за яким у південно-західних говорах української мови подовження інтервокального приголосного ніколи не було, а що в них після занепаду зредукованого в позиції перед [j] сталося спрощення груп приголосних внаслідок випадіння чи повного злиття [j] з попереднім приголосним [247], видається не обгрунтованим, оскільки не можливо, за цим поглядом, пояснити, чому в названих говорах, що мали всі умови для асиміляції [j] попереднім палаталізованим приголосним, така асиміляція не відбулася, хоч на початку слова *(ляти)* вона мала місце.

Процес асиміляції [j] попереднім м'яким приголосним розпочався, очевидно, з другої половини XII — першої половини XIII ст., тобто в найближчий період після занепаду зредукованих.

§ 63. Дисиміляція приголосних. Дисиміляція в нових групах приголосних належить до непоширених явищ у давньоруській мові. Вона відбувалася в звукосполученнях [kt] із [kъt], [čt] із [čьt] та [čn] із [čьn].

Звукосполучення [kt], що складається з двох проривних приголосних, було, звичайно, важким для вимови, тому в ньому перший з цих приголосних втратив перепону, що утворювалась при його артикуляції на шляху видихуваного струменя повітря, і змінився таким чином на приголосний фрикативний: [kъt] → [kt] → [xt]. Другий приголосний, що перебував у сильній позиції, перед голосним, зберіг свою проривну артикуляцію. Отже, проривна властивість, спільна для артикуляції обох приголосних цієї групи, внаслідок дисиміляції втратилася.

Така дисиміляція відбилася у слові *къто: къто → кто → хто*. Староукраїнські писемні пам'ятки її досить широко засвідчують, починаючи з XIV ст.: *хто* (Є. Пол., 1307), а на мое слово *хто* одступить (П., гр. 1302, 19), *хто* кого позываеть (ВС, 1347; АЗР, I, 4), *хто* коли ѥго купилъ (Р., гр. 1378, 26), *хто* коли єго оуслышить

[246] Див.: *Андреева Л. К.* Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках. Автореф. канд. дис. М., 1963, с. 8.
[247] Див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця, с. 144—145.

(гр. 1424, 104), а *хто* сѧ имет оуступат (гр. 1427, 108), *хто* на нь возрить (гр. 1433, 118), хотѣл *хто* (гр. 1437, 136), *хто* коли на сєсь нашь листъ оусмотрить (гр. 1443, 144), *нихто* єму того не заборонял (АЖ, 1583, 64), *хто* (Грам. 1643, 19 зв.) та ін. Той факт, що вже в XIV ст. написання *хто* трапляється досить часто, дає підставу вважати вірогідним, що дисиміляція приголосних у групі [kt] відбулася значно раніше, тобто зараз же після занепаду зредукованих, певно, ще в другій половині XII ст.— на початку XIII ст. Засвідчують її наслідки й староросійські та старобілоруські пам'ятки, наприклад, рос. а *хто* моихъ боѧръ иметь служити; *хто* сѧ будєть оу тыхъ людии женилъ (гр. Симеона Гордого, 1353, Хр., I, 69), *хто* на комъ иметь ссуднаго сєрєбра (Пск. суд. гр. кін. XIV — поч. XV ст.; Ср., III, 1414); блр. *хто, нихто* (ЛА, XV, 88; Є. Тяп., 1580, 4) та ін.

Отже, вимову *хто* успадкували всі східнослов'янські мови. В українській і білоруській вона стала загальною нормою, а в російській — під впливом форм непрямих відмінків цього ж займенника (*кого, кому* і т. д.) поширилась вимова *кто*. В російській літературній мові на витіснення [x] звуком [к] могла впливати, звичайно, й традиційна орфографія.

Якщо група приголосних [kt] стоїть після наголосу, то дисиміляція в ній не відбувається: укр. *лікті* (← *локъти*), рос. *локти*, блр. *локці*. Пояснюється це тим, що в такій позиції між [к] і [t] проходить складоподіл слова.

Внаслідок дисиміляційного процесу в групі [čt] із [čьt] втратився проривний елемент при артикуляції африкати [č] і вона змінилася на фрикативний приголосний [š]: [čьt] → [čt] → [št]. Ця дисиміляція відбита насамперед у займеннику та сполучнику *чьто*: *чьто* → *что* → → *што*. Зрідка її засвідчують ще давньоруські пам'ятки: *што* (Є. Добр. 1164, 126; Є. Гал. 1283, 33 зв.; См. гр. 1284, 66). З найдавніших часів її відбивають і пам'ятки староукраїнської мови, напр.: *што* (ВС, 1347; АЗР, I, 2), *што* жь слушаєть (Р., гр. 1349, 3), а *што* тои грамотѣ писано (гр. 1352, 7), *што* жь былъ (гр. 1375, 20). *што* же юсмь намъ вѣрно послужилъ (гр. 1377, 24), *што* соуть на листѣ (гр. 1401, 65), *што* потри гривны (Рус., гр 1408, 71), *што* имуть; *штобы* собѣ дєржали; хотѣлъ *нѣшто* (72), *што* жь здавна к томоу прислоушаєть (гр. 1452, 38), ис тѣмь *штожь* к томоу тѧгло (гр. 1458, 39), *што* жаловали єсте (гр. 1493, 50), *што* маю чинити (ПЄ, 1556—1561, 263 зв.), *што* пєвного (КА, 1560, 140), маєт єму *штос* повѣдати (128), о *што* просил (АЖ, 1582, 38), *што* поворозами вязано (1583, 60), *што* записати казалъ (1584, 77), або не рыхло *што* справую (Бер. Лекс., 1627, 55) і багато інших. Поширені написання *што* і в староросійських (*што* продано кнѧжихъ волостии; а *што* будєть не продано — Новг. дог. гр. 1325—1326; Ср., III, 1577; *што*— Псков. судн. гр. XV ст., Ср., III, 1580) та старобілоруських (*шъто* — Є. Тяп. 1580, 44; *што* — Статут 1588, 2) пам'ятках

Вимова *што* в сучасній російській і білоруській мовах стала літературною нормою, а в українській мові вона збереглася лише

в лемківських, окремих бойківських (у межиріччі Стрию і Свічі) та закарпатських говорах (східноужанських та південноборжавських) [248].

Наслідки регресивної асиміляції в групі [čt] зберігає також числівник *штири* (← д.-р. *чьтыри*), поширений у південно-західному діалектному ареалі української мови.

Відповідно до *што* пам'ятки староукраїнської мови, починаючи з другої половини XVI ст., порівняно часто фіксують написання *щ*о [шчо], напр.: отдаи ми *щ*о ми єси должєнь у ПЄ 1556—1561, 77; *щ*о у записах «Біблійних книг» 1573, 1576 і 1577 р.[249], волинському полемічному збірникові попа Наливайка (друга половина XVI ст. зберігається в Москві в бібліотеці ім. В. І. Леніна), почаївському Учительному євангелії (XVI ст.) та ін. Проте вимова *шчо*, певно, була відома українській мові дещо раніше. Про це свідчить, зокрема, форма *шо*, яка, безсумнівно, виникла із *шчо*, тобто постала пізніше, ніж *шчо*, орф. *щ*о; вона теж трапляється в літературних джерелах староукраїнської мови, хоч і рідко, ще в XV — XVI ст.: *шо* двічі вжите в молд. гр. 1460 р. № 20 [250]; о *шо* бы на него жаловали (КА, 1560, 129). Крім того, в XVI ст. трапляється й написання *шшо*, тобто з подовженим [š], в учительних євангеліях бойківського походження: рекли *шшо* хочь чинити чинь (196) — зберігається в музеї українського мистецтва у Львові за № 29519; мали вверозумѣти *шшо* за томность (92) — зберігається у Львівському філіалі ЦНБ АН УРСР за № 31 [251]. Таким чином, можна думати, що займенник-сполучник *щ*о українська мова знала десь з XV ст.

Написання *щ*о в цей час уже досить поширене в так званих молдавських грамотах: *щ*обы не порушиль (Рус., гр. 1411, 74), *щ*обы оутвръдилъ и оукрѣпилъ (гр. 1429, 85), *щ*о имаєть (гр. 1443, 95), *щ*о сукно опихаєтъ (96), *щ*о от готовца ходитъ (гр. 1446, 99), *щ*обы укрѣпил (100), *щ*обы не смѣли; *щ*обы не ходилъ никто; *щ*о будуть брати (гр. 1456, 105) та ін. Але, на думку деяких дослідників (А. Ю. Кримського, В. І. Сімовича та ін.), такі написання відбивали тоді не живу українську вимову, а староболгарську графічну традицію передавати *шт* через ѱ, подібно до того, як вони вживалися в церковнослов'янських пам'ятках XII—XIII ст.[252] Виходячи з цього, А. Кримський відносить виникнення українського *щ*о й фіксацію його в писемних пам'ятках лише на другу половину XVI ст., а В. Сімович припускає, що в живій мові вимова *щ*о складалася в XVI ст., а писемні пам'ятки її засвідчують тільки з XVII ст. Однак

---

[248] Див.: *Григорчук Л. М.* Сполучення *щ*о.— Українська діалектна морфологія. К., 1969, с. 88.

[249] Див.: *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890, с. 27—28.

[250] Див.: *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови, с. 167.

[251] Див.: *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. К., 1967, с. 133.

[252] Див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика, т. 2, вып. 1. М., 1907, с. 30—31; *Сімович В.* Українське що (ščo).— Зб. іст.-філол. відділу УАН, ч. 2. К., 1928, с. 643.

мова молдавських грамот була далекою від книжної церковнослов'янської; вона дуже зближена з народною, отже, виникає сумнів у тому, щоб писарі цих грамот так міцно трималися староболгарської графічної традиції, тим більше, що в багатьох інших випадках вони її легко порушували.

Як один із доказів того, що в другій половині XVI ст. в українській мові ще вимовляли не *шчо*, а *што*, висувається той факт, що в українській пісні, вміщеній у чеській граматиці Яна Благослова від 1571 р., займенник *що* переданий латинськими літерами як što [253], а не ščo, з XVII ст. цей займенник уже вимовлявся як *шчо*, про це свідчить інтермедія Якуба Гаватовича від 1619 р., у якій він передається літерами sczo [254]. Проте природним, здається, буде припущення про співіснування в українських діалектах XVI ст. як нової вимови *що*, так і давнішої *што*. Написання što в граматиці Благослова саме й відбиває давнішу вимову цього займенника, яка в деяких периферійних говорах української мови збереглася до нашого часу. У справедливості таких міркувань переконує й те, що пісня, вміщена в граматиці Благослова, записана на Закарпатті, де ще й тепер окремі говори зберігають вимову *што* (АУМ, т. 2, карта 256).

З XVII ст. написання *що*, теж часто поряд із *што*, стало вже дуже поширеним, зокрема у «Вѣзерунку цнот» Є. Плетенецького (1618), «Ляменті» (1636), листах Б. Хмельницького середини XVII ст., Бориспільських актах XVII ст., «Віршах і приповістях посполитих» Климентія Зіновієва кінця XVII — початку XVIII, «Літопису Самовидця» початку XVIII ст., «Літопису Величка» 1720 р. та ін. Звичайність уживання *що* в першій половині XVII ст. підтверджується його фіксацією в тогочасних лексикографічних працях, як-от: тоє *що* сѧ уродило (Бер. Лекс., 1627, 52), *нѣнащо* незгожі (74) тощо. У «Синонімах славеноросьских» XVII ст. *що* введено навіть у словниковий реєстр (171).

Задовільного пояснення процесу витворення звукосполучення [šč] у займеннику-сполучнику *що* в науці досі немає [255]. Найімовірніше воно постало шляхом прогресивної асиміляції приголосних у формі *што*, підтриманої непрямими відмінками того ж слова: *што* → *шчо*. Подальша асиміляція і наступне за ним стягнення довгого [š:] зумовили витворення діалектного *шо*: *шчо* → *шшо* → *шо*.

Наслідком утрати проривного елемента при артикуляції африкати [č'], що вживалася в групі [č'n] із [čьn], є дисиміляція приголосних у цій групі: [č'n] → [š'n]. Її відносно широко відбиває українська мова: *мірошник* (← *мѣрочьникъ*), *сердешний* (← *сьрдьчныи*),

---

[253] Див.: *Шахматов Ол., Кримський Аг.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1924, с. 173.

[254] Там же, с. 174.

[255] Докладний огляд гіпотез з цього питання поданий у названій праці С. П. Бевзенка, с. 166—167, та в книзі С. П. Самійленка «Нариси з історичної морфології української мови», ч. 2. К., 1970, с. 27—28.

рушник (← ручьникъ), соняшник, розм. [моло'шниі̯], [пшеиниˈшниі̯], [со'н'ашниі̯], [смашниˈі̯], [јаје'шниі̯], [ја'шниі̯], [пом'ішни'к] із *молочьныи, пьшеничьныи, сълньчьныи, смачьныи, юичьныи, ячьныи, помочьникъ;* пор. рос. *молошница, молошный, сердешный* (у значенні ласкавого звертання) при орф. *молочница, молочный, сердечный.*

Але, очевидно, дисиміляція в групі [čn] охопила не всі давньоруські діалекти, повніше тільки південні, проте і в них вона сильно гальмувалася впливом споріднених морфем з приголосним [č] не перед [n], як *ручка, річка* і под., тому не набула загальної закономірності, а в сучасній українській мові лексикалізувалася лише в кількох словах *(рушник, мірошник, соняшник, сердешний).* Ще в ряді слів, як української, так і російської мови, паралельно співіснує вимова [šn], що виникла із [čn] внаслідок втрати проривності при артикуляції африкати [č], і [čn], яка процесові дисиміляції зовсім не підпала: укр. *соняшний* і *сонячний,* рос. *молошний* і *молочный.* Абсолютна більшість слів української мови дисиміляції в групі [čn] не знає: *нічний, пічний, значний.* Ще обмеженіший її вияв у російській мові. Писемні пам'ятки дисиміляцію в групі [čn] засвідчують дуже рідко: *вѣшно* (Рус., гр. 1499, 31), сожителство *брашно (← брачно ← брачьно.—* Сл. Лекс., XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання в них **чн:** *ручница, ручников* (АЖ, 1584, 107), *помочниками* (156).

На східнослов'янському грунті відбулася також дисиміляція в звукосполученні [kr], що стояло на початку запозиченого з церковнослов'янської мови слова *крьстъ* та похідних від нього. Втрату в ній проривного елемента приголосним [к] і зміну його в [х] давньоруські пам'ятки фіксують ще з XII—XIII ст.: *хрьщеные* (Є. Гал. 1144, 318), *хрьстить* (Є. Добр. 1164, 8), *хрьщаше* (22), *хрстъ* (Напис Софії Київської, XII, 111), *хрьстихомъ, хрьщенѥмь* (Хр. ап. XII, 119). Досить часто написання **хр** відповідно до давнього **кр** трапляється в писемних пам'ятках староукраїнської мови, починаючи з XIV ст.: два *хрєсты* (Р., гр. 1393, 52), *хста* (гр. 1388, 38).

§ 64. Депалаталізація приголосних. У позиції перед колишнім [ь] процес депалаталізації приголосних в українській мові, як і в інших східнослов'янських, викликався різними причинами й відбувався не в один і той же період. У певних позиціях окремі групи приголосних втрачали палатальну вимову ще в давньоруських діалектах, інші приголосні або ті ж самі, але в інших позиціях депалаталізувалися пізніше, вже тоді, коли сформувалася українська мова; іноді такий процес охоплював не всі її діалекти, а тільки деякі з них.

Найдавніше втратили пом'якшену вимову губні приголосні, після яких занепадав [ь] у слабкій позиції. Ці приголосні після втрати [ь] стали вимовлятися в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншим приголосним. Депалаталізація їх припадає ще на давньоруський період і властива всім східнослов'янським діалектам. Наслідки її зрідка відбивають давньоруські пам'ятки

ще з кінця XII ст.— на кінці слова написанням ъ після літер на позначення губних, а в середині — відсутністю після них ь: *за волховомъ* (Вкл. Варл. після 1192, Хр., I, 29), *со всѣмъ* (гр. Олександра Невського 1262—1263, 36), *лицємъ* (ПА, 1307, 3 зв.), *вѣрнымъ* (17), *видомъ* (118).

Українські пам'ятки XIV ст. твердість губних перед колишнім [ь] засвідчують уже значно ширше: *кгвалтомъ* (ВС, 1347; АЗР, I, 6), *шляхтичомъ* (7), *рыбная, днѣстромъ* (Р., гр. 1349, 3), *кривду* (гр. 1352, 6), *правду* (7), *со млиномъ, со всѣмъ* (гр. 1359, 10), *своимъ листомъ, межи ходорковымъ селомъ* (гр. 1375, 20), цɔквъ (гр. 1378, 26), *ис братомъ* (гр. 1388, 38), *с монастырємъ* (гр. 1394, 54), *торжъникомъ* (Є. Луцьк. XIV, 6), *холъмомъ* (175).

Для староукраїнської літературної мови пізніших часів позначення твердості губних перед колишнім [ь] стає звичайним явищем, зокрема:

а) у формі іменників наз. відм. одн.: *кровъ* (АЖ, 1583, 70), *червъ* (Луц., XVII, 13), *кровъ* (74), *скорбъ* (Зиз. Лекс., 1596, 78), *любовъ* (Син., XVII, 126), *скорбъ, любовъ* (К. З., к.-XVII — п. XVIII, 76), *церковъ* (53); *кровъ* (Л. Вел., 1720, 23), *любовъ, церковъ* (43), *скорбъ* (169);

б) у формі ор. відм. одн.: *съ оусѣмъ доходомъ* (Рус., гр. 1434, 90), *з сєдломъ* (АЖ, 1584, 86), *хлопцемъ* (К. З., к. XVII— п. XVIII, 51), *смуткомъ* (79), *горшкомъ* (115), *шевцємъ* (280);

в) у закінченні числівників *сім, вісім: сємъ* (АЖ, 1584, 107), *осмъ* (АЖ, 1582, 43), *осмъдесıатъ* (АЖ, 1583, 53); *сѣмъ* (АПГУ, XVII, I, 20);

г) у закінченні 1 ос. одн. атематичних дієслів: *дамъ* (Р., гр. 1445, 150);

д) у закінченні дієслів наказового способу: *поздоров* (КА, 1560, 539), *мовте* (165), *поздоровте* (249), *грѣхи имъ оставъ; наставъ на стєзю спсєнную* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 66), *подсипъ* коли єст (258).

У середині слова депалаталізація губних може теж передаватись за допомогою написання ъ після літер на їх позначення: *всєму* і *въсему* (Рус., гр. 1434, 91).

Твердо вимовлялися губні української мови в позиції перед [j], перед яким ще на давньоруському грунті занепав зредукований [і]. Старописемні пам'ятки таку вимову фіксують дуже часто: *здоровъю* (Р., гр. 1435, 132), *бъєтъ* (АЖ, 1583, 65), *здоровъю* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 76), *зопъєтъ* (234), *бъєтъ* (259), *пропъєшъ, пробъєшъ* (263), *здоровъє* (Л. Вел., 1720, 21), *присловъє* (41).

Наслідки депалаталізації губних перед колишнім [ь] у слабкій позиції повністю зберігає білоруська мова: *голуб, восем, сталом, дам*. Успадкувала їх і російська мова, хоч не в усьому обсязі (*столом, моим, дам,* але *голубь, кровь, семь, восемь*), що, як відомо, зумовлено не фонетичними, а морфологічними причинами.

Утрата палатальності губних у позиції перед колишнім слабким [ь] не тільки позначилась на фонетичній природі та фонетичному

складі української мови, а певною мірою вплинула] також на її морфологічну будову, викликала зміни в парадигматиці окремих іменників. У деяких з них у зв'язку з депалаталізацією кінцевих губних змінилися відмінкові закінчення (пор. д.-р. наз. одн. *голубь* — род. *голубя* ← *голуби* — ор. *голубємь* ← *голубьмь* — наз. мн. *голуби* ← *голубиє* і укр. *голуб* — *голуба* — *голубом),* а в деяких змінилася навіть категорія роду (напр., д.-р. *сыпь, глыбь* — жін. р., укр. *сип, глиб* — чол. р.), отже, такі іменники включилися до інших відмінкових парадигм, ніж ті, до яких вони належали до процесу втрати губними палатальності.

У середині слова після занепаду [ь] депалаталізувались не лише губні, а й передньоязикові приголосні [d'], [t'], [z'], [s'], [n'], [r'], що стали вимовлятися в позиції безпосередньо перед іншими твердими приголосними: *бѣдьныи* → *бѣдныи, видьныи* → *видныи, родьныи* → *родныи, дьрати* → *драти, людьство* → *людство, бортьныи* → *бортныи, полотьно* → *полотно, богатьство* → *богатство, козьла* → *козла, осьла* → *осла, рясьно* — *рясно, красьныи* → *красныи, въньзати* → *вонзати, орьла* → *орла, вѣрьно* → *вѣрно*. Палаталізація передньоязикових, що вимовлялися в такій позиції як звуки напівпом'якшені, зумовлена асимілятивним впливом наступних твердих передньоязикових приголосних. Проте регресивна асиміляція не охопила звука [l], що пояснюється його особливою артикуляцією в системі давньоруського консонантизму: *сильно* — [сил'но].

Перед губними та задньоязиковими приголосні [d'], [t'], [z'], [s'], [n'], [r'] не депалаталізувались, оскільки, як уже відзначалось в науковій літературі [256], перехід артикуляції пом'якшених передньоязикових до наступних твердих губних і задньоязикових легший, ніж непом'якшених. Це зумовлювалося анатомо-фізіологічними причинами — вигнутою спинкою язика при артикуляції пом'якшених передньоязикових та твердих губних і задньоязикових, у той час як при артикуляції твердих передньоязикових спинка язика набуває увігнутої форми, що й унеможливило дію регресивної асиміляції в групах пом'якшений передньоязиковий + твердий, губний або задньоязиковий приголосний: *судьба* → [суд'ба], *редька* → [ред'ка], *тьма* → [т'ма], *возьму* → [воз'му], *просьба* → [прос'ба].

Наслідки регресивної асиміляції в групах пом'якшений + твердий передньоязиковий приголосний, що виникли після занепаду [ь], пам'ятки давньоруської писемності відбивають написанням ъ після літери на позначення депалаталізованого приголосного або пропуском після неї літери ь, напр.: *животъныи* (Є. Пан., XII, 16), *перѣдъних*ъ (Виг. зб., XII—XIII, 144), *наслѣдъствую* (Є. Пут., XIII, 54), *не мирно* (См. гр., 1229, 21), *свободно* (23). Подібна орфографія для позначення депалаталізованих передньоязикових у цій позиції

[256] Див.: *Кипарский В. Г.* Об отвердении согласных внутри слова.— Русское и славянское языкознание. М., 1972, с. 122.

в староукраїнській писемності уже звичайне явище, як-от: *бортную, праведный* (Р., гр. 1350, 8), *ятъство* (гр. 1352, 6), *вѣрную, кнѧзъства* (гр. 1377, 24), *панъствѣ* (гр. 1438, 141), *головинитъством* (гр. 1443—1446, 147), *злочинство* (КА, 1560, 98), *мнозство* (139), *злорєченства* (230), *богатства* (467), *воєводства* (АЖ, 1582, 46), *благодатный, блаженствую* (Зиз. Лекс., 1596, 26), *извѣстъно* (50), *ошуканство, богатство, убозство* (І. Вел., к. XVII — п. XVIII, 65).

§ 65. Палаталізація приголосних, пов'язана із занепадом [ь]. Передньоязикові приголосні, що перед [ь] вимовлялися як напівпалатальні, після його занепаду в слабкій позиції депалаталізувались лише тоді, коли стояли безпосередньо перед твердими приголосними того ж місця творення. В абсолютному кінці слова та перед губними й задньоязиковими, а також і перед пом'якшеними передньоязиковими вони, навпаки, у зв'язку з занепадом [ь] зазнали дальшого м'якшення й розвинулись у приголосні палатальні: [сѣт'ь] → [сѣт′], [гост'ь] → [го̄ст′], [маз'ь] → [маз′], [сол'ь] → [со̄л′], [т'ьма] → [т′ма], [суд'ьба] → [суд′ба], [прос'ьба] → [прос′ба], [кон'ьцю] → [кон′цю]. Процес палаталізації напівпом'якшених передньоязикових перед колишнім [ь] у певних позиціях відбивав тенденцію в системі давньоруського консонантизму до повнішого відтворення диференційних ознак, за якими протиставляються тверді й м'які фонеми, тобто він мав фонологічне значення.

Із занепадом слабкого [ь] пов'язана також палаталізація [s] у прикметниковому суфіксі [-ьsk-]. Цей суфікс у давньоруській мові міг вживатися після будь-якого приголосного твірної основи: иєр′даньскыихъ (С. пат., XI, 50), *плътьскыхъ* (141), *алєксаньдрьскыи* (Ізб. 1076, 248), *моученичьскою* (54), *роусьскы* (276), *ангєльска* (256). Після занепаду [ь] губні приголосні, що стояли перед ним, звичайно депалаталізувалися. Староукраїнські пам'ятки досить добре відбивають наслідки цього фонетичного явища, хоч, розуміється, не послідовно: *тарнавъского, рѧшювъскои* (Р., гр. 1386—1418, 33), *литовский* (гр. 1388, 40), *испрувъскому* (гр. 1391, 45), *кролєвским* (гр. 1419, 90), *києвъскии, хохлєвъскии* (гр. 1438, 138), *литовъскоѣ* (гр. 1443—1446, 147), *горюховъскую* (гр. 1445, 150), *молдавскых* (Рус., гр. 1429, 84), *ливовскии* (гр. 1460, 110), *зємскии, чєрновскоє* (113), *римского* (АЖ, 1583, 62), *римъского* (64), *зємъскиє* (7), але часто трапляються й традиційні написання типу *зѣмьскомъ* (Р., гр. 1386—1418, 35), *юрковьского* (гр. 1424, 104).

Передньоязикові приголосні палаталізовану вимову перед колишнім [ь], що належав до суфікса **-ьск-**, в південних говорах, на основі яких сформувалася українська мова, не втратили, принаймні в більшості з них. Писемні пам'ятки старої української мови їх палаталізовану вимову передають традиційним збереженням **ь** після літер на позначення таких приголосних: *польдъгаюцьскыи* (Р., гр. 1349, 3), *снятиньскии, варвариньскии* (гр. 1398, 57), *русьскыи* (гр. 1411, 76), *фрѧзьского, покутьскую* (77), *зємлѧньскиѣ* (80), *самборьскыи* (гр. 1422, 97), *мильчиньскиѣ* (Рус., гр. 1421, 65), *володимирьского* (гр. 1499, 63).

У групі приголосних, що після занепаду [ь] утворилася з кінцевого м'якого твірної основи і суфікса **-ск-**, відбувся процес прогресивної асиміляції, яка викликала пом'якшення суфіксального [s]: *печерьскыи → печер'скыи → пéчер'с'кий; коростеньскыи → коростен'скыи → коростен'с'кыи; сельскыи → сē л'скыи → сē л'с'кыи.* За тих же умов зазнав пом'якшення також зубний [z] і, природно, артикулювався як палаталізований звук [c] у суфіксах **-зк-** і **-цк-**, що внаслідок асимілятивних процесів виникли на основі **-ск-**:

$$\text{-з}'\text{к-} \leftarrow \text{-зк-} \leftarrow \left\{ \begin{matrix} [h] \\ [\check{z}'] \\ [z] \end{matrix} \right\} + [sk] \qquad \text{-ц}'\text{к-} \leftarrow \left\{ \begin{matrix} [k] \\ [\check{z}'] \\ [c'] \end{matrix} \right\} + [sk]$$

Палаталізовану вимову зубного в складі прикметникового суфікса **-ск- (-цк-)** поодинокими прикладами ще з XIII ст. засвідчують окремі давньоруські пам'ятки південно-західного походження: *жречьськи* (Є. Пут., XIII, 15), *соцькихъ* (ПВЛ, за Іпат. сп. 1425, 196).

Староукраїнські пам'ятки палаталізацію суфіксального зубного, головним чином [c], відбивають, правда, непослідовно і відносно незначною кількістю прикладів, починаючи з середини XIV ст.: *сѩноцькыи* (Р., гр. 1349, 4), *пилєцькии* (гр. 1368, 16), *волоськоє* (гр. 1377, 24), *городєцький* (гр. 1392, 46), *галицький* (гр. 1398, 57), *грабовєцький, драгомирєцький, бучатьцький* (гр. 1424, 106), *бискупицькому* (гр. 1445, 150), *чорторизькии* (гр. 1446, 152), *ивницькую* дорогу (гр. 1458, 167).

Депалаталізація губних приголосних у позиції перед суфіксом **-ьск-** *(бабьскыи → баб'скыи → баб'с'кыи → бабс'кий)* завершилася внаслідок асимілятивних процесів, що відбувались в нових групах приголосних після занепаду слабкого суфіксального [ь], пізніше, ніж в інших позиціях перед колишнім слабким зредукованим переднього ряду, у всякому разі не раніше закінчення процесу палаталізації суфіксальних зубних.

Асимілятивне пом'якшення суфіксальних [s], [z], [c] в давньоруській мові мало локальний характер і його наслідки відбились лише в українській мові. Проте її сучасні діалекти щодо цього фонетичного явища не однорідні: більшості південнозахідних говорів у такій позиції властиві тверді зубні *(польский, надбузкий, галицкий)*. Розвинулись вони не раніше XV ст., внаслідок депалаталізації пом'якшених [s'], [z'], [c']. В окремих південно-західних говорах палатальна вимова зубних у цій позиції зберігається.

§ 66. Зміна [l] на [u̯]. Сучасній українській мові, як і білоруській, властивий нескладовий голосний [u̯], що історично розвинувся в певних позиціях з давньоруського [l]. Зміна [l] на [u̯] теж пов'язана із занепадом та вокалізацією зредукованих [ъ] і [ь].

Вона відбувалася за двох умов: по-перше, в сполученні [ъl], [ьl] у позиції поміж приголосними, тобто в tъlt (із tъlt, tьlt), по-друге, суфіксального [l] у дієсловах минулого часу чол. р. (колишніх дієприкметниках мин. часу). Особливістю цього фонетичного явища теж є те, що воно охопило не всі давньоруські говори, а локалізу-

валося лише в їх південно-західному ареалі; його й успадкували українська та білоруська мови, а також крайні західні говори російської мови.

Трансформація у сполученні tъlt приголосного [l] в [u̯], артикуляційно близького до білабіального [w], зумовлювалася розвитком у цій позиції, разом із зміною [ъ] в [о], його сильної лабіовеляризації, що в давньоруській мові мала діалектний характер.

Староукраїнські та старобілоруські пам'ятки зміну [l] на [u̯] у сполученні tъlt найдавніше засвідчують від XV ст.: *повнѣишее* (Бук. гр., 1411), *не вдовзѣ* (Чет. мін., 1489, 247). Проте немає сумніву, що вимова [u̯] тут була відома значно раніше, ще з XIII—XIV ст., і виникла вона діалектно ще на давньоруській основі. Причина відносно пізньої її фіксації полягала насамперед у відсутності в тогочасному алфавіті відповідної літери на позначення нескладового [u̯]. З XVI ст. практика передавати звук [u̯] з [l] літерою **в** у цій позиції поширюється, а в XVII ст. така орфографія стає звичайною: *Товъстый* (Оп. Київ. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 114), *зуповное* (КА, 1560, 278), *стовбъ* (Інв. 1573; АЮЗР, VII, I, 239), *довгій* (Адельфотес, 1591, 179), *выдовбую* (Зиз. Лекс., 1596, 38), *Жовтобрухъ* (Х. Філалет. Апокрисис, 1597, 86), *замовчати* (119), *мовчу* (140), *наздовжъ* (Луц., XVII, 41), *шовку* (Бер. Лекс., 1627, 54), *вовна* (17), *выдовбую* (45), *довбаю* (164), *довбане* (166), *мовчѣнѧ* (180), *мовчу* (Грам. 1645, 68), *довбаю* (Син., XVII, 111), *стовчєнъ* (159), *повно* (Гал. Ключ, 1659, 81), *умовкло, жовтый* (139), *вовна* (149), *Товстого* (АБ, 1680, 92), *жовтый, шовковый* (1638, 26), *вовкомъ* (К. З. к. XVII— п. XVIII, 89), *товкачъ* (277), *наповнишъ* (245), *довги* (250), *човпетъ* (255) та ін. Про вимову [u̯] з давнього [l] у звукосполученні [оu̯] з [ъ[l]] між приголосними засвідчує заміна на письмі етимологічного **в** на **л**, що зрідка траплялася в староукраїнських пам'ятках: *с понеделка на волторокъ* (АЖ, 1584, 80). Очевидно, в такій позиції однаково читали [u̯] як тоді, коли писали в *(довго)*, так і тоді, коли відповідно писали традиційну літеру **л** *(долго)*.

Зв'язок зміни [l] в [u̯] після [о] з [ъ] перед приголосним із процесом вокалізації та занепаду зредукованих безсумнівний. Якщо [l] у середині слова стояв після голосного, не пов'язаного своїм походженням із зредукованим, або перед приголосним, що йшов за ним, був [ъ], то він на [u̯] не змінювався: *сопілка, білка, голка* із *сопѣлъка, бѣлъка, игълъка*.

Проте в багатьох західноукраїнських діалектах (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, значна частина Тернопільської обл.) на місці [l] вимовляється [u̯] на кінці складу і за тих умов, коли перед ним не стоїть секундарний [о] з [ъ] і раніше він займав позицію не безпосередньо перед приголосним, а перед [ъ]: *гоўка, гор'іўка, соп'іўка, стр'іўка, ц'іпиўно* (АУМ, 2, карта 127). Досить часто діалектну зміну [l] на [u̯] в такій позиції відбивала й художня література в творах західноукраїнських письменників дорадянського періоду: «Бо ти *горѣўки* ся напьєшь» (Рус. Дн., 1837, 13), *горівка* (В. Стефаник, Палій), *сопівка* (М. Черемшина, Карби).

Пор. також *горівка* (Ж., I, 153), *сопівка* (II, 896), *гоўка, ц'епеўно (ціпилно)* [257].

Причину діалектного виникнення [u̯] з [l] не в сполученні tъlt треба насамперед вбачати в дуже сильній веляризації [l] у говорах, яким таке явище властиве. Хоч не можна зовсім заперечувати й значення аналогії до тих слів, у яких зміна [l] на [u̯] закономірно відбулася в сполученні [ъl] між приголосними.

У слові *повен* перед голосним вимовляється близький до [u̯] білабіальний [w] за аналогією до членних форм цього ж прикметника *(повний)*, а в іменнику *човен* за аналогією до його множини та форм непрямих відмінків *(човни, човна, човном...)*, у яких [l] змінився на [u̯] перед приголосним після [o] з колишнього [ъ].

Зміна суфіксального [l] на [u̯] у дієсловах минулого часу чоловічого роду пов'язана з занепадом кінцевого [ъ]: *зналъ → знаў, далъ → даў;* укр. орф. *знав, дав;* блр. *знаў, даў.* Про залежність цієї зміни від занепаду після [l] зредукованого [ъ] свідчить той факт, що в позиції перед голосним повного творення [l] у тих самих словах зберігається: *знала, знало, знали.* Очевидно, ступінь веляризації [l] перед колишнім [ъ] був значно сильніший, ніж перед іншими голосними. Мала значення, крім того, й слабка чи сильна фонетична позиція приголосного [l] у слові. У слабкій, а такою була після занепаду [ъ] його позиція в кінці слова, він легше піддавався фонетичній зміні, ніж у сильній, якою була для нього позиція перед голосним. Відсутність зміни [l] на [u̯] в інших морфологічних категоріях, хоч після нього теж занепав [ъ], пояснюється аналогією їх до таких форм тієї самої парадигми, в яких після [l] ішли голосні повного творення, отже, які послідовно зберігалися, наприклад, у наз. відм. одн. іменників чол. роду *(орел, стіл, діл, віл;* пор. *орла, орлові, стола, столи, діл, долу, віл, вола, волом* і т. д.), та род. відм. мн. іменників жін. і середн. роду *(кобил, могил, сіл, крил,* пор. *кобила, кобили, могила, могили, село, села, крило, крила...).* У тих західноукраїнських говорах, у яких ступінь веляризації [l] особливо сильний, ця аналогія може нейтралізуватися, кінцевий [l] змінюється в них на [u̯] не тільки в дієсловах мин. часу чол. роду, а й в іменникових формах. Пор.: *вуреў, гореў, стіў, попіў, сокіў, кіў, віў, діў* [258], орф. *орел, стіл, попіл, сокіл, кіл, віл, діл.*

У писемних пам'ятках староукраїнської мови звук [u̯] з [l] безсумнівними прикладами засвідчується написанням літери в у дієсловах мин. часу чол. роду, починаючи ще з XV ст.: *источникъ наводнився* и всю землю *покрывъ* и до насъ *пролиꙗвсѧ* (Сл. о зак. и благ. Зб. 1414, Ср. II, 1119). Чим далі написання в цій позиції в поширюються, а з другої половини XVII ст., поряд з написаннями л, стають звичайними: *розваливъсꙗ* (Луц., XVII, 89), сіє євангеліє *писавъ* рабь божій діачокъ Павєлъ Богуановичь (Єв., XVI), тогды

[257] Див.: *Шило Т. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, с. 72.
[258] Див.: *Шило Т. Ф.* Зазнач. праця, с. 72—73.

Ирод *розгнѣвався* (КА, 1560, 65), кров з губы моєє в тот час текла, коли мене *бив* и *звєзавъ* (АЖ, 1583, 60), *учинивъ, поставивъ, розказавъ* (Закарп. «Рим. діяння», XVII, Бевз., 56), *вулъ блукавъ, забив вола* (АПГУ, XVII, I, 78), а я єго не *быв,* тулко при том *бyв* (60), не *хотѣвъ* пуд кимъ *бувъ* чинить повинност (К. З., к. XVII — п. XVIII, 49), *учинивъ, заблукавъ* (50), *важився, умѣв* (55), *позычавъ, пивъ, присягавъ* (56), не *врадывъ, створивъ, доставъ, заставъ* (59), по городахъ людямъ очи *поровъ* (62), *служив, жывъ* (186), *бувъ* батько да *одубѣвъ* (215), сало *укравъ* (Л. Сам., 1702), *недождався* (Л. Вел., 1720, 312), *продавъ, збувъ, казавъ, купивъ, изопхнувъ* (І. Некр., 1790, 9).

У першій половині XIX ст. були поодинокі спроби передавати в українській мові нескладовий [u̯] з [l] літерою ў, а не **в**, напр.: *поѣхаў* (Рус. Дн., 1837, 5), *привѣў, учуў* (6), *шоўковіѣ* (8), *взяў, стрѣлиў* (9), *воўки* (72). Однак такі написання в українській орфографії не поширились.

§ 67. Зміна давньоруського [w] на [u̯], [u]. Білабіальний приголосний [w] у давньоруській мові не набув загального поширення. Його функціонування обмежувалося в ній південно-західним діалектним ареалом. Для її північних і східних говорів відповідно був характерним лабіо-дентальний [v].

Білабіальний [w] перед [ъ] і [ь] зберігав свою артикуляцію, як і перед будь-яким іншим голосним. Зберіг він її й перед секундарним [о] та [е], що розвинулися з сильних [ъ] та [ь]: *вопити (← въпити), весь (вьсь).* Але занепад слабких [ъ] та [ь] спричинився до виникнення нових фонетичних умов для розвитку приголосного [w]. Він став вживатися не тільки перед голосним, а й перед приголосним та в абсолютному кінці слова, причому перед приголосним у нього було дві позиції — на початку слова й у середині після голосного. На початку слова повного злиття [w] в одному складі з наступним приголосним не відбулося, за таких умов він змінився в [u̯], який у давньоруських писемних пам'ятках міг передаватися літерами **в** або **у**, а в окремих із них сполучення **въ**, як це властиво, наприклад, орфографії Добрилового євангелія 1164 р. і деяким іншим пам'яткам південного походження: *вънѣ* (57 зв.), *довълѣють* (33 зв.), *въмєтахоу* (167 зв.), *възыграєтє ся* (112 зв.) [259]. У такій позиції білабіальний [w] міг далі змінюватись у голосний [u], який творив самостійний склад: *вьсѣхъ (→ всѣх → ўсѣх → усѣх (у-сѣх).* Виникнення [u] на місці давнішого [w] на початку слова перед приголосним спричинилося до появи й зворотного процесу, а саме, до переходу в аналогічних умовах складового [u] в нескладовий:

[259] Пор. «Регулярне вживання **ъ** на місці слабкого зредукованого в позиції після **в** в Добриловому євангелії та деяких інших південно-руських рукописах, можливо, треба пояснити тим, що сполучення **въ** є в них графічним засобом позначення особливого звука, відмінного від **в** і від **у**, швидше всього, звука ў, який виник на місці **въ** у позиції перед приголосним після занепаду зредукованих» (*Малкова О. В.* К истории редуцированных гласных **ъ** и **ь** в южных говорах древнерусского языка (по материалам рукописи 1164 г.).— Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка, 1966, т. 25, вып. 3, с. 295).

учити → *ўчити*. У позиції після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова [w] після занепаду наступного зредукованого став належати до попереднього складу, але теж повністю не злився з ним, перетворившись на голосний [u̯]: *правьда* → *правда* → *праўда; домовъ* → *домов* → *домоў*.

Лабіо-дентальний [v], властивий північним і східним говорам давньоруської мови, в [u̯] та [u] звичайно не змінювався, оскільки його артикуляція значно відрізняється від артикуляції голосного [u̯], а тим більше [u]. Отже, зміна [w] в [u̯] й [u] належить до діалектних фонетичних процесів давньоруської мови, її ареал збігається з ареалом зміни в [u̯] у певних фонетичних позиціях приголосного [l].

Перехід за певних фонетичних умов приголосного [w] в голосний [u̯], [u], як і зміну [u] в [u̯], давньоруські пам'ятки відбивають дуже рано, ще з другої половини XI ст.: *прауда* (Ізб. 1073, 60), *оусєлєноуѫ* (9), *въгодьно* (35), *въгодити* (Ізб. 1076, 74), *усєлєнаѧ* (С. пат., XI, 112), *уписалъ* (Сл. Гр. Б., XI, 143), *прѣѣхауъшє* (Є. Гал. 1144, 657). Припущення, що такі й подібні їм написання запозичені безпосередньо з південнослов'янських оригіналів, тепер уже не має своїх прихильників. Воно втрачає свою доказовість хоч би з тих причин, що вони, ці написання, поширені в давньоруських пам'ятках з тієї території, на якій розташовані діалекти з білабіальним [w], і зовсім відсутні в пам'ятках, що походять з території говорів, яким властивий лабіо-дентальний [v]. Очевидно, сплутування літер **в** і **у** в давньоруських пам'ятках південно-західного походження в позиції перед приголосним відбивало артикуляційні властивості білабіального [w], наближення його вимови до [u̯], [u] в говорах, звукові риси яких фіксувалися в цих пам'ятках.

Багато аналогічних написань у давньоруських пам'ятках південно-західного походження XIII ст.: *оузлєжє* (Є. Пут., XIII, 4), яко *оучєра оу* сємоую годину (17), ѡци ваши єша маньноу *оу* поустыни, *оу вѣки* (19), идє *оу* пусто мѣсто (126), идѣтє оу *градъ* (158), *оузѧти, оудова, въмрєтє* (Є. Гал. 1266—1301), *оускорѣ* (ПА, 1307, 81), *оу жизнь* (97), *вьдарить* (128), *впадаємъ* (139), *въгодити* (159 зв.), *оу братѣхъ* (200), *повчить* (234) та ін. Зміну [w] на [u̯] та [u] й, навпаки, [u] на [u̯], головним чином на початку слова, постійно фіксують з найдавніших часів староукраїнські пам'ятки: *навчи, вмрєтє* (ЄЛ, к. XIII — п. XIV, 49), *вготовано* (156), обѣдаєть *в нєго* (195), *оу грѣсѣхъ* (49), *оу вѣкы, оу морє* (123), *вченики* (Є. Пол., 1307, 7), *навчи* (11), *нєвдобь* (43 зв.), *у пламєни* (62); *въмрєти* (Є. Луцьк., XIV, 31), *во вши* (121) замість *въ оуши, видѣоушє* (127), *у корабль* (71), *у торунь* (Р., гр. 1341, 2), *оунукумъ єѣ* (гр. 1359, 10), *вчинили* (гр. 1377, 24), *вкажєть* (гр. 1401, 65), *врочищь* (гр. 1413, 83), *усѣм, усѣми* (гр. 1414, 85), *вслышить* (гр. 1415, 87), *вказали* (гр. 1421, 96), *оу зємлю, вказовати* (гр. 1422, 97), *оусѣмъ, оусѣхъ, оу бѣлыи городъ* (Рус., гр. 1408, 70), *оусимѣ, оусє, оусими, оупадаєть, оу молдаву* (гр. 1411, 74), *оузможєтъ* (гр. 1429, 83), *прѣунучатом* (гр. 1432, 89), *възрит* (гр. 1471, 119), *вгорскихъ* (гр. 1487, 43), *вжо* (гр. 1489, 45),

оузѣти (Ст., гр. 1453, 19), *у оку* (Є. Нег. 1581, 8), *вживает* (48), *до врюду* (72), *вчинити* (3), *вчинивши* (93), *до враду* (АЖ, 1582, 39), *вчынєна* (1583, 47), *втєкати* (1584, 129), *повтєрали* (Луц., XVII, 55), *узялъ* (65), *у морє* (47), *чрєвовгодіа* (Б. ЖС, XVI, 6), *списавъ у врємѧ* (35), *вподобимъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 46), *вътѣха* (39), *на вмѣ* (90), *вдывляємъ* (208), *вмыраючи* (282), *нє навчишъ* (259), *нє вчѣтє* (295), *у чужомъ стадѣ* (266), *у очи* (248).

На основі цього явища в українській мові поступово складається закономірне чергування [u] — [u̯], що реалізується в певних фонетичних умовах. Орфографія староукраїнських писемних пам'яток уже досить часто передає його за допомогою літер **у** — **в**: лєдво от них *утєкъ* (АЖ, 1583, 55) — сынъ єго *втєкъ* (47), *з уряду* (65) — *на врядє* (64), *всѣм убогимъ не добро* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 94), не знаидєт *убогии* гдє безъскорбно пожить (77) — а *вбогии* бѣдныи не вѣст как сѧ изъбыти (77), повєли *вбогих* вспомагати (81).

§ 68. Втрата дзвінкості кінцевими приголосними. До фонетичних явищ, виникнення яких пов'язане із занепадом [ъ] і [ь], належить і втрата дзвінкості шумних приголосних в абсолютному кінці слова. Вона не стала в давньоруській мові загальною, властивою всім її говорам, а набула діалектного характеру. В такій позиції приголосні втрачали дзвінкість у більшості північних, східних та деяких південно-західних говорах давньоруської мови. Наслідки цього процесу успадкувала сучасна російська мова *(хлеп, снек, горот, морос)*, за винятком окремих говорів північного наріччя, у яких на кінці слова вимовляються дзвінкі або напівдзвінкі приголосні *(хлеб, снег, город, мороз)* [260], та білоруська.

Процес оглушення кінцевих дзвінких давньоруські писемні пам'ятки відбивають, починаючи з другої половини XIII ст., хоч і не багатьма прикладами: *калантъ* з *каландъ* (Новг. корм. 1282), *порупъ* (ЛЛ, 1377, 151) замість *порубъ* (в'язниця) та деякі інші.

В українській мові кінцеві дзвінкі звичайно зберігаються, зокрема в її південно-східних та північних говорах. Не оглушуються кінцеві дзвінкі і в літературній мові. Однак у багатьох південно-західних говорах української мови (волинських, наддністрянських, у ряді подільських, буковинсько-покутських) дзвінкі приголосні в абсолютному кінці слова свою дзвінкість втратили і тепер вимовляються як глухі: *дуп, зуп, сніх, морос, сторош*. Ці говори у вимові кінцевих дзвінких виявляють спільність з російською та білоруською мовами, успадковану ще від давньоруського періоду. Проте для частини південно-західних (наприклад, деяких бойківських) говірок оглушення дзвінких у кінці слова належить до відносно нових фонетичних явищ [261]. Взагалі процес оглушення кінцевих дзвінких на території південно-західної діалектної групи виявляє тенденцію до поширення свого ареалу.

---

[260] Див.: *Аванесов Р. И.* Очерки русской диалектологии, с. 145.

[261] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області, с. 41—42.

У сучасній українській літературній мові, як і в південно-східних говорах, є окремі слова спільного значення з російськими, що характеризуються відмінним звучанням у них лише одного кінцевого приголосного, як наприклад, укр. *стовп — стовпа* і рос. *столб — столба*. Але ця відмінність пояснюється не відхиленням від закономірного для певних діалектних ареалів процесу оглушення дзвінких на кінці слова, а іншими причинами, зокрема різним їх походженням. Так, український іменник *стовп* походить з д.-р. *стълпъ*, а російський *столб* — з д.-р. *стълбъ*, від якого утворилися в українській мові також *стовбур, стовбичити*. Пор. також укр. *мозок — мозку* і рос. *мозг — мозга*.

Оглушення шумних дзвінких, після яких на кінці слова занепали зредуковані, зумовлено анатомо-фізіологічними причинами їх артикуляції, звичайним послабленням дії мовних органів у кінці слова.

§ 69. Вплив занепаду зредукованих на фонологічну систему давньоруської мови. Внаслідок занепаду зредукованих у системі вокалізму давньоруської мови відбулися важливі зміни. Насамперед скоротилася загальна кількість голосних фонем. Якщо до втрати зредукованих у ній налічувалось десять голосних фонем, то після втрати — їх залишилося тільки вісім, з них чотири переднього ряду — /і/, /е/, /ě/, /ä/ і чотири непереднього — /у/, /u/, /о/, /а/.

Питання про причини занепаду фонем /ъ/ та /ь/, а разом з ними і їх позиційних варіантів /y̆/ та /ĭ/ досить складне і поки що не розв'язане. Функціональне навантаження цих фонем нічим не виділялося серед інших; вони широко вживалися в мові, як і всі інші голосні повного творення, і тому ступінь функціонального навантаження не міг стати причиною їх утрати. Єдиним обмеженням у вживанні зредукованих була позиція абсолютного початку слова, але в такій позиції обмеження поширювалося й на деякі інші голосні фонеми, а саме на /у/ і за невеликим винятком також на /а/, /е/, проте це не позначалося на їх функціонуванні й не викликало їх занепаду. Найімовірніше, основною причиною утрати зредукованих був характер їх артикуляції як голосних неповного творення, їх ознака ультракороткості, або надкороткості. За цією ознакою вони протиставлялися всім іншим давньоруським голосним і виділялися серед них в окрему, дещо ізольовану, групу. А це послаблювало їх позиції, їх стійкість у системі давньоруського вокалізму, отже, й спричинялося до їх вокалізації в одних позиціях і занепаду в інших.

Другою причиною, яка в сукупності з першою могла сприяти занепаду зредукованих, була перевантаженість давньоруського вокалізму фонемами, що реалізувались у звуках середнього або близького до нього підняття — /е/, /ě/, /ь/, /о/, /ъ/, отже, й перевантаженість бази при творенні цих голосних. Занепад зредукованих, що характеризувалися меншою стійкістю в порівнянні з іншими голосними фонемами, усунув без порушення комунікативних властивостей мови деяку надлишкову кількісну і якісну диференціацію у

складі фонем цього ряду та перевантаженість артикуляційної бази при творенні голосних у сфері середнього підняття язика.

Разом із занепадом зредукованих давньоруський вокалізм утратив і надкороткість, як одну з диференціальних ознак, що служила розрізненням у ньому голосних фонем.

Занепад зредукованих спричинився до значного розширення в давньоруській мові функціональної ролі таких голосних фонем, як /о/ та /е/, оскільки в певних позиціях вони перебрали на себе функції давніших /ъ/ і /ь/, а в південних та південно-західних говорах, тобто тих, на основі яких сформувалися українська й білоруська мови, розширилось також функціонування фонем /у/ та /і/, які перейняли на себе функції /ъ/ та /ь/, що реалізувались у позиційних варіантах /ў/ та /ĭ/.

Процес утрати зредукованих зумовив у давньоруських говорах, які стали діалектною базою формування української мови, виникнення нових позиційних варіантів деяких фонем, як-от, /о/, /е/, що почали реалізуватись не тільки в голосному [о] або [е], а й в [ō] та [ē]; фонеми /і/, що набула можливості, крім [і], виявлятися також у звукові [у], та фонеми [u], яка тепер могла реалізуватись не тільки в складовому [u], а й у нескладовому [u̯]: [нōс] ← *носъ*, [с'ēм] ← *семь*, [зыˡншого] ← *съ иншого*, [ўч'іˡт'і] ← *учити* —/нос/, /с'ем/, /зіншого/, /уч'іт'і/.

У період до занепаду зредукованих голосні фонеми завжди стояли лише у відкритому складі; після занепаду зредукованих і викликаної ним перебудови структури складу ця позиція стала для них не обов'язковою, вони могли стояти як у відкритому, так і в закритому складі. При цьому в різних складах — закритих чи відкритих — деякі фонеми набували властивості реалізуватись в неоднакових звукових варіантах, пор. [снопа] — [снōп] ← *снопъ*.

До важливих змін після занепаду зредукованих належить перебудова фонемних відношень, виникнення нових протиставлень фонем. За ознакою фонеми високого, середнього і нижнього підняття ці відносини, у зв'язку з утратою двох фонем високо-середнього підняття, значно спростилися. У складі передньорядних голосних замість чотирьох протиставлень, властивих кожній фонемі, залишилось лише три, а саме:

/і/ — /ĕ/	/ĕ/ — /і/	/е/ — /і/	/ä/ — /і/
/і/ — /е/	/ĕ/ — /е/	/е/ — /ĕ/	/ä/ — /ĕ/
/і/ — /ä/	/ĕ/ — /ä/	/е/ — /ä/	/ä/ — /е/

У складі непередньорядних фонем після втрати /ъ/, що належала до фонем високо-середнього підняття, за цією ознакою залишилось теж лише три фонемних протиставлення, причому їх парадигма була неповною:

/а/ — /у/	/о/ — /а/	/у/ — /а/	/u/ — /а/
/а/ — /о/	/о/ — /у/	/у/ — /о/	/u/ — /о/
/а/ — /u/	/о/ — /u/		

За ступенем підняття непередньорядні фонеми /у/ та /u/ не протиставлялись, їх опозиція в той час здійснювалась за іншою ознакою,

за ознакою нелабіалізованості — лабіалізованості. За цією ознакою всім іншим фонемам протиставлялась лабіалізована фонема верхнього підняття /u/ та середнього /o/.

Як і до занепаду зредукованих, дві фонеми непереднього ряду /a/ і /u/ могли вживатись у сполученні з попередніми твердими і пом'якшеними приголосними: [наш] — [кон'а], [луг] — [л'уд]. Вони виступали в кількох звукових реалізаціях — [а], [ȧ], [ä] і [u], [ů], [ü]: [сад], [с'ȧ'ду], [с'äд'], [дух], [л'ůд], [с'і'н'ůјů]. Таким чином, сфера їх артикуляції не мала фонологічного значення. Решта голосних непереднього ряду могла стояти тільки після твердих приголосних, а голосні переднього ряду вживались лише після м'яких і напівпом'якшених приголосних. Вони не набули позиційної незалежності від приголосних, а тому не втратило значення їх фонологічне протиставлення за ознакою передньорядності — непередньорядності. З занепадом і вокалізацією зредукованих зникло кількісне протиставлення голосних фонем як у системі передньорядного, так і непередньорядного творення: /ь/ — /е/, /ъ/ — /о/.

На кількісний склад п р и г о л о с н и х фонем занепад зредукованих не вплинув, але помітно позначився на їх сполучуваності, на їх місці у складі слова. Якщо до занепаду /ъ/, /ь/ всі приголосні розташовувались у складі перед голосним, то після їх утрати вони вільно могли займати позицію після голосного, причому не тільки в складі, що закінчував слово, а й у тому, який містився на його початку або в середині: [дуб], [сон-це], [за-клад-ник]. При цьому склад міг закриватись не однією, а кількома приголосними фонемами: [мо̄ст].

До занепаду /ъ/, /ь/ приголосні фонеми сполучалися за принципом зростаючої звучності, тому звичайними тоді були сполучення шумних (дзвінких і глухих), крім шиплячих, з сонорними /r/, /l/, /m/, /n/ та /v/, сполучення глухої фрикативної /s/ з глухою проривною /p/, /t/, /k/ і дзвінкої фрикативної /z/ з дзвінкою проривною /d/, /g/. Після занепаду зредукованих діапазон сполучуваності приголосних значно розширився. В одному складі стали поєднуватися шиплячі, перед якими втратився /ь/, з іншими шумними та з сонорними: д.-р. *ждати, жрати, жну* (← *жьдати, жьрати, жьноу*), *швець, чтити, почну* ← *шьвець, чьтити, почьноу*. Шумна глуха фонема могла зайняти позицію перед дзвінкою й, навпаки, дзвінка перед глухою, як наприклад: д-р. *кдє* (Ср., I, 1387), *сжидающа* (ЛЛ, 1377, Ср., III, 707), сєстры юго соуть *сдє* оу насъ (Є. Гал. 1144, 624), *бчєла* (Ср., I, 200), *ногтєи* (Сл. Д. Зат., Ср., II, 463). Почали вживатися не тільки фрикативні перед проривними, а й проривні, після яких раніше стояв зредукований, перед фрикативними: *пхати, пшєно, пшєница* (← *пьхати, пьшєно, пьшєницꙗ*). Після занепаду зредукованих стали поєднуватися в одному складі дві проривних приголосних фонеми, а також сонорна з шумною: д.-р. *бдѣти* (← *бьдѣти*), *мольба* [мол'ба'] та ін. Інакше кажучи, після занепаду зредукованих принципово стало можливим сполучення будь-яких приголосних фонем. В абсолютному кінці

слова теж не існувало обмежень у їх вживанні, крім губних, палаталізовані варіанти яких у такій позиції в деяких діалектах не могли виступати, зокрема, в тих, що стали основою формування української мови.

Занепад і вокалізація зредукованих у давньоруській мові й усі ті процеси в групах приголосних — асиміляція, дисиміляція, оглушення тощо, які пов'язані з ними, зумовили виникнення нових позиційних варіантів фонем, що їх функціонування часто носило діалектний характер. Іноді відбувалося навіть заступлення однієї фонеми іншою, що теж здебільшого виявлялося як явище діалектно обмежене.

У складі приголосних фонем української мови засвоїлись, наприклад, такі їх позиційні варіанти, що в зв'язку з утратою зредукованих виникли в давньоруській мові або розпочали розвиватися в ній, хоч завершення процесу їх становлення відбулося пізніше, вже на грунті сформованої української мови: глухі фонеми /s/, /t/ у позиції перед дзвінкими почали реалізуватись в звуках [z], [d]; дзвінкі фонеми /b/, /h/, /d/, /ž/, /z/ діалектно стали реалізуватись в глухих приголосних [p], [x], [t], [š], [s], а в певних умовах фонема /h/ могла виявлятись в глухому [x] і в українській літературній мові; передньоязикові зубні фонеми /z/, /s/ внаслідок асимілятивних впливів стали в сполученні з наступним шиплячим реалізуватись у звуках [ž'], [š']; фонема /t/ у позиції перед /č/ могла виявлятись у звукові [č], а фонеми /č'/, /ž'/, /š'/ у позиції перед зубними могли реалізуватись в звуках [c'], [z'], [s'], у зв'язку з цим виник довгий приголосний [s':], що став репрезентатором двох самостійних фонем —/š'/ і /s'/ та /c':/, що репрезентував фонеми /č/ і /c'/ [бjеˊс':а] — /бјешс'а/, [доц':і'] — /доч'ц'і/; внаслідок асиміляції палаталізованим приголосним наступного [j], перед яким занепав [ĭ], розвинулись нові морфонологічні чергування, а також розширились позиційні варіанти окремих фонем [262]. Внаслідок дисимілятивних процесів фонема /č'/ у сполученні з /n'/ набула нового позиційного варіанта — [š'].

В окремих позиціях нові варіанти фонем втратили зв'язок з основним виявом цих фонем і перетворились у самостійні фонеми, як наприклад: /š/ —у слові *щастя* [шчас'т'а] (←*съчастиѥ*), /t/ — у словах *тхір* (← *дъхорь*), *тхнути* (← *дъхнути*) тощо. Заступлення однієї фонеми іншою відбулося в прийменниках-суфіксах **з**, **від** (← **съ, отъ**). Іноді на українському грунті та сама фонема в одних діалектах зберігалася, а в інших — трансформувалася в нову фонему, наприклад, фонему /b/ у слові *бджола* (← *бъчела*) частина українських діалектів, як і літературна мова, успадкували від давньоруської мови, а в деяких діалектах вона внаслідок асиміля-

---

[262] Р. І. Аванесов вважає, що в довгих приголосних, які виникли внаслідок асиміляції попереднім м'яким приголосним наступного [j], реалізується по дві фонеми, другою з яких є [j]: [t':] — [tj], [d':] — [dj], [z':] — [zj] і т. д. Див. його статтю «О фонологическом статусе долгих согласных в белорусском языке».— Вопр. языкознания, 1978, № 1, с. 81—87

тивних процесів заступилась фонемою /р/: *пчола.* Разом з тим давньоруську фонему /č'/ у цьому слові зберегли ті діалекти, в яких /b/ заступилась фонемою /р/, і не зберегли ті, в яких фонема /b/ не трансформувалась у /р/; в них фонема /č'/ заступилась фонемою /dž'/.

Позиційний варіант, що розвинувся після втрати зредукованого, міг набувати самостійного фонемного значення внаслідок виникнення фонологічного протиставлення основному вияву фонеми. Так, відбулося перетворення [č'] з варіанта фонеми /č'/ в самостійну фонему /š'/ у деяких словах, відмінність у звуковій оболонці яких стала пов'язуватись з новим їх лексичним значенням, пор., наприклад, *сердешний* і *сердечний.*

Занепад зредукованих в окремих випадках викликав скорочення фонемного складу не тільки голосних, а й приголосних у слові: *сонце (← сълньцє).* Часто в одних позиціях приголосна фонема втрачалась, в інших зберігалась, як наприклад, /l/ у формах *нес (← неслъ) — несла.* В деяких позиціях фонема /l/ виступає в додатковому варіанті [u̯]: [знаu̯]. Давньоруська фонема /l/ може також заступатись фонемою /w/, що реалізується в звукові [u̯]: [wou̯k]. В аналогічному позиційному варіанті виступає фонема /w/, успадкована від давньоруської мови: [u̯дова].

Протиставлення дзвінких і глухих приголосних фонем у говорах, на основі яких сформувалась українська мова, не зазнало серйозних змін у зв'язку з утратою зредукованих, оскільки оглушення в певних позиціях дзвінких, як і одзвінчення глухих, не набуло в них, за дуже незначним винятком, фонологічного значення.

Не внесла принципових змін у систему протиставлення твердих та м'яких фонем депалаталізація приголосних, що пов'язана з занепадом [ь], хоч позначилася на збільшенні функціонального навантаження деяких із них, а саме /z/, /s/, /d/, /t/, /n/.

Асимілятивне пом'якшення зубних, що поширилось лише на прикметникові суфікси **-ск-, -зк-, -цк-,** теж істотно не вплинуло на фонемні відношення між твердими й м'якими приголосними, оскільки таке пом'якшення було зв'язане певною, точно визначеною в слові позицією.

§ 70. Історія звука [ě]. В останній період розвитку давньоруської мови в ній, крім фонетичних змін, пов'язаних з утратою зредукованих, відбулося чимало й інших перетворень, зовсім не залежних від цього процесу. Більшість з них не набула загального для східнослов'янської мовної території виявлення, а характеризувалася діалектними особливостями, що потім стали виступати як специфічні риси окремих східнослов'янських мов, які в той час уже інтенсивно формувалися. У складі давньоруського вокалізму пізнішої доби до важливіших звукових змін, не пов'язаних з історією зредукованих, можна віднести еволюцію [ě], рефлекси якого порізному відклалися в українській, російській і білоруській мовах.

Східнослов'янські діалекти успадкували [ě] від спільнослов'янської мови, в якій він, як уже згадувалося, розвинувся з двох зву-

кових джерел: з [ē] та з дифтонга [oi̯], [ai̯] в процесі його монофтонгізації. Визначити артикуляційно-акустичну природу [ě] дуже важко, тому погляди вчених у цьому питанні часто розходяться. Ускладнюється проблема звучання [ě] ще й тим, що в окремих східнослов'янських діалектах чи групах їх або в деяких позиціях виникав аналогічний голосний і на основі інших давніших звуків. Так, у східнослов'янських діалектах розвинувся [ě] відповідно до південнослов'янського носового [ę] у закінченні родового відмінка однини іменників ja-основи (*землѣ*), називного відмінка множини іменників jo-основи (*конѣ*) та у відповідних займенникових формах (*своѣ, твоѣ, моѣ, ѥѣ* — ст.-сл. *землѩ, конѩ, своѩ, твоѩ, моѩ, ѥѩ*); є підстави припускати, що в окремих словах [ě] розвинувся з [ę], що виник з [en], як-от, у слов'янському *mēsęсь (ст.-сл. *мѣсѧць*, лит. mēnuo, mėnùlis, лат. mēnsis), у запозиченому з германських мов іменнику pěnęzь (ст.-сл. *пѣнѧзь*, герм. phenning) [263] та ін.

По-різному розв'язується в науковій літературі перш за все питання про те, чи однаковою була вимова в спільнослов'янській мові голосного [ě] різного походження, насамперед [ě] з [ē] та [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯]. Відомо, що в кожній сучасній слов'янській мові рефлекси [ě] не залежать від його походження. На цій підставі можна припускати, що вже в спільнослов'янській мові різниці у вимові [ě] з [ē] і [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯] не існувало. Такого погляду додержується більшість дослідників цього питання [264]. Заперечення, що висувались проти нього, грунтувались на хистких аргументах і тому, природно, не знайшли визнання в науці. Зокрема, не поділяється сучасними вченими припущення В. Ягича про різну вимову в спільнослов'янській мові [ě] з [ē], т. зв. [ě ¹], і [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯], або [ě ²], яке аргументувалося тим, що задньоязикові в процесі їх палаталізації дали неоднакові рефлекси перед ними [265]. Воно втрачає свою доказовість уже хоч би тому, що ці ж приголосні за першої перехідної палаталізації дали однакові відповідники перед усіма голосними переднього ряду, вимова яких була далеко не тотожна. Не переконлива і новіша гіпотеза В. В. Колесова, який вважає, що в деяких говорах давньоруської мови ще в XI ст. вимова звука [ě] розрізнялася в залежності від його походження. На її доказ висувається той аргумент, що в деяких східнослов'янських запозиченнях до карельської і фінської мов спостерігаються неоднакові відповідники голосного [ě], а саме [ä], [ää], [eä] і [ie] (д.-р. *мѣра* ←*mē- — фін. määrä, карел. meärä; д.-р. *нєдѣлꙗ* ← *-dhē- карел. n'edäl'i; *хлѣвъ* ←*hlē- — фін. läävä, карел. leäva; д.-р.

---

[263] Див.: *Vondrák V.* Vergleichende Slavische Grammatik, Bd 1. Göttingen, 1924, S. 79—80.

[264] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 11; *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика, с. 117—118; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 102 та ін.

[265] Див.: *Jagič V.* Die Umlautserscheinungen bei den Vokal ě, e, ę in den Slavischen Sprachen.— Archiv für slavische Philologie, Bd 6, 1882, S, 74. Див. також *Нахтігал Р.* Зазнач. праця, с. 65.

за ознакою нелабіалізованості — лабіалізованості. За цією ознакою всім іншим фонемам протиставлялась лабіалізована фонема верхнього підняття /u/ та середнього /o/.

Як і до занепаду зредукованих, дві фонеми непереднього ряду /a/ і /u/ могли вживатись у сполученні з попередніми твердими і пом'якшеними приголосними: [наш] — [кон'а], [луг] — [л'уд]. Вони виступали в кількох звукових реалізаціях — [a], [ȧ], [ä] і [u], [u̇], [ü]: [сад], [с'ȧ'ду], [с'äд'], [дух], [л'у̇д], [с'і'н'у̇ју̇]. Таким чином, сфера їх артикуляції не мала фонологічного значення. Решта голосних непереднього ряду могла стояти тільки після твердих приголосних, а голосні переднього ряду вживались лише після м'яких і напівпом'якшених приголосних. Вони не набули позиційної незалежності від приголосних, а тому не втратило значення їх фонологічне протиставлення за ознакою передньорядності — непередньорядності. З занепадом і вокалізацією зредукованих зникло кількісне протиставлення голосних фонем як у системі передньорядного, так і непередньорядного творення: /ь/ — /e/, /ъ/ — /o/.

На кількісний склад п р и г о л о с н и х фонем занепад зредукованих не вплинув, але помітно позначився на їх сполучуваності, на їх місці у складі слова. Якщо до занепаду /ъ/, /ь/ всі приголосні розташовувались у складі перед голосним, то після їх утрати вони вільно могли займати позицію після голосного, причому не тільки в складі, що закінчував слово, а й у тому, який містився на його початку або в середині: [дуб], [сон-це], [за-клад-ник]. При цьому склад міг закриватись не однією, а кількома приголосними фонемами: [мо̄ст].

До занепаду /ъ/, /ь/ приголосні фонеми сполучалися за принципом зростаючої звучності, тому звичайними тоді були сполучення шумних (дзвінких і глухих), крім шиплячих, з сонорними /r/, /l/, /m/, /n/ та /v/, сполучення глухої фрикативної /s/ з глухою проривною /p/, /t/, /k/ і дзвінкої фрикативної /z/ з дзвінкою проривною /d/, /g/. Після занепаду зредукованих діапазон сполучуваності приголосних значно розширився. В одному складі стали поєднуватися шиплячі, перед якими втратився /ь/, з іншими шумними та з сонорними: д.-р. *ждати, жрати, жну* (← *жьдати, жьрати, жьноу*), *швець, чтити, почну* ← *шьвець, чьтити, почьноу*. Шумна глуха фонема могла зайняти позицію перед дзвінкою й, навпаки, дзвінка перед глухою, як наприклад: д-р. *кдє* (Ср., І, 1387), *сжидающа* (ЛЛ, 1377, Ср., III, 707), сєстры єго соуть *сдє* оу насъ (Є. Гал. 1144, 624), *бчєла* (Ср., І, 200), *ногтви* (Сл. Д. Зат., Ср., II, 463). Почали вживатися не тільки фрикативні перед проривними, а й проривні, після яких раніше стояв зредукований, перед фрикативними: *пхати, пшєно, пшєницѧ* (← *пьхати, пьшєно, пьшєницѧ*). Після занепаду зредукованих стали поєднуватися в одному складі дві проривних приголосних фонеми, а також сонорна з шумною: д.-р. *бдѣти* (← *бьдѣти*), *мольба* [мол'ба'] та ін. Інакше кажучи, після занепаду зредукованих принципово стало можливим сполучення будь-яких приголосних фонем. В абсолютному кінці

слова теж не існувало обмежень у їх вживанні, крім губних, палаталізовані варіанти яких у такій позиції в деяких діалектах не могли виступати, зокрема, в тих, що стали основою формування української мови.

Занепад і вокалізація зредукованих у давньоруській мові й усі ті процеси в групах приголосних — асиміляція, дисиміляція, оглушення тощо, які пов'язані з ними, зумовили виникнення нових позиційних варіантів фонем, що їх функціонування часто носило діалектний характер. Іноді відбувалося навіть заступлення однієї фонеми іншою, що теж здебільшого виявлялося як явище діалектно обмежене.

У складі приголосних фонем української мови засвоїлись, наприклад, такі їх позиційні варіанти, що в зв'язку з утратою зредукованих виникли в давньоруській мові або розпочали розвиватися в ній, хоч завершення процесу їх становлення відбулося пізніше, вже на грунті сформованої української мови: глухі фонеми /s/, /t/ у позиції перед дзвінкими почали реалізуватись в звуках [z], [d]; дзвінкі фонеми /b/, /h/, /d/, /ž/, /z/ діалектно стали реалізуватись в глухих приголосних [p], [x], [t], [š], [s], а в певних умовах фонема /h/ могла виявлятись в глухому [x] і в українській літературній мові; передньоязикові зубні фонеми /z/, /s/ внаслідок асимілятивних впливів стали в сполученні з наступним шиплячим реалізуватись у звуках [ž'], [š']; фонема /t/ у позиції перед /č/ могла виявлятись у звукові [č], а фонеми /č'/, /ž'/, /š'/ у позиції перед зубними могли реалізуватись в звуках [c'], [z'], [s'], у зв'язку з цим виник довгий приголосний [s':], що став репрезентатором двох самостійних фонем —/š'/ і /s'/ та /c':/, що репрезентував фонеми /č/ і /c'/ [бјеc'c':а] — /бјешc'а/, [доц':і'] — /доч'ц'і/; внаслідок асиміляції палаталізованим приголосним наступного [j], перед яким занепав [ĭ], розвинулись нові морфонологічні чергування, а також розширились позиційні варіанти окремих фонем [262]. Внаслідок дисимілятивних процесів фонема /č'/ у сполученні з /n'/ набула нового позиційного варіанта — [š'].

В окремих позиціях нові варіанти фонем втратили зв'язок з основним виявом цих фонем і перетворились у самостійні фонеми, як наприклад: /š/ —у слові *щастя* [шчас'т'а] (←*съчастиѥ*), /t/ — у словах *тхір* (← *дъхорь*), *тхнути* (← *дъхнути*) тощо. Заступлення однієї фонеми іншою відбулося в прийменниках-суфіксах **з, від** (← **съ, отъ**). Іноді на українському грунті та сама фонема в одних діалектах зберігалася, а в інших — трансформувалася в нову фонему, наприклад, фонему /b/ у слові *бджола* (← *бъчела*) частина українських діалектів, як і літературна мова, успадкували від давньоруської мови, а в деяких діалектах вона внаслідок асиміля-

---

[262] Р. І. Аванесов вважає, що в довгих приголосних, які виникли внаслідок асиміляції попереднім м'яким приголосним наступного [j], реалізується по дві фонеми, другою з яких є [j]: [t':] — [tj], [d':] — [dj], [z':] — [zj] і т. д. Див. його статтю «О фонологическом статусе долгих согласных в белорусском языке».— Вопр. языкознания, 1978, № 1, с. 81—87

тивних процесів заступилась фонемою /р/: *пчола.* Разом з тим давньоруську фонему /č'/ у цьому слові зберегли ті діалекти, в яких /ƀ/ заступилась фонемою /р/, і не зберегли ті, в яких фонема /ƀ/ не трансформувалась у /р/; в них фонема /č'/ заступилась фонемою /dž'/.

Позиційний варіант, що розвинувся після втрати зредукованого, міг набувати самостійного фонемного значення внаслідок виникнення фонологічного протиставлення основному вияву фонеми. Так, відбулося перетворення [č'] з варіанта фонеми /č'/ в самостійну фонему /š'/ у деяких словах, відмінність у звуковій оболонці яких стала пов'язуватись з новим їх лексичним значенням, пор., наприклад, *сердешний* і *сердечний.*

Занепад зредукованих в окремих випадках викликав скорочення фонемного складу не тільки голосних, а й приголосних у слові: *сонце* (← *сълньцє*). Часто в одних позиціях приголосна фонема втрачалась, в інших зберігалась, як наприклад, /l/ у формах *нес* (← *неслъ*) — *несла.* В деяких позиціях фонема /l/ виступає в додатковому варіанті [u̯]: [зна u̯]. Давньоруська фонема /l/ може також заступатись фонемою /w/, що реалізується в звукові [u̯]: [wou̯k]. В аналогічному позиційному варіанті виступає фонема /w/, успадкована від давньоруської мови: [u̯дова].

Протиставлення дзвінких і глухих приголосних фонем у говорах, на основі яких сформувалась українська мова, не зазнало серйозних змін у зв'язку з утратою зредукованих, оскільки оглушення в певних позиціях дзвінких, як і одзвінчення глухих, не набуло в них, за дуже незначним винятком, фонологічного значення.

Не внесла принципових змін у систему протиставлення твердих та м'яких фонем депалаталізація приголосних, що пов'язана з занепадом [ь], хоч позначилася на збільшенні функціонального навантаження деяких із них, а саме /z/, /s/, /d/, /t/, /n/.

Асимілятивне пом'якшення зубних, що поширилось лише на прикметникові суфікси **-ск-, -зк-, -цк-,** теж істотно не вплинуло на фонемні відношення між твердими й м'якими приголосними, оскільки таке пом'якшення було зв'язане певною, точно визначеною в слові позицією.

§ 70. Історія звука [ě]. В останній період розвитку давньоруської мови в ній, крім фонетичних змін, пов'язаних з утратою зредукованих, відбулося чимало й інших перетворень, зовсім не залежних від цього процесу. Більшість з них не набула загального для східнослов'янської мовної території виявлення, а характеризувалася діалектними особливостями, що потім стали виступати як специфічні риси окремих східнослов'янських мов, які в той час уже інтенсивно формувалися. У складі давньоруського вокалізму пізнішої доби до важливіших звукових змін, не пов'язаних з історією зредукованих, можна віднести еволюцію [ě], рефлекси якого порізному відклалися в українській, російській і білоруській мовах.

Східнослов'янські діалекти успадкували [ě] від спільнослов'янської мови, в якій він, як уже згадувалося, розвинувся з двох зву-

кових джерел: з [ē] та з дифтонга [oi̯], [ai̯] в процесі його монофтонгізації. Визначити артикуляційно-акустичну природу [ě] дуже важко, тому погляди вчених у цьому питанні часто розходяться. Ускладнюється проблема звучання [ě] ще й тим, що в окремих східнослов'янських діалектах чи групах їх або в деяких позиціях виникав аналогічний голосний і на основі інших давніших звуків. Так, у східнослов'янських діалектах розвинувся [ě] відповідно до південнослов'янського носового [ę] у закінченні родового відмінка однини іменників ja-основи (*землѣ*), називного відмінка множини іменників jo-основи (*конѣ*) та у відповідних займенникових формах (*своѣ, твоѣ, моѣ, ѥѣ* — ст.-сл. *землѩ, конѩ, своѩ, твоѩ, моѩ, ѥѩ*); є підстави припускати, що в окремих словах [ě] розвинувся з [ę], що виник з [en], як-от, у слов'янському *mĕsęcь (ст.-сл. *мѣсѧць*, лит. mēnuo, mėnùlis, лат. mēnsis), у запозиченому з германських мов іменнику pěnęzь (ст.-сл. *пѣнѧзь*, герм. phenning) [263] та ін.

По-різному розв'язується в науковій літературі перш за все питання про те, чи однаковою була вимова в спільнослов'янській мові голосного [ě] різного походження, насамперед [ě] з [ē] та [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯]. Відомо, що в кожній сучасній слов'янській мові рефлекси [ě] не залежать від його походження. На цій підставі можна припускати, що вже в спільнослов'янській мові різниці у вимові [ě] з [ē] і [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯] не існувало. Такого погляду додержується більшість дослідників цього питання [264]. Заперечення, що висувались проти нього, грунтувались на хистких аргументах і тому, природно, не знайшли визнання в науці. Зокрема, не поділяється сучасними вченими припущення В. Ягича про різну вимову в спільнослов'янській мові [ě] з [ē], т. зв. [ě ¹], і [ě] з дифтонга [oi̯], [ai̯], або [ě ²], яке аргументувалося тим, що задньоязикові в процесі їх палаталізації дали неоднакові рефлекси перед ними [265]. Воно втрачає свою доказовість уже хоч би тому, що ці ж приголосні за першої перехідної палаталізації дали однакові відповідники перед усіма голосними переднього ряду, вимова яких була далеко не тотожна. Не переконлива і новіша гіпотеза В. В. Колесова, який вважає, що в деяких говорах давньоруської мови ще в XI ст. вимова звука [ě] розрізнялася в залежності від його походження. На її доказ висувається той аргумент, що в деяких східнослов'янських запозиченнях до карельської і фінської мов спостерігаються неоднакові відповідники голосного [ě], а саме [ä], [ää], [eä] і [ie] (д.-р. *мѣра* ←*mē- — фін. määrä, карел. meärä; д.-р. *недѣлю* ← *-dhē- карел. n'edäl'i; *хлѣвъ* ←*hlē- — фін. läävä, карел. leäva; д.-р.

---

[263] Див.: *Vondrák V.* Vergleichende Slavische Grammatik, Bd 1. Göttingen, 1924, S. 79—80.

[264] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 11; *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика, с. 117—118; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 102 та ін.

[265] Див.: *Jagič V.* Die Umlautserscheinungen bei den Vokal ě, e, ę in den Slavischen Sprachen.— Archiv für slavische Philologie, Bd 6, 1882, S, 74. Див. також *Нахтігал Р.* Зазнач. праця, с. 65.

грѣхъ ← *-rē- — карел. reähka, але д.-р. *вѣкъ* ← *u̯eig- — фін. ikä; д.-р. *сѣръ* ← *xoi̯ro- — фін. siera; д.-р. *вѣсть* ← *uei̯d- — фін. viesti, карел. viesti; д.-р. *мѣлъ* — карел. miela; д.-р. *рѣпа* — фін. rieppu та ін.). В. В. Колесов витлумачує цей факт саме як вияв того, що в давньоруських північних говорах раннього періоду зберігалася відмінність у вимові [ě] з [ē] і [ě] дифтонгічного походження [266], хоч значно переконливіше відмінність звучання в фінно-угорських мовах відповідників давньоруського [ě] пояснюється різними періодами запозичення до них слів: у ранніх запозиченнях — звукові [ě] відповідають голосні [ä], [ää], [eä], у пізніх — [ie] [267].

Різну звукову якість голосного [ě] у спільнослов'янській мові в залежності від його походження припускає С. Б. Бернштейн, який вважає, що [ě] з [ē] вимовлявся як відкритий звук [ä], а [ě] з [oi̯] — як закритий [ê], проте пізніше, ще теж на спільнослов'янському грунті, відбулося злиття цих двох голосних в один. У процесі їх злиття в одних діалектах, як-от у протоболгарських, переміг голосний [ä], а в інших, наприклад, у мові предків сербохорватів, словенців, східних слов'ян, переміг [ê] [268]. Не відмовляючи в логічній стрункості цієї гіпотези, все ж не можна не визнати, що вона, як і наведені вище, нічим не доведена й не виходить за межі звичайного припущення. З такою ж імовірністю можна припускати, що в одних діалектах спільнослов'янської мови [ē] і [oi̯] розвивались в напрямі до [ä], а в інших — у напрямі до [ê].

Не менш важливим є питання про артикуляційно-акустичну якість звука [ě], тобто про те, як він реально вимовлявся в слов'янських мовах, зокрема в давньоруській. Не всі вчені розв'язують це питання однаково. Існує цілий ряд гіпотез про вимову спільнослов'янського [ě] [269], часто протилежних, таких, що виключають одна одну. Найпоширеніша з них належить П. Ф. Фортунатову, який вважав, що спільнослов'янський голосний [ě] звучав як [i͡e] або [i̯e]. Його виникнення йшло таким шляхом: спільноіндоєвропейський звук [*ē] спочатку змінився в [ē¹], а далі — в [i͡e]; індоєвропейський дифтонг [o͡i̯] у спільнослов'янській мові теж спочатку змінився в [ē¹], а потім — в [i͡e], з'єднавшись, таким чином, з відповідником давнього [*ē]. Гіпотезу Фортунатова поділяють Е. Бернекер, Є. Ф. Будде, Р. О. Якобсон і багато інших лінгвістів.

Досить популярним у науці був також погляд, що звук [ě] порізному звучав у різному консонантному оточенні та в різних пози-

---

266 Див.: *Колесов В. В.* Изменение фонемы е в древнерусском языке.— Slavia, 1966, № 2, с. 183.

267 Див.: *Кипарский В. Р.* О хронологии славяно-финских лексических отношений.— Scando-slavica, 4, 1958.

268 Див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 214.

269 Докладний огляд їх див. у праці *Samilov M.* The Phoneme jst' in slavic. London — The Hague — Paris, 1964.

ціях слова. О. О. Шахматов, наприклад, беручи до уваги рефлекси [ě] у різних сучасних слов'янських мовах, припускав, що [ě] перед твердими (лабіалізованими) приголосними вимовлявся як дифтонг [êä]: д.-р. *сѣно, мѣра, крѣпъкъ.* Перед палаталізованими (напівм'якими і пом'якшеними), а також у кінці слова він звучав як дифтонг [ie]: д.-р. *рѣчь, сѣмєна, водѣ* [270]. Свій погляд на спільнослов'янське звучання [ě] Шахматов аргументував фактами польської мови, в якій цей звук перед твердим приголосним змінився на [а], а перед споконвічно м'яким на [е]: siano, rzecz; фактами східноболгарських говорів, яким властиві такі ж рефлекси давнього [ě], та деяких північноросійських, у яких [ě] перед твердими приголосними переходить в [е], а перед м'якими та в кінці слова — в [і]. Цю ж гіпотезу поділяли Б. М. Ляпунов, Й. Хамм та деякі інші історики слов'янських мов. М. Самілов припускав, що спільнослов'янський [ě] вимовлявся як дифтонг [еä] або [еäа] та монофтонг [ä], а на думку Р. Ф. Брандта, Г. А.Ільїнського, він звучав як відкритий дифтонг [іа], [іä]. А. Мейє, П. С. Кузнецов вважали його широким монофтонгом [ä]. Н. Ван-Вейк, М. Фасмер, Т. Мілевський, ще раніше Ф. І. Буслаєв доводили, що [ě] вимовлявся як довгий ненапружений [ē], а Ф. Міклошич і А. Лескін — як довгий напружений [ē] і т. д. І, нарешті, З. Штібер дійшов до висновку, що визначити якість звучання спільнослов'янського [ě] взагалі не можливо. Єдине, що можна з певністю сказати, так лише те, що цей голосний був довгий і в фонологічній системі протиставлявся короткому [е] [271].

Сучасні слов'янські мови засвідчують, як відомо, багато відмінних рефлексів спільнослов'янського [ě]. Тільки в говорах української мови відомі його відповідники — [і], [е], [ie], [iê], [ue] та ін.; у говорах російської мови — [е], [ê], [ie], [i̯e], [ię], [і] тощо. В діалектах словенської мови нараховується аж шістнадцять рефлексів спільнослов'янського [ě]. У польській літературній мові є два рефлекси [ě] — [а] і [е], які розрізняються позиційно: biały, bieleć; аналогічні рефлекси цього голосного й у болгарській літературній мові: *лято, летен;* у діалектах сербохорватської мови відповідно до давнього [ě] вживаються [е], [je], [ije] та [і]: *рēка, лêс, мёра; риjека, лӣjес, мjёра; рӣка, лӣс;* у чеській мові як рефлекси [ě] виступають голосні [і] та [е], а в словацькій — [е]: ч. bílý, řeka, слвц. biely, reka. Якщо зважати на те, що в сучасних слов'янських мовах рефлекси давнього [ě] не збігаються, то найімовірніше буде припущення про діалектну диференціацію його артикуляційно-акустичної природи ще на спільнослов'янському грунті.

Не існує єдиного погляду й на вимову [ě] у давньоруській мові. Багато відомих дослідників (П. Ф. Фортунатов, Ф. Є. Корш,

---

[270] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 11.

[271] Див.: *Stieber Z.* Jak brzmialo praslowiánskie jat'?— Prace filologiczne, t. 18, z. 2. Warszawa, 1964.

К. Т. Німчинов, М. М. Дурново, Л. П. Якубинський та ін.) додержуються того погляду, що давньоруський голосний [ě] не відрізнявся від спільнослов'янського і звучав як дифтонг [i͡e]. Одним із аргументів на користь такого припущення висувалося те, що в ряді північноросійських, північноукраїнських та південнобілоруських говорів, як і в довгих складах словацької мови та в лужицькій, вимова [i͡e], відповідно до давнього [ě], відома й у наш час [272]. Близькі до цієї гіпотези були й міркування О. О. Шахматова, на думку якого дифтонгічну вимову [ě] як [ie] та [eä] давньоруська мова успадкувала від спільнослов'янської [273].

Дифтонгічний характер давньоруського [ě] визнавав А. Ю. Кримський, розглядаючи, правда, лише старокиївський говір X—XI ст. Цей звук він вважав за спадний дифтонг [iä], тобто такий, у якому наголошувався перший компонент, а другий вимовлявся як широкий звук [ä]. Своє припущення А. Ю. Кримський аргументував посиланням на дифтонгічну вимову відповідників давнього [ě] у сучасних північних говорах української мови [274]. Але О. М. Селіщев, навпаки, рішуче заперечував дифтонгічність східнослов'янського [ě] й додержувався того погляду, що цей голосний був монофтонгом, який артикулювався, звичайно вживаючись тільки після пом'якшеного приголосного, як високий, напружений [ê] [275].

Ще раніше Є. К. Тимченко, характеризуючи давньоруські говори, що лягли в основу української мови, за його термінологією, праукраїнські, теж припускав, що голосний [ě] у них вимовлявся не як дифтонг, а як довгий закритий [ê̄]. Свій висновок він обгрунтовував існуванням у сучасній українській мові кількох відповідників давнього [ě] — [i], [ie̯], [i̯e], [e], [и], а також тим, що перед цим звуком з'являвся на початку слова приставний [j], який засвідчують і ранні давньоруські писемні джерела [276]: *ѣдениѥ* (Ізб. 1073, 55), *ѣсти* (56, 116 зв.), *ѣша* (119 зв.), *ѣда* (Ізб. 1076, 227). Аналогічного погляду на артикуляцію східнослов'янського [e], хоч і з деякими модифікаціями, додержувався П. Я. Черних, який підкреслював, що цей голосний вимовлявся як дуже вузький [e] і що він ще не втратив своєї довготи й тому міг переходити в дифтонг [i̯e] [277].

В останній час висуваються серйозні аргументи проти розуміння [ě] лише як дифтонга [i͡e], і припускається, що він у переважній частині східнослов'янських говорів вимовлявся як закритий [ê], який був голосним середньо-верхнього піднятгя. На користь такого припущення промовляє, по-перше, те, що в багатьох сучасних ро-

[272] Див.: *Дурново Н. Н.* Очерк истории русского языка. М.— Л., 1924, с. 114.
[273] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 116.
[274] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1, вып. 1, с. 204.
[275] Див.: *Селищев А. М.* Славянское языкознание, т. 1, с. 91.
[276] Див.: *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К., 1927, с. 113.
[277] Див.: *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка. М., 1954, с. 123.

сійських говорах на місці давньоруського [ě] вимовляється [ê], а також дифтонг [i͡ê], відомий і окремим північноукраїнським діалектам; про це, по-друге, свідчить і розвиток давньоруського [ě] в напрямі до [î]. Крім того, вимову [ě] як закритого голосного [ê] підтверджують, на що звернув увагу П. С. Кузнецов [278], показання ранніх східнослов'янських пам'яток, які розрізняли літери є та ѣ; в них старослов'янський голосний [ě], артикуляція якого відкрита, близька до [ä], давньоруські переписувачі часто передавали літерою є, а не ѣ, напр.: *срєдоу* (Ізб. 1073, 78 зв.), *сєбє* (47 зв.), *створи сєбє* (Ізб. 1076, 80 зв.), *врємѧ* (Є. Арх. 1092, 87), *по брєгоу* (56 зв.), *дрєво* (151), дав. відм. *тєбє* (106 зв.), *сєбє* (105) відповідно до давньоруського *тобѣ, собѣ*.

Погляд, за яким [ě] у давньоруській мові вимовлявся як вузький закритий [ê], у сучасній науці найбільш обгрунтований і тому найбільш прийнятий, хоч немає, звичайно, підстав, для заперечення й того, що жива народна мова східного слов'янства, поширена на великих просторах, завжди мала певні діалектні відмінності, отже, в ній могли існувати локальні звукові варіанти тієї самої фонеми /ě/, зокрема правдоподібно, що одним із таких варіантів виступав дифтонг [i͡e] чи [i͡ê] [279]. Більше того, в тих самих давньоруських говорах у різних звукових позиціях фонема /ě/ могла реалізуватися не в одному, а в кількох артикуляційно-акустичних варіантах. Як можна припускати на основі пізніших рефлексів [ě] у східнослов'янських мовах, їх виникнення залежало від акцентних умов та консонантного оточення. Так, для північних говорів української мови характерне протиставлення рефлексів ненаголошеного й наголошеного [ě]. У ненаголошеному складі відповідно до [ě] здебільшого поширений монофтонг [е], а в наголошеному — дифтонг [i͡e]: *детéй, мешóк, песóк, хлеви́, деди́*, але *ц'i͡eп, руц'i͡e* [280], *т'i͡eло, обi͡eд, рi͡eчка.* Після губних та [г] артикуляція першого компонента дифтонга часто розширюється до сучасного українського [и]: *ри͡eдко, пи͡eшки* [281].

Новгородські писемні пам'ятки XIV—XVI ст. відбивають, наприклад, аж шість типів позиційно зумовлених рефлексів [ě]; в одних із них [ě] змінюється на [і] перед твердим і м'яким приголосним, у других — його зміна на [і] відбувається тільки в позиції перед м'яким приголосним, у третіх — звук [і] відповідно до [ě] можливий лише в певних обмежених умовах, наприклад, перед наступним [і] [282] і т. д. Неоднакові рефлекси давньоруського [ě] у сучасних північних говорах російської мови, і більшість з них позиційно

---

[278] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов И. С.* Зазнач. праця, с. 47—48.

[279] Див.: *Иванов В. В.* Историческая грамматика русского языка, с. 90.

[280] Див.: *Белая Л. С.* Надсновские говоры на Черниговщине. Автореф. канд. дис. К., 1972, с. 18.

[281] Див.: *Приступа П. І.* Рефлекси давнього наголошенного ѣ на території західних говорів української мови.— Дослідження і матеріали з української мови, т. 4. К., 1961, с. 150.

[282] Див.: *Виноградов В. В.* Исследования в области фонетики севернорусского наречия.— ИОРЯС, т. 24, вып. 1, 1923, с. 173.

зумовлені, головним чином, теж наголосом та якістю наступного приголосного. Так, під наголосом у різних північноросійських говорах поширені такі варіанти рефлексів [ě]: [е] — [і], [ê] — [і], [i͡e] — [і], [i͡e] — [е], [i͡e] — [ê] та ін. Перший з них у цих парах виступає перед твердим приголосним, другий — перед м'яким [283]. Відомі на тій же мовній території також говори, в яких співіснують неоднакові позиційно не зумовлені рефлекси [ě]. Усі ці й аналогічні їм факти в інших діалектах східнослов'янських мов промовляють за те, що в давньоруській мові фонема /ě/, крім типового для неї вияву в закритому голосному [ê], могла також реалізуватися в [е] та дифтонгах [i͡e] або [i͡ê], поширення яких обмежувалося здебільшого певними позиційними умовами та діалектними ареалами.

Локальний дифтонгічний варіант східнослов'янського [ě] засвідчували, можливо, й деякі орфографічні факти ранніх пам'яток давньоруської писемності, в яких на початку слова й після голосних замість літери ѣ вживали ѥ, оскільки звукосполучення [je] і [i͡e] артикуляційно близькі між собою: дондеже *ѥмь и пью* (Є. Арх. 1092, 68), и пси *ѥдѧть* (71). Дифтонгічна вимова [ě] характеризувала, певно, північні, південно-західні і південні говори східнослов'янського мовного ареалу, а монофтонгічна була властива центральним і східним діалектам давньоруської мови. Звичайно, всі ці діалектні різновиди не виступали як самостійні фонеми, а функціонували як факультативні варіанти тієї самої фонеми /ě/. Не виключено, що в окремих східнослов'янських діалектах ще на ранньому етапі їх розвитку відбувалися певні зміни в артикуляції [ě], непрямим доказом чого, можливо, є згадувані вже його давніші запозичення з новгородських говорів до фінської й карельської мов як відкритого [е], а новіші — як дифтонга [i͡e].

У переважній частині українських говорів як відповідник до давньоруського [ě] виступає голосний [і]. Він становить і норму сучасної української літературної мови.

Найдавнішим відтворенням на письмі голосного [ě] як [і] дехто вважає написання τζερνιγωγαν (форма зн. відм.) у Костянтина Багрянородного, що належить до середини X ст. (суч. *Чернігів,* д.-р. *Чернѣговъ*). Літера ι в ньому відповідає наголошеному [ě]. Беручи до уваги цей факт, Л. А. Булаховський схильний був думати, що таке написання дає «право гадати, що вже принаймні з X ст.» місто Чернігів «населяли «ікавці» — «i͡екавці», тобто що його населення в той час вимовляло вже звук [ě] як [і] або дифтонг [i͡e]. Та наведене свідчення дуже ненадійне, щоб на його основі можна було робити якісь переконливі висновки про вимову в чернігівському говорі того чи іншого голосного звука відповідно до давньоруського [ě]. По-перше, воно виступає як одиничне, ізольоване і вже тим втрачає

---

[283] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 171.

свою доказовість, а по-друге, і це основне, пропоновані етимології слова, на якому грунтуються подібні висновки, мало ймовірні, сумнівні. Першу з них, а саме, що власна назва *Чєрнѣговъ* походить від слов'янського імені **Чьрно + нѣгъ* (аналогічно до засвідченого в Іпат. літ. *Милонѣгъ* чи в «Руській правді» — *Пєрєнѣгъ),* під сумнів узяв Л. А. Булаховський; на його думку, назва *Чєрнѣговъ,* певно, іномовного походження. Її джерело потрібно шукати в мові типу тієї, від якої походить ім'я народу *пєчєнѣгъ (пєчєнѣзи)* [284]. Проте й це припущення поки що нічим довести не можна, тому важко сказати, який саме звук у наведеному топонімі передавала грецька літера ι — давньоруський [ě] чи близький до нього акустично якийсь голосний неслов'янського походження. Що ж до твердження, ніби в X ст. населення Чернігова могло на місці [ě] вимовляти монофтонг [і], то воно, крім усього, спростовується ще також фактами традиційних чернігівських говорів, яким така вимова зовсім не відома. Якщо прийняти етимологію, за якою сучасний топонім *Чернігів* (д.-р. *Черниговъ*) утворився від власного слов'янського імені *Чьрнигъ,* похідного від *чьрнъ (чорний)* [285], тоді взагалі відпадає питання про [ě] в його звуковому складі, але залишається не з'ясованим, чому в цьому слові зберігся давній [і] при звичайній зміні його в українській мові в аналогічних фонетичних умовах на сучасний голосний [и]; пор. дієслова перехідного стану *чорнити, синити.*

Написання и на місці вживаної для позначення етимологічного звука [ě] літери ѣ давньоруські пам'ятки південного походження засвідчують рядом прикладів в XI ст. як-от у Ізб. 1073: *ницил* (5), *в вѣри* (17 зв.), *нимаю* (142), *видыи* (149), *исцили* (162); в Ізб. 1076 — *въ мироу* (237 зв.); в Є. Арх. 1092 р.— двѣ *ризи* [286]; у Сл. Гр. Б., XI — *съ стины* (6); у С. патер. XI — о аввѣ *Маркєлли* (58). Ці факти з'ясовуються по-різному. На думку А. Ю. Кримського, вони вже відбивали перехід [ě] в [і] [287], властивий київському говору. Проте погодитись з цим поглядом важко. Такому трактуванню випадків написання и замість ѣ заперечує, по-перше, вже те, що в тій самій пам'ятці і в абсолютно однакових фонетичних умовах далеко більш поширена заміна літери ѣ на е, напр.: *нєсть* (Ізб. 1073, 6 зв.), *вєруѫ* (21 зв.), *гнєвъ* (28 зв.), *гнєва* (32), *въсєлъ* (69), *бєаше* (180 зв.), къ *тємъ* (Ізб. 1076, 14), *тєлєси* (237), *въсємь* (Сл. Гр. Б., 70), *дєти* (105), *лєта, нєдєлѣ* (Напис Софії Київської, XI, № 9, 42), *грєхы* (№ 33, 85), *грєшьномоу* (№ 35, 86) та ін. А той самий звук в абсолютно тотожних умовах не давав звичайно двох рефлексів. По-друге, про те, що в XI ст. голосний [ě] у давньоруських діалектах відрізнявся від етимологічних [і] та [е], говорить відмінність подальшого розвитку цих голосних і секундарних [і] та [е], що виникли з [ě].

---

[284] Див.: *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 48.

[285] Див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 1973, с. 345.

[286] Див.: *Бузук П. О.* Про мову найдавнішої української евангелії.— Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. 12, 1927, с. 8.

[287] Див.: *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1, с. 205а.

Л. А. Булаховський написання и вважав звичайними описками і помилками не досить письменних переписувачів, а ті, в яких літера и замість ѣ стояла на кінці слова, наприклад, *въ вѣри*, не характерними з діалектного погляду. Навпаки, деякі помилки переписувачів, як-от написання *гнѥвъ* поряд з *гнѣвъ*, виступають як далеко виразніші свідчення того, що в київському говорі того часу [ě] «був близький не до і, а до е [i͡e]» [288].

Звичайно, змішування літер ѣ та и, є в південних пам'ятках давньоруської писемності XI ст. є наслідок невправності переписувачів, їх орфографічних помилок. Заперечувати цього не можна. Але водночас такі помилки яскраво відбивають і якісну, артикуляційно-акустичну, близькість [ě] в давньокиївському говорі можливо, дифтонгічному, до [е] та [і], отже, і дещо вже звужену, хоч, певно, локально неоднакову його вимову. На це вказують і випадки зворотної заміни літер, а саме вживання ѣ на місці є та и, що теж зрідка трапляється в названих пам'ятках, наприклад, в Ізб. 1073 р.— *ꙗвлєнѣѥ* (9 зв.), *прѣвѣдуть* (159 зв.); в Ізб. 1076 р.— *въсхотѣ* (158) замість *въсхоти*; в Є. Арх. 1092 р.— *вѣдѣниꙗ* (8) [289], в Написі Софії Київської, XI — *утоплѣнъ* (№ 11, 47). Аналогічне явище заміни ѣ літерами и та є і навпаки було властиве не тільки київським чи взагалі південним пам'яткам східнослов'янської писемності того часу, а й деяким західним та північним, зокрема новгородським, у яких [ě] теж характеризувався більшою чи меншою варіантністю, а можливо, й нестійкістю.

Змішування літер ѣ — и та ѣ — є у писемних пам'ятках з території південних говорів давньоруської мови у XII ст. відбивають тенденцію подальшого розвитку [ě] у напрямі до [і] та [е]: *въ.. попели, прѣлѣпить* [290] (Є. Гал. 1144), *къ тебѣ* (Усп. зб. XII—XIII ст., 12), *грешьникоу* (Напис Софії Київської, XII, № 38, 87) та ін. У цьому ж столітті виникає й т. з. новий ѣ, який розвинувся після занепаду [ь] з етимологічного [е] в новому закритому складі (*шѣсть, пѣчь*) і позначав подовжений, чи дифтонгічний [е]. Проте є всі підстави для припущення, що голосний, позначуваний новим ѣ, акустично відрізнявся від давнього [ě]. Саме цим, певно, зумовлений той факт, що при змішуванні літер ѣ та и, вживаних для передачі на письмі давнього [ě], зовсім відсутня заміна нового ѣ на и й протягом всього наступного століття. Приклади *учиньѥ и в отѥчествьи своимъ* з Галицького Євангелія 1283 р., які в свій час наводив П. О. Бузук [291], не переконливі, бо вони легко пояснюються не фонетичними, а морфологічними впливами — перший аналогією до іменників типу *ходиньѥ*, а другий — впливом ор. відм. того ж самого займенника.

---

[288] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 123—124.
[289] Див.: *Бузук П. О.* Про мову найдавнішої української євангелії, с. 8.
[290] Див.: *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи. Спб., 1884, с. 88.
[291] Див.: *Бузук П. О.* Нариси з історії української мови, с. 50—51.

Писемні пам'ятки XIII—XIV ст. засвідчують написання **и** на місці давнього **ѣ** досить часто: *видилъ* (Усп. зб. XII—XIII, 171), *свѣдинью* (Є. Гал. 1283, 6 зв.), нє *видяше* кто єсть (11 зв.), *пинязь* (40 зв.), *никии* (50), *никоторых* (Є. Гал. 1266—1301, 12 зв.), *примудрость* (35), *витры* (48), *свѣдитѣльствують* (ЖС XIII), *линивыи* (Є. Пут., XIII, 151), *ѡскажєнило* срдцє ихъ (153), *видяхъ* (Є. Верк. XIV, 82 зв.) замість *вѣдяхъ*, *заповиди* (100), *свидительство* (Києво-Печ. єв. 1370, 1), *примудрость* (Є. Луцьк. XIV, 96) замість *прѣмудрость*, *свидѣнью* (Чуд. зб. XIV, 297 зв.), *на рицѣ* (21 зв.), *осинить* (129), *раздили* (112), *свидци* (Р., гр. 1370, 18) та ін. І, навпаки, дуже рясно вживається в них літера **ѣ** на місці **и**: *вєлѣцѣи* (Усп. зб., XII—XIII, 82), *фарѣсѣи* (Є. Гал. 1266—1301, 17), *прѣтворъ* (11), *прѣимєтъ* (57 зв.), *побѣдѣти* (Чуд. зб., XIV, 102) замість *побѣдити*, *єдѣнѣмь* (254), *нѣзы* (Р., гр. 1349, 3) і т. д. Звичайна в пам'ятках цього часу також і заміна **ѣ** літерою **є**: *вєрьнє* (Усп. зб., XII—XIII, 74), *бєсєдовати* (376), *грєшныи*, *грєхъ* (Напис Софії Київської XIII ст., № 59, 100) тощо. Поширеність взаємозаміни на письмі літер **ѣ** та **и** дає підставу для висновку, що, очевидно, в XIII ст., принаймні в другій його половині, в більшості південних говорів давньоруської мови, тобто тих, на основі яких формувалася тоді українська мова, звук [ě] уже вимовлявся як монофтонг [і], що тепер є однією з фонетичних диференційних ознак української літературної мови та українських говорів усього південно-східного й за незначним винятком також південно-західного діалектного ареалу.

Важко погодитись з В. Курашкевичем і В. В. Колесовим, що в південноукраїнських говорах звук [ě] змінився на [і] тільки в XV ст.[292] Свідчення писемних пам'яток виразно спростовують таке припущення.

Зміна [ě] на [і] відбувалася незалежно від наголосу й консонантного оточення: *дѣло* → *д'іло*, *снѣгъ* → *с'н'іг*, *стѣна* → *с'т'іна*, *бѣда* → *біда*, *рѣка* → *ріка*.

Однак у північних і деяких південно-західних говорах української мови рефлексація [ě] відбиває зв'язок з наголошеною чи ненаголошеною позицією, а іноді неоднаково виявляється після приголосних різної сфери творення. Для північних говорів — лівобережнополіських і правобережнополіських — найтиповішим є збереження під наголосом дифтонгічної вимови голосного відповідно до давньоруського [ě]. Дифтонгічна вимова рефлексу [ě] відома в такій позиції й окремим південно-західним говіркам. Проте не в усіх говорах, яким властиві дифтонги, що походять з [ě], вони за своєю акустичною природою ідентичні; розрізняється кілька їх варіантів. Найбільш поширеним виступає [îe]: *д'îед*, *т'îело*, *сн'îег*, *зв'îер*, *см'îех*, *об'îед*, *п'îешки*, *мен'îе*, *тоб'îе*, *руц'îе*. У лівобережнополіських говорах трапляється також дифтонг [îê]: *д'îêд*, *л'îêс*, *об'îêд*. Після губних і [с] та [г] у деяких північноукраїнських говорах

---

[292] Див.: *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wolyńskie XIV—XV wieku. Kraków, 1934, s. 65; *Колесов В. В.* Зазнач. праця, с. 179.

відповідно до давнього [ѣ] виступає дифтонг [ие]: *обиед, виера, пиена, пиешки, циеп, риечка* (АУМ, т. 1, карта 8). На основі цих основних дифтонгів розвивалися інші, пов'язані з більшим чи меншим звуженням їх першого компонента, а також дифтонги, перехідні до монофтонгів різного типу, а саме: [ие], [иê], [ие], [иê] та [іе], [іе], [іе], [ие]: *т'іело, ц'іеп, миеʹсто, м'иеʹсто, сл'іед, сл'іед, в'іера, д'іед, л'іес, с'іено, пиешки*. Дифтонг [ие] і його варіант [еи] відомий не тільки на північній діалектній території, а й у деяких бойківських говорах, що межують з наддністрянськими: *с"иеʹра, с"иеʹрка*, також *мииеʹра, виеиʹра, миеиʹра*[293].

Монофтонгічні рефлекси наголошеного [ѣ] в українських діалектах теж творять досить строкату картину. Крім голосного [і], поширеного в південних та волинсько-поліських говорах, відомі в цій позиції [и], [и], [і], [е], [е], [ê]: *дид, обид, ричка, ридко* (в окремих північних районах та в пряшівських говорах Східної Словаччини), *дид, мисто, д'ід, м'істо* (в деяких районах Ровенської обл. та в пряшівських говорах), *дед, ветер, обед, снег* (в окремих північних районах і спорадично в південно-західних), *в'êтер, м'êсто, тоб'ê* (в деяких пряшівських, в деяких волинсько-поліських говорах)[294] і т. д. Рефлекси [и] та [е], [ê] належать до основних, розвинулись вони з дифтонгів [ие], [іê]; всі інші — [і], [и], [е] — є перехідними в напрямі до монофтонга [і] або ж такі, що відбивають процес артикуляційного зближення [и] — [е] у тих говорах, яким воно властиве. Деякі монофтонгічні і дифтонгічні відповідники наголошеного [е], що спорадично трапляється в північноукраїнських говорах, розвинулися не органічно, а становлять наслідок аналогійних процесів: *хл'уў, хл'уиў, хл'уоў* (АУМ, т. 1, карта 5) — пор. *н'ус, н'уис, н'уос*.

У ненаголошеній позиції давньому [ѣ] в північних говорах звичайно відповідає монофтонг [е]: *мешо́к, песо́к, деді́, следи́, места́, па́сека, спева́є*. Але зрідка трапляється й рефлекс [и]: *спива́є, диди́, дила́, лиси́, па́сика, би́лий, обид* (АУМ, т. 2, карта 8, 10). Інші відповідники ненаголошеного [ѣ] відомі лише говіркам поодиноких населених пунктів північної території поширення української мови: [о] — *спова́є, па́сока;* [еа] — *д'еадок, т'еала, л'еаси* (АУМ, т. 1, карта 16).

Діалектна зона дифтонгічних рефлексів [ѣ], а також монофтонгічних типу [е], [ê], [и] і близьких до них під впливом літературної

---

[293] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Фонетичні особливості Дрогобицького району Львівської області.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 3, 1960, с. 6.

[294] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 148—149; *Латта В. П.* Рефлексы общеславянского * ě и изменение и > і в украинских говорах восточной Словакии.— Jazykovědný časopis, č. 13, 1962, с. 63.

норми і діалектного масиву з монофтонгом [і], відповідно до давнього [ě], в сучасній українській мові поступово звужується, за рахунок чого поширюється зона з рефлексом [і].

Розвиток [ě] в монофтонг [і] супроводжувався не тільки його звуженням, а одночасно й значним просуванням артикуляції в напрямі до голосних верхнього підняття. Цим зумовлювався той факт, що всі напівпалатальні зубні приголосні [d'], [t'], [z'], [s'], [c'], [n'] та сонорні [l'] і [r'] перед секундарним [і] з [ě] звичайно зазнали дальшої палаталізації і стали вимовлятися в українській мові як приголосні м'які, хоч губні свою напівпалатальну вимову перед ним зберегли: *д'іло, т'іло, на ноз'і, у вус'і, на щоц'і, мен'і, л'іто, р'ічка, б'ілий, в'ірний, п'іна, м'істо*. Так переважно вимовляються приголосні й перед дифтонгом [i͡e], [iê]: *д'i͡eло, т'i͡eло, на ноз'i͡e, р'i͡eдко, б'i͡eда, в'i͡eрний* (АУМ, т. 1, карта 9). Проте в деяких говорах трапляються в цій позиції й напівм'які зубні, як і губні, що в окремих словах навіть повністю депалаталізувались (напр., *д'i͡eд, т'i͡eло, об'i͡eд, бi͡eлий, вi͡eра* — у Сарненському р-ні, Ровенської обл.).

Перед рефлексами [и] та [е] здебільшого відбулася повна депалаталізація всіх приголосних: *дид, грих, лизти, обид, пишки, дед, тело, вера*. Проте в деяких північних (*р'ичка, гор'их, гор'ех* — АУМ, т. 2, карта 6) і подільських говорах приголосні перед ними пом'якшені: *д'ети, с'ено, л'езти, б'елий, п'ешки*. Після твердих губних перед [и], [е] з [ě] можливий вставний [j], що виник у процесі депалаталізації [b], [p], [w], [m]: *обjид, вjира, звjир, пjишки, обjед, вjера, пjешки, обjеᶦд, вjеᶦра, пjеᶦшки*. Говори такого типу спорадично зустрічаються у волинсько-поліському діалектному районі, на Житомирщині, на півночі Лівобережжя (АУМ, т. 1, карта 10), у Дрогобицькому районі Львівської обл. тощо[295]. Вставний [j] іноді трапляється після губних і перед рефлексами [і] та [i͡e]: *вjітер, бjіелий, смjіех*[296].

Отже, рефлекси [ě] в українській мові досить різноманітні, хоч у переважній більшості її говорів суцільно поширений незалежно від позиції монофтонг [і].

Староукраїнські писемні пам'ятки від найдавнішого періоду й до кінця XVIII ст. рефлекси [ě] передають літерами **и**, **е**, **ѣ**, зрідка **ы**, **і**. Літера **и**, що нею звичайно передавався голосний [і], частіше трапляється в тих пам'ятках, які походять з південної території, де звук [ě] послідовно розвинувся в [і], і значно рідше в документах з північної території України. Так, дуже часто літера **и** для позначення [і] з [ě] вживається в молдавських грамотах XIV—XV ст.; пор. M. Costachescu. Documentele moldaveneşti, т. 1, Яси, 1931 р.: *крипость, мисаца* (гр. 4), *вира* (гр. 9, 21, 56), *пасика* (гр. 45), *соби* (гр. 45, 70, 83), *мисто* (гр. 46), *вирныи* (гр. 50), *дви* (гр. 56), *сино* (гр. 60), *синожати* (гр. 70); т. 2, 1932 р.: *дило* (гр. 81), *тоби* (гр. 123)

---

[295] Див.: *Приступа П. І.* Зазнач. праця, с. 149—150.
[296] Там же, с. 146.

та ін.; *оусимъ, оусими* (Рус., гр. 1411, 74), *мисто, соби, пасика, оусих* (гр. 1432, 89), *лисъ* (гр. 1446, 100), *на Днистрѣ* (гр. 1448, 101), *цина* (гр. 1460, 101). В аналогічній функції помітно використовується літера **и** в галицьких і близьких до них волинських грамотах XIV—XV ст.: *вси, всимъ* (ВС, 1347; АЗР, 1, 2), при нашєи *вѣри* (Р., гр. 1388, 37), *никоторою* (43), *всихъ* (гр. 1393, 49), *розьїхал, розьиздъ, розьиздови, розьизду, выихали* (гр. 1404, 68), *на рици, всимъ, с лисы, синожатми, крипость, нашю пєчать привисит* (гр. 1407, 72), *оусимъ* (гр. 1411, 76), *видивь, всими, вєлили* (гр. 1434, 128), *мисяца, синожатми* (гр. 1440, 142), *нынишнимъ* (гр. 1445, 150), *дити* (151), *дитками, въсими, хотил* (гр. 1454, 163), *потрибно* (Рус., гр. 1421, 64).

Літера **и** для позначення голосного [і] з [ě] в староукраїнській літературній мові продовжує вживатися — в одних пам'ятках більше, в інших менше — й у наступні століття, як наприклад: *вси* (Оп. Київ. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 106), *витру* (Оп. Кан. з., 1552, 92), *сира* (109), *чоловикъ* (111), misiacia septembra (Оп. Жит. з. 1545, 123), покритя жадного *нитъ* (Кн. луцька, 1583, АЮЗР, I, 1, 183), *ӥжь, пїи, а вѐсєлися* (ПЄ, 1557—1561, 274 зв.), *видили* (КА, 1560, 179), *видил* (213), *о вѣри* (135), *вирноє* (85), *дитми* (583), *свитаня* (109), *тєрпили* (312), *тоби, диты, хотил-єм* (АЖ, 1583, 47), *побигли, прибигшы, дити, нєдили* (48), *збожя нє сиялъ* (54), *вси* (1584, 144), *имъ, иси* (Б. ЖС, XVI, 33) , *кимъ* (ор. відм., 40), *поихалъ* (Пер., XVII, 29), *ихали* (32), *стриляєтъ, пєрєминилъ* (Луц. XVII, 38), *рики* (39), *ӥсти* (25); *исти* (Зиз. Лекс., 1596, 24), *смотрити* (33), *ӥдло* (89), *розъилъ* (Бер., 1616, 69), *проквитает* (58), *квитнучая* (Бер. Лекс., 1627, 224), *винецъ* (Рєз., I, 154), *всихъ* (грам. 1643, 53), *вмѣсти* (69), *на обѣди* (Грам. 1645, 33 зв.), *по улици* (79), *гриховъ* (19), *виры, вичными, неодминная згода* (АПГУ, XVII, I, 14), *звиру* (29), *свидков, невистку* (II, 32), *бидности* (57), *Олийникъ, Твердохлибъ* (28), *ӥздять* (Опішнянська купча 9.V. 1681, Пан., 96), *прывитати* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 147), *личєноє* (217), *привитання* (Л. Вел. 1720, 34), *розъӥдала* (37), *намирениях* (133), *вийжали* (140), *прийзджать* (237), *обидил* (С., I, 44), *в теби* (II, 130), *поспишаем* (348), *личебная* (423), *зовсӥмъ* (І. Некр., XVIII, 23), *наився* (24) та ін. Проте така орфографія не здобула в ній не тільки загального визнання, а й будь-якої переваги. Причина цього полягала в тому, що літера **и** набула в староукраїнському письмі іншого звукового значення, нею почали передавати, хоч теж, звичайно, непослідовно, голосний [и], що розвинувся з давніх [і] та [у].

Звук [і] значно частіше позначався традиційною літерою **ѣ** або **є**, причому здебільшого в тих самих авторів, у тому самому творі чи писемному документі вживалися обидві ці літери без будь-якої диференціації, напр.: оу *вѣки* (Р., гр.1429, 113) і на *вєки* (гр. 1415, 87), *вѣчноє* і *вєчноє* (гр. 1404, 70); *лѣпшому* і *лєпшому* (Рус., гр. 1490, 49), *мѣщанє* (гр. 1493, 50) і *мєщанє* (гр. 1495, 54); *мѣстомъ* (Оп. Київ. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 110) і *местє* (113), *свѣт* (КА, 1560,

217) і *свєтъ* (216); *сѣна* і *сєна* (АЖ, 1583, 62), *повѣту, мѣстє* (67) і *повєту, мєста* (57); *сѣчъ* (Грам. 1645, 40 зв.) і *сєчъ* (24), *дѣвы* (15) і *дєвка* (41), *тѣла* (Грам., 1643, 54) і *тєлєсноє* (9), *мнѣ і мнє* (дав. відм.— 18), *чєловѣкъ* і *чєловєка* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 81), *в рєцѣ* (184); *Днѣпръ* і *Днєпра* (Л. Вел., 1720, 51), *всѣмъ* і *всємъ* (94); *у грѣхахъ* і *зогрєшила* (І. Некр., XVIII, 13) та багато інших. Звукове значення літери ѣ в староукраїнському письмі було одне, нею передавався рефлекс голосного [ě], що в переважній частині українських говорів виступав як голосний [і]. Саме таку функцію ѣ засвідчує той факт, що ця літера часто вживалася на позначення секундарного [і] з колишніх [ō] та [ē], а також в іншомовних словах на позначення голосного [і], пор. у Бер. Лекс. 1627 — *лѣдъ* (26), *попѣлъ* (81), *юпѣтер* (201), *унѣвєрсалъ* (Л. ніжин. полк. 1669, Пан., 84), у К. З. к. XVII — п. XVIII — *фантазѣю* (87), *олѣємъ* (278), у Л. Вел. 1720 — *сѣмъ* (52), *лѣтера* (10), *термѣна* (20), *мѣ* (нота. Дил. 1723, IV), у Сковороди — *осѣнь* (II, 56), І. Некр.— *вѣнъ* (18), *вѣльно* (25), *рокѣвъ, вѣддавъ* (23) [297].

Вживання є для позначення на письмі рефлексів давнього [ě] зумовлювалося, певно, кількома причинами. По-перше, традицією, що бере свій початок ще від давньоруської доби, коли виникла тенденція заміняти ѣ літерою є в старослов'янських словах і формах, що потім поширились і на слова та форми східнослов'янські. По-друге, написання є на місці колишнього ѣ підтримувалося поширеною в північноукраїнських говорах вимовою [е] з [ě] в ненаголошеній позиції. Цим, можливо, пояснюється те, що в деяких пам'ятках, у яких більшою чи меншою мірою відбивається фонетична система північних говорів української мови, написання є в ненаголошених складах переважає над його вживанням у наголошених, наприклад, у віршах П. Беринди (1616) — *тєлєснє* (59), *при той же справє* (69). У його ж «Лексиконі» (1627) — *бежалъ* (27), *выєжджаю* (21), *мєщанинъ* (28), *нетелесне* (33), у творах І. Некрашевича — *согреши* (11), *зогрешила* (13), *греховъ, грешивъ, споведати, слепый* (14), *пріезжайте* (16). Літера є як писемний відповідник рефлексу давнього [ě] підтримувалася й окремими південно-західними говорами, для яких характерний звук [е] з [ě] у наголошеній позиції. І, нарешті, активні взаємини староукраїнської літературної мови з старобілоруською сприяли, безумовно, поширенню в ній деяких орфографічних особливостей, зокрема пов'язаних з білоруським вокалізмом, серед них і написання є для позначення рефлексу давнього [ě].

Літера ы для позначення рефлексу [ě] трапляється спорадично, засвідчується одиничними прикладами, як-от: *сыножатми* (Р., гр. 1437, 135), *пасыкы* (Рус., гр. 1448, 101), *собы* (гр. 1460, 113), *привы-*

---

[297] Традиція писати ѣ для позначення звука [і] тривала ще й у першій половині XIX ст., зокрема у письменників західних областей України. Так, в альманасі «Русалка Днѣстровая» (1837) літерою ѣ послідовно передавався звук [і] як з [ě], так і з [е] та [і] етимологічний: *поѣхаў* (1), *минѣ* (2), *свѣтлоньки, собѣ, овчарѣ* (3), *кужѣль* (6), *купѣль* (7), *ѣвасенько* (20).

таєтъ (К. З., к. XVII — п. XVIII, 290) тощо. Можливо, вона теж відбиває діалектні особливості, носієм яких була особа, що писала відповідні документи. Подібні написання могли виникати й під впливом артикуляційного зближення діалектного в такій позиції ненаголошеного [е] з [и]. Як одиничні випадки, фіксуються відповідно до [ě] написання іе (*ніетъ* — Ген. сл. 1730, *діедъ* — К. З., к. XVII — п. XVIII, 222, дописка), які відбивають, безсумнівно, північну дифтонгічну рефлексацію цього звука.

З трансформацією [ě] в монофтонг [і], властивий українській літературній мові та абсолютно переважаючій частині її діалектів, пов'язані значні фонологічні перетворення. По-перше, в фонемному складі української мови не стало довгої фонеми /ě/, що реалізувалась у звукові верхньо-середнього підняття, а її місце зайняла нова фонема /і/, яка реалізувалась у високому закритому звукові [і].

Втрата фонеми /ě/ пояснюється, певно, її своєрідним місцем у фонологічній системі давньоруської мови. Після того, як інші довгі голосні ще на спільнослов'янському грунті за ознакою часокількості перестали відрізнятися від відповідних недовгих голосних, диференційна ознака довготи — короткості голосних фонем значно звузила в ній своє фонологічне значення. Власне, за цією ознакою збереглося лише двочленне протиставлення /ě/ — /е/, що в загальній фонологічній системі давньоруської мови характеризувалось певною ізольованістю, оскільки за ознакою довготи — короткості протиставлень /ě/ голосним фонемам непереднього ряду вже не існувало. Інакше кажучи, фонема /ě/ випадала з кореляції голосних переднього ряду з голосними непереднього ряду, отже, і «не мала підтримки» в самій системі вокалізму давньоруської мови [298]. Все це сприяло тому, що протиставлення фонеми /ě/ за ознакою часокількості поступово переростало в її якісне протиставлення іншим фонемам, тобто еволюціонувало в напрямі до втрати її довготи, отже, й до перетворення в фонему, реалізатором якої став звичайний монофтонг. Втратою фонеми /ě/ майже повністю завершується виявлення на східнослов'янському мовному грунті тенденції до занепаду довгих голосних фонем. Довга фонема /ě/ зберігається тепер тільки в окремих говорах, в яких рефлексація [ě] пов'язана з наголошеністю — ненаголошеністю складу; вона реалізується в них у різного типу дифтонгічних утвореннях.

З утратою фонеми /ě/ пов'язані й деякі важливі зміни в системі консонантизму. Голосний [і], що виник з [ě], якісно відрізнявся від [і], успадкованого давньоруською мовою від спільнослов'янської, як напружений звук більш високого підняття, тому мав здатність сильніше палаталізувати попередні приголосні, ніж давній [і], що й зумовило розширення складу палатальних приголосних фонем у південних говорах давньоруської мови двома новими — /d'/ і /t'/. Внаслідок цього збільшилась у них і кількість фонемних проти-

---

[298] Див.: *Залеський А. М.* З історії українського вокалізму.— Мовознавство, 1968, № 5, с. 25.

ставлень за ознакою непалатальності — палатальності. Якщо до втрати /ě/ за цією ознакою в давньоруській мові протиставлялися лише /z/ — /z'/, /s/ — /s'/, /c/ — /c'/, /n/ — /n'/, /l/ — /l'/ і /r/ — /r'/, то після її втрати виникло ще дві пари таких протиставлень — /d/ — /d'/ і /t/ — /t'/, що їх, разом з давнішими, успадкувала українська мова.

Відбулися і деякі зміни в сполучуваності приголосних фонем з голосними. Виникнення нової фонеми /i/ розширило можливості і сферу такої сполучуваності за рахунок поєднання палатальної приголосної фонеми з наступною голосною /i/: /d'i/, /t'i/, /з'i/, /s'i/, /c'i/, /n'i/, /l'i/, /r'i/. У тих діалектах, у яких характер рефлексації /ě/ залежав від наголошеності — ненаголошеності складу, в українській мові тепер в основному периферійних, склалися, звичайно, інші фонемні відношення. Зокрема, в дяких з них, а саме в тих, що зберігають фонему /ie/, яка в наголошеній позиції реалізується в дифтонгічному звукові, виникло її протиставлення фонемі /e/, що реалізується відповідним голосним у ненаголошеному складі.

§ 71. Історія голосних [і] та [у]. Давньоруська мова послідовно розрізняла фонеми /і/ — /у/: *мы* (наз. відм.; Ізб. 1076, 3 зв.), *ми* (дав. відм.; 16), *питати* (64 зв.), *пытати* (96 зв.), *сиръ* (ЄО, 1056—1057, 166 зв.), *сыръ* (Єфр. корм. XI, Ср., III, 876). Таке її розрізнення від давньоруської успадкували російська та білоруська мови. Але в українській мові давні фонеми /і/ та /у/ не збереглися, крім деяких позиційно зумовлених випадків та окремих периферійних говорів.

При характеристиці еволюції давньоруських голосних [і], [у], що виступали як реалізатори цих фонем, потрібно мати на увазі їх сполучуваність з попередніми приголосними, що виявлялася далеко не однаковою. Так, після задньоязикових [k], [x], [g] і діалектно фарингального [h], що успадковані від спільнослов'янського періоду як приголосні непалаталізовані, зовсім не вживався звук [і], а після шиплячих, що в давньоруській мові були палаталізовані, як і після [j], не міг стояти голосний [у]. Ця особливість, звичайно, ускладнювала процес еволюції давньоруських [і], [у] в східнослов'янських говорах; між голосними й приголосними, що стояли перед ними, відбувалися асиміляційні взаємовпливи, які обопільно позначилися на їх артикуляційно-акустичній природі.

Ще в XI ст. у словах слов'янського походження і ранніх запозиченнях давньоруські писемні пам'ятки послідовно засвідчують лише сполучення **гы, кы, хы**: *погыбѣль* (Ізб. 1073, 65 зв.), *вѣкы* (263 зв.), *великыи* (264 зв.), *грѣхы* (36), *дроугыи* (Ізб. 1076, 94), *кыи* (49), *грѣхы* (23), *хытростью, хызины* (95), *кънигы* (Новг. Мінея 1095, 148), *прѣмногымь* (СП, XI, 142), *погыбли* (64), *кыꙗ* (135), *кымъ* (394), *въсхыти* (60), *великыи, благыи* (Напис Софії Київської, XI, № 4, 18), *бѣлогородъскыи* (№ 10, 45), *роукы* (НБГ, XI, № 9, 40), *кънѧгыни* (№ 109, 39). Сполучення **ги, ки, хи**, в якому приголосний набуває напівпалатальної артикуляції, траплялися лише в словах іншомовного походження пізнішого часу, зокрема у власних

іменах, в основному запозичених з грецької мови, напр.: *кифа* (ЄО, 1056—1057, 6 зв.), *гигасъ* (Ізб. 1073, 68), *кивотъ* (285), *Никифоръ* 35 зв.), *иѥзекиль* (252), *Ахиласъ* (254), *Георьгию* (237 зв.), *георгіа* (Ізб. 1076, 238), *иѥзекию* (236).

З XII ст. написання **ги, ки, хи** замість **гы, кы, хы** у пам'ятках південного походження поширюються незалежно від походження слова; вони фіксуються в Юр'ївському єв. бл. 1120 р. — *великии* (173), *киихъ* (2 зв.), в Гал. єв. 1144 р. — *небеськімъ* (77), в Добр. єв. 1164 р. — *никии* (51), *секира* (257 зв.), *въскисе* (60 зв.), в Житії Феодосія Печерського за сп. XII ст. — *великии* (41), в Усп. зб. к. XII — п. XIII ст.— *великии* (56), *киликъ* (221), *китъ* (334) та ін. У першій половині XIII ст. подібні написання звичайні вже в смоленських пам'ятках: *ризкии* (См. гр. 1229, 20), *латинескии, роускии* (22), *кнѧгини* (24), *лихии, ризкимь, роускимь* (25); а в другій половині того ж століття вони вже відомі й новгородським пам'яткам, наприклад, у Новг. кормчій 1282 р.— *праздьники* (565), *Киѥвѣ* (574), *кумирьскихъ* (566 зв.), у НБГ 2-ої пол. XIII ст.— *гришки, другии, сапоги* (№ 141, 18), *Микитe* (№ 92, 16), Новгород. літ. XIII—XIV ст.— *микитоу* (81), *другии* (95), *заморьскии* (145). З XIV ст. написання **ги, ки, хи** розповсюджуються й у московських писемних пам'ятках: *кнѧгини, коломеньскими, женчуги, чашки, фражьскии* (Дух. гр. І. Кал. 1327—1328, Хр., 65). У другій половині того ж століття вони настільки стають звичайними, що, наприклад, у Моск. єв. 1358 р. повністю витіснили написання **гы, кы, хы** [299]. Майже те ж саме спостерігається в Луцькому єв. XIV ст.: *други* (6а), *паки* (38а), *книги* (109а), *недоуги* (111а), *погинути* (136), *посохи* (166а).

Отже, зміна **гы, кы, хы** на **г'і, к'і, х'і** (орф **ги, ки, хи**) охопила всі східнослов'янські говори, хоч відбувалася вона не на всій території їх поширення одночасно. У південних говорах ця зміна виявилася раніше, можна припускати, що вже в кінці XI — першій половині XII ст., в північних і східних говорах — пізніше, в другій половині XII — протягом XIII ст.

По-різному розв'язується в науковій літературі питання про характер зміни **гы, кы, хы**. Більшість дослідників додержується традиційного погляду, за яким давньоруські сполучення **гы, кы, хы** послідовно переходили в **г'і, к'і, х'і**, причому процес такого переходу був пов'язаний з палаталізацією неоднакового ступеня в різних діалектах приголосних у цих звукосполученнях, власне, їх палаталізація й спричинилася до зміни [у] в [і]. Однак висловлювалися й протилежні міркування, зміст яких полягав у тому, що давньоруські **гы, кы, хы** трансформувалися в **г'і, к'і, х'і** не на всьому мовному обширі східного слов'янства, а лише в тих діалектах, на основі яких пізніше склалися російська та білоруська мови. У південних діалектах, що історично були попередниками української мови, давні **гы, кы, хы** змінювались не в **г'і, к'і, х'і**, а в **ги, ки, хи**,

---

[299] Див.: *Князевская О. А.* К истории московского говора.— Учен. зап. Моск. гор. пед. ин-та им. В. П. Потемкина, т. 13, вып. 4, 1957, с. 291.

тобто в звукосполучення з голосним переднього ряду верхнього підняття, але наближеним до середнього ряду й значно ширшим, ніж [і], саме з тим голосним, що утворився в цих говорах внаслідок злиття давніх звуків — [у] та [і] і який властивий сучасній українській мові. За цим припущенням зміна голосного в звукосполученнях **гы, кы, хы** збігається в часі з діалектним для давньоруської мови злиттям в один звук давніх [у] та [і], підпорядковується тим самим закономірностям і завершується тими самими наслідками [300]. Як аргументи на його користь наводяться приклади написання **ы** замість **и** в ранніх давньоруських пам'ятках південного походження та наявність у деяких сучасних українських діалектах поряд з **г'і, к'і, х'і** також сполучень з твердим приголосними — **ги, ки, хи, ке, хе, ки^е, хи^е**, перші з них (тобто г'і, к'і, х'і) кваліфікуються як новіші в порівнянні з загальноукраїнськими **ги, ки, хи** [301].

При ближчому розгляді докази, що наводяться на користь припущення про одночасність зміни давньоруських звукосполучень **гы, кы, хы** і злиття в одному голосному [у] та [і] у тих говорах, що лягли в основу української мови, виявляються непереконливими. По-перше, літера **ы** на місці **и**, причому не тільки після **г, к, х**, трапляється в ранніх давньоруських пам'ятках ще в XI ст., і не лише в тих, що походять з території, в говорах якої в подальшому відбулося злиття [у] та [і] в одному звукові, а й у тих, що походять з території таких говорів, яким подібне злиття зовсім не властиве, наприклад, у Новгородських мінеях: *нєпостыжимыи* (1096, вересень, 36; 1097, 99), *нєпостыжьна* (1096, жовтень, 21). Отже, подібні написання вимагають іншого пояснення і їх не можна тлумачити як свідчення того, що вже в XI ст., чи навіть і раніше, відбувалося злиття голосних [у] та [і] в одному звукові, і що такий фонетичний процес в часі збігався із змінами сполучень **гы, кы, хы**. По-друге, співіснування в окремих українських говорах **г'і, к'і, х'і** і **ги, ки, хи** (чи інших відповідників з твердим приголосним) ще не дає будь-яких підстав для висновку про виникнення **г'і, к'і, х'і** пізніше від **ги, ки, хи**.

Українська мова знає різні рефлекси давньоруських **гы, кы, хы**. Значній більшості її діалектів — майже всім південно-східним, крім деяких острівних говорів, переважній частині південно-західних та окремим північним — властиві сполучення **ги, ки, хи** незалежно від наголосу і їх місця в слові: *гѝнути, кѝнути, хѝтрий, підгинáти, підкидáти, хитрувáти; боргѝ, огіркѝ; мохѝ; дорóги, рýки, макýхи*. Поряд з тим існують говори, переважно в північній діалектній зоні, з **ги^і, ки^і, хи^і, г'і^и, к'і^и, х'і^и** і **г'і, к'і, х'і** (АУМ, т. 1, карта 21, т. 2, карта 20); часто спостерігаються неоднакові рефлекси в тому самому говорі. У ряді наддністрянських говорів південно-західної діалектної групи поширена вимова **г'е, к'е, х'е**

---

[300] Пор. *Тимченко Є.* [Рец. на кн.:] Дурново Н. К истории звуков русского языка. Slavia, 1912.— Україна, 1925, № 1-2, с. 191.

[301] Див.: *Пещак М. М.* История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке. Автореф. канд. дис. К., 1960, с. 5—7.

(к'едати, бурак'е, х'етра) з палатальним чи напівпалатальним приголосним перед [е], а ще частіше — **г'$\overset{и}{е}$, к'$\overset{и}{е}$, х'$\overset{и}{е}$** *(г'$\overset{и}{е}$нути, кон'ук$\overset{и}{е}$, хустк'$\overset{и}{е}$)*. Чимало південно-західних говорів розрізняють рефлекси **гы, кы, хы** в залежності від наголосу, наприклад, в наголошеній позиції в них вимовляється **к'$\overset{и}{е}$, х'$\overset{и}{е}$,** а в ненаголошеній **ги, ки, хи** (с. Вербляни Буського р-ну Львів. обл., с. с. Бубнів, Суходоли Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. та ін.) або відповідно **г'$\overset{и}{е}$, к'$\overset{и}{е}$, х'$\overset{и}{е}$ — г'і, к'і, х'і** (Брюховицький р-н Львів. обл.) та **гі, кі, хі** (на північ від м. Володимир-Волинська) [302].

На крайньому заході української мовної території (на Пряшівщині, в окремих говірках Закарпатської обл. та в Турківському районі Львівської обл.) зберігається **кы, хы** — *хытрий, глибокый, широкый,* значно ширше — **гы:** *гынути* (АУМ, т. 2, карта 20).

Зміна давньоруських **гы, кы, хы** в **г'і, к'і, х'і** пов'язана з палаталізацією в цій позиції задньоязикових і фарингального приголосного. Вона, звичайно, характеризувалася локальними відмінностями, варіантами, особливостями. Однак умови, що спричинилися до її виникнення, не могли бути різними в різних діалектних районах. Таким чином, у всіх східнослов'янських говорах **гы, кы, хы** закономірно розвивалися в напрямі до **г'і, к'і, х'і.** Цей розвиток більшою чи меншою кількістю фіксацій відбили й ранні пам'ятки давньоруської писемності; його наслідки повністю відклалися в російській і білоруській мовах. У говорах, що лягли в основу української мови, процес зміни **гы, кы, хы** в **г'і, к'і, х'і** зустрівся з іншим фонетичним явищем, що виникло дещо пізніше, але ще до завершення цієї зміни, а саме: еволюцією голосних [і] — [у] в напрямі до злиття їх в один звук. Зважаючи на нерівномірність розвитку територіальних діалектів, можна з певною долею ймовірності припустити, що в деяких давньоруських говорах південної діалектної зони **гы, кы, хы** встигли змінитися в **г'і, к'і, х'і.** Спадкоємцями їх, можливо, є ті сучасні південно-західні діалекти, що в наголошених складах, у яких завжди вимова звуків виразніша й сталіша, палаталізують [h], [k], [x] у таких звукосполученнях, а в ненаголошених — не палаталізують. В інших говорах зміна **гы, кы, хы** в **г'і, к'і, х'і** могла не завершитись, підпавши зворотному впливові процесу зближення голосних [і] — [у]. Цей вплив поширювався, звичайно, й на ті говори, в яких **гы, кы, хы** уже встигли змінитись в **г'і, к'і, х'і,** втягуючи їх, хоч і з неоднаковою інтенсивністю, у єдиний спільний потік витворення нового голосного [и] з двох давніх — [і] та [у]. Виникнення палатальності приголосних [h], [k], [x] у таких говорах, отже, й сполучень **г'і, к'і, х'і** чи **г'$\overset{и}{і}$, к'$\overset{и}{і}$, х'$\overset{и}{і}$** або близьких до них, як це спостерігається, наприклад, у багатьох районах на території по-

---

[302] Див.: *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, с. 74—76.

ширення північної групи сучасних українських діалектів, треба розглядати як явище здебільшого пізнішого походження. У північних говорах воно, безперечно, відбиває взаємоконтакти на діалектному рівні української мови з білоруською.

Злиття давніх [і] та [у] в одному голосному з усіх східнослов'янських мов властиве лише українській і становить одну з специфічних рис її фонетичної системи. О. О. Шахматов, а за ним і П. О. Бузук зміну давньоруського голосного високого піднятгя [і] в звук, близький до середнього, яким є тепер український [и], пояснювали депалаталізацією перед ним приголосного. Вони вважали, що саме депалаталізація приголосного перед [і] зумовила зближення й злиття його з [у][303]. На думку Ф. П. Філіна, навпаки, злиття давніх [і] та [у] відбулося раніше депалаталізації приголосного перед [і][304].

Правильно розв'язати це питання можна лише за тієї умови, коли будуть враховані артикуляційні особливості давньоруського [і], успадкованого від спільнослов'янської доби. Вимова його не була, безсумнівно, однаковою на всій східнослов'янській мовній території, вона характеризувалася діалектними особливостями. На підставі рефлексів давнього [і] у різних слов'янських мовах можна припустити, що діалектні розходження в артикуляції цього голосного виникли ще на спільнослов'янському грунті. В одних говорах він уже тоді вимовлявся як дуже високий і вузький передній голосний, а в інших його артикуляція, хоч і не виходила за межі верхнього піднятгя і переднього ряду, все ж була дещо обнижена, більш відкрита і відсунута в глибину. В самій артикуляції такого голосного була закладена тенденція до його подальшого розвитку в напрямі до голосного середнього ряду.

Давньоруська мова успадкувала деякі свої діалектні особливості ще від спільнослов'янської. До таких особливостей належить і неоднакова в різних її говорах артикуляція голосного [і]. На відміну від північних і східних говорів давньоруської мови у її південній діалектній зоні голосний [і] характеризувався дещо зниженим творенням, більш широкою, відкритою і глибокою артикуляцією, хоч він і перебував у сфері голосних переднього ряду. Такий голосний закономірно трансформувався в цих говорах у типовий для української мови звук [и], що твориться близько до межі переднього й середнього ряду, високого й середнього піднятгя.

Зміна давньоруського [і] в голосний [и] та депалаталізація приголосних перед [і] — процеси, поза всяким сумнівом, взаємопов'язані, хоч перший з них попереджав другий і зумовлював його.

Приголосні депалаталізувались в українській мові не тільки перед давнім [і], а й перед [е]: *нива, тихо, лежати, село.* В науковій

---

[303] Див.: *Шахматов О. О.* Короткий нарис історії української мови.— В кн.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови. К., 1924, с. 61. *Бузук П. О.* Нарис історії української мови, с. 46.

[304] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 309.

літературі відсутній єдиний погляд на ступінь пом'якшення приголосних у давньоруській мові, що стояли в позиції перед [і] та [е]. Відомо, що східнослов'янські діалекти у такій позиції, як і перед [е], [ě] та [ь], успадкували від спільнослов'янського періоду напівпалаталізовані приголосні, крім шиплячих, які характеризувались повною палаталізацією, та задньоязикових і фарингального [h], що перед голосними переднього ряду взагалі не вживалися, причому напівпалаталізовані приголосні з фонологічного погляду не відрізнялися від відповідних твердих, тобто вони становили позиційні варіанти відповідних твердих приголосних фонем. Внаслідок асимілятивного пом'якшення напівпалаталізованих приголосних у давньоруських діалектах відбувався процес їх поступового зближення, а далі й повного злиття з палатальними, що протиставлялися твердим як самостійні фонеми. Виникає питання, як конкретно реалізувався такий процес у давньоруській мові, чи він охопив усі її діалекти, чи лише певну частину їх. На думку О. О. Шахматова, процес пом'якшення напівпалаталізованих приголосних відбувся перед усіма голосними переднього ряду, в тому числі й перед [і], [е], і поширився він на всю східнослов'янську мовну територію, повністю реалізувавшись і в тих говорах, що лягли в основу формування української мови. Основним аргументом на користь пом'якшення напівпалаталізованих приголосних перед [і], [е] в діалектах, попередниках української мови, висувалось те, що в сучасній українській мові колишні напівпалаталізовані приголосні перед рефлексами всіх інших давньоруських голосних переднього ряду вимовляються як м'які, тобто вони м'які перед [а] з [ę], перед [і] з [ě], перед колишнім [ь], а також перед [і] та [о] з [е]: [т'ажко]←[*t'ęžьko], [л'іто] ←←[l'ěto], [с'іт'] ← [s'ět'], дієслово [н'іс], діал. [n'ŷос], [n'ŷuc] ←←[n'eslъ] [305]. Гіпотезу про загальне для всіх східнослов'янських діалектів пом'якшення спільнослов'янських напівпалаталізованих приголосних перед голосними переднього ряду розвивав М. М. Дурново [306], а в наш час її поділяє С. Б. Бернштейн, який вважає, що «цей процес охопив і ті говори, які лежать в основі української мови» [307].

Однак ще В. О. Богородицький висловив сумнів у достовірності цієї гіпотези. Він припускав, що неперехідне пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в певних умовах, а саме перед [і] та [е], пережили не всі східнослов'янські діалекти давнього періоду; початок відмінностей тих говорів, що лягли в основу української мови, від говорів, попередників російської та білоруської, у цьому фонетичному явищі намітились ще в ту ранню добу, хоч не-

---

[305] Див.: *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка, с. 127; *його ж.* Короткий нарис історії української мови, с. 61.

[306] Див.: *Дурново Н.* Очерк истории русского языка, с. 144.

[307] *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 239.

перехідне пом'якшення в інших умовах — перед [ě] та [ь] — було загальним для діалектів усього східного слов'янства [308].

Всебічне дослідження мовних фактів переконує, що напівпалаталізовані приголосні в говорах, попередниках української мови, не зазнавали перед [і], [е] повної палаталізації, отже, що тверді приголосні в такій позиції виникли в них безпосередньо з напівпалаталізованих, без проміжної стадії їх повного м'якшення. Історики східнослов'янських мов тепер уже не мають будь-якого сумніву, що давньоруська мова, сформувавшись як певна єдність, не виключала наявності в ній локальних явищ, діалектних розходжень. А тому, крім фонетичних процесів, спільних для всіх східнослов'янських говорів, і такі процеси в той час, звичайно, переважали, в давньоруській мові відбувалися також зміни, що охоплювали лише частину її говорів, зміни локального характеру. Таким чином, припущення, що м'якшення спільнослов'янських напівпалаталізованих приголосних у позиції перед голосними переднього ряду не поширилось на всі давні східнослов'янські говори, не суперечить закономірностям фонетичного розвитку цих говорів.

Одним з доказів відсутності м'якшення напівпалаталізованих приголосних у давньоруських говорах, що лягли в основу української мови, є показання орфографії писемних пам'яток XI—XII ст. Так, наприклад, в Арх. єв. 1092 р., у тій її частині, яка написана другим почерком, після літер л та н послідовно пишеться ѥ, якщо звуки [l] та [n] успадковані як палатальні від спільнослов'янської доби: *глаголѥте* (82 зв.), *възлюблѥнъ* (100 зв.), *о нѥмь* (82 зв.), *поклонѥние* (27 зв.), *обрѣменѥни* (139), *землѥ* (кл. ф., 145) та ін. Якщо ж вони в спільнослов'янській мові були напівпалаталізовані, то після літер на їх позначення пишеться є: *възлєже* (90), *облєкоша* (104 зв.), *погыбнєть* (127 зв.), *имєнє* (137 зв.). В аналогічних умовах розрізняється написання літер ѥ і є після л та н також у Типографському уставі XI—XII ст.— *хвалѥниѥмь, волѥю, поклонѥнию* і *посълєть, господинє;* Єфрем. корм. XII ст.— *поставлѥныихъ* (11), *оуставлѥниꙗ* (3), *давлѥнины* (67), *оупражнѥному* (138), *в нѥи* (297) і *съплєтени, принесєть* (3), *стєпєнє* (294); в грамоті Мстислава бл. 1130 р.— *донѥлѣ же, осєньнѥѥ* і *изоѡстанєтѣ, игумєнє, почьнєть* (Хр., 27). Подібні написання трапляються, хоч і не з такою послідовністю або лише спорадично, і в інших тогочасних пам'ятках, що походять з південно-західної території розповсюдження давньоруської мови, наприклад, у Добриловому єв. 1164 р.: *нѥго, нѥму* (45) і *не, имєнє* (50), *лєгєонъ* (92).

М. М. Дурново, який перший звернув увагу на такі написання, слушно відзначав, що «правильне розрізнення є та ѥ після н та л не може тлумачитись як чисто орфографічне явище і, отже, вказує на вимову самих переписувачів» [309], тобто на те, що вони відрізняли м'які приголосні від напівм'яких.

---

[308] Див.: *Богородицкий В. А.* Общий курс русской грамматики. Вид. 5-е. М.— Л., 1935, с. 287—288.
[309] Див.: *Дурново Н.* Очерк истории русского языка, с. 149.

Є й інші факти, які свідчать про розрізнення в південно-західних діалектах давньоруської мови XI—XII ст. палаталізованих і напівпалаталізованих приголосних перед голосними переднього ряду, причому не тільки перед [е], а й перед [ä] з [ę]. Його відбиває орфографія деяких пам'яток давньоруської писемності південно-західного походження (Слова Григорія Богослова XI ст., Христинопільський апостол XII ст. тощо) написанням літер ѧ та ю[310].

Літера ю після н, л ставилася в них звичайно тоді, коли відповідні приголосні були м'які, тобто походили з [nj], [lj]: *съхранꙗю* (Хр. ап., XII, 161), *огнꙗ* (107), *кораблю* (64), *волю* (47), *оутрьнꙗ* (Сл. Гр. Б., XI, 102), *коуплю* (42), *възбранꙗти* (Златоструй, XII, 3), *землю* (2). Літера ѧ, причому не тільки для позначення рефлекса [ę], переважала тоді, коли приголосному, після якого стояв голосний, що передавався цією літерою, така м'якість не була властива: *молѧхъ* (Хр. ап., XII, 125), *притъкнѧхоу* (60), *гонѧше* (180), *кнѧзю* (55), також *видѧхъ* (53), *растѧше* (46), *прозѧбе* (79). У деяких пам'ятках замість ѧ іноді писали в такій позиції навіть літеру а: *въза* (Ізб. 1073, 219), *изъдать* (103), *възалъ* (Златоуструй, XII, 92), *носать* (173 зв.), *прозабе* (Мінея, XII, 44). Отже, літера ѧ асоціювалась «зі звуком, який не пом'якшував попереднього приголосного», тобто зі звуком «типу ä»[311].

Вживання ю і ѧ відповідало в аналогічних пам'ятках, хоч і не завжди послідовно, використанню після приголосних літер ѥ та є: *волѥю* (Хр. ап., XII, 199), *к нѥмоу* (67) і *сєстры* (56), *всєи* (297), *нєволю* (162).

У давньоруських пам'ятках північного походження, що належать до того самого часу, подібна орфографія не засвідчена, крім поодиноких випадків, і то саме в тих, що списані з південно-західних. Звідси природно випливає висновок, що розрізнення м'яких і напівм'яких приголосних перед голосними [е], [ä] в XI—XII ст. мало місце лише в південно-західних говорах давньоруської мови, тобто тих, що лягли в основу української мови. М. М. Дурново, додержуючись погляду, за яким палаталізація приголосних перед голосними переднього ряду обійняла всі давньоруські діалекти, схильний вважати, що в південно-західних говорах давньоруської мови м'якшення спільнослов'янських напівпалаталізованих приголосних відбулося пізніше, а можливо, що неоднакова вимова приголосних перед [е] була лише книжною й відрізнялась від живої народної мови того часу[312]. Л. А. Булаховський, навпаки, припускав, що свідчення пам'яток, на які посилається М. М. Дурново, хоч і не дозволяють робити беззастережні висновки, все ж якоюсь мірою вказують на наявність у південних говорах уже в початковий період давньоруської писемності твердої вимови приголосних перед [е], типової

---

[310] Див.: *Васильев Л. Л.* С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» в сознании писцов некоторых древнерусских памятников?— Русский филологический вестник, т. 69, кн. 1, 1913.
[311] Див.: *Васильев Л. Л.* Зазнач. праця, с. 191.
[312] Див.: *Дурново Н.* Очерк истории русского языка, с. 150.

для сучасної української мови [313]. Таке припущення могло б бути прийнятним, якби палаталізована і напівпалаталізована вимова приголосних розрізнялась тільки перед [е] й не спостерігалась перед іншими голосними переднього ряду, зокрема перед [ä]. Тому правдоподібним видається погляд, що орфографічні показання давньоруських пам'яток відбивають збереження в південній діалектній зоні давньоруської мови напівпалаталізованих приголосних до XII ст., і не тільки перед [е], а перед всіма голосними переднього ряду [314]. Палаталізація цих приголосних розпочалася лише з XII ст., причому не розповсюдилась на позиції перед [е] та [і], що зумовлено характером їх артикуляції.

Деяким, хоч, правда, не прямим, підтвердженням того, що в давньоруських говорах, на основі яких сформувалась українська мова, спільнослов'янські напівпалаталізовані приголосні перед [і] не піддавались процесові палаталізації, може бути їх напівм'яка вимова в подібній позиції в ряді архаїчних говорів, що перебувають на периферії сучасної української мовної території (в окремих волинсько-поліських, гуцульських, лемківських).

Депалаталізація напівпом'якшених приголосних перед [і] зумовлена артикуляційною природою цього голосного, в ній закладені потенціальні властивості до повної утрати будь-якої здатності пом'якшувати попередній приголосний. Тільки тим, що в південних говорах давньоруської мови вживався голосний [і] відносно зниженого і глибшого творення, ніж в інших її діалектах, пояснюється той факт, що ці говори не переживали стадії повного пом'якшення напівпалаталізованих приголосних перед [і], а депалаталізувались. Таке припущення допомагає розкрити причини депалаталізації приголосних перед давньоруським [і] у південних говорах східнослов'янської мовної спільності, чого не може запропонувати гіпотеза про обов'язкову для всіх давньоруських діалектів стадію палаталізації напівпом'якшених приголосних перед [і]. Деякі мовознавці, заперечуючи стадію палаталізації приголосних у позиції перед давньоруським [і], як і перед [е], у тих говорах, на основі яких склалася українська мова, лише з тих міркувань, що процес безпосереднього переходу напівпалаталізованих приголосних у тверді значно простіший і природніший, ніж їх палаталізація, а потім депалаталізація, до того ж в історично дуже короткий період, теж таким поясненням не розкривають причин, які викликали цей процес, причому не в усіх давньоруських говорах, а лише в частині їх.

Процес зближення [і] з [у], а отже, й депалаталізація напівпом'якшених приголосних перед давнім [і] розпочався з поступового пересування цього голосного в напрямі до [у], тобто з подальшого зниження його артикуляції й відсунення її в глибину. Наслідки та-

---

[313] Див.: *Булаховський Л. А.* Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятках XII—XIV століть.— Праці Київськ. держ. ун-ту, т. 1. Гуманітарні науки. К., 1954, с. 135.

[314] Див.: *Савченко О. Н.* Деякі звукові особливості староруських діалектів.— Укр. мова в школі, 1954, № 6, с. 16.

кого зближення відбивають змішуванням літер **и** та **ы** давньоруські пам'ятки південного походження вже з другої половини XI—XII ст., напр.: у Ізб. 1073 р.— *плътолюбыꙗ* (135), *выны* (154 зв.), *землюмѣрыи* (203 зв.), *Ахименыды* (154) і *ти ли съмѣюши* (87), *псалтира* (253 зв.), *неправьди* (104 зв.), *прикриваѥ* (185), *посинѣти* (-*посынити*, 216); в Ізб. 1076 р.— *осырѣнѫ* (112 зв.), *пронирливии* (249); в Архангельському єв. 1092 р.— *постыдыться* (80 зв.), *годыны* (111), *рызы* (118) і *рибы* (163); у Сл. Гр. Б. XI ст.— *лысты* (52), *попытании* (55), *наоученыи* (341); у Написі Софії Київської XII ст.— *юнъчынъ* (№ 25, 61), в уривках Волинського стихіраря XII—XIII ст.— *милостиня* (13 зв.) та ін. Окремі дослідники всі ці й подібні їм факти пояснюють звичайними описками або впливом болгарських оригіналів. Проте більш переконлива аргументація тих учених (О. Н. Савченко, Ф. П. Філін), які змішування літер **и** — **ы** вважають відбиттям реальної вимови переписувачів, посилаючись на те, що заміна **и** на **ы** й навпаки відносно часто трапляється в південних пам'ятках давньоруської писемності XI—XII ст. й майже зовсім невідома пам'яткам північного походження.

Пам'ятки староукраїнської писемності поплутання і взаємозаміну літер **и** — **ы** засвідчують з найдавніших часів, напр.: *назарꙗнынѣ* (Є. Пол. 1307, 2 зв.), *съ нымъ* (Є. Луцьк., XIV, 17 зв.), *ниви* (23 зв.), *тисячего* (Р., гр. 1366, 12), *тисяча* (гр. 1368, 15), *млыны* (гр. 1434, 128), *моужыло, нашымъ, чтоучы, оуслышыть, хотꙗчы, оучынити* (гр. 1454, 162), *жывота, чынити* (163), *чыним, оуслышыть, чтучы, дворищы, нашыми, печенчыно, выслужылъ, очыноу* (Рус., гр. 1452, 38), *услишит, чистим* и *свѣтлим срдцемь* (гр. 1472, 120), *рибу, рибою, мито* (121); *пустиню* (Богд., XV, I, гр. 130), *син* (гр. 160), *риба* (гр. 96), *гирламы* (гр. 105), *намѣсныкы* (II, гр. 276), *Гаврыловыча* (гр. 391), *скотыны* (гр. 273), *прынꙗлы* (гр. 405) [315]; *ми* (Кост., XV, I, гр. 11), *старими* (гр. 22), *добримъ* (гр. 47), *четири* (гр. 58), *чыстымъ* (II, гр. 13), *нашым* (гр. 54), *лыстом* (гр. 68), *синомъ* (гр. 113); *мито* (Ст., гр. 1453, 18), *виходячих* (КА, 1560, 641), *крычали* (106), *правьдывыи* (627), *уныжоным* (461), *ставшы, оны, грошы, одобравшы, маючы, продаты* (Запис у кн. Черніг. міськ. рат. 31.VIII. 1659; Пан., 82), *оны, чым, нашым* (Лист Ніжин. полк. 16.II. 1669; Пан., 84), *власний, висланого, которий* (Опішн. купча 9.V.1681; Пан., 96), try (Пісня про Стеф. Воєводу з чеськ. грам. Я. Благослова, 1571; Ш.- Кр., 173), *пишные* (Є. Нег. 1581, 57), *нине* (86), *мислꙗчи* (103), *одным* (18), *чоловечымъ* (93); *синов своих* (АЖ, 1583, 59), *нинешнимъ* (1584, 146), *чые, прыехавшы, вчынена, диты, паслы, обачившы* (1583, 47), *Гаврыла, прысылал* (56), *пріаты* (Б. ЖС, XVI, 5), *синами* (42), *питают, пытаются* (50), *млстиню* (58), *сыроты* (60); *открилъ*

---

[315] За підрахунками Л. В. Веневцевої у грамотах, виданих І. Богданом («Dokumentele lui Ştefan cel Mare», вип. 1, 2. Бухарест, 1913) літера **и** замість **ы** трапляється більш як у 2 тис. випадків, а літера **ы** замість **и** — понад 720 разів. Див. *її ж*: «Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя».— Уч. зап. Харк. ун-ту, т. 111. Труди філол. факультету, т. 9, 1960, с. 191.

(Пер., п. XVII, 30), *посилаючи, до ных* (32), *тин* (АПГУ, XVII, I, 46), *син* (60), *ми* (64), *кныг* (35), *зыми* (II, 104), *добримъ, вышше всѣхъ* (Л. Вел., XVII, 143), *болшыым, меншыѥ, лобизаєт* (58), *пришлы мясници* (144), *посилаю* (Сл. Лекс., XVII, 199), *язикъ* (218), *риба* (219), *ми* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 83), *дытина* (108), *годына* (39), *сыротѣ* (65), *вѣрыти* (112), *выноградꙋ* (144), *зыма* (176), *правыло* (191), *сылы* (199), *одєжыну* (187), *кривди* (Л. Сам., 1702, 63), *живим* (78), *вийшол* (79), *витлумачити* (Л. Вел., 1720, 2), *труди* (7), *димъ* (32), *ми, ви* (48), *жони* (95), *былы* (223), *измѣнныка, неповыненъ* (231), *музика, музїка* і *музыка* (Дил., 1723, III), *високїй, нєзвичайне* (V), *наприкладъ* і *прыкладъ* (X), *напрїкладъ* (XI) та багато інших. Писемні приклади на взаємозаміну в староукраїнських пам'ятках літер **и** та **ы** дають підставу для безсумнівного висновку, що ці літери позначали в них той самий звук, отже, що в українській мові вже з самого початку XIV ст. етимологічні голосні [і] та [у] не розрізнялися. Таким чином, у більшості говорів на основі яких вона сформувалася, процес їх злиття відбувся, певно, не пізніше XIII ст. Відсувати його на XIV ст. [316] серйозних підстав немає.

Проте наведені факти з писемних документів не можуть самі по собі пояснити, як відбувався процес злиття [і] та [у] в одному звукові, тобто як виник сучасний український голосний [и]. Багатий матеріал для розв'язання цього питання дають українські діалекти.

Голосний [и] на місці давньоруських [і] та [у] вживається, як відомо, в сучасній літературній мові, в усіх українських південно-східних та в переважній частині південно-західних і північних говорів. Однак, деяким південно-західним і північним діалектам властиві інші фонетичні співвідношення. Так, в окремих закарпатських говорах, що межують з словацькими, а також у деяких карпатських зберігається, хоч і непослідовно, давній голосний [і], причому він часто зовсім не палаталізує попереднього приголосного *(робіті, ходіті, родіч)*, але секундарний [і] в тих же говорах його пом'якшує *(гн'іў, бес'іда)*. Засвідчуються в карпатському та закарпатському ареалі й такі говори, в яких етимологічний [і] змінився в [ẏ], тобто в [і] з глибшою артикуляцією, наближеною до артикуляції сучасного українського [и], але все ж переднішою в порівнянні з нею: [lẏpa], [dolẏna]. Збереження давньоруського [і] часто обмежується морфологічними або акцентуаційними умовами: *рукамі, ходйті, ходйти*ⁱ. У всіх південно-західних говорах, що зберігають етимологічний [і], вживається також і успадкований від давньоруської мови голосний [ы]: *сівый, маліны* [317]. Проте в ряді карпатських говорів давньоруський [і] трансформувався в сучасний український

---

[316] Див.: *Зволинский П.* Отношение фонемы **у** к **і** в истории славянских языков.— IV Междунар. съезд славистов. Материалы дискуссии, т. 2. М., 1962, с. 302.

[317] Див.: *Залеський А. М.* Про конвергенцію давніх ***ы**, ***і** в південно-західних говорах української мови.— Праці XIII республіканської діалектологічної наради. К., 1970, с. 36—38; *Бевзенко С. П.* Лабіалізоване **ы** (**ы̊**) в говорах Закарпаття.— Наук. зап. Ужгор. ун-ту, 1955, т. 14, с. 161.

[и] при збереженні в них етимологічного [ы]. У таких говорах обидва звуки — [и] та [ы] — функціонують як самостійні фонеми [318]. Таким чином, говори відбивають процес зміни [і] в [и] й там, де злиття в одному голосному давніх [і] та [ы] не відбулося, інакше кажучи, ареал голосного [и] в українських говорах ширший, ніж ареал виникнення одного сучасного українського звука [и] з двох давньоруських — [і] та [у].

Протиставлення фонем /і/ — /ы/ та /и/ — /ы/ в окремих говорах південно-західної групи, розташованих на крайній межі поширення української мови, зумовлено, звичайно, тим, що територіальні діалекти, а особливо периферійні, здатні взагалі розвивати локальні особливості і консервувати деякі архаїчні риси. Причину збереження [ы] в деяких з таких говорів треба вбачати також в артикуляційній природі в них цього голосного.

У закарпатських і суміжних з ними говорах розрізняються, власне, чотири артикуляційних різновиди звука [ы]:

а) [ы] середнього ряду верхнього підняття, ненапружений; вживається переважно в ненаголошеній позиції;

б) [ы] заднього ряду верхнього підняття;

в) [ы] заднього ряду середнього підняття, нелабіалізований; цей голосний у закарпатських говорах найбільш поширений;

г) [ы] заднього ряду середнього підняття, лабіалізований; в говорах він розрізняється більшим чи меншим нахилом до [о] [319]. Лабіалізація такого [ы] іноді настільки посилюється, що він у деяких позиціях, наприклад, після губних, трансформується навіть у чистий голосний [о]: *бок* (← *бы̊къ*), *бо́ла* (← *бы̊ла*), *во* (← *вы̊*), *по́сок* (← *пы̊съкъ*), *мо́то* (← *мы̊то*) [320]. Проте в більшості говорів лабіалізований [ы] не переходить в [о], який у закарпатському ареалі звичайно звужений, сильніше лабіалізований, ніж в українській літературній мові, тобто артикулюється як [ô] [321]. Лабіалізація [ы] гальмувала, звичайно, злиття в одному голосному давньоруських [і] та [у], оскільки така диференційна ознака властива не обом, а лише одному з цих звуків.

Однак у говорах, що розрізняють давній [і] і нелабіалізований [ы] або сучасний український [и] і нелабіалізований [ы], названа ознака відсутня, отже, вона не могла стати причиною того, що в них давньоруські [і] та [у] не трансформувались в один голосний. Факти, засвідчувані такими говорами, дозволяють зробити інший висновок, а саме, що процес зміни етимологічного [і] в [и], поширеного в сучасній українській мові, а значить і депалаталізації при-

---

[318] Див.: *Залеський А. М.* Зазнач. праця, с. 42.

[319] Див.: *Бевзенко С. П.* Зазнач. праця, с. 162. Див. також *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938, с. 60.

[320] Див.: *Чучка П. П.* Система голосних у говірці села Баранинці Ужгородського району.— Наук. зап. Ужгор. ун-ту, 1955, т. 14, с. 155.

[321] Див.: *Бевзенко С. П.* Зазнач. праця, с. 163.

голосних перед таким [і], відбувався раніше, ніж процес злиття в одному голосному давньоруських [і] та [у]. Спираючись на ці факти, можна, з великою долею правдоподібності, припустити, що сучасний український голосний [и] виник не внаслідок взаємного зближення і подальшого злиття давньоруських [і] та [у], а іншим шляхом. Найімовірніше, спершу відбувалося однобічне пересування артикуляції [і] до сфери артикуляції сучасного [и], голосного переднього ряду, але близького за творенням до звуків середнього ряду й середнього підняття. Отже, виникнення [и] припадає на час, що передував еволюції етимологічного [у] в напрямі до секундарного [и]. Голосний [и] був реалізатором самостійної фонеми, що тоді протиставлялася фонемі /у/, а в деяких говорах подібне фонемне протиставлення збереглося й до наших днів. Певним поштовхом, що спричинився до зміни етимологічного [і] в [и], міг бути розвиток нової фонеми /і/, яка виражалась секундарним звуком [і], що виник з [ě] і творився як дуже передній, закритий, напружений голосний високого підняття. Оскільки така фонема протиставлялась давньоруській фонемі /і/, реалізатором якої був відкритий голосний [і] теж переднього ряду, хоч і нижчого та глибшого творення, то, природно, виникла тенденція до посилення диференційних ознак, які розрізняли ці фонеми, а це й викликало пересування етимологічного [і] в напрямі до [и].

Нова фонема /і/ протиставлялась не тільки фонемі /и/, а й /ы/, а це послабило внутрішнє протиставлення фонем /и/ та /ы/, що й зумовило їх злиття в одну фонему, яке реалізувалося внаслідок теж однобічного пересування, але в зворотному напрямі, пересування давньоруського [у] в напрямі до нового [и][322]. На підставі наведених фактів злиття давньоруських [і] та [у] треба розглядати, таким чином, не як результат взаємного зближення давньоруських [і] та [у], а як факт просування артикуляції етимологічного [і] вперед до сучасного [и], що здійснювалося раніше, а потім еволюції, яка відбувалася пізніше, етимологічного [у] в зворотному напрямі, тобто теж до [и].

У деяких крайніх північних говорах української мови, що перебувають на пограниччі з білоруськими, давньоруський [і] зберігається, приголосні перед таким [і] палаталізуються: *роб'іт'і, ход'іт'і, н'іва*. Пояснюється це тим, що межа давньоруських діалектів з високим закритим [і] проходила дещо південніше від північної межі сучасної української мови. В таких говорах часто [і] вимовляється й на місці давньоруського [у], зокрема після губних, [г], [h], [k], [x]: *м'іла (мила), м'іш (миша), в'ілет'іт', р'іба, р'іл'і (-рили), кр'іша, р'іж'і (рижий)*[323]. Іноді він вимовляється з відтінком [и], причому приголосний перед ним або зовсім не-

[322] Пор. *Наконечний М. Ф.* До виявлення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови.— Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962, с. 143.
[323] Див.: *Белая А. С.* Зазнач. праця, с. 15—16.

палаталізований, або напівпалаталізований: *мі^и^, ві^и^, бі^и^стро, злепі^и^ла, ві^и^шн'а, рі^и^ба, воўкі^и^ і м'і^и^, в'і^и^, в'ісок'і^и^, кап'іца, р'і^и^ба, ск'ібка*[324]. Така вимова відбиває в тих говорах, яким вона властива, позиційне послаблення диференційних ознак фонеми /и/.

Процес пересування етимологічного [і] в напрямі до сучасного [и] розпочався в південній діалектній зоні давньоруської мови, як про це свідчать уже наведені вище показання писемних пам'яток, ще з другої половини XI ст., але закінчився він не раніше кінця XII — початку XIII ст. На цей час припадає, звичайно, й депалаталізація напівпом'якшених приголосних, що стояли перед ним. Пересування давнього [у] в напрямі до секундарного [и] й остаточне його злиття з цим голосним відбулося трохи пізніше, найімовірніше можна його віднести на XIII ст.

Відомо, що рефлекси давньоруських [і], [у], з одного боку, та [ě], з другого — здебільшого взаємно пов'язані. У тих говорах, у яких [і] — [у] злилися в один сучасний звук [и], на місці [ě] вимовляється секундарний [і], а в тих, що зберегли взагалі чи в певних позиціях етимологічний [і], відповідно до колишнього [ě], в наголошеній позиції поширені дифтонги, а в ненаголошеній — [е][325]. Це дає підставу для висновку про приблизну одночасність процесів зміни [ě] і зближення та подальшого злиття етимологічних [і] та [у][326]. Очевидно, збереження етимологічного [і] певною мірою гальмувало процес переходу [ě] в [і] й, навпаки, його пересування в напрямі до [и] сприяло цьому процесові, оскільки при такому пересуванні усувалася можливість змішування звукових реалізаторів різних фонем.

Злиття давньоруських [і] — [у] в одному звукові [и] внесло важливі зміни в фонологічну систему тих діалектів, яким воно властиве, тобто діалектів, попередників української мови. Так, у ній зовсім утратилась фонема /ы/, що реалізувалась в голосному верхнього підняття непереднього ряду, і виникла нова фонема /и/, реалізатором якої виступав знижений голосний верхнього підняття переднього ряду, але сильно відсунутий до середнього. А це внесло відповідні зміни в опозиції фонем у складі вокалізму протоукраїнських діалектів. Виникнення секундарного /и/ з давніх [і], [у] спричинилося до важливих змін у сполучуваності приголосних з голосними; пор. д.-р. *бити* /біті/ → укр. *бити* /бити/, д.-р. *дымъ* → укр. *дим*; д.-р. *сила* /сіла/ → укр. *сила* /сила/, д.-р. *рыба* → укр. *риба*, блг. *бия, дим, риба;* с.-х. *би̏ти, си̏ла, ди̑м, ри̏ба,* але п. bić, siła i dym, ryba; рос. *бить, сила,* але *дым, рыба.*

[324] Див.: *Назарова Т. В.* Фонеми и (у) — і в деяких середньополіських говірках.— В кн.: Дослідження з мовознавства. К., 1962, с. 99.

[325] Див.: *Житецький П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876, с. 123; *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1, вып. 2, с. 205 Е; *Назарова Т. В.* Зазнач. праця, с. 105—106 та ін.

[326] Див. *Залеський А. М.* З історії українського вокалізму.— Мовознавство, 1968, № 4, с. 27.

§ 72. Депалаталізація приголосних перед [е]. Депалаталізація приголосних перед [е] теж становить одну з важливих фонетичних особливостей української мови. Відбулася вона ще в південних говорах давньоруської мови. Деякі вчені (А. Ю. Кримський, П. О. Бузук, Л. А. Булаховський) зовсім не пов'язують її з процесом ствердіння приголосних перед етимологічним [і]; інші ж дослідники (М. Ф. Наконечний, Ф. П. Філін) вважають, що ці два процеси не тільки збігаються в часі, а між ними існує причинова залежність. Другий погляд видається більш правдоподібний, оскільки він дозволяє не лише описати назване фонетичне явище, а й визначити причину його виникнення.

У сучасній українській мові голосні [е] та [и] з артикуляційного і акустичного погляду дуже близькі між собою. В будь-якому [и], навіть під наголосом, є відтінок, що зближує його з [е]. У ненаголошеній позиції голосні [е] та [и] настільки артикуляційно зближуються, що можуть збігатися в одному звукові. Цим пояснюється взаємовплив фонетичних процесів, пов'язаних з еволюцією [е], [и]. Тому цілком природним є припущення, що розвиток нового голосного [и] з давнішого [і] в південних говорах давньоруської мови й утрата перед ним напівпом'якшеності приголосних зумовили виникнення за аналогією процесу депалаталізації приголосних також і перед [е]. Найімовірніше спочатку перед [е] почали депалаталізуватись давньоруські напівпом'якшені приголосні: *сестра, несу, мету, весло* — [с'естра], [н'есу], [м'ету], [в'есло] → [сестра], [несу], [мету], [весло]; пізніше в орбіту цього процесу втяглися й пом'якшені приголосні, що стояли перед [е]: *море, поле* — [мор′е], [пол′е]→ [море], [поле]. Артикуляція звука [е] у зв'язку з депалаталізацією приголосних перед ним трохи просунулась у глибину, і в сучасній українській мові він належить до звуків середнього підняття переднього ряду, хоч, як і [и], наближений до середнього.

Зважаючи на те, що депалаталізація приголосних перед [е] історично пов'язана з їх ствердінням перед давнім [і] і ним зумовлена, можна припустити, що обидва ці фонетичні процеси дуже близькі в часі, хоч повністю вони й не могли збігатися. Перший з них розпочався з деяким, звичайно незначним, відставанням від другого.

Період депалаталізації приголосних перед [е] з найбільшою достовірністю можна обмежити кінцем XII — першою половиною XIII ст. Орфографія давньоруських писемних пам'яток не мала засобів для відбиття процесу ствердіння приголосних перед [е], але визначити його час дозволяють деякі зіставлення з іншими фонетичними процесами, що відбувалися в давньоруських говорах.

У сучасних північноукраїнських діалектах приголосні кінця основи в іменниках типу *знаннє, життє* вимовляються перед [е] як звуки палаталізовані, крім губних та [г], що в цих діалектах звичайно тверді. Сполучення «м'який приголосний + [е]» в іменниках такого типу розвинулися після занепаду зредукованих і асиміляції звука [j] попереднім пом'якшеним приголосним: t′ĭ + je → t′je →

t'te, М. Трубецькой [327], а за ним і О. Н. Савченко [328] цю асиміляцію відносять на другу половину XII ст. Переконливих підстав для такого раннього її датування немає, оскільки на цей час у давньоруській мові ще лише завершувався процес занепаду зредукованих. Більш імовірно вона відбувалася трохи пізніше, в XIII ст., і завершилася, принаймні в говорах, на основі яких сформувалися сучасні північноукраїнські діалекти, у другій половині цього століття. Зважаючи на те, що в північних говорах української мови приголосні перед [е] у такій позиції зберегли свою пом'якшену вимову, правомірно вважати, що депалаталізація приголосних перед [е] відбулася раніше, ніж завершилася асиміляція пом'якшеним приголосним наступного [j], отже, вона припадає, певно, на першу половину XIII ст.

Т. Лер-Сплавінський як доказ депалаталізації приголосних перед [е] ще до кінця XIII ст. у говорах, на основі яких склалася українська мова, висуває той факт, що на ці говори не розповсюдилось змішування [ě] і [е]. Таке змішування виникло, як відомо, десь на початку XIII ст. на території давньоруських діалектів, на основі яких склалися північні говори білоруської мови; на кінець того ж століття воно досягло меж північних протоукраїнських говорів, де зустріло голосний [е] після твердих, а не пом'якшених приголосних, це й загальмувало його дальше просування на південь. Дату депалаталізації приголосних перед [е] потрібно трохи відсунути на більш ранню добу, тобто приблизно на першу половину XIII ст. [329].

Про завершення депалаталізації приголосних перед [е] ще до кінця XIII ст. свідчить той факт, що цей фонетичний процес не поширився на пом'якшені приголосні перед новим [е], який виник з [а] в багатьох південно-західних діалектах української мови: *зять* → *зєть* — [з'ат'] → [з'ет']. Діалектна зміна [а] в [е] після м'яких приголосних фіксується пам'ятками староукраїнської писемності ще з XIV ст.

Депалаталізація приголосних перед [е] також поширила можливість сполучування твердих фонем з голосними переднього ряду, оскільки вона в цій позиції охопила не тільки напівпом'якшені приголосні, що виступали як варіантні реалізатори твердих фонем, а й м'які, які функціонували як самостійні фонеми. В сучасній українській літературній мові сполучення м'якої приголосної фонеми з [е] позиційно обмежене лише формами прикметників середнього роду однини [син'е], [жит'н'е], [трет'е], похідними утвореннями від іменників середнього роду типу *життя, знання* — [жит'т'евий], [жит'т'ев'іс'т'] та формою дієслова *ллє, ллється* — [л'л'е].

---

[327] Див.: *Trubetzkoj N.* Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussishen Spracheinheit.— Zeitschrift für slavische Philologie, 1925, Bd 1, N 3—4, S. 306.

[328] Див.: *Савченко О. Н.* Деякі звукові особливості староруських діалектів, с. 16.

[329] Див.: *Lehr-Spławiński T.* Studia i szkice wybranie. Warszawa, 1957, s. 291—293.

§ 73. Зближення ненаголошених [е], [и]. У писемних пам'ятках давньоруської мови, що відбивали окремі фонетичні особливості південних говорів східнослов'янської мовної спільності, ще з XI ст. зрідка трапляється поплутання літер є — и: *наричєши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (157), *властилинъ* (Ізб. 1076, 130 зв.), *оучитиля* (233), *сєдить* (ЛЛ, 1377, 141). Це свідчить, очевидно, про певне артикулярно-акустичне зближення давньоруських звуків [е] та [і]. Перехід [і] в [и], що супроводжувався значним просуванням його артикуляції вниз, у напрямі до [е], сприяв дальшому зближенню [е] й нового голосного [и], що розвинувся з [і]. Пам'ятки староукраїнської мови відбивають його у ненаголошеному складі з найдавніших часів написанням літер **и** або **ы** на місці **є** і літери **є** на місці **и**, наприклад, *ожинися* (Є. Верк., XIV, 146), *диниса* (Рус., гр. 1432, 89), *пичать* (Богд., XV, I, 270), *именим* (464), *низгода* (II, 424), *потвыржденив* (I, 101), *звинячим* (КА, 1560, 342), *Макидонiи* (86), *чирвоного, чирвоным* (АЖ, 1583, 51), *минѣ* (РД, XVII, 57), *чирвоного, чирвоныи* (Бер. Лекс., 1627, 54), *звиню, дзвинячи* (42), *минѣ* (63), *Диниса* (АПГУ, I, 53), *Олихвир* (II, 19), *чирвоний* (111), *с Кобыляка* (1, 25), *перипона, змижи нась* (Сл. о збуреню пекла, XVII)[330], *канцилярией* (Л. Вел., 1720, 31), *нашеми* (Богд., XV, I, 290), *ожевали* (294), *Некита* (II, 116), *чєсло* (Оп. Черк. з., 1552; АЮЗР, VII, I, 72), *седить* (Оп. Київ. з., 119), *вспомнели* (Є. Нег. 1581, 86), *налєлъ* (103), *вылєваєт* (31), *цєбули* (АЖ, 1584, 77), *конституцєями* (92), *прєпомневшии* (1583, 58), *в Житомєру* (70), *Кєнъдратъ* (65), *запомнєвши* (1584, 117), *метрополита* (Пер., 33), *Чегерин* (АПГУ, II, 30), *прєзначаєтъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII ст., 298), *тєсячъ* (Ал. Тиш., XVIII, 42) та ін. Артикуляція голосних [е] та [и] досить сильно зближується в частині південно-західних говорів, як відомо, не лише в ненаголошеній, а й у наголошеній позиції. Пояснюється таке зближення тим, що в подібних говорах звук [е] твориться з значним просуненням його в напрямі до голосних верхнього підняття. Ця фонетична риса теж з найдавніших часів відбивається староукраїнськими пам'ятками: поль *тритьѧ* ста, полъ *тритьє* гривны (Р., гр. 1386—1418, 35), *Марєна, прєшлыи* (Богд., XV, I, 55).

Зближення вимови ненаголошеного [е] та [и] стало орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Воно властиве й для всіх говорів південно-східної та південно-західної діалектної групи. На думку Л. А. Булаховського, зближення артикуляції [е] та [и] закріпилося в сучасній орфографії дієслова *припинити* (замість етимологічного *препинити, перепинити,* пор. ст.-сл. префікс **прѣ-**)[331], хоч це дієслово могло утворитися й з префіксом **при-** (пор. рос. *приостановить*).

---

[330] ЗНТШ, т. 81, с. 22.

[331] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення.— Наук. зап. Київськ. держ. ун-ту, т. 5, вип. 1, 1946, с. 99.

Деякі письменники ще на початку нашого століття обстоювали фонетичне написання займенника *мені,* пропонуючи передавати в ньому **е** через **и**: *мині*[332].

На північні говори української мови процес зближення артикуляції ненаголошених [е] та [и] не поширився.

§ 74. Зміна [е] в [о]. Перехід [е] в [о] властивий у певних позиціях усім сучасним східнослов'янським мовам: укр. *четвертий — чотири, женити — жонатий;* рос. *сестра — сёстры* [с'о'стры], *лететь — полёт* [пол'оᴵт]; блр. *сястра* [с'астраᴵ] ← д.-р. *сестра — сёстры* [с'оᴵстры], *ляцець* [л'ац'еᴵц'] ← д.-р. *летѣти — палёт* [пал'оᴵт]. Отже, виникнення цього фонетичного явища належить ще до давньоруського періоду. Його реалізація обмежувалася чітко визначеними звуковими умовами, а саме — палатальністю попереднього приголосного та твердістю наступного.

Найдавніші випадки написання літери **о** на місці **е** після шиплячих у давньоруських пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI ст.: *чоловѣка* (Ізб. 1073, 179 зв.), *жона* (Ізб. 1076, 181 зв.). Подібних прикладів небагато, тому дехто з дослідників припускав, що вони могли бути звичайними описками[333]. Проте серйозних підстав для заперечення того, що ці написання відбивають живу вимову, немає. Свідчення сучасної української мови, в якій [о] з [е] після шиплячих перед здавна твердим приголосним становить закономірне явище, а також подальше збільшення подібних прикладів у давньоруських пам'ятках не дозволяє розглядати наведені написання як орфографічні помилки чи описки переписувачів[334].

Уживання літери **о** на місці **е** в наступному столітті, причому не тільки після шиплячих, а зрідка й після інших пом'якшених приголосних, можуть ілюструвати такі приклади: *хытрьцомъ* (5), *мужомъ* (21), *съкажом* (22), *бывъшомъ* (24), *разъдѣливъшомъся* (40), *блажонъ* (99), *дьржащомъ* (164) — «Слова Іполіта про антихриста», XII ст.; *пославшомоу* (Є. Гал. 1144, 104), *движющомуся* (Виг. зб., XII, 139), *имоущомоу* (Хр. ап. XII, 85), *творящому* (113), *мѣньшому* (125); *имущомъ* (1 зв.), *врѣжонъ* (4), *служащомъ, пришьдъшомъ, насыщомъ* (13 зв.), *вѣровавъшомъ* (33), *съврьшонъ* (52 зв.), *врачомъ* (68) — Жит. Єпіф. XII ст.; *борющомуся* (10 зв.), *носящому* (12 зв.), *рекшому* (14 зв.) — Черн. ліствиця XII ст.; *у Фодора* (НБГ 2-ї пол. XII, № 153, 30) та ін. Ще більше випадків написання **е** на місці **о** засвідчують давньоруські пам'ятки XIII ст.: *обладающомоу* (Усп. зб. XII—XIII, 145); *поживъшомъ* (26 зв.), *приѥмшому* (37), *стоящомъ*

---

[332] Див.: *Нечуй-Левицький І.* Сьогочасна часописна мова на Україні. К., 1907, с. 19—20.

[333] Див.: *Ягич И. В.* Критические заметки по истории русского языка. Спб., 1889, с. 36; *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 120.

[334] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 189.

(73 зв.) — Тріоль Мойсея киянина XII—XIII ст.; *жонъ* (81), *приступающомъ* (82), *крьщонъ* (86), *вѣрующому* (88 зв.) — Уч. єв. XII—XIII ст.; *оуражонъ* (501), *вълѣзоущомъ* (271), *смоущающомъ* (327) — ЖС XIII ст.; *послѣдующому* (80), *размѣшонъ* (150), *ѥдущомъ* (133 зв.) — Холмська єв. XIII ст.; *сопущому* (125 зв.), *оумєрьшомоу* (126 зв.) — ЖН, 1219; *въставъшомоу* (33), *творѭщому* (64) — Ростовський апостол 1220; *зъвавъшому* (49), *пришьдъшому* (54), *пославъшому* (67 зв.) — Новг. пролог 1262 р.; *лежащому* (445 зв.) — Новг. корм., 1282; *ащо* (37 зв.), *хотящому* (63), *мнѭщому* (76), *трижєнцомъ* (174), *учившомъ* (269) — Ряз. корм., 1284; *вашому, нашому* — См. гр. 1284, 66; *з гостомо* (гостем) — НБГ, XIII, № 61, 62 тощо.

У писемних пам'ятках староукраїнської мови **о** на місці **е** фіксується з найдавніших часів, але звичайно тільки в позиції після шиплячих і дуже зрідка після [j] та інших приголосних, напр.: *чотыри* (ВС, 1347; АЗР, I, 4), *шляхтичовъ, жону* (7), *жоны* (10), *чорнымъ* (Р., гр., 1393, 49), *ѥому* (Є. Луцьк, XIV, 34); (мы) речомъ (Є. Верк. XIV, 85), *можомъ* (98), *жонъ* (40), *вечоръ* (113), *врачовъ* (123), *бъчолъ* (150), також къ *ному* (114 зв.), *старцомъ* (107 зв); *чотыри* (Р., гр. 1400, 62), *чорномоу* (гр. 1413, 83), *жоны, жону* (гр. 1434, 78), *чоловѣкъ, чоловѣка* (гр. 1435, 134), *боръщовку* (гр. 1438, 138), *чорныи* (139), *мощонъчъчи* (Рус., гр. 1421, 64), *Чоръного* (113), *моншова* (гр. 1462, 116), *боръщовцѣ* (гр. 1497, 60) *чотыри, с корчом, нашому* (гр. 1499, 63), *сажонъ, городничого* (Оп. Київ. з. 1552, АЮЗР, XVII, I, 107), *Жолудь, Чорноусъ* (104); *жолобковитыхъ* (110), *чоловикъ* (111), *Чорный* (114), *Чоботаръ, ничого* (119), *чорныи, чорна* (Оп. Кан. з. 1552, 92); *бчолъ* (Б., XIV, I 14), *жони* (55), *ничого* (200), *грушово* (355), *четоущомоу, хотѣщомоу* (99), *вашого* (II, 394), *нашого* (385), *нашому* (351), *вашому* (400); *жона, жоны, жоною* (КА, 1560, 22), *вчора* (587), *чоловѣчого* (309), *чому* (34), *чорта* (549), *чорно* (612), *шостого* (618); *жоны* (Є. Нег., 1581, 21), *жолоба* (73), *шосты* (57), *чорты* (66), *пшона, шостую* (АЖ, 1582, 39), *чого, дожчов* (40), *лєжачого, рыжого* (43) *зложоном* (1583, 49), *шолку, ничого* (65), *вчорашънии* (68), *першого, нашого, чого, заплачоны, засажоному, пришолъ* (1584, 71), *сорочокъ* (106), *чола* (118), *Чоботара* (115), на *першомъ* (149), *жолчемъ* (Коп. Пал., 1621, 741), *сторожомъ, чоломбите* (69), *старшого, маючого, човномъ* (95); *чотирохъ* (Луц., XVII, 76), *жона* (РД, XVII, 57 зв.), *чотырохъ, чорную, чого* (59), *мечомъ* (60); *с чого* (Пер., 1616, 68), *мѣшокъ* (Сл. Лекс., XVII, 200), *чоло* (202), *жолтѣю, жолтая, жолтокъ* (447), *чолнъ* (537), *шостакъ* (538), *жорна* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 238), *жонамъ* (274), *жолудокъ* (305), *пѣшого* (243), *шоры* (272), *вѣршописъ* (269), *човномъ* (256), *чопы* (278), *щороку* (151) та ін. Наведені приклади відбивають уживання голосного [о], що розвинувся з етимологічного [е] і [е] з [ь], як у кореневій морфемі, так і в суфіксальній та в закінченні, а також у наголошеній і в ненаголошеній позиції, тобто так, як це властиво переважній більшості українських говорів і сучасній українській літературній мові.

Досі дискусійним у науці є питання про умови, за яких відбувалася зміна [е] → [о], а також про послідовність перебігу цього процесу. Одні вчені, розвиваючи погляд І. В. Ягича [335], О. О. Шахматова [336], вважають, що існувало два етапи в історії переходу [е] в [о]. На першому етапі голосний [е] змінювався в [о] після [j] та здавна пом'якшених приголосних [ž'], [š'], [č'] і [с'], причому в акаючих діалектах — лише під наголосом. Наслідки цієї зміни відбивають усі сучасні східнослов'янські мови: укр. *жовтий, шовк, чого, його;* рос. *жёлудь* [жо'лут'], *шёлк* [шолк], *чолка;* півн.-рос. говори — *жолтóк, жолýдок, шолухá, пшонó, чотыре, щокá;* блр. *жóнка, шоўк, чóрны*. Другий етап охопив не всі діалекти давньоруської мови, а лише ті, на основі яких склалися російська та білоруська мови. На цьому етапі [е] змінюється на [о] після всіх інших пом'якшених приголосних перед твердими та в кінці слова, але знову ж в акаючих діалектах лише під наголосом, а в окаючих, якими є північноросійські,— і в ненаголошеній позиції: *сёла* [с'о'ла], *вёдра* [в'о'дра], *нёс* [н'ос], *всё* [ф'с'о] [337], півн.-рос. — [н'осла'].

Інші дослідники, додержуючись погляду, висловленого в свій час О. І. Соболевським [338], заперечують можливість двох етапів у зміні [е] в [о], вважаючи, що для розмежування в часі переходу [е] в [о] після шиплячих та [j], з одного боку, і після приголосних вторинного пом'якшення, з другого, немає достатніх підстав [339]. Отже, вони вважають, що етимологічний [е] і [е] з [ь] змінювались в [о] одночасно як після споконвічно пом'якшених приголосних, так і після приголосних вторинної палаталізації. Те, що пам'ятки ранньої доби засвідчують о на місці е лише після шиплячих, пояснюється невмінням давньоруських переписувачів передавати [о] після приголосних вторинного пом'якшення [340].

П. Я. Черних, слідом за О. І. Соболевським, думає, що перехід [е] в [о] в давньоруській мові спершу не залежав від наголосу, така залежність, що тепер властива південноросійським говорам і білоруській мові, розвинулася пізніше, після виникнення акання. В окаючих, північноросійських, говорах і тепер звук [о] на місці давнього [е] можливий не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції: *пёк, сёстры, чёлка* і *пёклá, сёстрá, чёлó* [п'ок], [с'о'стры], [ч'о'лка] і [п'окла'], [с'остра'], [ч'оло'] [341].

Перехід [е] в [о] в позиції перед твердим приголосним виклика-

---

[335] Див.: *Ягич И. В.* Зазнач. праця, с. 37.

[336] Див.: *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка, с. 135.

[337] Див.: *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка, с. 158—161; *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка, с. 127—128. Див. також: *Дурново Н. Н.* Очерк истории русского языка, с. 152, примітка.

[338] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции..., с. 61.

[339] Див.: *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Зазнач. праця, с. 131.

[340] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции..., с. 61.

[341] Див.: *Соболевский А. И.* Лекции..., с. 63; *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 126—127. Пор. також: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови, с. 96.

ний асимілятивним впливом на нього цього приголосного, що в давньоруській мові вимовлявся більшою чи меншою мірою як звук лабіалізований. Регресивна асиміляція зумовила лабіалізацію й голосного [е], тобто зміну його в [ö], а пізніше — в [о].

Беручи до уваги дані української мови й деяких російських говорів і поділяючи погляд О. І. Соболевського про одночасність зміни [е] в [о] після всіх пом'якшених приголосних перед твердими, а також незалежність її від наголосу, О. М. Селіщев припускав, що обмеження в уживанні голосного [о] на місці етимологічного [е] та секундарного [е] з [ь] пов'язано з пізнішими фонетичними процесами, а саме з депалаталізацією приголосних перед голосними переднього ряду, яка зумовила й делабіалізацію [о] з [е] [342]. Таким чином, на думку О. М. Селіщева, голосний [е] в українських словах типу *сéла, твéрдо, лéгко* належить до звуків вторинного походження, тобто що цей голосний внаслідок делабіалізації розвинувся в них з [о]. До цього погляду беззастережно приєднується також дослідник московських грамот XVI ст. Є. Ф. Васеко [343], хоч, за справедливим зауваженням Ф. П. Філіна, довести подібну гіпотезу не можна [344]. Їй суперечать факти української мови, в якій процес депалаталізації охопив приголосні лише в позиції перед [е] та етимологічним [і], а перед [о] — наголошеним і ненаголошеним — їх м'якість збереглася: *сьомий, льон, сльоза.*

Питання про перехід [е] в [о] успішно можна розв'язати лише за тієї умови, коли будуть при цьому враховані як показання пам'яток давньоруської писемності, так і наслідки діалектної реалізації цього явища в сучасних східнослов'янських мовах. До того ж потрібно мати на увазі й те, що будь-яке фонетичне явище може характеризуватися нерівномірністю його перебігу в окремих говорах. Якщо на все це зважити, то найімовірнішим буде припущення, що процес лабіалізації [е] перед твердим приголосним розпочався після споконвічно м'яких, а такими тоді послідовно виступали шиплячі та [j]; на той час були м'якими вже також [c'], [z'], [s'], що виникли внаслідок спільнослов'янської перехідної палаталізації задньоязикових, та [l'], [r'], [n'], що постали на місці сполучень [lj], [rj] та [nj]. Лабіалізація [е] відбувалася, певно, незалежно від наголосу й лише в середині слова, не поширюючись звичайно на його позицію в абсолютному кінці слова. Отже, голосний [е] змінювався на [о] перед твердим приголосним спершу фактично тільки в середині слова і тільки після [ž'], [š'], [č'] та [j], оскільки після [z'], [s'], [c'] та [l'], [r'], [n'] до періоду діалектної зміни [ě] в [е] він у середині слова в позиції перед твердим приголосним, власне, не вживався,

---

[342] Див.: *Селищев А. М.* Критические заметки по истории русского языка.— Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та, кафедра рус. яз., т. 5, вып. 1, 1941, с. 178.

[343] Див.: *Васеко Е. Ф.* К вопросу об изменении е в о в русском языке.— В кн.: Вопросы истории русского языка. М., 1959, с. 69.

[344] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 195.

за винятком закінчення дав. відм. множини **-емъ** іменників **о**-основи *(полѥмъ)*, а виступав лише в абсолютному кінці слова *(лице, поле)*.

Процес переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] відбувався ще до депалаталізації приголосних перед голосними [е] та [і] в південних та південно-західних говорах давньоруської мови. В цьому переконує те, що в українській мові, яка успадкувала цю депалаталізацію, перед твердими приголосними, що в давньоруський період були напівпом'якшені, зміна [е] в [о] після шиплячих та [j] не відбувається: *женеш, женити, шестеро, шести,* хоч *жонатий (← женатый), шостий (← шестыи)*. Оскільки депалаталізація напівпом'якшених приголосних перед [е], [і] та їх палаталізація перед іншими передньоязиковими — процеси взаємопов'язані, то закономірним буде припущення, що процес переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] відбувався і до періоду палаталізації напівпом'якшених приголосних перед голосними переднього ряду. Цим зумовлений той факт, що вона охопила всі давньоруські діалекти й пізніше відклалася в усіх східнослов'янських мовах, у той час як лабіалізація [е] після м'яких приголосних, що розвинулися з давніших напівпом'якшених, поширилася лише на ті з них, на основі яких сформувались російська та білоруська мови, і не охопила говорів протоукраїнських, оскільки в них перед [е] напівпом'якшені приголосні не палаталізувались, а депалаталізувались: рос. *клён, мёд, сёстры, вёсны, весёлый;* блр. *клён, мёд, вясёлы;* укр. *клен, мед, се́стри, ве́сни, весе́лий*. Це дозволяє зробити й інший висновок, що зміна [е] на [о] після приголосних вторинної палаталізації, тобто після тих, які розвинулись з давніх напівпалаталізованих, відбувалася пізніше, ніж після шиплячих та [j]. Цілком природно, пізніше фіксується вона і в пам'ятках давньоруської писемності. Однак процес лабіалізації звука [е] й перехід його в [о] відбувався раніше зміни [ě] → [е] в проторосійських та протобілоруських говорах давньоруської мови, інакше [е] з [ě] теж підпадав би діянню цієї фонетичної закономірності, проте її наслідків звичайно не спостерігається в сучасних російській та білоруській мовах, крім кількох прикладів, що легко пояснюються аналогійними причинами (рос. *звёзды, цвёл, приобрёл)*, та окремих слів у деяких північноросійських діалектах *(рёка)*, у яких [ě] змінився в [е] дуже рано.

Лабіалізація [е] з [ь] у словах української мови *льон, сльоза* теж зумовлена вторинним пом'якшенням давньоруського [l], що відбулося. перед колишнім [ь]; [л'ьна˥] → [л'на˥], за аналогією [л'ен] → [л'он]; [сл'ьза˥] → [сл'за˥], за аналогією [сл'е˥зы] → [сл'о˥зи]. Очевидно, ця лабіалізація припадає на час після завершення процесу занепаду й вокалізації зредукованих, але до депалаталізації напівпом'якшених приголосних перед [е].

Отже, зважаючи на викладені вище міркування та показання пам'яток давньоруської писемності, процес лабіалізації [е] після шиплячих і [j] найімовірніше буде віднести приблизно на кінець X — першу половину XI ст., а після приголосних вторинного м'якшення приблизно на другу половину XII — початок XIII ст.

Таким чином, процес лабіалізації [е] після м'яких приголосних не тільки характеризувався діалектною диференціацією, а після різних груп приголосних не збігався й у часі.

В акаючих говорах секундарний [о] з [е], як і етимологічний, в ненаголошеній позиції змінився, як відомо, в [а], а в наголошеній зберігся: *жона → жaнá, пшоно → пшанó, пчола → пчалá*, але *жон, пшóнный, пчёл* [пч'ол]. У таких говорах первинна закономірність процесу переходу [е] в [о] у зв'язку з цим порушилась; перехід став залежати не тільки від позиції після палатальних чи непалатальних приголосних та твердості наступного приголосного, а й від наголошеності чи ненаголошеності складу. Нова закономірність властива тепер білоруській і російській літературним мовам та говорам південноросійської діалектної смуги. Вона виявляється і в тому, що давній [е] змінюється в [о] після споконвічно м'яких приголосних та після приголосних вторинного м'якшення не тільки тоді, коли стоїть у середині слова перед твердим приголосним, а й коли він у слові є кінцевим наголошеним голосним: *плечó, хорошó, своё, лицó, яйцó*, але *стóйбище, выше, сóлнце*.

Північноросійські говори, що зберегли [о] з [е] в ненаголошеній позиції, та українська мова відбивають лабіалізацію [е] після м'яких приголосних у її первинному виявленні.

Однак у деяких південно-західних говорах української мови після шиплячих та [j] вимовляється перед твердим приголосним не [о], а [е], причому і в наголошеній, і в ненаголошеній позиції: *вчéра, учéра, егó, ємý, почéму*[345]; *женá, женáтий, шéстий, челó, вéчер, вечерí*. Часто в тому самому говорі одні слова вживаються з [е], а інші в аналогічній позиції — з [о], напр.: *женатий*, але *жонá, пшонó, пчолá*[346]; *женá, челó, вчéра*, але *пчóлы, жóлуд*[347]. Говіркові рефлекси [е] в такій позиції фіксують і лексикографічні праці кінця минулого століття, які відбивають фонетичні особливості південно-західної групи українських діалектів. Так, у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (Львів, 1886) слова *женá, женúх* й *жонá, жонúх, чернóзем, чернявка, черт, четúри* і *чорнóзем, чорнявка, чорт, чотúри, шелóм, шестáк, шéстий* і *шолóм, шостáк, шóстий* (I, стор. 219, 225; II, стор. 1070, 1076, 1077, 1096, 1097) передаються як з голосним [е] після шиплячого, так і з голосним [о]. Очевидно, в ряді південно-західних говорів процес лабіалізації [е] й переходу його в [о] після споконвічно палатальних приголосних перед твердими ще на своєму початку взагалі загальмувався й затримався. Визначити конкретні причини, що зумовили своєрідність рефлексації [е] в таких говорах, важко. Звертає на себе увагу той факт, що в них звичайно зберігається [е̯] після [j] на початку

---

[345] Див.: *Верхратський І.* Говір батюків, с. 11, 49, 51.

[346] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької обл.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 1. К., 1959, с. 12.

[347] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 32.

деяких слів, хоч теж непослідовно; пор. *єдин, єден* і *один, оден, єврах* і *оврах* (Ж., І, 213) тощо. Можливо, що між зміною [е] на [о] після споконвічно м'яких приголосних перед твердими та зміною початкового звукосполучення [је] в [о] ще в давньоруський період виник в названих говорах аналогійний зв'язок; не виключено також, що процес зміни [е] на [о] гальмувався живими контактами з західнослов'янськими мовами, особливо в тих діалектах, які безпосередньо перебували на межі з ними. В говорах, які після шиплячих та [ј] в одних словах зберігають [е], а в інших — на його місці у тій же позиції розвинули [о], процес переходу [е] в [о] належить до пізнішого періоду, ніж відбувався він в основному масиві давньоруських діалектів. Власне, в них мав місце не фонетичний процес закономірної зміни одного звука в інший, а процес витіснення, заміни етимологічного [е] чи [е] з [ь] голосним [о] внаслідок впливів суміжних говорів, у яких лабіалізація [е] після споконвічно м'яких приголосних перед твердим була реалізована ще в давньоруський період. І цілком природно, що таке витіснення охопило не всю лексику, у якій виявляється розглядане фонетичне явище, а лише її частину, причому в різних говорах не завжди ту саму.

Зміна [е] на [о] після шиплячих та [ј] ускладнилась в українській мові впливом граматичної аналогії, внаслідок чого в окремих формах слів така зміна відбулась і тоді, коли фонетичних умов для неї не було. Аналогійними причинами зумовлена поява [о] на місці давнього [е] у деяких відмінкових формах іменників та прикметників, а саме:

а) перед пом'якшеним приголосним у дав. й місц. відм. одн. іменників жін. роду на -а *(жоні, щоці, бджолі)* за аналогією до цих же іменників в інших відмінкових формах, у яких голосний [е] змінився на [о] перед твердим приголосним *(жона, жони, жону, жоною, щока, щоки, щоку)*. Таку зміну писемні пам'ятки староукраїнської мови засвідчують досить часто: *жонѣ* (ВС, 1347, АЗР, І, 15; Р., гр. 1446, 152; АЖ, 1583, 66; К. З., к. XVII — п. XVIII, 95), *щоцє* (АЖ, 1584, 129).

б) За таких же умов у місц. відм. одн. іменників чол. і серед. роду: *у вечорі, чолі, жомі, у пшоні, на чолі;* пор. *у чолѣ* (К. З., 365).

в) У дав.— місц. та род. відм. одн. іменників жін. роду на приголосний *(більшості, свіжості, пекучості)* за аналогією до іменників тієї ж відміни, в яких [о] стоїть після здавна твердих приголосних *(радості, ясності)*.

г) У род. відм. одн. прикметників жін. роду у відповідних формах числівників та займенників *(свіжої, більшої, гарячої, безкрайої, першої, нашої)* за аналогією до прикметників та відповідних числівників і займенників з основою на здавна твердий приголосний *(молодої, нової)*, а також тих форм, у яких [о] з [е] розвинувся перед твердим приголосним *(гарячого, гарячому, свіжого, свіжому, безкрайого, безкрайому, першого, першому, нашого, нашому)*. Пор. *нашои* (Р., гр. 1393, 49; гр. 1433, 121), *горячои* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 115).

д) В ор. відм. одн. прикметників та відповідних форм числівників і займенників жін. роду *(гарячою, чужою, свіжою, більшою, першою, нашою)* за аналогією до форм типу *молодою, новою, нового, молодого, другою, нашого, другого*. Пор. *нашою* (Р., гр. 1446, 152), *чужою* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 259).

Аналогією до іменників з основою на твердий приголосний *(дібровою, дочкою, сином, столом, Петрові)* зумовлений перехід ненаголошеного й наголошеного [е] в [о] після шиплячих, як і інших пом'якшених приголосних, у позиції перед [j] та [m] з [m'] в ор. відм. одн. іменників чол., жін. і серед. роду та в дав. відм. одн. чол. роду перед [w'], що властивий багатьом сучасним українським діалектам: *грушою, межою, кручою, сторожом, ножом, товаришом, гайом, товаришові;* літ. *грушею, межею, кручею, сторожем, ножем, товаришем, гаєм, товаришеві;* пор. *врочищом* (АЖ, 1583, 45).

Внаслідок аналогійного впливу [е] іноді змінюється на [о] не лише після шиплячих та [j], а й після інших, звичайно палаталізованих, приголосних. Так, аналогійними впливами зумовлена зміна [е] на [о] у таких формах, як *пеньок, опеньок, пісеньок, відьом, синього, осіннього* (пор. *стіжок, ніжок, чужого, нового*). Голосний [о] у слові *тьохкати* належить до явищ звуконаслідних.

Аналогією до *восьмий* викликаний перехід [е] в [о] в числівнику *сьомий* (із *семыи)*; за аналогією до форм *нього, ньому*, в яких зміна [е] в [о] фонетично закономірна, як і в *його, йому* (jeho → joho, jemu → jomu; njeho → n'eho → n'oho, njemu → n'emu → n'omu), виник голосний [о] на місці [е] в займеннику *сього, сьому (цього, цьому)*, хоч могли впливати тут і форми типу *того, тому*.

Аналогія до *льон, льону* зумовила перехід [е] в [о] в іменнику *льод* (із *лєдъ*), що відомий багатьом діалектам (Гр., I, 384) при літературному *лід*, та в формі *льоду* (із *лєду*).

Вплив аналогії може не тільки викликати перехід [е] в [о] при відсутності для цього фонетичних умов, а й загальмувати такий перехід, хоч фонетичні умови для нього й існують. Так, у першій особі множини після шиплячих та [j] дієслова зберігають давній [е] перед твердим приголосним *(можемо, кажемо, пишемо, хочемо, чуємо, знаємо, читаємо)* під впливом форм другої особи множини, в якій звук [t], що стоїть після [е], раніше був не твердий, а напівпалаталізований *(пишете, знаєте)*, та другої особи однини *(кажеш, хочеш, знаєш* — д.-р. *кажеши, хочеши, знаєши)*.

Голосний [е] у формах *шептати, чесати, щезати, жену, шепчу, чешу, щезну* не лабіалізувався під впливом інших форм цих же дієслів, що в них після [е] в давньоруській мові вимовлявся пом'якшений приголосний· *жене, женеш, женете, шепче, шепчеш, шепчете, чеше, чешеш, чешете, щезнеш, щезне, щезнете* і под.

Відсутність переходу [е] в [о] після шиплячих та [j] в пасивних дієприкметниках типу *збуджений, печений, кручений, завершений, освоєний, озброєний* пояснюється аналогією їх до тих дієприкметників, у яких голосний [е] стоїть після інших приголосних: *варений, несений, роблений*. Це ж, певно, стосується й прикметників типу

рожевий, дешевий, грошевий, овочевий, звичаєвий і т. д. Пор. *вогневий, липневий, яблуневий.*

В іменниках *решето, щепа, прищепа* на збереження [е] могли впливати форми непрямих відмінків на -і *(у решеті, щепі, на щепі, прищепі)*, а щодо останніх двох, то й дієслівні форми *щепити, прищепити, щепиш, прищепиш* і т. д.[348]. Форма дав.-місц. відм. одн. *(печері)* загальмувала, імовірно, перехід [е] в [о] у слові *печера*, хоч цьому могла сприяти і його паралельна форма з м'яким [р'], відома багатьом українським діалектам: *печеря* (Гр., III, 149).

У прикметнику *червоний* відсутня зміна [е] в [о] фонетично закономірно, оскільки [г'] у давньоруській мові в цій позиції був напівпалатальний.

В окремих словах голосний [о] відповідно до фонетично закономірного [е] виступає як наслідок пізнішого запозичення. Такий [о] українська мова знає в іменнику *дьоготь*, що зайшов до неї з білоруської мови (блр. *дёгаць)*; в словах *льоток* (с.-г. термін), *льотка* (металургійний термін); *льотний, льотчик*, запозичених з російської мови; діал. *льот, льоту* (Гр., II, 384), паралельно до літер. *літ, лету*, в яких він виник теж під впливом російської мови.

На слова іншомовного походження, що зайшли звичайно до української мови після того, як закон зміни [е] на [о] після шиплячих та [j] перестав діяти, така зміна не поширилась, напр.: *жест, жетóн, прожектор, ешелон, шеф, шеврон, чек, чемодан.* Зберігається [е] після шиплячих та [j] перед твердим приголосним у книжних словах та старослов'янізмах: *жезл, жертвá, ковчег.*

Голосний звук [о] з [е] спершу міг займати позицію тільки після м'яких приголосних і виступав у давньоруській мові як [ӧ], що був позиційним варіантом фонеми /е/. Після того, коли вже на українському грунті шиплячі депалаталізувались, його вживання перестало зумовлюватись палатальністю попереднього приголосного, який перед таким [о] тепер міг бути як твердий, так і м'який *(жовтий, льон, його)*, тобто [о] став голосним, позиційно незалежним. У зв'язку з депалаталізацією попереднього приголосного відбулося пересування артикуляції [ӧ] з переднього ряду до заднього: [ӧ] → [о].

Втративши залежність від палатальності — непалатальності попереднього приголосного, він почав виступати як реалізатор самостійної фонеми /о/, інакше кажучи, функціонально секундарний [о] з етимологічного [е] та [е] з [ь] перестав відрізнятися від етимологічного [о]. Однак це зовсім не вплинуло на кількісний склад голосних фонем української мови, не викликало й будь-яких змін у їх диференційних ознаках.

Внаслідок зміни [е] на [о] після шиплячих та [j], зрідка також і після інших палатальних *(льон)* перед твердим приголосним,

[348] Пор. *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови, с. 96—97.

зокрема внаслідок аналогії (*синього, трьох*), фонема /о/ набула ширших функціональних можливостей, а також виникли нові відношення в її сполучуваності з приголосними фонемами (власне, вона стала виступати як після твердих, так і після м'яких приголосних без якихось обмежень). Крім того, фонема /о/ набула деяких нових варіантів у її звуковій реалізації, пор. [снопа'], [жо'луд'], [jȯму'], [л'ȯн].

ПІЗНІШІ ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ

§ 75. Перехід [о], [е] в [і]. Еволюція етимологічних [о] та [е] в [і] становить одну з найважливіших специфічних рис українського вокалізму. Подовжених [ō] та [ē], що розвинулися з етимологічних [о], [е] ще на давньоруському грунті внаслідок занепаду зредукованого в наступному складі, українська мова не зберегла. В переважній частині її говорів відповідно до [ō] й [ē] незалежно від їх позиції в слові вживається тепер голосний [і]. Він становить норму і сучасної української літературної мови. Проте деяким українським говорам властиві інші відповідники цих голосних. Так, у західноволинських говорах відповідно до [ē] послідовно чується голосний [і], а відповідно до [ō] — не тільки [і], а й [у] та [u]: [піч], [стіл], [стил], [бати'г], [хло'пцуў], [столу'ў]; у надсянських говорах на місці давнішого [е] звичайно вимовляється голосний переднього ряду [ӱ]: [н'ӱс], [т'ӱ'тка] — літ. *ніс, тітка;* на місці [ō] в тих же говорах здебільшого вживається [і], однак в окремих з них часто виступає й [о], [$\overset{u}{о}$], [у] або й [ы]: *бік, міст, сніп; бок, мост, сноп* [$\overset{у}{о}$к], [м$\overset{у}{о}$ст], [сн$\overset{у}{о}$п]; *бик, мист, снип; бык, мыст, сноп;* у марамороських та ужанських говорах Закарпаття відповідно до [о] й [ē] теж вимовляється [u], а в боржавських [ӱ]: [муст], [бук], [ло'кӱт], [мӱст], [бӱк], на [с'ӱм] — літ. *міст, бік, лікоть,* на *цім* [349].

У північноукраїнських говорах відповідники давніх [ō] та [ē] розрізняються звичайно в залежності від наголосу. У ненаголошеній позиції поширені в них [о] та [е], а в наголошеній — дифтонги різного типу, чи, може, точніше — неоднорідні голосні: [$\widehat{і̯е}$], [ӱо̄], [$\widehat{ӱе̂}$], [ӱў], [$\widehat{ӱі}$], [uо̇], [$\widehat{uе}$], [uu], [uі]. Неоднорідний голосний [$\widehat{і̯е}$] розвинувся з [ē], в наступному складі після якого втратився зредукований переднього ряду [ь]: [п$\widehat{іе}$ч], [ш'$\widehat{іе}$с'т'], але [о'сен'], [ка'мен']. Неоднорідні голосні [ӱо̄], [$\widehat{ӱе̂}$], [ӱў], [ӱі], що характеризуються послідовною лабіальною артикуляцією в їх першій частині, розвинулися з [ē], в наступному складі після якого втратився зредукований заднього ряду, що в процесі занепаду не тільки вплинув

---

[349] Див.: *Павлюк М., Робчук І.* Фонологічні системи українських говірок Румунії.— В кн.: Праці XII республіканської діалектологічної наради. К., 1971, с. 117.

на подовження [е] попереднього складу, а одночасно й викликав його лабіалізацію: [н'ў͡ос], [н'ў͡ес], [н'ў͡ис], [н'ў͡іс] ← нєсъ ← нєслъ; [с'ў͡ол], [с'ў͡ел], [с'ў͡ил], [с'ў͡іл] ← сєлъ, [т'ў͡отка], [т'ў͡етка], [т'ў͡итка], [т'ў͡ітка], але [по'пел]. Неоднорідні голосні [ӱо], [ӱе], [ӱў], [ӱі] розвинулися з [ō], після якого в наступному складі занепав зредукований [ъ] чи [ь]: [ву͡оз], [ву͡ез], [ву͡из], [ву͡із] ← возъ; [сну͡оп], [сну͡еп], [сну͡ип], [сну͡іп] ← снопъ; [ку͡он'], [ку͡ен'], [ку͡ин'], [ку͡ін'] ← конь; [му͡оі̯], [му͡еі̯], [му͡иі̯], [му͡іі̯] ← мојь, але [возки'], [костки'].

Відповідно до [ō], [ē] в деяких північних говорах вимовляється в наголошеному складі [u] або [у]: *вуз, снуп, муст, кустка, бук,* [н'ус], *жунка,* [т'утка], *вун,* [кун']; *виз, снип, мист, кистка, бик, вин,* [кин'], *жинка, титка.*

У деяких північних з походження українських говорах Воронезької області, що довгий час розвивались відірвано від інших генетично споріднених з ними діалектів, на місці [ō] вимовляються [ᵘе], [ᵘу], [ᵘӱ], [ê], [у] [350], а зрідка, крім у позиції після губних та сонорних [l], [r], також [ve] [351]: *тᵞек, двᵞер, кᵞет (тік, двір, кіт); снᵞип, двᵞир, вᵞил, мᵞист (сніп, двір, віл, міст); вᵞӱжки,* багато *кᵞӱз, рогᵞӱжка, (віжки, кіз, рогіжка); гвоздкêў, кêт, вêлхи, рêдниĭ, рêд (гвоздків, кіт, вільхи, рідний, рід); стил, нич,* на той *бик; квен', ствег (кінь, стіг).*

На підставі рефлексів [ō], [ē] в північноукраїнських говорах, а також і в деяких південно-західних можна припустити, що еволюція [ō], [ē] в [і] відбувалася через стадію їх дифтонгізації, або утворення неоднорідних голосних з відмінною артикуляцією на першому і другому етапі їх вимови.

Голосний [ē] перед колишнім складом з [ь] через стадію [і͡е], що артикуляційно зближувала його з [ě], розвинувся, як і [ě], в монофтонг [і]: [п'ечь] → [п'ēч'] → [п'і͡еч'] → [піч]. Найдавніші староукраїнські пам'ятки засвідчують голосний [і] на місці давнього [е] в такій позиції з другої половини XIV ст.: *шистьдєсѧтъ* (Р., гр. 1359, 10), *шистьцѧтого* (гр. 1366, 12), *шисть* (гр. 1393, 52). Беручи до уваги, що писемні пам'ятки відбивають фонетичні явища з деяким запізненням, можна думати, що в південних говорах української мови звук [ē] змінився в [і] у новому закритому складі, який утворився після занепаду [ь] в наступному, не пізніше другої половини XIII — першої половини XIV ст. Північних говорів процес зміни [ē] в [і] у цій позиції, крім окремих західноволинських та брестських, не охопив, тобто голосний [ē] з [е] перед складом з колишнім [ь] поділив в українській мові долю давнього [ě].

---

[350] Див.: *Солонська Г. Т.* До питання класифікації українських говорів Воронежчини.— Праці XI республіканської діалектологічної наради. К., 1965, с. 172.

[351] Див.: *Бескровный А. М.* К вопросу о природе дифтонгического рефлекса ō в переходных северо-украинских говорах Воронежской губернии — Сб. ОРЯС, т. 101, № 3, с. 149.

Звуки [ō] та [ē] перед складом з колишнім [ъ] через стадію їх дифтонгізації у південних говорах теж змінилися в [і]: [возъ] → [вōз] → [ву͡із] → [ву͡из] → [ву͡із]... → [віз], [стогъ] → [стōг] → [сту͡ог] → [сту͡иг] → [сту͡іг]... → [стіг], [с'елъ] → [с'ў͡ол] → [с'ў͡ил] → [с'ў͡іл]... ... → [с'іл]. Однак у лінгвістичній літературі досі немає єдиного погляду на питання рефлексації в українській мові [ō] й [ē] перед складом з колишнім [ъ]. Писемні пам'ятки, що походять з південної території давньоруської мови, в XIII ст., а особливо часто пам'ятки староукраїнської мови, починаючи з XIV ст., засвідчують написання літер у та ю на місці [о] й [є] в новому закритому складі: *щюдръ* (Тип. єв. XIII, 97 зв.), *субутныи* (193), *добровулно, ларивунъ, василювъ* (Р., гр. 1366, 12), *Ѳєдуть, Нестюръ, грошювъ, по бжьюмъ* (гр. 1378, 26), *королювъскими, королювъ* (гр. 1390, 175), *на своюи, на своюмъ* (гр. 1398, 57), *чтюнъ, Кундратъ* (гр. 1400, 61); оу *тум, булшеи* (Богд., I, 14), пуд *лисомъ* (24), *коулко* (30), *тютка* (147), *тоулко* (173), *предкув* (II, 283), в *чюмъ* (293), на *которумъ* (297) та ін. [352], *Федур* (Пн., гр. 1511, 33), в *добрум* здоровю (гр. 1519, 33), *твуй* (ПЄ, 1556—1561, 291), *свуй* (237 зв.), *злодѣювъ* (238), *муи* (АЖ, 1583, 49), *пул гривны* (53), *тюткою моєю* (АЖ, 1584, 138), *слоувъ* оныхъ (Бер., 1616, 67), о *нюмъ* (87), *поклунъ, посланцувъ* (Лист. Б. Хм. 8.VI. 1648, ВУР, 33), *свуй, послувъ* (34), *ляхувъ* (11, VII, 1648, 55), *вуйскомъ* (17.VII, 1650, 374), *купцувъ* (3.VIII, 1650, 381), *болванувъ, своюй* (РД, XVII, 56), *у туй* (57), *потумъ*, на *нучь*, на *тумъ* (58), *букувъ, королювствѣ* (59), *рознемугъ* (60 зв.); *розбуйник* (АПГУ, XVII, I, 62), *Сидур*, в *нуч, вувцѣ* (69), *буйся, потум, чобут* (77), *вул* (78); *вувторок, вуйт* (93), *бчул* (96), *риднуй тютцѣ* (II, 20), *двуръ* (АБ, 1697, 106), *свуй* (105), *ковалювского* (1688, 101), *днювъ* (1674, 85), *чернъцюв* (1685, 96), *тестювский* (1680, 92); *Опушноє, Стасювна* (Опішн. купча, 1681, Пан., 96), *вунъ* (К. З., п. XVII — п. XVIII, 219), *гуршъ* (233), *пудпирати* (154), *пудчасъ* (166), *пудводники* (220), *пудставляєт* (229), *жунки* (225), *жунко* (256), в *скорум* часѣ (112); из *надвюрря* (Закарп. Сокирницький зб. XVII ст., 47; Деж., 99); *покуй* (Ал. Тиш. п. XVIII ст., 71); *вувчар* (Кролевецькі акти, XVII—XVIII ст., I, 53), *Якув* (54), *шелягувъ* (56), *могоричникувъ* (57), *стотникувъ* (II, 3) [353], *колядувокъ, щедрювокъ, пятюнку, булше, грѣхювъ* (І. Некр., 12), *вечюрки, торюкъ, разювъ, тул'ко* (13), *рюкъ, калинювки* (15) та ін.

Виникає питання, що в такій позиції означали літери у та ю, який звук передавався ними? В сучасній науці, зокрема в працях радянських учених, переважає традиційний погляд, якого додержувались ще О. О. Потебня, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, О. О. Шахматов та інші дослідники, а саме, що дифтонгізацію [ō], [ē] в нових закритих складах пережили всі українські говори, як

---

[352] Див.: *Венєвцева Л. В.* Зазнач. праця, с. 189—190.

[353] Див.: *Священко А. О.* Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду.— Вісник Харківськ. ун-ту, № 7. Сер. філол., вип. 1, 1965, с. 111.

південні, так і північні, що в південних говорах української мови ці голосні еволюціонували в напрямі до монофтонга [і] через обов'язкову для них стадію дифтонгів; отже, літери у, ю у писемних пам'ятках староукраїнської мови позначали в новому закритому складі дифтонгічні, або неоднорідні, голосні різної якості [354].

Однак існує й інший погляд на еволюцію [ō], [ē] в українській мові. Так, Т. Лер-Сплавінський вважає, що ці голосні в південних українських говорах дифтонгізації не зазнавали, а змінювались в [і] внаслідок їх звуження через монофтонги [u], [ü], які підпали процесові делабіалізації [355]; дифтонгізація [ō], [ē] властива була лише говорам північного ареалу української мови. У наш час такої ж думки додержується В. Курашкевич, О. Н. Савченко та ін. [356].

Стоячи на тих же позиціях, дехто з учених висував припущення, що в діалектах, які лягли в основу сучасних південних говорів української мови, відбулося внаслідок асимілятивних впливів звуження [о], [е] ще до занепаду [ъ], [ь], що й зумовило їх дальнішу трансформацію в монофтонг [і] [357], отже, генетичний зв'язок між рефлексацією [о], [е] в північному й південному масиві українських говорів порушився ще до втрати зредукованих у давньоруській мові. Інші, навпаки, додержувались погляду, що спершу в усіх українських говорах етимологічні [о], [е] розвинулись у довгі закриті монофтонги, які в північному ареалі під впливом наголосу дифтонгізувались, а в південному — через стадію [ü] трансформувались у монофтонг [і] [358].

Отже, питання про рефлексацію [ō], [ē] в [і] у південних говорах української мови досі залишається дискусійним. Але припущення, що передбачає стадію їх дифтонгізації для всіх говорів української мови, видається найбільш аргументованим. Найпереконливішим доказом на його користь є те, що в периферійних говорах південно-західної діалектної групи, наприклад у деяких гуцульських на Сучавщині, досі зберігаються залишки дифтонгів різної якості — [ўі], [ўу], [ўы], [ы^{і}] — на місці етимологічного [о] в новому закритому складі: *мўіст, рўіс (= ріс), бўілше, нўіш (= ніж), рўіч (= річ); двўир, пўит (= під), вўин, мўист, грўим, порўиг, рўик, стўиў (-стіл); рўык (-рік), окўып; кы^{і}н', кы^{і}з, мы^{і}ст, плы^{і}т, дры^{і}т* та ін.

---

[354] Див. *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 102; *Назарова Т. В.* К проблеме украинского икавизма.— Вопр. языкознания, 1971, № 2, с. 40; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 222.

[355] Див.: Rocznik sławistyczny, t. 8, 1918, s. 212—213.

[356] Див.: *Курашкевич В.* Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa, 1963, с. 37. *Савченко О. Н.* Процес зміни о, е в закритих складах у діалектах української мови.— XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1969, с. 34—36, та ін.

[357] Див.: *Курило О.* Спроба пояснити зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. К., 1928, с. 7.

[358] Див.: *Stieber Zd.* L'allongement compensatoire L'ukrainien et le haut sorbe.— In: To honor Roman Jakobson, t. 3, The Hague — Paris, 1967, s. 1936.

І дуже важливо, що такі дифтонги можливі як у наголошеному, так і в ненаголошеному складі: [вўиўц'а'], [пўидло'га] [359]. Рефлекси давнього [о] в новому закритому складі як [üу] чи [uу] після губних відзначали дослідники в гуцульських говорах Івано-Франківської області, хоч розглядали їх не як дифтонги, а як лабіалізовані під впливом попередніх приголосних монофтонги: büyk, müyst [360], m^{u}yst, p^{u}st, w^{u}yn [361]. Якщо в позиції після губних перший лабіальний елемент в артикуляції таких рефлексів можна розглядати як наслідок асимілятивного впливу приголосного на наступний голосний, то після інших приголосних умови для лабіалізації голосного відсутні, й ці рефлекси виступають як звичайні дифтонгічні звуки. У південно-західних говорах української мови зустрічаються згадувані вже рефлекси етимологічного [о] в новому закритому складі, що походять з дифтонгів різного типу, як-от [і], [і^{у}], [ü], [у], [u], [у^{о}], [о^{u}]: *стіл, ст$\overset{и}{і}$л, стӱл, стил, стул, ст$\overset{о}{у}$л, ст$\overset{у}{о}$л* [362].

Зважаючи на різноманітність рефлексів [ō] з етимологічного [о] та з [е], після якого в наступному складі занепав [ъ], можна зробити висновок, що в різних говорах дифтонги розвивалися неоднаково. Насамперед виділяються дві діалектні зони — північна і південна, розрізнення в яких долі дифтонгів з [ō] та [ē] пов'язане з акцентними умовами, що неоднаково відбивають давню систему наголошування складів. Ці умови затримали монофтонгізацію дифтонгів у північних говорах; процес їх розвитку виявився в значній якісній диференціації північних дифтонгів, а в частині говорів і в процесі монофтонгізації, хоч і відмінній від такого процесу в говорах південних. У південних говорах дифтонги змінилися в монофтонги незалежно від наголосу.

В усіх українських говорах [ō] спершу розвинувся, певно, в дифтонг [u͡o], який став вихідною основою для всіх інших дифтонгічних різновидів, часто відмінних у різних діалектах. Процес монофтонгізації дифтонгів супроводжувався їх делабіалізацією й просуненням артикуляції в напрямі до сфери творення голосних переднього ряду й верхнього піднятті. Найпослідовніше цей процес реалізувався в тих південних говорах, у яких дифтонг [u͡o], через ряд проміжних дифтонгічних утворень — [uе], [uу], [uі], змінився в голосний [і] — звук переднього ряду верхнього піднятті. Повну делабіалізацію дифтонга, але менший ступінь його просунення в напрямі до сфери творення голосних переднього ряду верхнього піднятті відбиває рефлекс [е], ще менший — [у]. Зміна дифтонга [u͡o], теж через ряд

---

[359] Див.: *Павлюк М., Робчук І.* Зазнач. праця, с. 118.

[360] *Janów J.* Ważniejsze cechy gwar huculsko-pokuckich a teorie o Bołochowcach.— Komisija naukowych badań ziem wschodnich. Warszawa, 1938, s. 5.

[361] Див.: *Kuraszkiewicz W.* Z badań nad ikawismem w ruskich gwarach karpackich.— Lud słowiański, t. 4, z. 1, 1938, s. A50.

[362] Див.: *Пристypa П. І.* Рефлекси давнього наголошеного [о] в нових закритих складах на території західних говорів української мови, с. 136—138.

проміжних стадій, в монофтонги [ü], [u], [ů], [o^u] свідчить про те, що його делабіалізація в окремих південноукраїнських говорах загальмувалась, хоч відбулося просунення артикуляції в напрямі до сфери творення голосних верхнього піднятття, а в деяких говорах — і в напрямі до сфери творення голосних переднього ряду. На процес монофтонгізації дифтонгів, отже, й на його наслідки, могли впливати різні локальні фонетичні умови, зокрема голосний [у] на місці [ō] розвинувся через стадію дифтонгізації лише в тих південно-західних діалектах, у яких зберігся давньоруський голосний [у] як реалізатор самостійної фонеми /у/, тобто в тих говорах, що мали відповідний звук у складі свого вокалізму.

Староукраїнські писемні пам'ятки засвідчують секундарний [і] на місці етимологічного [о] в новому закритому складі та [е], після якого в наступному складі занепав зредукований [ъ], пізніше, ніж на місці етимологічного [е], що в наступному складі після нього занепав [ь]. Зрідка він позначається літерами и або ѣ в пам'ятках XV ст., напр.: къ *сѣлцѣ* ← *сольцѣ*[363] (Гал. гр. бл. 1421; Кр., 203є), *потрибно* (Рус., гр. 1421, 64), *самострѣлы* коловоритныи (ЛІ, XV, 615). Дуже ймовірно, що секундарний [і] з [о] відбиває написання *покиль* у білоруській копії жалованої грамоти Кобринського від 1479 р.[364], хоч це свідчення не безсумнівне; можливо, що таке написання становить помилку пізнішого переписувача. З XVI ст. відбиття в орфографії староукраїнських пам'яток звука [і] з [о] та [е] в новому закритому складі вже досить поширене: зо всѣхъ *сѣль (-сіл)* (ПЄ, 1556—1561, 229); *гакивница* (Оп. Черк. з. 1552; АЮЗР, VII, 1, 79), *стороживъ*, *Семенъ Кокисъ* (81), *Антинъ* (87), *Макогинъ* (88); *гакивница* (Оп. Канів. з., 1552, 93); pidwody (Оп. Луцьк. з., 1552, 179), pluhiw (183), kniaziw (160), Şawrin (Хмільницька люстрація 1565, АЮЗР, VII, 2, 137), Hirka (141), *Щенѣвская* (АЖ, 1583, 59), *Головинскои* (1584, 151).

Очевидно, виникнення монофтонга [і] з [ō] ← [о], [е] в основному масиві південних говорів української мови можна датувати кінцем XIV—XV ст., оскільки в XVI ст., незважаючи на традиційну орфографію, пам'ятки відбивають його вже досить часто. Ще повніше засвідчують секундарний [і] з [ō] та [ē] пам'ятки XVII—XVIII ст.: *оубиръ* (Бер. Лекс., 1627, 18); *тилко* (Лист Б. Хм. 8.VI 1648, ВУР, II, 34), *осимнадцат* (Черн. кн. міськ. рат., 1659; Пан., 82), *нѣжъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 93), *пѣчъ* (78), *с плѣчъ* (226), *кулѣшъ* (250), *сѣмъ* (258); *пидъ горою* (Л. Гр., 1710, 228), *покѣй* (Ал. Тиш., п. XVIII, 143), *возѣв* (155), *попѣд горы* (166); *в тим* (Л. Вел., 1720, 134), *опричъ* (210), *в чим* (217), *шистдесятъ* (42), *сѣмъ* (52), *шѣстъ* (119), *сѣлскимъ* (143), *осѣнних* (173) та ін. Процес поширення [і] з [ō] йшов з півдня на північ. У говорах, які межують з північними, монофтонг [і] міг довший період співіснувати з відповідними йому дифтонгами й творити строкату картину на тій самій території, що

[363] Соляна яма.
[364] Пор. *Крымский А.* Украинская грамматика, т. 1, вып. 1, с. 176.

й відбивали пам'ятки того часу, наприклад, «Актові книги Полтавського уряду другої половини XVII ст.», в яких непогано фіксуються особливості живої мови місцевого населення: *килка* (I, 20), *тилко* (35), *потим* (60), *розбий* (182), *шагив* (84), *завѣвъ* (III, 128), *утѣкъ* (I, 93), *пчолы нѣсъ* (II, 105) та ін. і *потум* (I, 60), *стулко* (64), *свуй* (II, 21), *Михайлувъ* (I, 73), *завюв* (III, 96), *о своюй* (I, 78).

Фонетична закономірність зміни [о], [е] в [і] в новому закритому складі ускладнювалась в українській мові деякими додатковими умовами. З цього погляду можна виділити кілька типових позицій, а саме:

1. Повноголосні звукосполучення. Зміна [о], [е] в новому закритому складі повноголосних звукосполучень **-оро-**, **-оло-**, **-ере-** непослідовна: в одних словах ці голосні в такій позиції змінюються на [і], а в інших — зберігаються: *дорога — доріг — доріжка, борона — борін — борінка, корова — корів — корівка, голова — голів — голівка, береза — беріз — берізка, череда — черід — черідка*, але *сорока — сорок, колода — колод, мороз, холод, берег, через.* У науковій літературі існує два погляди на це фонетичне явище. Л. А. Булаховський, наприклад, вважає, що процес зміни [о], [е] в [і] в повноголосних звукосполученнях пов'язаний з характером наголосу тих слів, у яких вони вживані. Звичайно ця зміна відбувається в род. відм. множини іменників жіночого роду та в іменниках того ж роду з суфіксом -к(а). Реалізується вона лише тоді, коли іменник має рухомий наголос: *борода́ — бо́роди, сторона́ — сто́рони, голова́ — го́лови,* тому *бо́рід — бо́рідка, сто́рін — сто́рінка, голів — голівка.* Цьому наголосові в найдавніший період розвитку спільнослов'янської мови відповідала новоакутова інтонація, залишки якої тепер найповніше відбиває чакавський діалект і посавські говірки штокавського діалекту сербохорватської мови. Українська мова її відбиває рефлексацією [о], [е] в повноголосних звукосполученнях. Якщо наголос слова нерухомий, тобто він пов'язаний не з новоакутовою, а колишньою новоциркумфлексовою інтонацією, то [о], [е] на [і] в повноголоссі не змінюється: *соро́ка — соро́ки — соро́к; коло́да — коло́ди — коло́д.*

Давньою новоакутовою інтонацією зумовлена й зміна [о], [е] на [і] в закритому складі повноголосних звукосполучень у формах дієслів минулого часу: *беріг, во́лік, стеріг.* Поширене пояснення зміни [о], [е] в [і] у повноголоссі як наслідок дії аналогії, на думку Л. А. Булаховського, «треба рішуче відкинути» [365].

Однак погляд на зміну [о], [е] в [і] у повноголосних звукосполученнях як відбиття давньої новоакутової інтонації в українській мові викликав і серйозні заперечення. Зумовленість зміни [о], [е] на [і] в такій позиції впливом аналогії обстоює, наприклад, О. М. Селіщев. Він вважає, що в час, коли [о], [е] подовжувались внаслідок

---

[365] *Булаховський Л. А.* Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи.— Мовознавство, т. 4-5. К., 1947, с. 11.

редукції в наступному складі [ъ], [ь], другий голосний у повноглоссі був коротший, ніж [о] або [е] етимологічний, тому цей голосний не міг розвинутись до стадії [о], [е], а значить не було умов, щоб він на українському грунті змінився в [і]. Свою думку О. М. Селіщев аргументує також посиланням на те, що в пам'ятках української писемності XV — XVI ст. фонетичне явище зміни [о], [е] в [і] у повноголоссі не відбивається, як немає його прослідків і в запозиченнях XVI—XVII ст. з української мови до польської. Тому виникнення звука [і] в повноголоссі, відоме окремим українським словам, зумовлене не фонетичними причинами, а пізнішим аналогійним впливом ряду таких слів, у яких давні [о], [е] чергуються з [і]: *порога — поріг* за аналогією до *носа — ніс, рога — ріг*. На його погляд, пов'язування зміни [о], [е] на [і] в повноголоссі з новоакутовою інтонацією незадовільне й неприйнятне, оскільки йому суперечать численні відхилення від такого припущення, як відсутність переходу [о] в [і] в словах *сторóжа, огорóжа, колóсся, волóсся* та інші з колишньою новоакутовою інтонацією та зміна [о] в [і] у словах *доріг, корів* з давньою новоциркумфлексовою інтонацією [366].

Пізніше погляд О. М. Селіщева на зміну [о], [е] в [і] у повноголосних звукосполученнях як на явище аналогійне розвивали, спираючись на ті ж самі аргументи, Х. Якше [367] та П. Герд [368].

Все ж, очевидно, мають підставу ті дослідники, хто, розглядаючи зміну [о], [е] в [і] в повноголосних звукосполученнях, пов'язують її виникнення з характером наголосу слів, у яких вони вживаються. На користь цього погляду промовляють факти сучасної української мови. В ній слова з рухомим наголосом відбивають таку зміну значно повніше і послідовніше, ніж слова з наголосом сталим. Однак незаперечним є й те, що дуже часто на зміну [о], [е] в [і] у повноголосних звукосполученнях накладалися й наслідки дії аналогії. Нею, наприклад, викликаний перехід голосного [о] в [і] у формі називного відмінка однини іменників чоловічого роду *поріг, оборіг, моріг, сморід,* наголос яких сталий. Зумовлене, безсумнівно, аналогією виникнення [і] з [о] й в іменниках жіночого роду *доріг — доріжка, корів — корівка,* наголос яких теж нерухомий. Якщо аналогія може викликати зміну [о] в [і] у словах, що не мають для цього потрібних акцентних умов, то вона здатна й загальмувати таку зміну в окремих словах, яким ці умови властиві. Її впливом, певно, можна пояснити, що деякі слова з рухомим наголосом зберігають **-оро-**, **-оло-**, **-ере-** не тільки у відкритому, а й у закритому складі: *стóрож, сторóжка, вóлос, волóсся, кóлос, колóсся, дéрево, дерéв*.

Отже, є підстави пов'язувати виникнення процесу зміни [о], [е] в [і] з характером наголошування слів в українській мові, що

---

[366] Див.: *Селищев А. М.* Старославянский язык, с. 170.

[367] Див.: *Jaksche H.* Slavische Akzentuation II; Slovenisch. Wiesbaden, 1965, S. 30.

[368] Див.: *Герд П.* К истории восточнославянских гласных среднего подъема.— Вопр. языкознания, 1974, № 3, с. 113.

відбиває рефлексацію давньої спільнослов'янської інтонації, але водночас на нього нашарувались інші процеси, що зумовлювались аналогійними впливами, які створювали додаткові умови для переходу [о], [е] в [і] у цій позиції.

Голосний [і] на місці [о] в повноголоссі староукраїнські писемні пам'ятки зрідка засвідчують, починаючи з другої половини XVII ст., як наприклад, [і] аналогійного походження у слові *коривъ* (АС, 1683, 54), що розвинувся, певно, під впливом форми род. відм. множини іменників чоловічого роду. Очевидно, виникнення секундарного [і] в повноголосних звукосполученнях можна віднести на період не раніше першої половини XVII ст. Цікаво, що мова народних пісень і дум у XVII — поч. XVIII ст. ще не знала в такій позиції голосного [і]: *Запорожжя, запорозький.*

2. [о], [е] у складі суфікса. У суфіксі **-овл-** етимологічний [о] змінився на [і] нефонетично, бо в наступному складі ніколи не було зредукованого [ъ] чи [ь]: [будо'вл'а] → [буд'і'ўл'а], [зимо'вл'а] → [зим'і'ўл'а], [торго'вл'а] → [тор і'ўл'а], також *годівля, заготівля, купівля* та ін. Зміна [о] → [і] викликана тут аналогією до інших слів з секундарним [і] в новому закритому складі. Л. А. Булаховський припускає, що в цьому суфіксі звук [і] міг виникнути як гіперизм на стику з говірками, в яких під впливом дієслівних форм *купую, торгую* з'явились *купувля, торгувля,* сприйняті аналогічно до *кунь, вул.* Могла впливати на зміну **-овля → івля** і форма *покрівля,* що являє собою контамінацію *покрів (← покровъ)* та *покровля,* хоч такий здогад менш імовірний [369]. Власні назви етимологічний [о] в такій позиції зберігають: *Боромля, Теребовля.* Зберігається звук [о] і в слові *ловля,* в якому він належить не до суфікса, а до кореня.

Не змінюються [о], [е] в [і] в закритому складі демінутивних суфіксів **-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-** та в антропонімічному **-енк-** *(хусточка, діжечка, голубонька, доленька, дрібнесенький, Вербенко),* що пояснюється специфікою їх функціонування в словотворчій системі української мови. Зберігається звичайно голосний [е] в суфіксах **-ес, -ен:** *небес, чудес, імен, племен, стремен,* хоч *коліс.*

За загальною фонетичною закономірністю в закритому складі етимологічний [о], [е] переходить в [і] в суфіксі **-ов-, -ев-:** *київський, верхівка, путівка, гвинтівка.* Однак у деяких словах нового походження, утворених переважно від дієслівних основ і вживаних здебільшого з термінологічним значенням, звук [о] в такій позиції зберігається за зразком російської мови: *обробка, перешихтовка, формовка.*

3. Звичайно зберігається етимологічний [о], [е] у словах книжного походження: *завод, закон, народ, народний, верховний.* Цим зумовлено й те, що не змінився в [і] й етимологічний [е] в суфіксі **-енн-** віддієслівних іменників середнього роду, які в українській

---

[369] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, с. 102.

мові за дуже незначними винятками теж належать до слів книжного походження: *враження, значення, судження, вражень, значень, суджень*. У словах *веління, хотіння* і под. звук [і] з [ě]: *велěниѥ → веління, хотěниѥ → хотіння*.

4. Етимологічний [е] у дієслівному закінченні [еш] та [о] у формах наказового способу в сучасній українській мові в закритому складі не переходить в [і] за аналогією до відкритого складу: *несеш (← несєшь ← несєши), береш (← бєрєшь ← бєрєши), виходь (вихо'д' ← выходи), виходьте, дозволь, дозвольте — несе, несете, неси, бере, берете, бери, виходити, дозволити*.

У формі 3-ї особи однини дієслова *єсть* [јес'т'] зберігається етимологічний [е] за аналогією до більш уживаної в українській мові форми *є* [је].

5. У словах іншомовного походження [о] та [е] на [і] в закритому складі звичайно не змінюються: *атом, борт, тон, футбол, декрет, скальпель, траулер, шофер*. Проте в деяких із них, переважно давно запозичених, відповідна зміна, зумовлена аналогією, можлива, напр.: *гніт, дріт, колір, папір, якір*. Зміна [о] на [і] поширилась і на власні імена давнішого запозичення, як-от: *Антін, Прокіп, Сидір, Тиміш, Тихін, Федір, Яків, Самійло*, хоч *Мирон, Харитон, Фрол*. Але [е] в аналогічних умовах послідовно зберігається: *Арсен, Артем, Євген, Семен*.

За старокнижною традицією часто зберігається в закритому складі також суфіксальний [о], [е] в українських прізвищах: *Артемовський, Боровиковський, Петровський, Котляревський, Назаревський, Писаревський*. Проте паралельно поширені в сучасній українській мові й прізвища з голосним [і] в такій позиції, що фонетично розвинувся з [о], [е]: *Вибранівський, Голованівський, Дідківський, Ковалівський, Крижанівський*.

Не змінюється [е] в [і] у суфіксі **-тель**: *учитель, мислитель, цінитель*. Слова з цим суфіксом в основному книжні, за походженням старослов'янізми або запозичені з російської мови.

6. Кореневий [о]. Із загальної фонетичної закономірності зміни [о] в [і] у новому закритому складі випадають композити з другим компонентом **-вод, -воз, -нос, -роб, -ход**. У цьому компоненті етимологічний [о] здебільшого зберігається: *вагоновод, діловод, екскурсовод, бомбовоз, водовоз, паровоз, водонос, хлібороб, скороход* та ін., хоч *водовідвід, водопровід, газопровід, всюдихід*. Слова цього типу відносно нові, переважно з термінологічної сфери; відхилення в них від загальної фонетичної закономірності пояснюється їх книжним походженням. У складі однокореневих слів голосний [о] в цих морфемах, як правило, змінюється в [і]: *вивід, довід, провід, провідник, вивіз, виріб, захід, похід, перехід*.

У числівнику *вісім* [←осмь] голосний [і] останнього складу вживається на місці не етимологічного, а секундарного [е], що з'явився після приголосного перед сонорним [m] як наслідок занепаду кінцевого [ь]. Отже, виник він не фонетично, а за аналогією до числівника *сім* [← семь]. Звук [і] в першому, відкритому, складі розви-

нувся пізніше, за аналогією до голосного [і] другого складу. У північних і південно-східних говорах до останнього часу поширена вимова цього числівника з [о]: *восім*. Спроба пояснити перехід [о] в [і] внаслідок занепаду [ь] у наступному складі, тобто як закономірний процес зміни [о] в [і] у новому закритому складі [370], не має під собою серйозних підстав. На перешкоді такому поясненню стоїть насамперед те, що етимологічний [о] після занепаду кінцевого [ь] зовсім не попадає в позицію закритого складу, оскільки перед сонорним [m] після [s] у зв'язку із занепадом зредукованого розвивається вставний [е]: [оˈсмь] → [оˈсем'], пор. [оˈгнь] → [огоˈн']. Таким чином, звук [о] не приймає на себе компенсаційного подовження, а значить і не стає у фонетичні умови, які б могли спричинитись до його дифтонгізації та подальшої зміни в напрямі до монофтонга [і]. Припущення, що вставний [е] в цьому слові виник пізніше, нічим не обгрунтоване. Писемні пам'ятки засвідчують написання *вусѣмъ* (АБ, 1688, 102; АС, XVII, 116); очевидно, літера у передає тут північний дифтонг, що виник під наголосом за аналогією до тих слів, у яких він вимовлявся в закритому складі.

7. [о] у складі префікса. У префіксах **до-, по-, про-** етимологічний [о] закономірно змінювався в [і] перед складом із колишнім зредукованим [ъ] і [ь] у слабкій позиції: *діждати (← дожьдати), пішли (← пошьли), прірва (← проръва)*. А пізніше за аналогією міг виникати в префіксах [і] з [о] й у позиції перед двома приголосними, що стояли на початку кореня, після яких і між якими зредукованого в давньоруській мові не було зовсім: *дістати (← достати), пізнати (← познати)*. Подальша дія аналогії відбивалася й на префіксах з секундарним [о], який в аналогічних умовах теж став змінюватися в [і]. Наприклад: *зібрати (← зобрати ← събьрати, избьрати), обізвати (← обозъвати ← обзъвати), надірвати (← надорвати ← надъръвати), підібрати (← подобрати ← подъбьрати);* у префіксі **піді-** голосний [і] в першому, відкритому, складі розвинувся за аналогією до форми префікса-прийменника **під-** (**з подъ**). Відповідний фонетичний процес поширився й на прийменники, співвідносні з префіксами своїм звуковим складом: *зі мною, наді мною, піді мною*. Давньоукраїнські пам'ятки перехід [о] в [і] у префіксальній позиції відбивають, починаючи з XVI ст.: *розійшлися* (Луцька кн., 1565), *изийтися* (АБ, 1685, 96), *отийшол* (АПГУ, XVII, I, 76), *дистало* (137), *отийти* (АС, XVII, 34), *розишолъся* (36), *розибрали* (9), *одійти* (Рад., 1676, 225), *надійдут* (316), *одійти* (Л. Гр., 1770, 220), *зийшлися* (Л. Вел. 1720, 30), *обийдуться* (251).

Перехід [о] в [і] у префіксах південно-західні говори засвоїли набагато послідовніше, ніж південно-східні, що відбивають і лексикографічні праці дожовтневого періоду, напр.: *дірвати, дістаток, піждати, пізвати, пімста, пімстити* (Ж., I, 186; II, 652—653)

---

[370] Див.: *Наконечний М.* За високий науковий рівень вузівського курсу історичної граматики.— Укр. мова в школі, 1959, № 5, с. 89.

і *дорвати, достаток, пождати, позвати* (Гр., I, 425, 431; II, 652), *помста, помстити* (Б.-Н., 291).

8. Префікс-прийменник **од — від**. Префікс-прийменник **від** (д.-р. **отъ**) звичайний у сучасних говорах південно-західного наріччя: *віддай, відповідай* (с. Станівці Долішні Вашків. р-ну Чернів. обл.), *від сина, відпочити* (с. Базаринці Збаразьк. р-ну Терноп. обл.) та ін. Префікс-прийменник **від** обіймає приблизно території сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької областей та деяких суміжних з ними районів. Послідовно його відбиває мова ранніх творів західноукраїнського походження, писаних на народній основі, як наприклад, «Русалка Дністровая» (1837): *від природи* (IV), *віддихаў* (X), *відповѣла* (4), *відѣхаў* (19) та ін. У закарпатських говорах поширений прийменник-префікс **вуд** і **выд** [371].

У північних говорах поширений звичайно префікс-прийменник **од**: *одорвав, од осени, од самого ранку, од чоловіка* (с. Блиставиця Бородянського р-ну Київської обл.), *оддав, од батька, од села* (с. Мануїльське Вишгородського р-ну Київської обл.), *одпускати* (с. Кіпті Козел. р-ну Черніг. обл.), *одрубали, од усіх* (с. Мельня Конотоп. р-ну Сумської обл.) тощо. Говори з **од** обіймають приблизно північну частину Сумської області, Чернігівську, північну частину Київської й Житомирської областей та суміжні з ними райони. Цим говорам властиве вживання ненаголошеного етимологічного [о] в новому закритому складі. Префікс-прийменник **од** (← **отъ**) поширений, як правило, в ненаголошеній позиції, а це й зумовило збереження в ньому [о] після занепаду кінцевого [ъ].

Говори південно-східного діалектного ареалу щодо вживання префікса-прийменника **од — від** неоднорідні. На великій території, зокрема на півночі й у західній частині Полтавщини, на південному сході Київщини, в східній частині Черкащини й деяких інших районах, вживається **од**, на сході Полтавщини, у Харківській області, у новоутворених говорах півдня України поширені обидва варіанти — **од** і **від**, що пояснюється історією заселення цієї території.

Писемні пам'ятки староукраїнської мови переважно фіксують варіант **отъ (от)** і з одзвінченим приголосним **одъ (од)**, значно рідше **від**: *отдати* (Р., гр. 1363, 15), *от нашего, оттоли* (Рус., гр, 1411, 74), *от двора* (АЖ, 1583, 45), *от землѣ* (Бер. Лекс., 1627, 16), *одмѣнный, оддѣляюся, од ныхъ* (Син., XVII, 136), *од мене, од всего, од вѣрного, оддаст* (Інстр. полк. Л. Горленку, 1665, Пан. 80), *од боки* (АС, 1666, 26), *од старшых* (25), *одобралъ, от посланца* (Л. Вел., 1720, 17), *отняттю* (21), *одкидала* (І. Некр., XVIII, 14), *одрѣзавъ, одъ свити* (14), *вѣддавъ* (23). Найдавніша граматика живої української мови О. Павловського (1818) засвідчує вживання як **од**, так і **від**: *одкарабкуюся, одлыга* (48), *одбрывъ* (93), *відъ мене* (89), *відъ морозу* (102). Східноукраїнські письменники дожовтневого періоду

---

[371] Див.: *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. 1. Прага, 1938, с. 70—71.

теж вживали обидва варіанти цього префікса-прийменника **-од (от)** і **від**, хоч перший з них переважав: *одчинились* (І. Котл., Енеїда, 1798, III, 60), *одпускали* (III, 41), *од танцивъ* (1, 16), *отступився* (III, 45) і *видпустити* (III, 71), *видъ мене* (I, 5), *однесла* (Т. Шевч., Три літа, Автографи, 23), *одвалалы* (27 зв.), *одъ хаты* (18 зв.); *одцурались* (А. Метл., Думи і пісні, 1839, 49), *одсувайте, од копытъ* (57); *вй̂д лиха* (68); *одкрилась* (Л. Укр., I, 1951, 18), *одважним* (88), *од дерева* (14) і *віднині* (101), *від мене* (87), *від мого* (97); *од свого, одрізав* (П. Мирн., V, 1960, 288) і *від старого* (324), *від того* (329); *одкараскатись* (М. Коц., I, 1950, 80) і *відступається* (172) та ін. Деякі письменники варіант **від** вважали навіть за галицько-подільський діалектизм і виступали проти його вживання в літературній мові [372]. Цей варіант остаточно закріпився в сучасній українській літературній мові, головним чином, уже в післяжовтневий період у процесі уніфікації її фонетичних, граматичних та лексичних норм. У всіх стилях, крім художніх, він повністю витіснив **од**, але в мові художньої літератури й тепер вживані обидва варіанти — **від і од**, хоч перший з них переважає.

Прислівники *відтіля, відкіля, відціля, відсіль, відколи* як у південно-західному, так і в південно-східному діалектному масиві послідовно вживаються з префіксом **від-**, у якому [о] закономірно розвинувся в [і] у новому закритому складі. З ним здавна засвоєні ці прислівники й сучасною літературною мовою: *видтиль* (І. Котл., «Енеїда», 1798, I, 12), *видкиль* (III, 52), *вітки, віткиль, віткиля, вітты, віттыль, віттыля* (О. Павл., 1818, 29), *відтіля, відкіль, відколи* (Сл. Шевч., I, 96).

8. В іменникові *вівторок* секундарний [і] розвинувся з нового приставного, звука [о]: *въторъкъ* → *ôвторок* → *вôвторок* → *вівторок*. Звукова форма *овторникъ* (ЛЛ, Ср., II, 595), *овторничную* (Нікон. л., Ср., II, 596) зрідка засвідчується й писемними пам'ятками. Приставний [о] в цьому слові, можливо, своїм походженням пов'язаний з прийменником **въ**: *въ въторъкъ* → *в ôвторок* → *вôвторок* → *вівторок*.

9. Аналогія до інших відмінкових форм сприяла збереженню в ряді іменників жіночого роду етимологічного [о] у формі род. відм. множини: *вод, заток, ос, сов, троп, тополь, площ, істот, турбот, рогож, комор, хвороб* та ін. (від *вода, затока, оса, сова, тропа, тополя, площа, істота, турбота, рогожа, комора, хвороба*), хоч південно-західним говорам відомі й *комір, хворіб, топіль*.

10. Секундарний [і] з етимологічних [о], [е] українська мова знає у ряді слів не тільки в новому закритому складі, а й у відкритому. Виникнення такого [і] пояснюється аналогією до форм того ж слова, в яких [о], [е] закономірно змінилися в [і] внаслідок втрати [ъ], [ь] у наступному складі. Аналогійну зміну цього типу відбивають іменники з випадним [о], [е] з [ъ], [ь] у суфіксах -ок, -ець, -ен, -от:

---

[372] Див.: *Нечуй-Левицький І.* Наша сьогочасна часописна мова на Україні, с. 19.

візок (← возъкъ) — візка (← возъка), стіжок (← стожькъ) — стіжка (← стожька), кінець (← коньць) — кінця (← коньцю), рівень (← ровьнь) — рівня (← ровьню), ніготь (← ногъть) — нігтя (← ногьтю). Однак деякі слова цього типу [о] у відкритому складі зберігають: *боєць, гонець*, хоч *бійця, гінця*. Секундарний [і] у відкритому складі розвинувся, природно, пізніше, ніж у закритому. Писемні пам'ятки його засвідчують з другої половини XVIII ст.: *кѣнець* (І. Некр., XVIII, 26). У першому виданні «Енеїди» І. Котляревського (1798) голосні [о], [е] у відкритому складі майже послідовно зберігаються: *конець* (II, 24), *сыровець* (І, 15), *дворець* (III, 61), *яловець* (І, 15), *возокъ* (І, 19), *пирожокъ* (II, 23) та ін., але *перебієць* (II, 11), хоч у закритому на їх місці звичайний звук [і]: *дзвинъ* (II, 7), *стигъ, побривъ* (І, 17).

Аналогією до закритого складу *(гір, кіз, ніч, піч, кілка, голів, беріз)* зумовлений перехід [о], [е] в [і] у відкритому складі таких форм слів, як *гіронька, кізонька, ніченька, пічечка, кілочок, гвіздочок, голівонька, берізонька*.

Зрідка аналогія може викликати перехід в [і] не лише етимологічного, а й секундарного [о] з [ъ]: *кръть → крот → кріт, бръвъ* (род. відм.) *→ бров → брів, блъхъ → блох → бліх; недокрів'я* (д-р. корінь **-кръв-**).

11. Етимологічний [е] в позиції перед складом з колишнім [ъ] подовжувався й змінювався в [і] не так послідовно, як перед складом з [ь]. Голосний [е] в новому закритому складі перед твердим приголосним українська мова у цілому ряді слів зберегла, як-от: *мед, клен, ясен, перепел, дотеп, репет, стрепет; лелек* (род. відм. мн.), хоч *сіл, попіл, погріб, опік, нічліг, плів* та ін. Причини цього фонетичного явища досі задовільно не з'ясовані. Вони, певно, могли бути різні. У деяких формах вживання [е] зумовлено аналогією до відкритого складу *(лелек, печер — лелека, печера)*, в інших — зміна [е] в [і] чи її відсутність, можливо, пов'язана з характером давнього наголосу, тепер уже втраченого, як у словах *перепілка (← перепелъка) — перепел (← перепелъ), мед, ясен* [373]. Проте в багатьох південно-західних говорах відоме також *мід ← медъ* (Ж., І, 441) [374] з фонетичною зміною етимологічного [е] в [і] у новому закритому складі.

Зміна [ō], [ē] в [і] також певною мірою відбилася на фонологічній системі української мови. Насамперед у складі українського вокалізму не стало довгих голосних [ō], [ē], що виступали як позиційні варіанти фонем /о/ та /е/. Названі варіанти двох окремих фонем внаслідок цієї зміни перетворились в одну самостійну фонему /і/, яка повністю злилася з тією фонемою /і/, що раніше розвинулась з /ě/. Такі звукові перетворення зумовили розширення функціо-

---

[373] Пор. *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, с. 105—106.

[374] Див.: *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— Український діалектологічний збірник, кн. 1. К., 1928, с. 31.

нальних можливостей нової фонеми /i/ в українській мові й відповідного звуження в ній функціонування давніх фонем /o/, /e/.

Розвиток голосних [ō], [ē], що становили позиційні варіанти фонем /o/, /e/, в самостійну фонему /i/ зумовив виникнення в українській мові нового фонемного чергування: /o/ — /i/, /e/ — /i/. Це чергування безпосередньо пов'язане в ній з процесом словозміни та словотвору, таким чином, воно, розвинувшись як фонетичне, набуло значення морфонологічного: *ночі — ніч — нічка, нічний; село — сіл — сільський.*

Виникнення нової фонеми /i/ відповідно до давніх /o/, /e/ викликало деякі зміни в сполучуваності голосних і приголосних фонем в українській мові. Воно далі розширило можливості сполучування палатальних приголосних фонем з наступною голосною за рахунок поєднання в слові /d'/, /t'], /z'/, /s'/, /c'/, /n'/, /l'/, /r'/ з подальшою фонемою /i/: /d'i/, /t'i/, /z'i/, /s'i/ і т. д. У давньоруській мові фонема /e/ сполучалась з попередніми твердими /d/, /t/, /z/, /s/ та ін. у їх напівпалаталізованому звуковому варіанті. Звук [i], що виник в українській мові з [ē], у всіх її говорах палаталізував приголосні [d], [t], [z], [s], [c], [n], [l], [r]: [т'iтка], [с'ім], [н'іс] ← [нēс]... Перед [o] всі приголосні вимовлялись, звичайно, як звуки непалаталізовані. Перед [i], що розвинувся з [o], палаталізація приголосних у різних діалектах української мови виявилась неоднаково. Якщо губні, задньоязикові та /r/ перед [i] з [o] звичайно напівпалаталізувалися в усіх українських говорах, то [d], [t], [z], [s], [c], [n], [l] в одних говорах (у переважній більшості південно-східних та деяких південно-західних, зокрема південноподільських і багатьох бойківських), повністю палаталізувалися — [д'іл], [т'ік], [н'і'с], [с'іл'].. ← [дōл], [тōк], [нōч], [сōл'] [375], а в інших зберегли непалаталізовану вимову — [діл], [тік], [ніч], [сіл']... У сучасній українській літературній мові стала в такій позиції звичайною палаталізована вимова зубних, як і [r]. Ці фонетичні зміни були тією основою, що визначила розширення сполучуваності м'яких приголосних фонем з подальшою /i/, хоч на таку сполучуваність накладається деяке діалектне обмеження.

§ 76. Зміна [o] в [a]. Явище акання, тобто реалізації ненаголошеної фонеми /o/ в голосному [a], українському вокалізмові, крім частини говорів північної діалектної групи, не властиве. Воно поширене лише на північній території лівобережнополіських та спорадично, головним чином, на північно-східній території правобережнополіських говорів. Виникло це явище внаслідок впливу білоруських говорів на суміжні з ними українські. Акання відбивають і деякі

[375] У деяких говорах перед [i] з [o] зубні приголосні вимовляються як палаталізовані лише тоді, коли перед ними немає інших приголосних: [под' і'л], [пот''ік], [н''іч], [с''ік], [стол''іў]... У позиції ж після іншого приголосного вони перед [i] з [o] зберігають свою непалатальність: [стіл], [сніг], [стій]. Це пояснюється тим, що процесові палаталізації перед [i] легше піддаються зубні, незалежні від інших непалатальних приголосних. Попередній непалатальний приголосний гальмує, затримує, звичайно, палаталізацію наступного, хоч і не може її повністю нейтралізувати.

староукраїнські писемні пам'ятки північно-східного походження, наприклад, «Актові книги стародубського міського уряду другої половини XVII ст.»: *засланялъся, Фама, Сыраквашы, Євдакимъ, по щакахъ, чаботные, власнаго, рочнаго, славетнаго* та ін.[376].

Проте є в українській мові група слів, у яких наголошений етимологічний /о/ змінився на /а/ в усіх або принаймні в переважній більшості її говорів, як-от: *багатий, гаразд, гарячий, кажан, калач, калачики, калатати, каламутний, качан, хазяїн, халява, чабан* та ін. Зрідка це фонетичне явище засвідчується ще в давньоруських писемних пам'ятках, найдавніше в Новгородській Путятиній мінеї XI ст.: *багатьство* (22), *багатьно* (2 зв.). На думку А. Ю. Кримського [377], Л. А. Булаховського [378] та інших дослідників, це слово потрапило на північ давньої Русі з півдня, з київських говорів. Дуже рано фіксується з [а] іменник *манастырь* (з гр. μοναστήρια) і похідні від нього: *манастырю* (Ізб. 1076, 22 зв.), *манастырѧ* (14), *манастырьхъ*, також *манастырьскыи* (22), *манастырѣ* (ПВЛ, 33), *манастырѣ, манастыревє* (102). Проте цей же іменник поширений в давньоруській мові також з [о], а в староукраїнській з [а], [о] і [у]: *монастыреве* (ЛІ, 288); *манастырємъ* (Р., гр. 1394, 54), *манастырѧ* (гр. 1404, 68), *манастырю* (гр. 1415, 87); *монастыру* (Рус., гр. 1422, 76), *монастырємъ* (Р., гр. 1424, 99), *монастыри* (гр. 1446, 155), *мунастыръ* (гр. 1378, 26), *монастыръ* і *манастыр* (Бер. Лекс. 1627, 65).

І все ж, хоч поодинокі приклади з [а] відповідно до етимологічного [о] засвідчують у слові *монастир* і корені *багат-* ще пам'ятки давньоруської писемності, це фонетичне явище в тому вияві, як воно функціонує тепер, склалося на грунті української мови. У староукраїнських пам'ятках [а] на місці етимологічного [о] в цій позиції, починаючи з XV ст., трапляється вже досить часто: *багатьство* (Волин. апостол, XV, 98 зв.), *багатым* (121), *гаразд* (КА, 1560, 461), *гарачий, гарачост* (604), *гарачого* (Луц. XVII, 9), *гараздъ* (Бер. Лекс., 1627, 7), *гараздъ* (К. З. к. XVII — п. XVIII, 232), *гарячого* (227), *багато* (216), *калачъ* (22), *багатствахъ* (С., XVIII, І, 14), *хазяина* (II, 104), *багато* (І. Некр., XVIII, 31).

Перехід [о] в [а] перед складом з наступним наголошеним [а] в свій час О. О. Потебня пояснив як наслідок регресивної асиміляції [379]: *бога́то → бага́то, гора́здъ → гара́зд, кола́чь → калач, кожанъ → кажан, холява → халява*. Здебільшого так пояснюється це фонетичне явище і пізніше. Однак ще С. М. Кульбакін заперечив достовірність такого пояснення, вважаючи його непереконливим [380].

---

[376] Приклади з статті Ф. А. Непийводи «Мова актових книг Стародубського міського уряду другої половини XVII ст.» — Наук. зап. Черкаськ. пед. ін-ту, т. 18, 1962, с. 74.

[377] Див.: *Кримский А.* Украинская грамматика, с. 245.

[378] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, с. 90.

[379] Див.: *Потебня А.* Этимологические заметки.— Живая старина, вып. 3, Спб., 1891, с. 117.

[380] Див.: *Кульбакин С. М.* Украинский язык. Х., 1919, с. 33.

Проте повністю заперечувати вплив асиміляції на зміну [о] в [а] в такій позиції все ж немає підстав, хоч пояснити це явище лише нею не видається можливим, оскільки в такій же позиції чимало слів голосний [о] зберігають: *комáр, лопáта, собáка, отáра, отáва.* Очевидно, невелика група споконвічно слов'янських і деяких давно запозичених слів, крім регресивної асиміляції голосних [о] — [а], що сама по собі не виявляла в них великої сили, зазнала, як здогадується Л. А. Булаховський, усного впливу південноросійських та білоруських акаючих говорів [381]: *багатий, гарячий, калач* і ін. (пор. блр. *багаты, гарачы, калач).* Такий вплив відбився й на засвоєнні в українській мові інщомовного іменника *чабан* (тюрк. *чобан)* [382].

У багатьох північних і південно-східних діалектах та в деяких південно-західних звук [о] змінився в [а] також в іменниках *ганчар* (д.-р. *гърньчаръ*) і *салдат* (з нім. Soldat, італ. soldato), хоч літературна мова такої зміни не засвоїла й зберігає в них [о]: *гончар, солдат* [383]. Але в іменнику *ганчірка,* утвореному від того ж кореня, що й *гончар,* голосний [а] зберігається у позиції не перед наголошеним [а]. Староукраїнські пам'ятки в слові *гончар* і похідних від нього зрідка теж фіксують [а]: *глина ганчарская* (XVI, Т., 508), *ганчаръ* (Дн. Марк., XVIII, 138).

Припущення про усний вплив російських і білоруських акаючих говорів на зміну ненаголошеного [о] в [а] перед складом з наголошеним [а] певною мірою підтверджується тим, що в південно-західних говорах української мови, які не межують з російськими й білоруськими, така зміна, здебільшого, не відома; пор. *богатий, богатіти, богач, горазд, горячий, горячка, кожан, колач, холява* (Ж., І, 35, 152, 155, 355, 357; II, 1043).

Однак і це припущення остаточно ще не розв'язує проблеми переходу етимологічного [о] в [а], оскільки цілком природно виникає питання, чому вплив акаючої вимови поширився не на всі слова з [о] в тій же позиції, а тільки на окремі з них, хоч вони ні з історичного, ні з семантичного, ні з структурного погляду не становлять в українській мові якогось винятку (пор. *чабан*, але *козак).* Такий вплив був обмежений, певно, не лише територіально, а й іншими, досі не виясненими умовами.

Не становлять з цього погляду однорідності й південно-західні діалекти української мови, хоч вони й не зазнали впливу акаючих говорів. Деякі з них теж знають перехід [о] в [а]: *багато, гаразд, нагавеці,* [ганч'еˡр], [ч'абаˡн] — в гуцульських [384], *гаразд, калач, качан, ганчар,* хоч *богатий, горячий* — в окремих бойківських і

---

[381] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, с. 90.

[382] Там же, с. 90—91.

[383] Булаховський Л. А. вважає вимову *ганчар* полонізмом (пор. польськ. garnčar), хоч для цього, здається, немає серйозних підстав (див. З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 89).

[384] Див.: *Кобилянський Б. В.* Зазнач. праця, с. 33.

подільських говорах [385]. Виникнення голосного [a] з [o] в цих словах на південно-західному грунті нічим іншим, як наслідком регресивної асиміляції, пояснити не можна. Таким чином, явище переходу [o] в [a] перед складом з наголошеним [a] вимагає ще дальшого вивчення.

Щодо іменника *нагідки*, в якому [a] з [o] розвинулося не перед складом з наголошеним [a], то припущення про його усне запозичення з білоруської мови найбільш імовірне (блр. *нагóткі)*.

Іменник *монастир*, поширений у діалектному мовленні з [a] у першому складі *(манастир)*, а також засвідчений з цим голосним давньоруськими і староукраїнськими писемними пам'ятками, очевидно, спершу був запозичений до староболгарської мови усним шляхом з середньогрецької (с.-гр. μαναστήριον), а звідти й до давньоруської, від якої успадкований українською.

Староукраїнські писемні пам'ятки часто засвідчують з [a] грецький з походження іменник *корабель: кораблю* (КА, 1560, 114), *карабли* (151), *караблю* (Є. Нег., 1581, 28). Найімовірніше він запозичений з грецької мови (гр. καραβίον), причому не з новогрецької, в якій літера β відповідала приголосному, що звучав подібно до слов'янського [v], а з давньої, в якій цій літері відповідав приголосний [b]. Поширене в українській мові слово *паламар*, очевидно, теж належить до усного запозичення з середньогрецької мови (с.-гр. Παραμονάριος).

Зберігається голосний [a] в іменнику *шаровари*, запозиченому з іранської мови через тюркське посередництво (іран. šaravāra, н.-іран. šälvār); пор. рос. *шаровары*, блр. *шараварьі*, п. szarawary.

В іменнику *богатир* (з тюрк. bahatur, монг. bagatur) внаслідок зближення його з коренем *богат-* звук [a] у першому складі змінився на [o], з яким це слово відоме тепер не тільки українській, а й іншим слов'янським мовам: рос. *богатырь*, п. bohater (герой), ч. bohatyr (з рос.), слвц. bohatier, блг. *богатир* (з рос.). Проте в давніх східнослов'янських пам'ятках воно свідчиться також з [a]: Боуроундаии *багатырь* (ЛІ, XV, 785). Очевидно, звук [a] в першому складі слова *багатырь* не іншомовного походження, а вторинний, що виник, як і в словах *багатий* та споріднених з ним *(багач, багатир, багатство)*.

Ще давньоруські і староукраїнські пам'ятки фіксують звук [a], що відповідає голосному [o] в інших позиціях спільнокореневих слів і історично відбиває спільнослов'янське часокількісне чергування цих голосних: *помагає* (Ізб. 1073, 48 зв.), *помагати* (91), *помагающю* (ЖС, XIII, 9), *помагати* (Р., гр. 1352, 6; гр. 1366, 14; гр. 1388, 43 та ін.), *выганяет* (КА, 1560, 226), *ламался* (152), *поламал* (337), *помагаю* (346), помагати (Є. Нег., 1581, 3), *провадили* (108), *поламано* (109), *вымагаю* (Син., XVII, 104), *выганяю* (105), *помагаю* (145), *вспомагати* (Л. Вел., 1720, 95), *поламанiє* (45). В окремих словах [a] на місці [o] відбивав вплив польської фонетики, напр.: *розмавяли*

[385] Див.: *Шило Т. Ф.* Зазнач. праця, с. 57.

(Є. Нег., 1581, 18) і *розмовлюли* (86), *вымавляючи* (АЖ, 1584, 149); пор. п. wymawiać, rozmawiać.

Зміна [о] в [а] не вплинула на фонологічну систему української мови; внаслідок цієї зміни лише поширилось, за рахунок невеликої кількості слів, використання фонеми /а/ й звуження відповідно функціонування фонеми /о/. Ця зміна зумовила також дальше розширення морфонологічного чергування /о/ — /а/ і виникнення нових умов, у яких таке чергування могло відбуватись: *убогий — багатий, горіти — гарячий, котити — качан, кожа — кажан.*

§ 77. Перехід [е] в [а]. Українська мова знає чимало прикладів зміни в різних фонетичних позиціях давнього [е] в [а]. Про зміну кінцевого [е] в словах типу *життя, знання* йшлося вже раніше. Розглянемо тут інші випадки переходу голосного [е] в [а]. Насамперед в українській мові виділяється група слів з секундарним [а] на місці давнього [е] в початковому складі після [j]: *ялина, ялиця, Явтух, Явдоким, Явдоха, Ярема, Ярмола, Ярофій, Ярош, Ялисей* та ін.; пор. д.-р. *ѥль, Ѥвтихий* (гр. Εὐτύχιος), *Ѥвдокимъ* (гр. Ἐὐδόκιμος), *Ѥвдокіꙗ* (гр. Εὐδοκία), *Иѥремиꙗ* (гр. Ἱερεμίας), *Ѥрмолаи* (гр. Ερμόλαος), *Ѥрофеи* (гр. Ἱερόθεος), *Ѥлисей* (гр. Ἐλισαῖος).

Одним з найдавніших свідчень зміни [е] в [а] в такій позиції є написання *въ ꙗр* [*уса*] *л*[*и*]*мъ* у галицькому евангелії 1283 р. (11), а також *курилъ ꙗрусалимскии* (112) та *прєстолъ ꙗрусалимский* (113) в Лаврентіївському літопису 1377 р. У пам'ятках староукраїнської писемності подібні написання трапляються вже досить часто: *Ярмолъ, Ярофей* (перепис 1565 р., АЮЗР, VII, 1, 219, 221), *Якимъ* (АЖ, 1584, 116), *Ярмолиная* (1583, 46), *Яремою* (Батур. міськ. кн., 1681; Пан., 98), *Ярема* (І. Некр., 23) та ін. Очевидно, не в усіх словах виникнення початкового [ja] з [je] зумовлено тими самими причинами.

У позиції перед складом з голосним переднього ряду зміна [е] на [а] після [j] в південних говорах української мови становила закономірне явище: [jelina] → [jalyna]; *ѥлина* утворилось за допомогою суфікса **-ин(а)** від д.-р. *ѥль*, в якому початкове звукосполучення [je] в позиції перед складом з [ь] на спільносхіднослов'янському грунті не підпало зміні в [о]; [jеліц'а] → [jалис'а], [jерема] → [jарема], [jелісей] → [jалисей], діал. *яретичний* з *еретичний* (Гр., IV, 541), [jаретик] з [jеретик] та ін. Пор. *язеро* у говорі лемків [386].

Перед складом з голосним заднього ряду з [е] після [j] звичайно фонетично розвивався голосний [о], звідки діал. *Йовтух, Йовдоким, Йовдоха* (Гр., IV, 535). Форми *Явтух, Явдоким, Явдоха, Ярмола, Ярофій, Ярош, яконом* з *економ* (Гр., IV, 539) і подібні можна пояснити лише аналогією до тих слів, у яких [ja] з [je] виникло перед складом з голосним переднього ряду. Виникнення у власних іменах початкового [ja] з [je] А. Ю. Кримський небезпідставно пов'язує також з впливом дуже розповсюджених у давнину імен з коренем **яр-**: *Ярослав, Ярополк, Яромир* [387].

[386] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 34.
[387] Див.: *Крымский А. Ю.* Украинская грамматика, т. 1, вып. 1, с. 396.

Зміна [е] на [а] у власних іменах *Герасим (Гарасымом*, АБ, 1660, 58), *Палажка* (пор. гр. Γεράσιμος, Πελαγία, рос. *Герасим, Пелагея*, укр. літ. *Герасим, Пелагія)*, можливо, є виявом регресивної асиміляції голосних. Проте не виключено, що на пониження артикуляції [е] й просунення її в глибину мали певний вплив також плавні приголосні [г] і [l], які стоять поряд з цим голосним. У такій позиції звук [е] змінився в [а] й у ряді інших слів, як-от: *барліг* (д.-р. *бьрлогъ*, рос. *берлога), зблякнути* (рос. *поблекнуть*), діал. *вечаря, потраба, траба, чарвоний, кочарга, зарно, печариця, чалядь, лагкий, журавалъ, питалька* [388] та ін. Іменник *чалядь* засвідчується в Лаврентіївському літописі 1377 р. (28). Цим зумовлено, певно, походження голосного [а] на місці [е] і в іменниках *залізо, залоза,* пор. д-р. *желѣзо,* рос. *железо, железá*, п. żelazo. Зміна в них /ž/ на /z/ є наслідком несуміжної регресивної асиміляції цих приголосних: želězo → žalizo → zalizo [389]. Проте багатьом південнозахідним говорам відома вимова *желізо, желізний, желізниця* (Ж., І, 219). Припущення, що після завершення процесу асиміляції приголосних [ž] — [z] в слові *желізо* (← *желѣзо)* початкове [ze] замінилося на [za] під впливом широко вживаного префікса за- (zelizo → zalizo) [390], видається непереконливим.

У деяких словах відбулася зміна [е] на [а] після шиплячих перед складом з голосним переднього ряду: *часник,* діал. *чапіга, чабрець, відчапити, пшаниця* та ін. Всі такі слова відомі як північним, так і багатьом західноукраїнським говорам. Іноді після шиплячих артикуляція голосного [е] знижується до [а] також і перед складом з непереднім голосним: *часати, щака* тощо [391]. Очевидно, шиплячі в процесі їх депалаталізації теж вплинули на наступний голосний [е], зумовивши зниження й пересунення назад його творення. Під впливом цих говорів іменник *часник* закріпився і в літературній мові (пор. блр. *часнок*), хоч у більшості південно-західних говорів поширена вимова *чесник* і *чісник* (Ж., II, 1069).

Зміну [е] на [а] у власному іменнику *Оксана* (діал. *Оксеня, Ксеня*) пояснюють аналогією до іменників типу *Тетяна* [392].

Звук [а] в іменнику *лящ* (рос. *лещ,* блр. *лещ*, п. leszcz) Л. А. Булаховський пояснює впливом фонетики «акаючих російських говорів Дону, звідки в старовину йшли певні сорти риби»: *ляща́, лящу́* із *леща́, лещу́*. З непрямих форм, у яких [е] змінився в [а] в ненаголошеній позиції, вимова з [а] поширилась і в наз. відм. під наголосом: *лящ* [393]. Проте таке припущення ще потребує додаткової аргу-

---

[388] Див.: *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973, с. 84—85.

[389] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 94.

[390] Там же, с. 94.

[391] Див.: *Залеський А. М.* Зазнач. праця, с. 85.

[392] Див.: *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика, с. 125.

[393] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 94.

ментації, тим більше що в південноросійських говорах під наголосом зберігається вимова *лещ*.

Українським діалектам, зокрема правобережним, широко відома вимова [а] на місці давнього [е] в дієприкметниковому суфіксі [ен]: *робляний, кришаний, кошаний, несяний, привезяний* та ін. Голосний [а] тут нефонетичного походження, виник він за аналогією до дієприкметникових форм на **-аний (-яний)**: *писаний, сказаний, поламаний, настояний*.

§ 78. Зміна [а] на [е]. Звук [а] після м'яких приголосних зберігся не на всьому обширі української мови, в окремих діалектах він змінився в [е] або інший голосний переднього творення, причому умови його переходу в новий голосний у різних говорах можуть бути відмінні.

Українська мова успадкувала від давньоруської у позиції після м'яких приголосних звук [а] різного походження. З цього погляду в ній розрізняється:

1. [а] етимологічний: *як, яблуко, буря* [јак], [јаˈблуко], [буˈр'а];
2. [а], що розвинувся з давньоруського [ä], який походить з [ę]: *п'ять, теля, люблять* [пјат'], [т$\overset{и}{е}$л'а], [л'уˈбл'ат'];
3. [а] з [ē]: *час, лежати, стояти* [час], [л$\overset{и}{е}$жаˈти], [стојаˈти];
4. [а] з [е]: *життя, знання* [жит':аˈ], [знан':аˈ].

У південно-східних говорах та великій частині південно-західних (подільських, східноволинських та ін.) голосний [а] незалежно від наголосу, походження й позиції в слові після палатальних та шиплячих приголосних не втрачає властивої йому артикуляції й не трансформується в інший голосний *(яблуко, десять, кричати, життя)*. Але в північних говорах у такій позиції [а] послідовно зберігається лише під наголосом *(як, я́года, крича́ть, лоша́, теля́)*, а в ненаголошеному складі його артикуляція пересувається в сферу творення голосних переднього ряду, і він змінюється в [е]: *єгня́, єрина́, де́сеть, коло́дез, па́меть, вони хо́деть, но́сеть* [јегн'аˈ], [јеринаˈ], [деˈсет'], [колоˈдез], [паˈмет'], [хоˈдет'], [ноˈсет'].

Окремі північні діалекти, зберігаючи залежність рефлексації [а] від наголосу, реалізують цю залежність дещо інакше, ніж у всій іншій масі північних говорів. З цього погляду виділяється частина волинсько-поліських та надбузько-поліські говори, в яких, хоч тепер і непослідовно, під наголосом після всіх м'яких передньоязикових приголосних [а] змінився на [е], а в ненаголошеній позиції зберігся: [уз'еˈў], [з'ет'], [т'еˈжко], [жит'е], *того* [дн'е], [пр'еˈжа], [ж'еˈба], [јеˈблуко], [стојеў], [ж'ел'], [ж'ер], [ж'ил'], [ж'ир] і [уз'алиˈ], [т'ажкиˈ$\overset{е}{і̯}$], [јаринаˈ].

У наддністрянських, буковинських, покутських, східноволинських, надсянських (головним чином, на східній території їх поширення) та деяких інших говорах південно-західної діалектної групи голосний [а] в позиції після м'яких приголосних змінюється в [е], а часто й в [и], [і] або [$\overset{е}{и}$], [$\overset{і}{и}$] незалежно від наголосу й походження:

[jегн'е|], [тил'е|], [уз'е|ў], [ч'ес], [ш'е|пка], [ж'е|ба], [душ'е|], [д'іўч'е|], [па|м'ет'], [р'еби|і̯], [жит'е|], [нас'і|н'е], *вони* [хо|д'ет']; [тел'и|], [уз'и|ў], [ч'ис], [ш'и|пка], [ж'и|ба], вони [хо|д'ит'], [тел'і|], [уз'і|ў], [ч'іс], [ш'і|пка], вони [хо|д'іт']; [тел'и|], [уз'и|ў], [ч'ис]; [тел'и|], [уз'и|ў], [ч'ис]. Проте в окремих південно-західних говорах, наприклад східнокарпатських, характер трансформації [а] зумовлюється, як і в північних, наголошеною чи ненаголошеною позицією. У ненаголошеному складі [а] після м'яких приголосних переходить у них в [ä], звук переднього ряду середньо-низького підняття: [уз'ä|ў], [ч'äс], [ж'ä|ба], [ш'ä|пка], [п'jäт'], [jä|ма], [jä|блуко]; у ненаголошеному — він змінюється в [і]: [jіке|і̯], [jіч'м'і|н'], [де|с'іт'] [394].

Залежність від наголосу рефлексації [а] після м'яких приголосних властива й деяким, хоч і небагатьом, бойківським говорам, у яких наголошений [а] в такій позиції зберігається, а в ненаголошеній переходить в [і], [и], [и]: [ч'ас], [ж'а|ба], [ш'а|пка], [мн'а|со], [л':а|ти], [jа|ма], [с"вйа|то], [тел'а|], [жит'а|], але [де|в'іт'], [учу|с'і], [зале|ж'іти], [запр'ечи|]; іноді така залежність обмежується лише позицією після шиплячих: [ч'ісу|], [ч'иcу|], [ш'інува|ти], [шинува|ти] та ін.[395]

Зміна [а] в [е] чи інший голосний переднього ряду в деяких сучасних південно-західних говорах не поширюється на закінчення, іноді не відбувається після [j] або на стику морфем, часто виявляє лексичне обмеження.

Староукраїнські пам'ятки південно-західного і північного походження відбивають явище переходу [а] в [е] після м'яких приголосних написанням літер є і ѣ на місці а і ѧ, напр.: *утєгать, пѣнєзи* (ВС, 1347; АЗР, I, 5), *пѣнєзя* (11), *дєсєтины* (М., гр. к. XIV — п. XV, 37), *хомѣковичь* (Р., гр. 1398, 57), *кнѣзъ* (гр. 1401, 66); *челѣди* (Рус., гр. 1434, 90), *вьсєкому, вьсєкыи, не боєсє* (гр. 1400, 136), *проклєт, учєстіє, чєдох* (137), кто сѣ покусить *възѣти* (гр. 1443, 26), *вьсѣкои* (гр. 1456, 105), *ягнѣчих, дєсѣт* (гр. 1460, 112), *тѣгнулъ, оузѣти* (113), *на имѣ* (гр. 1471, 119) замість *на имѧ, урѣдник* (гр. 1472, 121), *тѣгали, кнѣгиню* (гр. 1474, 122), *присѣгнути* (123), *свєтого* (Оп. Київ. з., 1552; АЮЗР, VII, 1, 119); *оглєдати* (Є. Нег., 1581, 34), *сѧ лєкати* (52), *хотєчи* (54), *мѣсєца* (56), *хвалєчи* (62), *жєдали* (69), *свєтого, слышєли* (57); *пєтдєсят, пєтнадцат, просєчи* (АЖ, 1582, 44), *выпрєгла* (1583, 45), *поєсъ, памєти, присєги, тисєча, не принєвшы* (49), *не хотєчи* (53), *звєзавъ* (60), *повєзати* (62), *дєсєтъ* (67),

---

[394] Див.: *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови, с. 90—97.

[395] Див.: *Бандрівський Д. Т.* Говірки Надбузького району Львівської області, с. 811.

кнегиню, єрмяк (71), *дєвєтъ* (1584, 90), *просєчи* (77), *доводєчи* (92), *бачєчи* (93), *видєчи* (95), *чинєчи* (99), *мовєчи, оглєдати, повєдєлъ* (141), *стрѣлєную* (87), *Костєнтинъ* (89); *оглєдал* (Бер., 1616, 62); *памети* (гр. 1486, АЮЗР, VII, 1, 34), *тисеча, петнадцатого, хотечи* (гр. 1542, 75); *просечи, огледавши, десетину, светого, вмешатисе* (Лист 1539; АЮЗР, I, VI, 27), *прилегла, присегати* (28), *звезавши* (Скарга 1598; там, 224), *ієчьменю* (Інвентар 1600, там, 299), *осегнувшы* (Лист 1605; там, 358), *свето* (Пр. ЛСБ, 1616; АЮЗР, I, XI, 83), *грозечы, радечи, просечы* (Пр. ЛСБ, 1641; там, 143), *чесословчик* (Пр. ЛСБ, 1664; там, 238), *взела* (Пр. -роз. кн. ЛСБ, там, 1631, 376), *чесом* (К. З., к. XVIII — п. XVIII, 168), *рєбов* (239).

Звук [е] з [а] після палатальних приголосних відомий не лише українським, а й багатьом північноросійським говорам, зрідка також південноросійським та білоруським. Однак, зважаючи на показання сучасних говорів і свідчення писемних пам'яток, з певністю можна стверджувати, що процес зміни [а] в [е] не становив загального фонетичного явища для східнослов'янських діалектів, у різних говорах чи їх групах він виникав і розвивався незалежно від інших, зберігаючи свій локальний характер.

Зміна [а] в [е] після палатальних та між палатальними приголосними пов'язана з просуненням артикуляції голосного в такій позиції вперед і в напрямі до верхнього підняття, внаслідок чого і виник звук [е], а при дальшому просуненні її в тому ж напрямі — звук [і].

На думку Є. К. Тимченка, випадки звуження етимологічного [а] й переходу його в [е], а далі й в [і] у північних та південно-західних говорах української мови потрібно відрізняти від збереження давнього [е] після споконвічно м'яких шиплячих та [j]: *чєс, чіс, кричєти, держєти, стоjети, жєба* тощо [396]. Територія рефлексації [а] після палаталізованих приголосних як [е] чи [і] в основному та сама незалежно від його походження. Тому видається зовсім необгрунтованою гіпотеза про збереження в діалектах, які знають зміну [а] → [е] після шиплячих та [j], на відміну від позиції після інших м'яких приголосних, давнього [е] з [ē]. Процес переходу [а] в [е] після м'яких приголосних в окремих східнослов'янських говорах належить до фонетичних явищ пізнішого часу, ніж зміна [ē] в [а] після шиплячих та [j]. Між цими процесами немає будь-якого генетичного зв'язку, і вони не могли відбуватися паралельно. Другий з них реалізувався ще на спільнослов'янському грунті, й усі східнослов'янські діалекти успадкували його наслідки, тобто в позиції після шиплячих та [j] в них вимовлявся не довгий [ē], а на його місці голосний [а], що своєю артикуляцією не відрізнявся від етимологічного [а] та [а] з [ä] [← ę]. Таким чином, розвиток голосного [а] в цих діалектах залежав не від його походження, а від фонетичних умов, у яких він перебував.

У південно-західних говорах української мови, як і в усіх інших східнослов'янських, у яких пересування артикуляції [а] в сферу голосних переднього ряду не залежить від наголосу, воно зумовлене,

---

396 Див.: *Тимченко Є. К.* Курс історії українського язика, с. 120.

певно, високим ступенем палаталізації попередніх приголосних, вищим, ніж у тих говорах, що такого пересування не знають. Для них і тепер характерна така якість приголосних, зокрема в них сильніше, ніж в інших українських говорах, палаталізуються передньоязикові [z], [s], [c], що вимовляються звичайно як [z″], [s″], [s″]; вони зберігають палатальні шиплячі, а часто й [r′]; якщо ж звук [r′] депалаталізувався, то після нього здебільшого, як і після губних, виділився [j], що перебрав на себе його палатальність: [порjеl-док].

Зміна [a] в [e] в північних говорах української мови теж відбулася після палатальних приголосних, але її виникнення ускладнювалося додатковими причинами, а саме — деякими специфічними для них у порівнянні з говорами, що лягли в основу південного ареалу українських діалектів, наслідками перебудови давньої спільнослов'янської акцентуаційної системи, а разом з тим і вияву часокількості (довготи — короткості) голосних звуків. У процесі трансформації на давньоруському грунті політонічної музикальної системи наголошування в монотонічну динамічну втрачалося давнє розрізнення довгих і коротких голосних, що можуть протиставлятись у будь-якому складі. При динамічному наголосі довгі голосні стали можливими тільки в наголошеному складі, що й відбиває акцентуаційна система північноукраїнських говорів у рефлексації звука [ě] й довгих [ō], [ē] з етимологічних [o], [e]. Відбилася вона й на рефлексації після м'яких приголосних звука [a]. Нею зумовлено те, що етимологічний [a] в позиції після [j] і [ä] з [ę] після всіх палатальних приголосних у північних говорах під наголосом, коли вимова в них голосного відзначається великою інтенсивністю, значно вищою, ніж у південних, зберігається, а в ненаголошеному складі звужується, просувається вперед і дещо вгору, в сферу артикуляції [e].

Вимова звука [a] в ненаголошеній позиції і відповідно [e] чи зрідка [и] — в наголошеній у частині волинсько-поліських та надбузько-поліських говорів свідчить, певно, про те, що в них перехід [a] в [e] після м'яких приголосних відбувався пізніше, ніж в інших північних, і не органічно, а внаслідок їх контактів з тими південно-західними діалектами, яким це явище було властиве. Поширився він лише на наголошену позицію, очевидно, тому, що в такій позиції дане фонетичне явище виступало виразніше й носіями інших говорів сприймалося легше. Як відомо, волинсько-поліські та надбузько-поліські говори мають багато спільних діалектних рис з південно-західними, зокрема наддністрянськими й надсянськими, причому не тільки щодо рефлексації [a].

У тих південно-західних говорах, у яких [a] після м'яких приголосних у наголошеній позиції змінюється в [ä], а в ненаголошеній — в [i], розподіл інтенсивності між наголошеним і ненаголошеним складом характеризується більшою диференціацією, ніж в інших південно-західних говорах; цим зумовлюється те, що в них після м'яких приголосних артикуляція [a] під наголосом просуваєть-

ся вперед і у верхню частину ротової порожнини значно менше, ніж у ненаголошеному складі.

Певна залежність від наголосу рефлексації [а] після м'яких приголосних в окремих бойківських говорах, причому далеко непослідовна, теж пов'язана з тим, що в них явище зміни [а] на [е] поширювалось внаслідок їх контактування з сусідніми говорами, і засвоювалось воно найперше в слабкій, ненаголошеній, позиції, часто з лексичними й морфологічними обмеженнями.

Досі не розв'язане питання про час зміни [а] в [е] після м'яких приголосних. Очевидно, не в усіх східнослов'янських говорах, яким властиве це фонетичне явище, воно розвивалося одночасно. У північних говорах давньоруської мови, насамперед новгородських, перехід [а] в [е] відбувався раніше, ніж у південних і південно-західних. У новгородських говорах він, можливо, розпочався ще з другої половиниXI ст.; про це свідчить фіксація наслідків такого переходу в новгородських пам'ятках з кінця того ж століття та початку наступного: *дивѣщеся* (Мінея 1097), *болѣщиимъ* (Пут. мін. XI ст.), *учещую* (Стихірар XII ст.) та ін. У південно-західних говорах української мови процес зміни [а] в [е] після палатальних приголосних розпочався не раніше другої половини XIII — початку XIV ст., тобто після завершення депалаталізації пом'якшених приголосних перед етимологічним [е] та секундарним [е] з [ь]. Саме цим зумовлюється те, що в них приголосні перед [е] з [а] не підпали процесові депалаталізації й зберегли, як правило, свою м'яку вимову. З другої половини XIV ст., а особливо з XV ст., наслідки зміни [а] в [е] вже досить рясно відбивають писемні пам'ятки староукраїнської мови. Північноукраїнські говори, крім тих, що розрізняють давні голосні [і] та [у], характеризуються твердою вимовою приголосних перед [е] з [а], як і перед етимологічним [е] та [е] з [ь]. З цього факту можна зробити висновок, що перехід [а] в [е] в них відбувався раніше, ніж у південно-західних говорах української мови, ще до завершення процесу депалаталізації пом'якшених приголосних перед [е].

§ 79. Зближення голосних [о] — [u]. Однією з фонетичних особливостей української мови є зближення вимови ненаголошеного [о] з [u] внаслідок посилення його лабіалізації. Проте таке зближення властиве не всім українським говорам в однаковій мірі, як неоднаково реалізувалось воно у різних фонетичних позиціях. Найбільш поширена вимова [о], наближена до [u], в південно-західній групі діалектів; у переважній частині говорів цієї діалектної групи голосний середнього підняття [о] в ненаголошеній позиції, незалежно від голосного наступного складу, вимовляється як звук, близький до голосного високого підняття [u]: [г$\overset{у}{\text{о}}$л$\overset{у}{\text{о}}$ваˈ], [кор$\overset{у}{\text{о}}$ˈва], [н$\overset{у}{\text{о}}$виˈй], [к$\overset{у}{\text{о}}$муˈ], [тв$\overset{у}{\text{о}}$јуˈ], [д$\overset{у}{\text{о}}$баˈ], [с$\overset{у}{\text{о}}$б'іˈ], [т$\overset{у}{\text{о}}$б'іˈ], [д$\overset{у}{\text{о}}$неˈсти], [п$\overset{у}{\text{о}}$биˈти]. У частині південно-західних говорів, зокрема в багатьох наддністрянських, буковинських, подільських, надсянських, деяких

волинських, ненаголошений [о] повністю зливається з [u]: *вубру|ч, суро|чка, студо|ла, гуспо|дар, вуло|чут, туло|чут*, [кун'о|м], [кувал'о|м], [кувал'а|м], зура|, [кумар'і|], *вдувéц, кулéса, кувалéви, нужéм, крупíва, вусíка, вузíли, гурíт* [397], *убід (обід), нура, в убох, вудá, гудувáти, кужýх* [398].

Для багатьох південно-східних говорів властиве помірне укання, тобто лише деяке наближення вимови ненаголошеного [о] до [u], причому не в усіх позиціях, а тільки перед голосними верхнього підняття [u] та [і], зрідка [у]. В одних говорах таке наближення ненаголошеного [о] до [u] сильніше виявлене, як, наприклад, у слобожанських, а в інших — воно менш помітне, особливо перед [і] та [у]: [хуͦмут], [куͦжух], [туͦб'і], [хуͦд'імо], [пуͦлин], [буͦлит']; [хоͧмут], [коͧжух], [тоͧб'і], [тоб'і], [полин]. Північним говорам української мови, крім волинсько-поліських, наближення вимови [о] до [u] не властиве.

Можливість зближення ненаголошеного [о] з [u] закладена в природі його артикуляції. Як і [u], він належить до голосних заднього ряду, лабіалізований, утворений при великому ротовому й малому фарингальному резонаторі. Відрізняється [о] від [u] лише меншим ступенем лабіалізації, трохи нижчим при його артикуляції загальним положенням язика, дещо меншим просуненням вперед спинки і кореня язика, а значить і трохи меншою загальною довжиною резонатора. Отже, при відносно незначній зміні положення язика при артикуляції [о] та посиленні його лабіалізації, що можливе в ненаголошеній позиції, коли звуковий вияв диференціальних ознак фонеми послаблюється, він легко може зближуватися з голосним [u].

Наближення вимови [о] до [u] засвідчують ще деякі давньоруські писемні пам'ятки південного походження, наприклад, *оусквьрнилъсѧ* (Ізб. 1073, 28 зв.), *оучистивъшєсѧ* (38), *оумьноуѭ мысльѭ* (132), *сытостьѭ оутробьноуѭ* (157 зв.), *божьскую силоѭ* (245), *єпискупъ* (35); лютъи *уружьникъ* (Сл. Гр. Б., XI, 71) = *оружьникъ, оудолѣваѧ* (300 зв), *оузираѧ* (302); *їзбыткы оукроухъ* (Є. Гал. 1144, 212), *мугущі* (Усп. зб. XII—XIII, 21 зв); *убрѣтоша* (Є. Гал. 1283, 51 зв.) та ін. Дехто з дослідників вважає, що прикладам написання **у** (**оу**) замість **о** в давньоруських пам'ятках не слід надавати великої ваги, оскільки такі написання можуть бути звичайними описками або ж свідчити про змішування голосного [о] з [u] в спеціальних умовах, як-от у слові *убрѣтоша* замість *обрѣтоша*, в якому **у** є, на думку цих дослідників, наслідком впливу відповідного префікса. Ця фонетична риса, тобто зближення вимови [о] з [u], відбивається в письменстві виразно лише з XIV ст.[399] Однак подібні застереження, якщо зважити на те, що написання **у** замість **о** в давньоруських пам'ятках півден-

---

[397] Див.: *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 56.

[398] Див.: *Кобилянський Б. В.* Зазнач. праця, с. 33.

[399] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 93.

ного походження трапляється не тільки в префіксах, а й в інших морфологічних позиціях слова, навряд чи мають достатні підстави. Очевидно, явище наближення вимови ненаголошеного [о] до [u] мало місце ще в південних говорах давньоруської мови, від яких його успадкувала, а далі й розвинула із значними локальними відмінностями мова українська. Писемні пам'ятки староукраїнської мови це явище відбивають відносно значною кількістю написань, напр.: *свуєму* (Є. Верк., XIV, 63), *учищѣнию* (6), *оуставu* (Є. Луцьк., XIV, 111), *апоустолы* (113), *мунастырь* (Р., гр. 1378, 26), *моугуть* (гр. 1418, 89), *епискупом* (Рус., гр. 1471, 119), *суботую* или шабасомъ звали (Катехизис 1562, 44), *дупущали* (КА, 1560, 437), *услоновъ* (Інвентар, 1573, АЮЗР, VII, 1, 239), *которую* моцю (Є. Нег., 1581, 48), *которую зверхностью* (24), *протуру* (Бер. Лекс. 1627, 103), пор. там же *проторъ*, д.-р. *проторъ, проторь, протора* — *видаток, витрата, Юхимъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 258) та ін.

Явище зміни ненаголошеного [о] в [u] відбиває, певно, й написання **в** у слові **вгурцы** (огірки): «Переваривши **вгурцы**... скласть въ нелуженный котолъ» (Т., І, 196).

У сучасній українській мові зближення або й злиття вимови ненаголошеного [о] з [u] здебільшого залишилось як явище діалектне. Літературну норму в ній у позиції перед складом з голосним середнього і низького підняття, а також перед [у] становить вимова ненаголошеного [о] як голосного, що акустично не наближається до [u]: *колéса, госпóдар, добá, долúна.* Перед складом з голосним високого підняття [u], рідше [і], можлива, хоч вона не загальноприйнята, і вимова [о] з деяким акустичним відтінком, що зближує його з [u]: [з$\overset{у}{о}$зуˈл'а], [х$\overset{у}{о}$муˈт], [к$\overset{у}{о}$жуˈх], [с$\overset{у}{о}$б'і']. Така вимова, звичайно, не впливає на фонемний склад вокалізму української літературної мови, оскільки [$\overset{u}{о}$] виступає в ній як звуковий варіант фонеми /о/: /зозул'а/, /хомут/, /собі/.

Внаслідок зближення з голосним [u] ненаголошеного [о], як етимологічного, так і з [ъ] та [е], лише в окремих словах відбулося витіснення на українському грунті фонеми /о/ фонемою /u/, що пояснюється різними причинами.

Фонетичними причинами зумовлено, певно, заступлення /о/ фонемою /u/ в словах *будяк* (корінь **бод-** — *колоти,* пор. рос. *бодец,* п. bodak), *буцати* (корінь **боц-** — д.-р. *бости), ворушити* (при *вóрох), журавéль* (д.-р. *жоравь, жоравль), парубок* (д.-р. *паробъкъ,* діал. північноукр. *пáрабок), пурхати, пурхнути* (корінь **пърх-**; пор. рос. *порхать, порхнуть), ступати* (пор. *стопа), тупотіти* (пор. рос. *топот), тупцювати, Юхим* (з *Йохим* ← *Єфимъ), яблуня, яблуко* (пор. д.-р. *ꙗблъко).* Дієслово *буцати* було, очевидно, відоме в діалектах з наголосом не тільки на першому складі *(бýцати),* а й на другому *(буцáти);* зміна [о] на [u] спершу відбулася, звичайно, в ненаголошеному складі *(боцáти* → *буцати),* а пізніше, за аналогією,— і в наголошеному; на закріплення голосного [u] в дієслові *ворушити* сприяла, можливо, «зовнішня асоціація його з

рушити» [400]. В дієслові *пу́рхати, пу́рхнути,* що в діалектах відоме не тільки з наголосом на першому, а й на другому складі, звук [о] змінився на [u] спершу теж у ненаголошеній позиції *(порхну́ти → пурхну́ти);* лише пізніше, за аналогією,— в наголошеній. Під впливом форм *тупоті́ти* (з *тупотѣти*), *тупцювати* (з *топцевати*) закріпився голосний [u] і в іменнику *ту́піт.*

Процес зміни ненаголошеного [о] на [u], а іноді й наголошеного, може бути пов'язаний також з аналогійними впливами. Так, на закріплення голосного [u] в іменнику *мачуха* (із *мачоха,* д.-р. *мачеха)* вплинув, безсумнівно, поширений в подібних словах суфікс **-ух(а)**, пор. *свекруха.* Впливом досить поширеного в українській мові суфікса **-ун** зумовлена, наприклад, поява голосного [u] в кінцевому складі власного іменника *Супрун* (із *Сопрон ← Софрон),* а в першому складі звук [u] розвинувся з ненаголошеного [о] фонетично.

Аналогійного, а не фонетичного походження звук [u] в слові *кожум'яка;* виник він у ньому, як здогадувався А. Ю. Кримський, а за ним і Л. А. Булаховський, під впливом широковживаного іменника *кожух* [401], хоч не виключена тут і аналогія до знахідного відмінка першої частини цього компонента *(кожум'яка,* пор. *кожу м'яв).*

Наближена вимова ненаголошеного [о] до [u] в дієслівному суфіксі **-ова-** зазнала в українській мові впливу форм теперішнього часу тих самих дієслів *(вікую, зимую, малюю),* наслідком чого стала повна заміна в ньому [о] на [u]: *вікувати, зимувати, купувати, сумувати, горювати, малювати* і т. д. (← *вѣковати, зимовати, куповати, горевати, малевати;* пор. рос. *вековать, зимовать, горевать;* блр. *векава́ць, зімава́ць, бедаваць).* Ненаголошений [о] в подібній позиції заступився звуком [u] навіть в односкладовому дієслівному корені, в якому разом з суфіксом **-а-** утворювалося звукосполучення **-ова-**: *ковати → кувати* (пор. *кую;* рос. *ковать).* Аналогічний процес поширився й на віддієслівні іменники з суфіксом **-ова-**: *вікування, зимування, літування, рахування* (← *вѣкованьє, зимованьє* і т. д.).

Закріплення [u] на місці [о] в дієслівному суфіксі **-ова-** явище досить пізнє. У староукраїнських писемних пам'ятках, навіть пізніщого часу, ще вживається звичайно **-ова-**: *коштовалъ* (АЖ, 1584, 102), *коштовали* (124); *будованє* — XV ст., *будовати, жартовати* — XVI ст., *бунтовати, вѣншовалъ, вѣншованьє, годовати, годовалъ, гойновали, выкуповатися* — XVII ст., *вѣзитовати, вѣншовати* — XVIII ст. [402], *роскошованьє* (Бер. Лекс., 1627, 71), *шынковати* (К. З., к. XVII—XVIII, 112), *працоватъ* (185), *танцовати* (213). *раховати* (296), *працовавшых* (184). Поширений дієслівний суфікс

---

[400] *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення, с. 92.

[401] Див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика, с. 488.

[402] Історичний словник українського язика. За ред. Є. Тимченка, т. 1. Х.— К., 1930, с. 148—149, 153, 332, 408, 486, 544—545, 907.

-ова- в українській літературній мові ще і в першій половині XIX ст., напр.: у творах І. П. Котляревського — *вигодовала, годовати, годовав, нагодовала, одважовав, обмальовати, розказовати, розказовав* [403], у творах Т. Г. Шевченка — *будовати, будовали, віршовати, зимовати* [404], хоч також і *бурлакувати, будувати, віршувати, гартувати, жартувати, зимувати* [405]; *бидовати, будовати, будованьє, виноватити, годовати, жартовати, куповати, пустовати, сумовати* [406]. Остаточно закріпився дієслівний суфікс **-ува-** в сучасній українській літературній мові в другій половині XIX ст.

Зближення ненаголошеного [о] з [u] в прикметниковому суфіксі **-оват-** на діалектному, головним чином південно-західному, грунті зумовлювалось фонетичними причинами, але закріплення в цій позиції звука [u] підтримувалось, звичайно, й впливом дієслів з суфіксом **-ува-**: *біснуватий, винуватий, зеленкуватий, мізкуватий, підстаркуватий, розбійникуватий, хитруватий* (← *бѣсноватый, виноватый, зеленковатый, хитроватый;* рос. *виноватый, зеленоватый, хитроватый;* пор. дієслова *винуватити, мізкувати, хитрувати* та ін.). Поширення й усталення в літературній мові прикметникового суфікса **-уват-** теж належить до пізнього часу. У староукраїнській мові звичайним був суфікс **-оват-**: *виноватый* — XV ст., *вихроватой* — XVI ст., *бѣсноватый, вихроватое* — XVII ст., *буйволоватую* шію, *вихровата, димновата* — XVIII ст.[407] Те саме і в першій половині XIX ст.— *бісновате, придурковата* паралельно з *біснувата, придуркувата, узловатий* [408], *бисноватый, шпаковатый* (Б.-Н., 56, 400). У багатьох закарпатських говорах і тепер поширений дієслівний та прикметниковий суфікс **-ова-**: *виписовати, хитроватий.*

Аналогією до прислівників з префіксом **нав-** (← **на** + **у**), як-от *навкіс, навмання, навперейми, навпростець* і подібних, пояснюється зміна в ненаголошеній позиції [о] в [u], а далі в [u̯] у таких прислівниках, як *навколо, навкруги, навпаки* [наўко́ло], [наўкруги́], [наўпаки́] ← *науколо* ← *наоколо; наукруги* ← *наокруги; наупаки* ← *наопаки.*

З явищем переходу ненаголошеного [о] в [u] безпосередньо пов'язаний і зворотний процес зміни етимологічного [u] в [о], прикладом чого може служити початковий [о] в іменнику *ону́к* з *унук* (д.-р. *вънукъ*), а також діал. *ро́зом,* ходо́ба *(розум, худоба)* [409].

В діалектному *Оля́на* (Гр., IV, 558) з *Уля́на* (*Іулянія,* гр. Ἰουλιανα) на виникнення [о] з [u] позначився безсумнівний вплив іменника *Олена.*

---

[403] Див.: *Бурячок А. А., Залашко А. Т., Ротач А. О., Северин М. Д.* Лексика п'єс та од І. П. Котляревського. К., 1974, с. 9, 11, 22, 24, 31.

[404] Див.: Словник мови Шевченка, т. 1, К., 1964, с. 48, 102, 281.

[405] Див.: Словник мови Шевченка, т. 1, с. 48, 49, 102, 129, 223, 281.

[406] Див.: *Білецький-Носенко П. Б.* Словник української мови. К., с. 55, 63, 78, 101, 136, 200, 306, 344.

[407] Див.: Історичний словник українського язика, с. 152, 172, 254, 258, 716.

[408] Див.: Словник мови Шевченка, т. 1, с. 30, т. 2, с. 154, 358.

[409] Див.: *Кобилянський Б. В.* Зазнач. праця, с. 33.

§ 80. **Втрата голосного на початку слова.** Занепад давньоруських зредукованих [ъ] і [ь] у слабкій позиції спричинився, як відомо, до скорочення кількості складів у тих словах, у яких раніше були ці голосні. Деякі сучасні слов'янські мови, зокрема українська, знають скорочення кількості складів у слові не лише за рахунок редукції [ъ] та [ь], а й внаслідок втрати іншого голосного, що займав місце в абсолютному початку слова перед приголосними. У такій позиції найчастіше втрачався ненаголошений звук [і]. Початок цього фонетичного процесу відноситься ще до пізнього періоду давньоруської мови, хоч відомий він не всім її діалектам, а лише південно-західним. Редукцію початкового ненаголошеного [і] зрідка засвідчують уже давньоруські пам'ятки південного походження: *мьзды нє матє* замість *мьзды нє имати* (Є. Гал. 1283).

Вимову слів без початкового ненаголошеного [і] успадкувала, природно, староукраїнська мова, в якій вона розширює лексичну базу, що досить часто засвідчують і писемні пам'ятки того часу, напр.: *Ларивунъ* (Р., гр. 1366, 12), гр. 'Ιλαρίος, *здавна* (гр. 1393, 49), *сполна* (гр. 1412, 81), *з вѣка* (гр. 1414, 85), *мєнованаю* (гр. 1433, 119) *із имєнованаю, маєтъ* (гр. 1434, 134), *мѣли, не мѣти* (Рус., гр. 1493, 50), *выше мєнєными* (гр. 1499, 63), *Сидоръ* (Оп. Київ. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 114), *Єрусалим* (КА, 1560, 118), *збавити* (165), *маю* (89), *маєш* (124), *сповѣдника* (621), *сполнило* (104), *маю* (Є. Нег., 1581, 41), *маємъ* (16), вєдомости жадноє *мети* не может (АЖ, 1582, 39), вєдомости *нє маєт* (42), *маючи* (1583, 46), *мєнованого* (АЖ, 1584, 82), *Сидора* (112), *маючого* (118), *маю* (Бер. Лекс., 1627, 48), *сповѣдь* (49), *граютъ* (58), *граю* (112), *сповѣдь* (Сл. Лекс., XVII, 157), *мѣли* (Лист Б. Хм. 24.XI. 1651, ВУР, III, 152), *Сидор* (АПГУ, XVII, III, 70), *грат* (I, 39), *маючи* (69), *мают* (71), *мѣти, маю* (Грам. 1643, 32), *маєшъ* (57), *маєть* (64 зв.), *маєшъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 66), *мѣєшъ* (Дил. 1723, XII), *грати, маєшъ* (І. Некр., XVIII, 21).

У ряді слів утрата давнього ненаголошеного [і] на початку слова перед приголосним стала загальною нормою сучасної української мови: *голка, гра, грати, грище, грач, мати, з, Гнат* (гр. 'Ιγνα'τιος), *Сидір* (гр. 'Ισίδωρος), *Єрусалим* (гр. 'Ιεροσόλυμος), *Сакій* (поряд з *Ісак);* пор. д.-р. *игълъка, игра, играти, имати, изъ.* Занепад у такій позиції ненаголошеного [і] відомий також білоруській мові: *збавіць, мець,* хоч *іголка, іграць.* Російська мова ненаголошений [і] на початку слова звичайно зберігає: *игла, игра, иметь, из, Игнатий, Исидор,* хоч також і *Сидор.*

Причина втрати початкового [і] в українській мові, як і в білоруській, та збереження його в російській полягає, очевидно, в неоднаковій часокількості цього голосного в різних давньоруських діалектах. Звук [і], що в початковій позиції слова розвинувся ще на спільнослов'янському грунті з [jь], в одних діалектах давньоруської мови звучав як [ĭ], а в інших — як [і]. Для південно-західних діалектів східнослов'янського мовного ареалу, що на їх основі сформувалися українська та білоруська мови, властива була вимова

в ненаголошеній позиції короткого початкового [ĭ], який підпав у них дальшому скороченню, а потім і повній редукції. У тих східнослов'янських діалектах, яким була властива вимова початкового [і] як голосного нормальної довготи, він зберігся, що й відбиває сучасна російська мова.

Проте і в українській мові ряд слів зберігається з початковим ненаголошеним [і]. Так, непослідовно втратився в ній у такій позиції [і] у власних іменах (*Іван, Ірина* та ін.), що пояснюється їх специфічним місцем у лексичному складі мови. Не поширився цей процес на пізніші лексичні запозичення з інших мов: *ірис, ідеал, інерція.* На перешкоді редукції початкового [і] може стати фонетична структура слова, пор. *іти, іду, ім'я.* У збереженні [і] в таких словах О. О. Шахматов вбачає дію аналогії до слів з наголошеним [і]: *ім'я,* бо *імені* [410]. Проте важко пояснити аналогією всі випадки, пов'язані з цим явищем, наприклад, *іти, іду, ідеш, ідемо, ідуть* і т. д.

Процес втрати початкового ненаголошеного [і] не охопив деяких периферійних говорів, наприклад закарпатських, що зберегли вимову *игра, играти, игла, Игнат* тощо.

Явище редукції початкового [і] відоме не тільки українській та білоруській мовам, а й західнослов'янським, хоч у південнослов'янських звук [і] в такій позиції зберігається: п. grać, gra, mieć, хоч igła, ч. hráti, hra, але jho (іго), н.-луж. graś, gła, škra (іскра), в.-луж. hraś; блг. *игра, игла, имам,* с.-х. *ѝгра, ѝгла, ѝмати.*

В окремих словах, головним чином у багатоскладових власних іменах, українська мова, крім [і], не зберегла на початку слова і ненаголошеного [о] з [а], напр.: *Панас, Гапка (← Опанасъ, Огапка), рандар (← орандар ← арендарь), Горпина,* пор. *Опанасович* (АЖ, 1583, 52), *Огапка* (64). Староукраїнській мові ці слова вже відомі без початкового [о]: *Панасъ* (І. Некр., XVIII, 28), хоч паралельно й *Опанасъ* (Оп. Київ. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 113); о *рандаряхъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 295), *Горпина* (Оп. Черк. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 88). За аналогією зрідка траплялось написання о в словах, у яких його ніколи не було: *Отрохима Семеновича* (Духовний Заповіт, 1507; АЮЗР, I, VI, 10), *Огнатъ Плошник* (Оп. Черк. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 88). Імена *Катерина, Настасія, Настя* (гр. 'Ἀναστασία) без початкового [е], [а] засвідчуються ще давньоруськими пам'ятками: *Катерина* (ПВЛ, 187), *Катерина* (Є. Пут. XIII, 223), *Настасьи* (230). Такий їх звуковий склад властивий не лише українській мові, а й російській та білоруській, хоч не в усіх східнослов'янських мовах у звуковому оформленні цих слів усталилась однакова літературна норма.

§ 81. Протетичні приголосні в українській мові. Українська мова, як і всі слов'янські, успадкувала протетичні приголосні, що виникли ще на спільнослов'янській основі. Від спільнослов'ян-

---

[410] Див.: *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка, с. 222.

ської мови збереглися в ній протетичні [w], [(v)] та [j]: *видра, вим'я, яблуко, ягня, їсти, є, юний.*

З погляду поширення протетичних приголосних сучасні слов'янські мови не становлять єдності. В одних із них відомі звичайно тільки ті протетичні приголосні, що успадковані від спільнослов'янської й закріпились лише в окремих словах; в інших — вони виникали й пізніше, коли спільнослов'янська мова вже не існувала, причому в окремих із таких мов протетичні приголосні охоплювали обмежене коло лексики, а в деяких, як наприклад у верхньолужицькій та нижньолужицькій, майже всі слова з початковим голосним одержували приставний приголосний. Із східнослов'янських поширена протеза в білоруській *(вус, вуліца, ён, яна, гарбуз, гэта)* та українській мовах. У вживанні протетичних приголосних майже всім сучасним східнослов'янським мовам властива діалектна диференціація. Широко відома вона й українській мові. Як протетичні виступають у ній приголосні [w], [j] та [h].

Розвиток протетичних приголосних, як відомо, не пов'язаний зі зміною семантичної природи слова чи його граматичного значення, тобто протеза щодо значення слова завжди нейтральна. Її виникнення викликається й зумовлюється фонетичними причинами. Українська мова успадкувала від діалектів давньоруської мови тенденцію до усунення збігу голосних, що діяла ще в мові спільнослов'янській. Протетичні на її грунті розвивалися перед початковим голосним, якщо попереднє слово теж закінчувалося на голосний звук. Виникнувши як засіб уникнення не характерного для української мови міжслівного збігу голосних, протетичний поступово закріплювався в звуковому складі слова, і слово з цим протетичним починає вже функціонувати в будь-якій позиції.

Протетичний [w] виникає в українській мові звичайно перед початковим [u]: *вуж, вус, вухо, вулиця, вулик, вузол, вугіль, ву́зько.* Зумовлюється це насамперед артикуляційними причинами, місцем і характером творення білабіального [w] і лабіалізованого [u]. Імовірно, [w] розвивався спершу лише перед наголошеним [u], тобто таким, що репрезентував фонологічно сильну позицію, отже, виразніше виявляв диференціальні ознаки голосної фонеми, а вже потім за аналогією він поширився й у позиції перед ненаголошеним: *вужі* за аналогією до *вуж, вуса́тий* за аналогією до *вус, вузькИй* за аналогією до *ву́зько* і т. д. Пізніше зв'язок виникнення протетичного [w] з наголосом втрачається і він починає закривати початковий [u] незалежно від цієї ознаки: *вугóр, вуди́ла* (хоч тут можлива аналогія до *ву́дити*), *вузда́, вузде́чка, вуста́,* діал. *вудóд.* Проте перед голосним [u], що належить до префікса, протетичний не розвивався: *у́в'язь, у́клад, у́ряд, у́сміх, успіх, у́ставка, у́часть,* також *ува́га, уга́р, угóда, уда́в, уклі́н* тощо.

Не приймають протетичного [w] перед [u] слова книжні та іншомовного походження: *у́зи, у́хил, у́зус.*

Протетичний [w] перед [u] засвідчується, хоч і не дуже часто, ще в давньоруських південного походження та староукраїнських

писемних пам'ятках: *воужасъ* (Є. Гал. 1283, 103), *въ вустьѣ* Днѣпрьскомъ (ЛЛ, 1377; ПВЛ, 37), *вутра* (Є. Луцьк. XIV, 145), *на вутриє* (Р., гр. 1404, 70), *вулици* (АПГУ, XVII, II, 24).

Послідовно розвинувся в українській мові протетичний [w] перед секундарним [і] з етимологічного [о]: *він, вітчизна, вітця, вітчим, вікно, вільха, вівця, вівса, вістря, вісь,* у південно-західних говорах також *вірла, вірли* (літ. *орла, орли*. Пор. «Чи то вірли крилма бют-ся...» Рус. Дн., 3). Він поширився й на іншомовні слова, якщо в них початковий [о] змінився в [і]: *вівтар* (← ольтарь), д.-р. *альтарь; Вірменія, вірменин* (← *орьменинь),* пор. рос. *Армения, армянин*.

Вживання протетичного [w] перед [о], що пізніше розвинувся в новому закритому складі в [і], зрідка відбивають ще давньоруські пам'ятки південного походження: *ворьли* (Є. Пут., XIII, 143), *вовьцю* (Є. Гал. 1266—1301, 150 зв.), *вовца* (Є. Гал. 1283, 23 зв.). Староукраїнські пам'ятки фіксують його з найдавніших часів і досить часто: *водръ* (ЄЛ, к. XIII — п. XIV, 248), *волтарь* (Є. Пол., 1307, 96 зв.), *воотца* (104), *вовца* (110 зв.), *вовцюмъ* (Є. Луцьк. XIV, 26), *вовса,* по томъ *вовсѣ* (Р., гр. між 1386—1418, 35), *вотчичь* (гр. 1401, 65), *вокно* (гр. 1413, 83), *вонъ нѣшто имѣлъ* чинити (гр. 1435, 132), *вовца* (АПГУ, XVII, I, 26), *вовчаръ* (62), *вочи* (135), *вокъна* (АПГУ, III, 94). Фіксують вони його й перед літерою у, що, очевидно, позначала дифтонг, який розвинувся з [о]; *вунъ* (К. З., к. XVII— п. XVIII, 219), *вувчар* (АПГУ, I, 36), *вувцѣ* (158), *вусѣмъ* (Л. Вел., 1720, 42).

Протетичний [w] розвинувся, звичайно, не перед секундарним [і], а ще перед звуком [ō], що виник з етимологічного [о], після якого в наступному складі занепав зредукований: онъ → ōн → вōн → ву͡он... → в'ін; ось → ōс' → вōс' → ву͡ос'... → в'іс'. За аналогією до займенника *вон* (→ *він)* протетичний [w] поширився і в формах *вона, воно, вони,* в яких фонетичних умов для його виникнення не було; пор. *вона два прилюбила* (Р., гр. 1404, 68).

Протетичний [w] вживається перед [о] також в іменнику *огонь*, хоч для його виникнення в цій позиції фонетичні умови теж відсутні. Припускають, що він з'явився тут внаслідок перерозкладу звуків у сполученні *ув огні: ув огні → у вогні* [411].

У староукраїнських пам'ятках, відповідно до сучасного *отаман* (← *атаманъ)*, іноді трапляється написання *ватаман* (Р., гр. 1435, 134); *ватаманъ* (Рус., гр. 1446, 99), тобто в перед а. Можливо, що в такій орфографії відбився вплив старопольського watаman (суч. п. ataman).

Фарингальний [h] у функції протетичного закріпився в українській літературній мові значно в меншій кількості слів, ніж [w]. Він вживається в деяких давно засвоєних словах іншомовного походження, як-от: *гарба* (тюрк. araba, пор. рос. *арба)*, *гармата*,

---

[411] Див.: *Булаховський Л. А.* З історичних коментарів до української мови. Протетичні приголосні.— Мовознавство, т. 9. К., 1951, с. 63.

(п. armata, лат. arma), *ганус* (пор. рос. *анис,* нім. Anis, фр. anis, лат. anisum, з гр. ''ανισον), *гаспид* (рос. *аспид*, ст.-сл. *аспидъ*, гр. ''ασπίδος), *Ганна* (рос. *Анна)*, пор. *Гарбузенку* (АПГУ, XVII, II, 18). Проте більшість слів з початковим [а], які в українській мові, крім вигуків та сполучників іншомовного походження, вживаються без протези: *агонія, альфа, Андрій, анахорет* та ін.

У кількох словах протетичний [h] усталився в позиції перед [о] як наголошеним [гóстрий], так і ненаголошеним [горíх]. Однак слова з початковим [о] звичайно протези не одержують: *осінь, озеро, обід, орати, останній.* Припускають, що протетичний у такій позиції українській мові взагалі не властивий і що в іменнику *горіх* він виник за аналогією до *горох.* З цього погляду залишається загадковим лише слово *гострий*, в якому [h] відомий значній більшості говорів української мови і засвоєний у літературному вживанні, хоч його виникнення тут пояснити аналогійними причинами немає можливості.

Поширений протетичний [h] в деяких вигукових словах як перед [а], так і перед [е] та [и] з [і]: *гайда* (тюрк. aida), *га, гай-гай, гам* (рос. *ам*), *гей, ген-ген, геть, гикати.* Але в інших словах перед [е] та перед [і] протеза не розвинулась: *етика, екзамен, іти, істина, інший, індик, іржа, історія.*

Протетичний [j] на власне українському грунті не виявляв активності. Він засвоївся лише в окремих словах і тільки в деяких північних діалектах: *јулиця, јасокор, јоврам, јіволга, јіскра.* Пор. «На *юлицю* разювъ с пять ходила» (І. Некр., XVIII, 13).

Щодо поширення протетичних приголосних українські діалекти не становлять єдності. В окремих з них протетичні, що виникли вже на українському грунті, представлені одиничними прикладами, а в інших — протеза майже обов'язкова перед кожним початковим голосним. Не поширена протеза, за винятком окремих слів *(гострий)*, у більшості південно-східних говорів української мови. Майже не відома вона лемківським і закарпатським говорам, що межують з словацькою мовою [412]. Зате дуже поширена протеза в багатьох південно-західних говорах, зокрема наддністрянських, волинських та подільських, а також у західнополіських говорах північної діалектної зони.

Протиставляються діалекти й характером протетичних приголосних. В одних говорах переважає або й послідовно вживається протеза [w], як-от *вострий, воріх, ворать* (у багатьох говорах Львівської, Тернопільської, Хмельницької обл.), в інших — [h]: *гулиця, гулик, гузький, газарт, гетап, гиржа, гострий, горіх, горати, гобід* і навіть *гогонь* (с. Вишнів Долинського р-ну Ів.-Франк. обл., с. Клубівка Ізяславського р-ну Хмельн. обл.), *гогірок* (с. Пониковиця Заболт. р-ну Львівської обл.) [413].

---

[412] Див.: *Закревська Я. В.* Явище протези в західних говорах української мови.— Дослідження і матеріали з української мови, т. 4. К., 1961, с. 73.

[413] Там же, с. 70.

У надсянських говорах, що межують з польськими, у функції протетичного, крім [w] і [h], зрідка може виступати також звук [l]: *лутава (отава), лобора (обора), лоса (оса),* навіть *налука (наука).* Його вживання є наслідком контактування цих говорів з сусідніми діалектами польської мови, в яких поширений губно-губний [l] [414].

Функціонування протетичних у сучасних українських діалектах здебільшого не залежить від словесного оточення. Проте трапляються говори, в яких така залежність ще зберігається. У говорі, наприклад, с. Миляча Дубров. р-ну Ровенської обл. початковий [о] звичайно не закривається протетичним, але після префікса і прийменника він обов'язковий: *óстрий,* але *вúгострити, орáти,* але *вúгорати, óзеро,* але *до гóзера* [415].

У діалектах з поширеною протезою вона обіймає не тільки давні слова, а й нові, запозичені з інших мов, напр.: *гаптека, гатака, гелеватор, гінспектор, јінвалід, јінфекція* [416] та ін. Це свідчить про те, що явище протези в таких діалектах належить до живих процесів на сучасному етапі їх розвитку.

Спостерігається в українських діалектах і зворотний процес, а саме відпадання етимологічного приголосного [w] та [h] в позиції перед [о], напр.: *орох, орон (горох, ворон)* у покутських, буковинських, гуцульських говорах, *олуб'ята (голуб'ята), оробець (горобець), орох* — у деяких західнополіських, *орох* у багатьох південно-східних говорах. Явище втрати етимологічного приголосного перед [о] пояснюється, певно, аналогією до інших слів, як-от *орох,* з *горох* до *оріх* тощо. Поширене воно в основному в тих говорах, у яких нові протетичні не вживаються або вживаються дуже рідко. Засвідчують його і староукраїнські писемні пам'ятки: *озму* (грам. 1643, 405), *озми довбню* (К. З., XVII — п. XVIII, 242).

§ 82. Усунення збігу голосних у середині слова. Давньоруська мова знала збіг голосних, або зіяння, не тільки в міжслівній позиції, а й у середині слова. Такий збіг найчастіше спостерігався в словах іншомовного походження *(Авраамъ, тиунъ);* іноді виникав він на межі морфем при словотворенні *(наука).* Тенденція до усунення зіяння однаково охоплювала як міжслівну, так і внутрislівну позиції. Ця тенденція продовжувала діяти в усіх східнослов'янських мовах, що сформувалися на основі діалектів давньоруської.

Українська мова уникала зіяння в середині слова насамперед шляхом розвитку інтервокального [w] і [j]: *павук, тивун, диявол* [дијаꞌвол]; пор. д.-р. *паукъ, тиунъ, диаволъ;* рос. *паук, тиун, диавол,* але блр. *павук, цівун.* Його зрідка засвідчують ще давньоруські пам'ятки, напр.: *лєгивонъ* (Є. Пут., XIII, 162), *июдѣскаго* (192). Цей спосіб усунення збігу голосних багатьма прикладами фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови, що свідчить про

414 Див.: *Закревська Я. В.* Явище протези в західних говорах української мови, с. 71.
415 Там же, с. 72.
416 Див.: *Очеретний А. Д.* Говори Уманського району на Черкащині.— Наук. зап. Київськ. пед. ін-ту, т. 24. Філол. сер., 1957, с. 111—115.

його продуктивність на той час на українському мовному грунті: *ларивунъ* (Р., гр. 1366, 12), *Капєрнавоумъ* (Є. Луцьк., XIV, 11), *патриярхь* (КА, 1560, 560), *дияволомь* (339), *Сєбастиюнъ* (АЖ, 1583, 64), *Лукиянъ* (Оп. Ост. з., 1652, АЮЗР, VII, I, 596), *діяволомъ* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 105).

У сполученні голосних [іа] на початку слова українська мова уникала зіяння за допомогою зміни [і] в [j]: *Иаковъ* → *Яків* (ja'к'ів]. Збіг голосних [io], [iu] в такій же позиції усунувся двома способами — через розвиток [і] в [j] і шляхом відпадання початкового [і]: *Иуда* → *Юда* [jу'да], *Иулианиꙗ* → *Уляна, Иосифъ* → *Йосип* і *Осип*. Пор. *юже дасть Юковъ ѡсифоу* (Є. Пут., XIII, 27), *Оульꙗны* (230).

Активно уникала українська мова збігу голосних у середині слова також шляхом стягнення їх, або контракції, відомої й давньоруській мові: *Авраамъ* → *Аврам, Ааронъ* → *Арон, Варлаамъ* → *Варлам, Гавриилъ* → *Гаврило*. Пор. *Исакъ* (Ізб. 1073, 254) з *Исаакъ*. Наслідки контракції рясно засвідчують пам'ятки староукраїнської мови: *гаврилоу* (ПА, 1307, 59), *данилъ* (208), *аврамъ* (219), *Гавърило* (Оп. Київ. з. 1552, АЮЗР, VII, I, 113), *Гаврило* (Оп. Він. з. 1552, 605), *Данилови* (АО, 1581, 69), *Аврамъ, Данило* (Реєстр 1649, Пан., 75) та ін. Одним із виявів контракції на українському грунті, що зумовлювалася тенденцією до усунення зіяння, було стягнення голосних у членних прикметникових закінченнях після втрати в них інтервокального [j]: *новаја:* → *новаа* → *нова, новеје* (← *новоје*) → *новее* → *нове*.

Якщо два голосні стояли поряд не між приголосними, а після іншого голосного, то зіяння усувалося внаслідок діяння обох процесів — стягнення голосних і розвитку інтервокального приголосного: *Иоанъ* → *Іван*.

§ 83. **Ствердіння приголосних перед [ä] з [ę].** У позиції перед [ä] з [ę] в давньоруській мові приголосні були напівпалаталізовані і палатальні. Як палатальні вимовлялись [ž], [č], [š] та [j], а решта — як напівпалаталізовані: *жати, часть, лоша,* [ж'äти], [ч'äсть], [лош'ä]; *любꙗть, вꙗзати, пꙗть, мꙗсо, телꙗ, сидꙗть, рꙗдъ* [л'уб'äть], [в'äзат'і], [п'äть], [м'äсо], [т'ел'ä], [с'ід'äть], [р'äдъ]. Приголосні [h], [k], [x] перед [ä] з [ę] не вживалися, оскільки в такій позиції вони ще на спільнослов'янському грунті змінилися в [ž'], [č'], [š'].

Напівпом'якшені приголосні переднього ряду]z'], [s'], [n'], [d'], [t'], [l'], [r'] у позиції перед [ä] повністю палаталізувалися ще в протоукраїнських діалектах давньоруської мови: [з'äть] → [з'ат'], [с'ä] → [с'а], [ін'äт'і] → [ін'ати], [ход'äть] → [ход'ат'], [т'äгота] → [т'агота], [т'ел'ä] → [тел'а], [р'äдъ] → [р'ад], орф. *зять, ся, іняти, ходять, тягота, теля, ряд*.

Губні напівпалаталізовані приголосні в такій позиції депалаталізувалися. Процес депалаталізації супроводжувався розщепленням їх артикуляції на тверду й м'яку, внаслідок чого після губних перед [ä] з [ę] розвинувся приголосний [j], який і став носієм виділеної тут губним палатальності: [м'äсо] → [мjасо], [тъм'ä] →

[т'імја], [в'ӓзат'і]→[вјазати], [дев'ӓт'] → [девјат'], [п'ӓт'] → [пјат'], орф. *м'ясо, тім'я, в'язати, дев'ять, п'ять*. Депалаталізація губного перед [ӓ] з [ę] мала в українській мові й певні обмеження, вона залежала від того, який звук — голосний чи приголосний — вимовлявся перед ним. У сучасній українській мові депалаталізовані губні послідовно вживаються у такій позиції лише після голосного *(в'язати, дев'ять, пам'ять, м'яч, п'ять)*, хоч приголосний, що належав до префікса, звичайно не впливав на процес депалаталізації губних перед [ӓ] з [ę]: *зв'язати, розв'язати, підв'язати* за аналогією до *в'язати*. Аналогія виявилася тут сильнішою від впливу префіксального приголосного. Якщо перед губним стояв інший приголосний, який належав до тієї ж морфеми, то він внаслідок регресивної асиміляції пом'якшився, а під його впливом і губний зберіг властиву йому палатальність: [св'ętъ] → [с'в'ӓтъ], [с'в'ат], суч. *святий, свято*. Однак в окремих південно-західних говорах губний перед [а] з [ӓ] депалаталізувався й у позиції після іншого приголосного. В деяких з них в процесі депалаталізації після губного виділився [j] при збереженні пом'якшеної вимови попереднього приголосного *(с'вјато, с'вјатий)*; в інших пом'якшена вимова приголосного перед губним втратилась *(свјато, свјатий)*; ще в інших — при збереженні палатальності попереднього приголосного [j] після депалаталізованого приголосного занепав *(с'вато, с'ватий)*. Про те, що втрата [j] після депалаталізованого губного належить до явищ пізнішого часу, може свідчити втрата в такій позиції в окремих говорах південно-західної діалектної зони приголосного [w] або й сполучення [wj], *сјато, сјатий, с'ато, с'атий* (АУМ, т. 2, карта № 77).

У північних говорах української мови, крім південної смуги їх поширення, звук [j] після губно-носового [m] звичайно зберігається: *м'ясо, м'ята, м'яч, пам'ять, тім'я, вим'я* [mjaso], [mjata], [mjač] і т. д. Але в багатьох південно-східних та південно-західних діалектах він зазнав асимілятивного впливу губно-носового й змінився в [n]: *мнясо, мнята, мняч, памнять, тімня, вимня* [мн'аˈсо], [мн'аˈта], [мн'ач], [паˈмн'ат'], [т'іˈмн'а], [виˈмн'а] (АУМ, т. 1, карта № 91, т. 2, карта № 76). Пор. *мнясо* в праці кінця 30-х — початку 40-х років XIX ст. «Словарь малороссийского или юго-восточного русского языка» П. П. Білецького-Носенка [417].

Палаталізації напівпом'якшених приголосних переднього ряду перед [ӓ] з [ę] тогочасна староукраїнська орфографія не відбивала, але вона, очевидно, збігалася хронологічно з депалаталізацією їх перед [е], тобто відбувалася в XIII ст. Депалаталізація напівпом'якшених губних приголосних розпочалася, певно, теж у той час, оскільки це процеси взаємопов'язані, але з артикуляційного погляду депалаталізація губних, пов'язана з розщепленням звука на дві артикуляції, значно складніша, ніж палаталізація напівпом'якшених переднього ряду, тому вона, звичайно, завершилася пізніше, найбільш імовірно, в XIV ст. З наступного століття її наслідки

[417] Див.: *Білецький-Носенко П.* Словник української мови, с. 227.

починають відбивати староукраїнські писемні пам'ятки. Найдавніший досі відомий приклад позначення твердого губного перед [а] з [ę] подав у свій час А. Ю. Кримський з господарської присяги 1448 р.: *Обьвъıазуємысıа* (Укр. грам, I, 109). Зрідка засвідчують депалаталізовану вимову губних й інші староукраїнські пам'ятки: *въıазене* (Л. Вел. 1720, 16).

Новий [j] розвинувся після губного в процесі ствердіння останнього, незалежно від якості попереднього звука, також в основі дієслів другої відміни перед закінченням 3-ої особи множини теперішнього (і майбутнього простого) часу: [ловęть] → [ло'в'ӓть] → [ловјат']; [куп'ęть] → [куп'ӓт'] → [купјат']; [роб'ęть] → [роб'ӓть] → [робјат']; [сп'ęть] → [сп'ӓть] → [спјат']. Проте цей [j] в українській мові не зберігся. За аналогією до форми 1-ої особи однини тих же дієслів, якій властивий епентетичний [l] з давнього [j] *(ловлю, люблю, куплю, сплю)*, він теж змінився на [l]: *ловлять, люблять, куплять, сплять, дивляться, кривляться.*

У цьому процесі виявилась тенденція до вирівнювання дієслівної основи. Але в окремих українських діалектах — надсянських і наддністрянських — південно-західного ареалу (у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Тернопільській і Хмельницькій областях) вирівнювання дієслівних основ 1-ої особи однини і 3-ої особи множини відбулося в іншому напрямі, а саме за аналогією до 3-ої особи множини епентетичний [l] у 1-ій особі однини витіснився звуком [j]: [robl'u] → [robju]. Аналогічні форми (робјать, любјать, робју, любју) трапляються й у деяких середньополіських говорах. В окремих західнополіських говорах, а також і в частині закарпатських та буковинських епентетичний [j] як у 1-й особі однини, так і в 3-ій особі множини в позиції після [m] внаслідок неповної прогресивної асиміляції заступився приголосним [n]: *ломню, ломнять* [418].

Палаталізацією передньоязикових приголосних у позиції перед [ӓ] з [ę] завершується процес утрати ними в українській мові напівпалаталізованого варіанта відповідних твердих фонем, успадкованого від давньоруської мови, тобто функціонально не навантаженої їх диференційної ознаки. Розширюється в ній функціонування м'яких передньоязикових фонем, а разом з цим розширюється й стає позиційно не обмеженим вживання корелятивних за твердістю — м'якістю пар таких фонем, як /z/ — /z'/, /s/ — /s'/, /d/ — /d'/, /t/ — /t'/, /n/ — /n'/, /r/ — /r'/. До періоду втрати передньоязиковими напівпалаталізованої вимови перед /а/ за ознакою твердості — м'якості, причому лише перед /а/ етимологічним, виступали тільки три корелятивні пари: /n/ — /n'/, /r/ — /r'/ та /l/ — /l'/. Після її втрати кількість таких пар розширилась, а вживання м'яких передньоязикових фонем, крім позиції перед /а/ спільнослов'янського походження, поширилось і на позицію перед /а/ з /ӓ/, що походить з [ę], інакше кажучи, цей процес позначився й на сполучуваності приголосних

[418] Див.: *Закревська Я. В.* Епентетичні звуки в українських говорах, с. 64—65.

фонем з голосними. Якщо до його реалізації сполучення м'якої приголосної і /а/ обмежувалося фонемами /n'a/, /r'a/, /l'a/, то після воно стало включати й фонеми /z'a/, /s'a/, /d'a/, /t'a/.

Втрата напівпалаталізованої вимови губних перед [ä] з [ę] спричинилася до обмеження в українській мові функціонування позиційного варіанта фонем /b/, /p/, /w/, /m/, що реалізувався в звуках /b'/, /p'/, /w'/, /m'/; у позиції перед колишньою фонемою /ä/ він зовсім занепав, крім нечисленних випадків у словах типу *свято*. З цією втратою безпосередньо пов'язане розширення функціональних можливостей фонеми /j/, що стала вживатися в новій для неї позиції, а саме після губних перед /а/, таким чином, розширилась в українській мові й сполучуваність фонем /j/ + /а/.

Процес палаталізації передньоязикових і депалаталізації губних перед /ä/ з /ę/ спричинився також до виникнення важливих змін у складі українського вокалізму: в ньому втратилася окрема фонема /ä/, оскільки вона функціонально перестала відрізнятися від /а/, отже, з двох давньоруських фонем /а/ і /ä/ розвинулася одна фонема /а/, що стала вживатися як після твердих, так і після пом'якшених приголосних: *рад* — *ряд* [р'ад].

§ 84. Шиплячі приголосні. У давньоруській мові шиплячі в будь-якій позиції вимовлялися як приголосні м'які. Цю їх рису добре відбивали давньоруські писемні пам'ятки, напр.: *Бѣашє* (Ізб. 1073, 9), *нашь* (Ізб. 1076, 89), *вражьда* (64 зв.), *чядо* (6 зв.), *жялость* (266 зв.), *врачьбы* (198), *душю* (165), *настоıащю* (235), *жажющии* (236 зв.), *хочю* (Є. Арх., 1092, 22), *очютиша* (47), *чюжихъ* (Є. Гал. 1144, 268), *оучєникъ* (12), *чюдєса* (333), *положю* (156), *мєжю* (278), *моужю* (75), *хощю* (235); *кыпящю* (Син. пс. XII — XIII, 377), *одєжю* (Є. Пут. XIII, 161), *скажю* (220), *чюжихъ* (71); *полюбивъшю* (ЖС, XIII, 19), *бывъшю, мятєжю* (25), *бѣжю* (17), *жажю* (53), *моужь* (27), *чюдо* (25), *сѣющю, лєжащю* (55), *подвижющюся* (31) та ін.

Оскільки давньоруські шиплячі в усіх позиціях були м'якими, то в тогочасній орфографії спеціальне позначення їх палатальної вимови не вважалося потрібним і обов'язковим. Тому поряд з літерами **ꙗ, ѧ, ю** після **ж, ч, ш** часто писали також **е, а, у**: *кърчєва* (Нап. Тм., 1068, Хр., 14), *шєсти, бывъшоу* (Ізб. 1073, 158), *глоушаıася* (Ізб. 1076, 231 зв.), *чада* (155). Про те, що літери а та у не позначали твердості попередніх шиплячих, промовисто свідчать давньоруські написання типу *чудити* і *чюдити* (Ізб 1076, 90 зв.), *лъжа* (170 зв.) і *лъжю* (47).

Українська мова м'якої вимови шиплячих не зберегла. Їх депалаталізація пов'язана з рядом інших фонетичних процесів, як-от: а) з занепадом після них голосного [ь]: *ножь → ніж, ночь → ніч, нашь → наш, ножька → ніжка, вѣчьныи → вічний, страшьныи → страшний;*

б) зі зміною [е] в [о]: [ж'ена] → *жона,* [ч'его] → *чого,* [пьш'ено] → *пшоно;*

в) з депалаталізацією приголосних перед [е]: [ж'ен'і'т'і] → *женити,* [ч'е|р'езъ] → *через,* [ш'ес'т'і|] → *шести;*

г) з пересуванням артикуляції [і], голосного переднього ряду високого підняття, в напрямі до [у]: [ж'іІт'і] → *жити*, [ч'іс|то] → *чисто*, [ш'іро|къи] → *широкий*.

Втратили м'яку вимову шиплячі також у позиції перед [ä] з [ę]: *лежать* [← л'еж'ä|ть], *кричать* [← кр'іч'ä|ть], *лоша* [← лош'ä|].

За аналогією поширилась тверда вимова шиплячих і перед голосним [u]: *межу, хочу, душу, саджу* [← *sadž'ǫ].

Процес депалаталізації шиплячих, пов'язаний з артикуляційними змінами, не мав фонологічного значення, оскільки ні давньоруській, ні українській мові не була відома опозиція їх за диференційною ознакою твердості — м'якості. У зв'язку з депалаталізацією шиплячих відбулися лише деякі позиційні зміни в їх уживанні. М'які шиплячі, що стояли перед /ь/, після занепаду останнього депалаталізувалися й стали вживатися перед приголосними або в абсолютному кінці слова. З голосними фонемами заднього ряду /а/, /о/, /u/ в давньоруській мові сполучалися м'які шиплячі, а в українській внаслідок їх депалаталізації стали сполучатися тверді шиплячі. З давньою голосною фонемою переднього ряду /і/ теж сполучалися м'які шиплячі, а з його рефлексом [у] поєднується твердий шиплячий.

Депалаталізація м'яких шиплячих перед секундарним [і] з [е] в українській мові не завершилась. Шиплячі, як і всі інші м'які або напівпом'якшені приголосні, ще в протоукраїнських говорах давньоруської мови підпали в позиції перед [е] процесові депалаталізації, але зміна етимологічного [е] через стадію його подовження в дифтонг [i̯е] цей процес загальмувала. В сучасній українській мові перед секундарним [і] з [е] вимовляються звичайно шиплячі напівпом'якшені: [ж'і|нка], [ч'і|тко], [ш'іс'т'], [бдж'і|лка]. Вони не вступають в опозицію з відповідними твердими шиплячими фонемами і тому являють собою не самостійні фонеми, а позиційні варіанти твердих. Такі ж варіанти становлять в українській мові й напівпом'якшені шиплячі кінця основи перед [і] аналогійного походження в закінченні іменників, прикметників та займенників: *ножі, ночі, груші, свіжі, гарні, інші* [нож'і|], [но|ч'і], [гру|ш'і], [св'і|ж'і], [га|рн'і], [і|нш'і].

Не виступають як самостійні фонеми й напівпом'якшені подовжені шиплячі, що утворилися внаслідок асиміляції в групах [ž']+ + [j], [č'] + [j] та [š'] + [j]: [зб'і|ж':а], [п'і|ч':у], [роз|к'іш':у]. Хоч вони і артикулюються дещо більш м'яко, ніж неподовжені перед [і], але теж функціонально не протиставляються відповідним твердим фонемам, тому є їх позиційними варіантами: /збіжжа/, /піччу/, /розкішшу/.

Процес депалаталізації шиплячих зумовив зменшення на чотири одиниці кількості м'яких фонем в українській мові і відповідно збільшення на таку ж кількість твердих.

Депалаталізація м'яких шиплячих відбувалася в різних фонетичних умовах і, певно, в різних діалектах не одночасно. Очевидно, найраніше вона охопила м'які шиплячі перед [о] з [е]. У цій позиції

шиплячі депалаталізувались, одночасно з лабіалізацією після них голосного [е]. До раннього періоду відноситься також процес ствердіння шиплячих перед голосними заднього ряду [а] та [u]. Про це можна судити на підставі того, що в такій позиції шиплячі тверді майже в усіх сучасних діалектах української мови, за винятком лише деяких бойківських та гуцульських, у яких давня м’якість шиплячих перед [а], [u] зберігається: [ж’а|ба], [ч’ас], [ч’у|ти], [ш’а|пка], [душ’а|].

Перед секундарним [а] з [ä] м’які шиплячі змінилися на тверді пізніше, ніж перед етимологічним [а]. Якби процес їх ствердіння відбувався одночасно перед [а] будь-якого походження, то його наслідки мали б бути спільні, однакові. Але перед [а] з [ä] в багатьох південно-східних говорах, зокрема й східнополтавських та середньонаддніпрянських, збереглася м’якість шиплячих в іменниках типу *лоша, курча* та в 3-ій особі множини дієслів типу *біжать, лежать, кричать, волочать, спішать* — [лош’а|], [курч’а|], [б’іж’а|т’], [ле^{и}ж’а|т’], [кри^{е}ч’а|т’], [воло|ч’ат’], [сп’іш’а|т’] (АУМ, І, карта № 122). Немає сумніву, що в загальмуванні процесу депалаталізації шиплячих у цих позиціях відіграла роль аналогія їх до інших м’яких приголосних, що перебували в таких же умовах: [лош’а’] — аналогія до іменників типу [тел’а|], [б’і^{и}ж’а|т’] — аналогія до дієслівних форм типу [х|од’а’т’]. Однак дія аналогії обмежилась лише сферою сполучення шиплячого з секундарним [а] з [ä] і не поширилась на сполучення шиплячих з етимологічним [а]; пор. *груша* і *диня; бажати, кричати, мішати* і *виділяти, міняти, довіряти*. Очевидно, процеси ствердіння шиплячих перед секундарним [а] і перед етимологічним [а] в часі не збігалися, другий з них відбувався раніше, ніж перший. Проте й депалаталізація м’яких шиплячих перед [а] з [ä] завершилась не пізніше першої половини XIV ст., принаймні в південно-західній групі діалектів, оскільки вони, як і шиплячі перед етимологічним [а], в цих діалектах, а саме в західноволинських, наддністрянських, покутських, надсянських, зазнали разом з іншими твердими приголосними вторинного пом’якшення перед [е], [у], [і], що розвинулись з [а] будь-якого походження: [ж’ел’], [ж’ил’], [ж’ер], [ж’ир], [вваж’е|ти], [ж’еба], [д’іўч’е|та], [ч’ес], [ч’ис], [ч’іс], [ч’е|сом], [ч’ірува|ти], вони [крич’ет], [уч’е|ра], [ш’е|пка], [ш’і|пка], [ш’інува|ти], [луш’е|та].

Шиплячі, що стояли перед колишнім [ь], не втратили у зв’язку з його занепадом м’якої артикуляції, принаймні в найближчий час, свідченням чого є асиміляція ними наступного [j], що припадає дещо на пізніший період. Наслідки ствердіння шиплячих перед колишнім [ь] староукраїнські пам’ятки відбивають, починаючи з XV ст., написанням ъ після літер на позначення шиплячих приголосних у кінці слова та перед іншими приголосними: *рєчъ* (ВС, 1347; АЗР, І, 3), *нашъ* (Рус., гр. 1422, 77), *купчичъ* (гр. 1429, 83), *почътєть* (гр. 1440, 136), *ижъ, ажъ* (Р., гр. 1435, 134), *рѣчъкою, рѣчъку,*

рашъковъку, такѣ жъ (гр. 1459, 171) [419]. Пізніше в староукраїнській писемності така орфографія стала звичайною, напр.: *грабѣжъ* (АЖ, 1584, 131), *ночъ* (82), *мєчъ* (119), *хоружичъ* (156), *сємешъкова* (96), *нєслушъныи* (1583, 48), *вєзєшъ* (47), *огнищъ* (1582, 43); *кличъ* (Зиз. Лекс., 1596, 52), *мешъканьє* (75); *мятежъ* (Бер. Лекс., 1627, 67), *вєщъ, рѣчъ* (15), *дожчъ* (31), *пустошъ* (103); *брѣдишъ* (Син., XVII, 100); *коръчъму* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 209), *сѣчъку, дощъ, ночъ, ѣжъ, лѣпшъ* (231), *лучъше* (233), *мишъка, пушъкою* (235), *ляжъ* (76), *трыножъ* (166), *занєхаєшъ* (115).

Дуже можливо, що шиплячі, які стояли перед зредукованим [ь], після його занепаду раніше депалаталізувалися внаслідок регресивної асиміляції у середині слова в позиції перед іншими твердими приголосними: *ножька* → [нō|ж′ка] → [нō|жка]; *печька* → [пē|ч′ка] → [п′ічка], *неслушьныи* → [неслу|ш′ный] → *неслушний*. А далі вже за аналогією депалаталізувались вони й в інших позиціях: *грабѣжь* → *грабіж, рѣчь* → *річ, ходишь* → *ходиш, тыждьнꙗ* → [тиж′н′а] → [тижн′а].

Ствердіння м'яких шиплячих перед етимологічним [і] в староукраїнських писемних пам'ятках засвідчується, починаючи з XIV ст., написанням ы після літер, вживаних на їх позначення: *старшый* (ВС, 1347; АЗР, І, 5), *чый, жыто* (13), *лжы* (Київ. псалт. 1397, 731), *обръшыє* (Рус., гр. 1411, 74), *чыним, нашыми, оуслышыть, выслужылъ, дворищы, старищычєвъ, пєчєнчыно, с ынъшыми* (гр. 1452, 38), *нашым, услишыт, видѣвшы* (гр. 1462, 116), *стопочывших* (Ст., гр. 1453, 18), *моужыло, нашымъ, оуслышыть, хотꙗчы, оучѣнити, чынити, жывота* (Р., гр. 1454, 162—163), *инъшых, чыє, вчынєна, насвєтчыл, обачывши, давшы, стоячы* (АЖ, 1583, 47), *жывымъ* (Грам. 1645, 17).

Взагалі, хоч процес депалаталізації шиплячих в різних фонетичних умовах і в різних діалектах проходив нерівномірно, в основній масі українських говорів він завершується в XIV ст.

Як можна судити на підставі сучасних говорів, не всі шиплячі однаково піддавалися процесові депалаталізації. Фрикативні [ž′], [š′] у позиції перед [е], [у], етимологічним і секундарним [а], перед [и], колишнім [ь] майже послідовно втратили давню м'яку артикуляцію в усіх українських говорах, крім, як згадувалося, деяких бойківських, буковинських та гуцульських. Проте в лемківських говорах ці приголосні ствердiли набагато сильніше, ніж в інших діалектах, у яких вони депалаталізувались, їх твердість досягла того ступеня, що після них вимовляється не голосний [и] з давнього [і], як у літературній мові, а голосний [ы] [420].

[419] Літера ъ після шиплячих зрідка траплялася в деяких давньоруських пам'ятках ще в XI ст.: *притъчъ* (Ізб. 1073, 152), *мужъ* (Ізб. 1076, 237 зв.), *немощъю, брашъна, ороужъє* (240). Проте вона в них не позначала твердості попередніх шиплячих, про що свідчить написання слова *оружъє*, в якому м'якість [ж′] зберігалася до асиміляції ним наступного [j], яка, відомо, відбулася значно пізніше. Написання ъ після шиплячих є, певно, наслідком змішування літер ь і ъ.

[420] Див.: *Панькевич І.* Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. 1. Фонетика. Прага, 1958, с. 53.

Африката [č′] виявляла меншу схильність до ствердіння, і в окремих сучасних говорах вона й тепер зберігає м'якість, хоч у тих же говорах [ž] та [š] вимовляються як приголосні тверді, наприклад, у лемківських і частині середньозакарпатських: [уч'е|ра], [ч'у|ти], [ч'ас], [бага|ч'], [к'інч'а|ти] — *кінчати*, хоч *жар, жаба, жура, шапка, шукати, дружка*. В деяких говорах, яким властиві тверді [ž], [š], африката [č'] депалаталізувалась лише частково і тепер вимовляється як приголосний напівпом'якшений, як-от у північній частині лівобережнополіських, у багатьох слобожанських та в окремих середньонаддніпрянських південно-східної діалектної групи: [ч'а|сто], [ч'а|дно], [курч'а|], [ч'у|ти], [ч'ого|], [ч'о|рний], [ч'и|сто], [ч'е^{и}|рез], [сич'], [св'і|ч'а], [п'іч'ка].

§ 85. Африката [c]. У давньоруській мові африката [c′], як і шиплячі, належала до приголосних м'яких: *купьцьмь* (Ізб. 1076, 152), *лєчьць* (53), *мытоимьць* (197), *гърньцю* (150), *лиця* (159 зв.), *коупьцю* (Є. Гал. 1144, 197), *дєсницю* (487), *сицє* (Тип. єв. № 1, XII, 4), *тємницю* (Є. Пут., XIII, 8), *конєць* (ЖС XIII, 29), *старєць* (51), *творєць* (1), *лиць* (9), *кошниць* (49). Палатальна вимова [c′] перед [а] часто передавалась написанням після ц літери ѧ, напр.: *житьницѧ* (Ізб. 1076, 183 зв.), *дєсницѧ* (222 зв.), *пьрвьнцѧ* (Є. Гал. 1144, 8), *слѣпцѧ* (107), *овьцѧмъ* (115), *птицѧмъ* (189). Оскільки [c′] завжди вимовлявся як м'який приголосний, то позначати його палатальну вимову, як і таку ж вимову шиплячих, давньоруські автори та переписувачі книг і інших документів не вважали для себе обов'язковим: *лица* (Ізб. 1076, 141 зв.), *оца* (29).

Українська мова палатальну вимову приголосного [c′] зберегла: *отець, отця, кінець, кінця, місяць, місяця, місяцю, криниця, криницю,* [ц'в'іт]. Тільки перед [е] африката [c′], як і всі інші приголосні в аналогічній позиції, депалаталізувалась і вимовляється в сучасній українській мові твердо: *яйце, сонце, місяцем*.

Твердий [c] трапляється також у вигуках, звуконаслідувальних словах та в словах іншомовного походження: *цабе, цокати, цокотуха, цур, цуратися, цвіркати, цмокати, царина, цинк, цоколь, цукор, палац*.

Однак народні говори з погляду м'якості — твердості африкати [c] не виявляють однорідності. Деяким з них, головним чином периферійним, властива депалаталізація давнього [c′]. Так, вимовляється [c] як твердий приголосний у північній частині лівобережних і правобережних поліських говорів, напр.: *місяц, удовец, хлопец, жнец, хлопца, серца, сонца, праца, працуватъ* (АУМ, I, карта № 112). Очевидно, звук [c′] депалаталізувався в цих говорах ще до XVI ст., оскільки в староукраїнських пам'ятках, що якоюсь мірою відбивають північні діалектні риси української мови, починаючи з цього часу, позначення твердої вимови [c] трапляється досить часто: *винницу, злочинцу, сєстрєнєцъ, двадцатъ* (АЖ, 1583, 53), *матфєєвецъкого* (68), *обєцуючи, ручницами* (1584, 96), *драпѣжъца* (Зиз. Лекс., 1596, 83), *палцами* (Луц., XVII, 36), *таємницъ* (Бер.

1616, 60), *овєцъ* (61), *творца, конца* (62), *овцоу* (65), *працы* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 148), *хытрєцъ* (150), *шєвцамъ* (278), *свѣтлицы* (309). Твердий [с] властивий лемківським говорам [421]. Його депалаталізовану вимову лемківські грамоти засвідчують ще з XVI ст., як-от: *осадцоу* (АО, 1549, 41), *грицом* (1550, 43), *свидницъкыи, грица* (серед. XVI, 43), *грицови* (44), *осадца, обѣцую* (АО, 1574, 50), *фєрєнцом* (51), *раица* (АО, 1577, 56), *обѣтницу обѣцал* (АО, 1578, 59), *ванца Хамилца* (АО, 1582, 72), *з вакцом* (АО, 1584, 77), *од конца до конца* (АО, 1596, 87), *грицка, осадцоу, ванцо, гриц* (Пн., гр. 1511, 30), *швец* (31).

Депалаталізувався приголосний [с] також в окремих південно-західних говорах, а саме в гуцульських, буковинських та, за незначними винятками, в подільських: [хло'пе^{и}ц], [па'ле^{и}ц], *отец, молодец, овец, хлопца,* [в'їўца'], *керница, лавица, копицу, керницу, лавицу, турецкий*. Молдавсько-буковинські грамоти XV ст. діалектне ствердіння [с] в південно-західних говорах засвідчують досить значною кількістю прикладів: *нѣмєцъ, старєцъ, нѣмца* (Рус., гр. 1423, 80), *Раковцомъ* (гр. 1429, 83), *отєцъ, троица* (гр. 1443, 96), *сладницою* (гр. 1488, 124), *ꙗблунивєцу* (125), *воронєца* (гр. 1490, 131).

§ 86. Ствердіння [г']. У давньоруській мові приголосний [г] відомий як твердий і як м'який: *съборъ* (Ізб. 1073, 23), *миръ* (Ізб. 1076, 113), *вѣра, права* (114 зв.), *вѣры* (115), *проводишѧ, кротость* (7), *роукы* (81), *сьрдьцьмь* (199) і *горько* (Ізб. 1073, 54), *творѧть* (55), *творьцю* (Ізб. 1076, 264 зв.), *въ Лаврю* (С. пат. XII, 59), *хлѣбарь* (ЖС XIII, 23). Зокрема, палаталізувався [г] перед твердими губними, задньоязиковими та фарингальним [h]: *вьрба, сьрпъ, пьрвыи, вьрхъ, дьргати* [вьр'ба], [сьр'пъ], [пьр'выи], [вьр'хъ], [дьр'гати].

В українській мові приголосний [г'] зазнавав процесу депалаталізації, хоч цей процес в різних фонетичних умовах і в різних діалектах реалізувався неоднаково.

Найраніше, очевидно, зазнав депалаталізації [г'] у позиції перед голосними заднього ряду [а] та [u]. Процес його ствердіння в таких фонетичних умовах належить, як можна зробити висновок з даних писемних пам'яток, ще до давньоруської доби. Твердий [г] на місці м'якого перед [а], [u] давньоруські пам'ятки зрідка засвідчують, починаючи ще з XI ст.: *растворaѥтьсѧ* (Ізб. 1073, 211 зв.), *Ѱалтира* (253 зв.), *оухыщрашє* (115 зв.), *сътворѫ* (86), *творѫ* (158), *боруться* (Ізб. 1076, 244 зв.), *сътворѫ* (192), *морѫ* (265 зв.), *приобрацєть* (Є. Арх. 1092, 80), *кєсароу* (Сл. Гр. Б., XI, 7 зв.), *по морѫ* (222 зв.), *творѫ* (35). Проте цей процес охопив не всі діалекти, що лягли в основу української мови, а лише частину їх, саме ті, що на їх базі сформувалась північна діалектна група української мови. Процес депалаталізації [г'] перед [а], [u] в них був спільним з діа-

---

[421] Див.: *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків, с. 47.

лектами протобілоруськими. Староукраїнські пам'ятки, що відбивають північні діалектні риси, наслідки депалаталізації [r'] перед [а], [u] фіксують відносно часто: *ноювра* (Рус., луцька гр. 1452, 38), *двораномъ* (гр. 1487, 43), *чотыромъ* (Оп. Київ. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 110), *мора* (Луц., XVI, 33), *звѣра* (38), *мору* (64), *повѣтра* (70), *бондара* (АЖ, 1582, 42), *писара* (АЖ, 1583, 53), *календару* (57), *прадива* (65), *сєнтєбра* (63), *звєру* (1584, 136), *розшыраты* (139):

Втратив м'якість звук [r'] перед [а], [u] також у переважній більшості говорів південно-західної діалектної групи — у волинських, частині наддністрянських, подільських, надсянських, у багатьох лемківських, буковинських, крім східнонадпрутських, тощо: *рабий, говору, бура, зора, буру, зору*. Депалаталізація [r'] у такій позиції в ряді південно-західних говорів української мови, зокрема в більшості бойківських і наддністрянських, супроводилась розщепленням його на два компоненти — [r] і [j]; останній з них перебрав на себе давню палатальність [r]: [рјасний], [рјабий], [говорју], [прјажа], [бурја], [бурјак], [зарја], [бурју], [зорју]. На цій підставі можна припускати, що депалаталізація [r'] перед [а], [u] в південно-західних говорах відбувалася не одночасно з таким же процесом у північних, а дещо пізніше. Про це промовляє й те, що під впливом південно-західних тенденція до вимови [rj] (← [r']) поширюється й на деякі північні говори.

Непослідовно ствердів [r'] перед колишнім [ь], що занепав у слабкій позиції. У середині слова процес його депалаталізації поширився на всі українські говори: *горько* → [г'ірко]. Пор. у староукраїнських пам'ятках *вѣрную, борътными* (Р., гр. 1433, 118), *горкост* (КА, 1560, 438), *горшому* (529), *горко* (Є. Нег. 1571, 84), *борба* (Бер. Лекс., 1627, 11), *журба* (80), *звѣрско* (Син. сл., XVII, 117). Але в кінці слова [r'] ствердів лише в північних та більшості південно-західних говорів, що відбивають і писемні пам'ятки староукраїнської мови: *писаръ* (ВС, 1347; АЗР, 1, 4), *господаръ* (Рус., гр. 1429, 83), *пушкаръ* (Оп. Київ. з., 1552, АЮЗР, VII, I, 110), *чоботаръ, писара* (113), *Рымаръ* (115), *тєпєръ* (АЖ, 1583, 54), *звѣздаръ, звѣръ* (Син., XVII, 117), *корчмаръ* (122), *лгаръ* (124), *лѣкаръ* (125).

Південно-східні і окремі південно-західні говори (гуцульські, деякі покутсько-буковинські) давню палатальність [r'] в абсолютному кінці слова зберігають: [коса'р'], [бо'ндар'], [зв'ір'], [пов'ір'].

Ствердів [r'] перед давнім [і]: [подвор'іје] → [подв'і'рја], [довѣр'іје] → [дов'і'рја]. Однак і в такій позиції багато південно-східних говірок характеризуються поширенням м'якої вимови [r'], а разом з тим і асиміляцією ним наступного [j]: [подв'ір':а], [дов'ір':а], [п'ір':а], [мат'ір':у] (пор. *матіррю* в «Оповіданнях з народних уст» Г. Барвінок, 1902).

Під впливом твердої вимови [r] перед зубними приголосними (*твердий, мертвий*) втратив палатальну артикуляцію [r'] перед губними, задньоязиковими та фарингальним [h]: [вьр'ба] → *верба,*

[вьр'хъ] → *верх.* Процес утрати палатальної артикуляції [г'] у такій позиції відбувся пізніше, ніж зміна [е] на [о] після шиплячих перед твердим приголосним. Цим пояснюється той факт, що після шиплячого перед [р], за яким ішов губний або задньоязиковий голосний, давній голосний [е] зберігався *(червоний, перший* [первьший], *черпати, черкати, верх)*, в той час як перед [г], за яким ішов зубний, він змінювався на [о]: *жорстокий, чорний, чорт, шорсткий.*

Як і всі інші приголосні, [г'] утратив м'якість у позиції перед [е] та етимологічним [і]: *ревіти, ринути.* Проте перед [о] з етимологічного [е] та секундарного [е] з [ь] м'якість [г'] зберігається *(загорьований, трьох, чотирьох),* крім північних говорів та тих південно-західних, яким властива його депалаталізація й в інших позиціях *(загорований, трох).* Пор. *трохъ* (Бер., 1616, 66), *чотырохъ* (Пер., п. XVII, 54), *чотырохъ, чотыромъ* (Ал. Тиш., XVIII, 86).

Депалаталізація [г'] не викликала кількісної зміни в системі приголосних фонем української мови, хоч зумовила посилення в ній функціонального навантаження фонеми /г/. Крім того, вона спричинилася до втрати на рівні літературної норми протиставлення фонем /г/ і /г'/ в абсолютному кінці слова, а в північних і багатьох південно-західних говорах внаслідок її дії нівелювалося протиставлення їх у будь-якій позиції.

§ 87. Приголосний [l]. Ще на спільнослов'янському грунті виник так званий середній [l·], на основі якого розвинулись пізніші слов'янські варіанти цього звука. У давньоруській мові йому відповідали [ł] твердий, вживаний перед голосними непереднього ряду *(лада, ловъ, лукъ, лысыи, ложа),* та [l'] напівпалатальний, що виступав перед голосними переднього ряду *(липа, лѣто, легъкыи, телю, льнъ).* Крім того, вживався в ній також [l'] м'який, який виник з [j] після губних *(земля)* та із сполучення давнього [l] з [j]: *поле.*

Українська мова успадкувала від давньоруської мови всі три варіанти звука [l], проте фонетичні умови їх функціонування в ній зазнали деяких змін, причому неоднакових у різних її діалектах.

Твердий [l] у більшості українських говорів, зокрема південно-східних та північних, артикулюється як приголосний передньоязиковий, альвеолярний. Властивий він і літературній мові. Вживається цей приголосний перед голосними заднього ряду, перед приголосними та в абсолютному кінці слова: *лан, голос, луг, голка, віл.* У позиції перед [е] та [у], а в деяких говорах і перед [і] з [о], звук [l] зберігає напівпом'якшену вимову. Для нього характерна апікально-альвеолярна артикуляція чи навіть апікально-заальвеолярна (так звана препалатальна). Акустично цей звук сприймається як [l'] середній: [л'еў], [л'ипа], [пл'ід]. У багатьох середньонаддніпрянських, східнополтавських та лівобережнополіських говорах, а також у буковинських, гуцульських та закарпатських середній [l'] поширився й на позиції перед голосними заднього ряду та перед приголосними: [дал'а], [бал'акати], [л'аг'ідно], [мол'око], [пол'ова] [пл'уг], [сл'ухати], [гол'ка]. Для цих говорів властиве

збереження [l'] також у позиції перед колишнім [ь]: [сил'но] ← *сильно,* [в'іл'ний] ← *вольныи.* Напівпалаталізовану вимову приголосного [l'] у позиції перед зредукованим [ь] фіксують деякі давньоруські пам'ятки пропуском літери **ь** після **л**: *єлма* (Ізб. 1073, 18), *болшимь* (122 зв.), *пулхєриа* (265), *свѣтилнику* (ЖС, XIII). Очевидно, напівпалатальний [l'] характерний був не лише для наддніпрянських говорів давньоруської мови, а й для тих, на основі яких пізніше сформувалась південно-західна група діалектів української мови. Про це можуть свідчити написання без **ь** після **л** або написання після нього **ъ** замість **ь** у «Словах Григорія Богослова» XI ст., пам'ятці, яка походить з території названих говорів, напр.: *єлма* (28), *изобилъє* (25), *погыбѣлъ* (322) та ін.

Дуже широко представлена орфографія з **л** без наступного **ь** в пам'ятках староукраїнської мови: *волно* (ВС, 1347, АЗР, I, 2), *силный* (4), *добровоулно* (Р., гр. 1366, 12), *толко, полском* (гр. 1388, 42), *печални* (Є. Луц., XIV, 38), *болше* (119), *виталніця* (171), *толко* (КА, 1560, 165), *доброволнѣ, полскых* (АО, 1581, 70), *волно, болшъ* (АЖ, 1584, 72), *доброволнє* (154), *пекелний* (Луц., XVII, 13), *велми* (95), *волность* (Син., XVII, 103), *колко* (122), *пилную* (141), *силно* (Грам. 1643, 4), *доброволне* (11), *обилно* (К. З., к. XVII — п. XVIII, 96), *похвалноє* (131), *мєлникамъ* (155), *по килку дній, оучитєл* (Ал. Тиш., XVIII, 32), *наймилший* (33), *посєлствѣ* (39), *тилко* (43), *несилный* (63).

Проте в більшості українських говорів [l'] в такій позиції палаталізувався. Палатальна його вимова становить і сучасну українську літературну норму: *сильний, пильний, добровільний.* Не виявляє в сучасній українській мові стійкості напівпалатальний діалектний [l'] також і перед голосними заднього ряду [а], [о], [u] та перед приголосним, якому в інших говорах відповідає [l] непалатальний. У такій позиції в тих говорах, яким він властивий, в останні десятиріччя помітне пересування його артикуляції в напрямі до твердої, що тепер теж становить літературну норму: *полола, молоко, луг, пужално, голка.* Перед [і] звичайно розвивається палатальна артикуляція [l']: [пл'ід]. Отже, відбувається процес трансформації середнього, або напівпалатального, [l'], його диференціація на непалатальну та палатальну вимову, що має фонологічне значення, оскільки опозиція /l/ — /l'/ внаслідок цього процесу виявляється послідовніше і виразніше. Деяку стійкість напівпалатальна вимова [l'] виявляє лише в позиції перед [е] та [у]: *л'ел'ека, л'ет'іти, л'ипа, л'ити.*

Багатьом говорам південно-західного діалектного ареалу відповідно до давньоруського твердого [l] властивий велярнозубний [ɫ], або сильно твердий, який виник, можливо, внаслідок контактування цих діалектів з суміжними західнослов'янськими: [ɫад], [поɫова], [пɫуг], [гоɫkа], [в'іɫ]. При його артикуляції задня спинка язика підіймається до м'якого піднебіння, дещо подібно до того стану, в якому вона перебуває при творенні лабіалізованих голосних [u] та [о]. Цим зумовлений у деяких з таких говірок перехід

[ł] в [ṷ]: *по|ніў, стіў, к'іў, вуре|ў, го|ўка ціпе|ўно, пуджа|ўвно*[422] *(попіл, стіл, кіл, орел, голка, ціпилно, пужално)*. У лемківських говорах подібний перехід відбувається не тільки в кінці слова та складу, а й перед лабіалізованими голосними: [бṷыха], [пṷуг] — *блоха, плуг*. Зміна [l] на [ṷ] в позиції перед голосним властива також деяким бойківським говорам: *к'івок, бувок, стр'івок* (літ. *кілок, бузок, стрілок)*, але *к'іўка, буўка, стріўка*[423].

§ 88. **Приголосні [n′], [d′], [t′], [z′], [s′].** Палаталізовані приголосні [n′], [d′], [t′], [z′], [s′] українська мова успадкувала від давньоруської: *день, сядь, п'ять, мазь, вісь, дня, дятел, тягти, сюди*. На українському грунті виникли, як уже згадувалося, палаталізовані [n′], [d′], [t′], [z′], [s′] з відповідних непалаталізованих [n], [d], [t], [z], [s], і то не в усіх діалектах, а лише в позиції перед [i] з [o], що розвинувся в новому закритому складі після занепаду в наступному складі [ъ] або [ь]: *ночь → нō̆ч′ → ніч → н'іч; долъ → дōл → діл → д'іл; токъ → тōк → тік ← т'ік*. Палаталізація зубних у такій позиції зумовлювалася артикуляційною природою наступного [i], хоч не можна заперечувати й певного значення аналогії до їх пом'якшеної вимови перед секундарним [i] з [e] та [ě]: [н'іс] з [н'ēс], [д'іло] з [д'ěло], [т'ін'] з [т'ěн'ь]. Процес палаталізації зубних перед [i] з [o] в українських діалектах інтенсивно продовжується і в наш час, на його активізацію, серед інших факторів, впливає також літературна мова, нормою якої виступає палаталізований зубний перед [i] будь-якого походження.

У більшості українських діалектів палаталізовані зубні [n′], [d′], [t′], [z′], [s′] подальше не зазнали жодних змін. Але в деяких говорах південно-західного діалектного ареалу вони підпадали окремим фонетичним перетворенням. Так, в окремих бойківських говорах у позиції абсолютного кінця слова вони, як і [l′], депалаталізувалися: *кін, оген, лебід, буд, пjат* (за аналогією *пjатох, пjатма), старіст, він, jіст, зліз, Васил* — орф. *кінь, огонь, лебідь, будь, п'ять, старість, їсть, злізь, Василь*.

Приголосний [n′] у багатьох південно-західних говорах, зокрема в бойківських, на відміну від південно-східних і північних характеризується сильнішим ступенем палаталізації, що артикуляційно зумовлюється більшим підняттям передньої частини спинки язика до твердого піднебіння і просуванням її вперед, до місця творення приголосного [j], а це викликало в них зміну в певних позиціях, а саме в закритому складі, найчастіше перед суфіксом **-к-**, приголосного [n′] на [j] або, точніше, [i̯], напр.: *дівойка, личейко, сонейко, козачейко, матінойка, нічейка, годинойка, темнейко, тяжейко*, [т'еже|йко], *білейкий, малейкий, старейкий*[424]. Діалектну зміну

[422] Див.: *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, с. 72.

[423] Див.: *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області, с. 29.

[424] Пор. *Бандрівський Д. Г.* Фонетичні особливості бойківських говорів Боринського і Турківського районів Дрогобицької області.— Дослідження і матеріали з української мови, т. 1, К., 1959, с. 20.

[n′] на [i̯] староукраїнські пам'ятки фіксують, хоч і зрідка, ще з XVI—XVII ст.: *дурнейкий* (Адельфотес, 1591, 49); з *матейками* розставали (Бер., 1616, 69), *дѣвойко* (Бер. Лекс., 1627, 236).

За тих же позиційних умов, тобто в закритому складі, процес зміни в [i̯] охопив у цих говорах також і палатальні [d′] та [t′]: *дванайцять, двайцять, трийцять, молойці*. Староукраїнські писемні пам'ятки її теж уже відбивають, напр.: *ойченку* (Розмовник, XVI ст., 17 а), *двайцятьма* (Пер., п. XVII, 25), *кильканайцать* (32), *кильканайцеть* (37), *дванайцяти* особъ (Пам. укр. м., XVIII, I, 335), *двайцетъ* (Пр. ЛСБ, 1616; АЮЗР, I, XI, 82), *девятнайцетъ* (83). Пор. також: *одинайцять, одинайцятий* (Ж., I, 557), *дванайцять, дванайцятий, двайцять, двайцятий, двайцятка* (173), *тринайцять, тринайцятий, трийцять* (II, 983), *чотирнайцять, чотирнайцятий* (1091), *кільканайцять* (I, 345) і т. д.

У гуцульських, буковинських, покутських і деяких наддністрянських говорах пом'якшені [d′] та [t′] розвинулись в сильно палаталізовані [g″] і [к″]: *g″ід, g″іло, g″іти, g″іўчина, g″ля, к″існий, к″існо, к″істо, к″іло, к″імня, к″ешко, к″егнути, пам'ік″, дев'ік″* (АУМ, II, карти № 88—89) — орф. *дід, діло, дівчина, діти, для, тісний, тісно, тісто, тіло, тім'я, тяжко, тягнути, пам'ять, дев'ять*. Ареал поширення цього фонетичного явища раніше був, очевидно, ширший, ніж тепер, оскільки окремі слова з [g″], [к″] на місці [d′], [t′] відомі далеко поза тими сучасними говорами, для яких перехід [d′], [t′] в [g″], [к″] становить певну закономірність. Так, слова *для, тісто, тісний* вимовляються як [g′л′а], [к′істо], [к′існий] не тільки в згаданих вище, а й в інших південно-західних говорах, крім того, також у багатьох південно-східних та північних (АУМ, I, карта № 104). Зрідка зміну [t′] → [к′] засвідчують і пам'ятки староукраїнської мови: *въщеркъ (-вщерть)*. Права, по которым судится малор. народ, 1743; Т. I, 362).

Деяким південно-західним говорам властивий і протилежний процес, а саме перехід [к′] і [g′] в [t], напр.: [доⁱн′ка] → [доⁱн′к′а] → [доⁱн′т′а], [д′іⁱд′ко] → [д′іⁱд′кⁱо] → [д′іⁱт′к′о]; *Овдотіи* (Р., гр. 1446, 154). Пояснюють його близькістю артикуляції [к′] і [t′], а також прогресивною асиміляцією в групі приголосних [t′k′] [425].

§ 89. **Африката [d͡z].** Спільнослов'янський [dz] із [g] на східнослов'янському грунті ще в ранній період втратив проривний компонент і змінився в простий приголосний [z]. Проте зміна [dz] на [z], очевидно, відбувалася нерівномірно в різних діалектах і в різних позиціях слова. На думку О. О. Шахматова, цей процес мав місце в південно-західних говорах пізніше, ніж в інших давньоруських діалектах, про що свідчить збереження в карпатських і закарпатських говорах української мови на початку слова [dz] із [g] в іменнику *дзьвізда*. В сучасній українській мові звук [dz] у такій позиції відомий у ряді слів, як-от: *дзвін, дзвіниця, дзвоник, дзвонити* тощо.

---

[425] *Пушкар Н. А.* Новейшая (неорганическая) палатализация согласных в украинском языке в сравнении с другими славянскими языками, с. 5.

Звук цей, звичайно, новий, і виник він за аналогією до *дзвізда*[426].

Проти погляду О. О. Шахматова висуваються слушні заперечення з посиланням на факти польської мови, в якій теж є слова з новим початковим [dz], що його ніяк не можна пояснити аналогією[427]: dzwon, dzwonić, dzwonnik, dźwięczny, dzban, dziób, dziobać, але gwiazda. Новий [dz] на місці [z] виник на початку слова, імовірно, внаслідок дисиміляції в групі приголосних [z] + [z], що утворювалась у поєднанні з попереднім прийменником з: *з звоном → з дзвоном, з зеркалом → з дзеркалом.* Сучасна українська літературна мова слів з початковим [dz], що постав дисимілятивним шляхом, має відносно небагато. У деяких словах [dz] в ній звуконаслідного характеру: *дзижчати, дзюрчати, дзеленькати.* Початковий [dz] трапляється також в окремих запозичених словах, як-от: *дзбан* (п. dzban).

Пам'ятки української літературної мови XVI—XVIII ст. фіксують значно більше слів з початковим [dz], ніж їх має сучасна українська літературна мова, напр.: *дзвѣнкъ* (Зиз. Лекс., 1596, 49), *дзвенкъ* (Бер. Лекс., 1627, 25), *дзвіенкъ, дзвинячи, дзвонокъ, дзвиню* (42), *дзвянкъ* (158), *дзвенкъ, дзвукъ, дзвонъ, дзвонокъ* (Син. сл., XVII, 110), *дзбанки* (Пр. ЛСБ, 1605; АЮЗР, І, XI, 38), *дзвонникови* (1616, 83), *на дзвоници* (1634, 101), ключи отъ склепу *дзвонничного* (1616, 81), *дзвонить* (Рук. XVII, т. II, 708), *дзвунъ* (Млр. род., 1681, III., 477), *дзегаръ* (Кроніка Боболинського, 1699; Т., II, 709), *дзигаръ* (Щоденник Ханенка, XVIII, Т. 709), *дзжума* (Укр. г. п., 1788; ЗНТШ, CXXII, 72), *дзинґлю* (70), *дзингеліовій корень* (73), *дзиндра* (63), *дзира* (75), *дзюра* (Луц. XVII, 41), *дзѣжце* (Зап. Льв. др., 1671, АЮЗР, І, XII, 359) та ін. Серед них чимало полонізмів, які з літературного вжитку в українській мові зовсім зникли, як напр.: *дзвенк* (п. dźwięk — звук), *дзѣжка* (п. dzieżka — діжка), *дзюра, дзира* (п. dziura — діра, дірка) та ін.

Неоднаково поширився приголосний [dz] і в сучасних українських діалектах. У крайніх північних говорах, а острівцями й у південних, особливо східних, африката [dz] майже не відома *(звонок, зеркало),* крім слів звуконаслідних *(дзижчати);* у багатьох південно-західних говорах, зокрема наддністрянських, бойківських, покутських, волинських, деяких подільських, навпаки, приголосний [dz] вимовляється, хоч часто й не суцільно, на місці давнього [z] у ряді таких слів, у яких інші українські говори, як і літературна мова, його не знають: *дзелений, дзерно, дзолото, дзвір, дзмій, дзвук тощо* (АУМ, II, карта № 91); південно-східним говорам африката [dz] на початку слова відома на місці давнішого [z] лише в кількох словах, як і в літературній мові *(дзвін, дзеркало),* хоч окремі говори цього діалектного ареалу її втратили (АУМ, I, карти № 106, 107). Звичайна вона у запозичених та звуконаслідних словах: *дзига, дзюрчати, дзінь.* Внаслідок виникнення звука [dz] дисиміляційним

---

[426] Див.: *Шахматов А. А.* Очерки древнерусского периода истории русского языка, с. 122.

[427] Див.: *Тимченко Є.* Курс історії українського язика, с. 142.

шляхом, а також засвоєння його у звуконаслідних та запозичених словах склад українського консонантизму, хоч і нерівномірно в різних діалектних угрупованнях, поповнився двома новими фонемами /dz/ і /dz'/. Їх статус визначається в ньому можливістю вступати в опозицію з іншими приголосними фонемами у тих самих фонологічних умовах: [дз'ін'] — [т'ін'], [дзен'] — [ден']. Однак можливість ця в кількісному плані дуже обмежена.

§ 90. Загальні висновки. 1. Процес формування фонетичної системи української мови довготривалий і складний, у ній зберігаються елементи різних епох її історії. Вивчення історичної фонетики власне української мови закономірно, видається, розпочинати з того часу, коли розпочинається процес її формування на давньоруській діалектній основі. Однак при такому часовому обмеженні важко або й зовсім неможливо буде зрозуміти багато фактів і явищ, що належать до її компетенції, не можливо буде розкрити умови і причини багатьох звукових змін, їх взаємозв'язок та взаємодію, бо кожна мова певного синхронного зрізу становить наслідок її багатогранного попереднього розвитку, отже, її факти і явища в їх всебічних взаємозв'язках і в їх динаміці науково можна з'ясувати тільки заглиблюючись у минуле життя мови, причому в минуле найдавніше, таємниці буття якого дозволяють пізнати, хоч ще далеко не в повному вияві, сучасні методи наукового дослідження.

З цих міркувань вивчення історичної фонетики української мови розпочинається нами не з давньоруського періоду, коли вже інтенсивно складалися специфічні звукові риси української мови, а з короткого огляду тих найважливіших фонетичних процесів, що відбувалися ще в спільнослов'янській мові, зокрема в період її формування на основі давньоіндоєвропейських діалектів.

2. Звукова система мови характеризується великою стійкістю, причому ця стійкість виразніше виявляється в складі консонантизму, ніж у складі вокалізму. Деякі приголосні звуки сучасних слов'янських мов збереглися на протязі всієї їх історії, від найдавнішого, давньоіндоєвропейського, періоду і до наших днів. Так, українська мова у своєму звуковому складі зберігає без змін ще від давньоіндоєвропейської доби губні тверді приголосні [b], [p], передньоязикові зубні [d], [t], [z], [s], носові [n], [m], плавні [r], [l], середньоязиковий [j], задньоязиковий [k]. Всі вони виступають у ній як реалізатори відповідних приголосних фонем. Проте ряд приголосних давньоіндоєвропейської доби зазнали на слов'янському мовному грунті різних трансформацій, окремі їх диференційні риси втрачалися, інші виникали, деякі звуки зовсім зникали або перетворювались у приголосні нової, відмінної від попередньої, артикуляції. Ще в ранній період формування слов'янської мовної єдності в давньоіндоєвропейських діалектах, що становили основу цього процесу, втратилися, наприклад, придихові проривні [bh], [ph], [dh], [th], [gh] і [kh], перетворившись у звичайні проривні [b], [p], [d], [t], [g], [k], хоч у певних позиціях [kh] розвинувся в [x]; не збереглися й лабіалізовані задньоязикові [g^u], [k^u], [g^uh], [k^uh], а

приблизно у той же період змінилися на звичайні, нелабіалізовані [g] і [k].

Певно, ще в протослов'янських діалектах давньоіндоєвропейські напівпалаталізовані [g'] і [k'] через стадію [z'], [s'] розвинулися в зубні велярні приголосні [z] і [s], хоч не виключено, що [k'] перетворювався на [s] і через проміжну стадію [ts]. Приблизно на той же період припадає і виникнення нового приголосного [x] із давньоіндоєвропейського [s], тобто виникнення звука, якого давньоіндоєвропейська мова не знала. Процес зміни [s] в [x] не став загальним, а обмежувався точно визначеними фонетичними умовами. На ранньому етапі формування слов'янської мовної єдності відбувалася також зміна [m] в [n] у позиції абсолютного кінця складу.

У системі голосних усі давньоіндоєвропейські звуки в різний час зазнали тих чи інших перетворень. На період становлення раннього слов'янського вокалізму припадає, власне, лише розвиток складотворчих [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] у звукосполучення [ĭr], [ŭr], [ĭl], [ŭl], [ĭm], [ŭm], [ĭn], [ŭn], що складалися з короткого голосного [ĭ] або [ŭ] та нескладотворчого приголосного [r], [l], [m] або [n]. Втрата плавними [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] складотворчої ознаки одночасно супроводжувалась занепадом протиставлення їх за диференціальною ознакою часокількості і розпадом на два звуки, що стали репрезентаторами різних фонем: /r/, /l/, /m/, /n/ — у системі консонантизму та /ĭ/, /ŭ/ — в системі вокалізму.

3. Значні фонетичні зміни відбулися на грунті спільнослов'янської мови. Більшість з них охопила всі її діалекти, хоч окремі звукові перетворення набували локального характеру або локальних відмінностей.

Одним з найважливіших фонетичних явищ спільнослов'янської мови було виникнення в ній нових приголосних, а саме — палатальних шиплячих [ž'], діалектно також [dž'], [š'] і [č'], джерелом яких стали звукосполучення [gj], [kj], [xj], [zj], [sj], [dj] і [tj], а в позиції перед голосними переднього ряду — також задньоязикові [g], [k], [x].

Другим істотним для фонологічної системи спільнослов'янської мови явищем було виникнення на грунті [rj], [lj] і [nj] палатальних приголосних [r'], [l'], [n'], а також епентетичного [l'] з [j] у позиції після губного, що в одних фонетичних умовах, у складі кореня, поширився як приголосний загальнослов'янський, а в інших — набув локального вияву, повністю охопивши лише східнослов'янський діалектний ареал та частину південнослов'янського. Внаслідок цих звукових змін не тільки виникли нові фонеми /dz'/, /ts'/, /č'/, /r'/, /l'/, /n'/, тобто не тільки відбулася кількісна перебудова фонологічної системи спільнослов'янської мови, а також і якісна її перебудова — в ній з'явилося нове протиставлення фонем, протиставлення їх за твердістю — м'якістю: /r/ — /r'/, /l/ — /l'/, /n/ — /n'/. Такого протиставлення не існувало не тільки на спільноіндоєвропейському грунті, а й на ранньому спільнослов'янському. Отже, в історії слов'янської мовної спільності посилилась опозиція за диферен-

ціальними ознаками приголосних фонем, або, інакше кажучи, посилилась їх внутрішня поляризація.

Розвинулось у спільнослов'янській мові і нове морфонологічне чергування фонем, якого не існувало в дослов'янську і ранню слов'янську епоху: /g'/ — /ž'/, /x/ — /š'/, /k/ — /č'/, /z/ — /ž'/, /s/ — /š'/, /d/ — /dž'/, /ž'/, /t/ — /č'/. Третя перехідна палаталізація задньоязикових [g], [k], [x] поширила сферу цього морфонологічного чергування та функціонування на слов'янському грунті палаталізованих фонем за рахунок /s'/, /z'/, /c'/.

4. Зміни, що відбулися в системі вокалізму спільнослов'янської мови, як-от збіг в одному голосному [o] двох коротких звуків [ă] й [ŏ] та в одному голосному [a] двох довгих звуків [ā] й [ō], розвиток [ī] в [i], [ū] в [y] та [ĭ] в [ь], [ŭ] в [ъ], еволюція голосного [ē] в [ä] і далі в [ě], а після палатальних [ž'], [č'], [š'] і [j] в [a], спричинилися до втрати в ній протиставлень коротких і довгих голосних фонем, тобто втрати давньоіндоєвропейської часокількості як їх диференційної ознаки. Зате в системі спільнослов'янського вокалізму виникло нове протиставлення фонем: голосні нормальної довготи — голосні ультракороткі, або надкороткі.

5. Виникнення в процесі розвитку спільнослов'янської фонетичної структури закону відкритого складу спричинилося до дальшої її перебудови. Дією закону відкритого складу зумовлені такі звукові перетворення в ній, як переміщення приголосних, що стояли на кінці складу, до наступного складу й зміни в зв'язку з цим межі складоподілу, утворення нових груп приголосних на початку складу, редукція в них окремих приголосних та вставлення нових приголосних або голосних, асимілятивні й дисимілятивні зміни в нових групах приголосних, занепад приголосних на кінці складу, виникнення носових голосних [ę], [ǫ] із звукосполучень [ĕn], [ьn], [ŏn], [ăn], [ъn], у яких приголосний закривав склад, поява протетичних [j] і [v] перед початковим голосним складу, монофтонгізація дифтонгів і зміна [oi̯], [ai̯] в одних позиціях у голосний [ě], в інших — в [i], виникнення складотворчих [r̥], [l̥] в звукосполученнях [ъr], [ъl], [ьr], [ьl] та [or], [ol], [er], [el], що стояли в позиції перед приголосними.

З законом відкритого складу пов'язані й деякі пізніші фонетичні процеси спільнослов'янської мови, що набули в її різних діалектних угрупованнях неоднакового вияву, як наприклад, зміна звукосполучень [dl] і [tl].

Фонетичні зміни, пов'язані з діянням закону відкритого складу, помітно відбилися на фонологічній системі спільнослов'янської мови, на її кількісному і якісному перетворенні; в ній з'явилися нові фонеми /ę/, /ǫ/, розвинулось функціональне навантаження окремих фонем, зокрема /ě/, виникла нова диференційна ознака в фонемному протиставленні (назальність — неназальність), розширився діапазон морфонологічних чергувань і т. д.

6. Фонологічна система спільносхіднослов'янської мови раннього періоду (VI — VII ст.) включала одинадцять голосних, які

протиставлялись за диференційними ознаками часокількості (ультракороткі [ь], [ъ], довгий /ě/ і решта голосних нормальної довготи), назальності — неназальності, характеру артикуляції (передній — непередній ряд, ступінь підняття), лабіалізованість — нелабіалізованість, та двадцять чотири приголосні фонеми, диференційні ознаки яких становили: місце творення, спосіб творення, сонорність — дзвінкість — глухість і обмежено палатальність — непалатальність.

Східнослов'янська мова дописемного періоду (VII—X ст.) зазнала таких специфічних для неї звукових змін: розвиток початкового [je] в [o], виникнення [o] з початкового [a] в словах іншомовного походження, втрата носових [ę], [ǫ] й розвиток їх у голосні [ä] та [u], зміна [ě] на [i] в позиції перед наголошеним [i], розвиток повноголосних звукосполучень, зміна початкових [or], [ol] перед приголосними в [ro], [lo] і [ra], [la], виникнення в південно-західній групі говорів фрикативного [ɦ]. Всі ці зміни помітно вплинули на перебудову її фонологічної системи. У складі вокалізму, по-перше, втратились фонеми /ę/, /ǫ/ й виникла нова фонема /ä/, отже, зменшилась кількість фонем — з одинадцяти одиниць їх залишилось десять; по-друге, втратилась така диференційна ознака голосних, як назальність, таким чином, перестало існувати протиставлення голосних фонем за ознакою назальність — неназальність; по-третє, розширилось функціональне навантаження деяких фонем, зокрема /o/, /e/, /i/. У складі консонантизму розвинулась, хоч і діалектно обмежена, нова фонема /ɦ/, у зв'язку з чим уживання /g/ у тих говорах, у яких поширилась фонема /ɦ/, локалізувалось лише в словах іншомовного походження. На кінець цього періоду, певно, припадає й засвоєння фонеми /f/, що стала функціонувати в мікросистемі іншомовної лексики. Відбулися зміни в сполучуваності фонем та виникли нові морфонологічні чергування.

7. Звукові зміни, що відбулися на східнослов'янському грунті пізнішого, писемного, періоду, або давньоруського (кінець X — XIII ст.), відіграли дуже важливу роль у формуванні фонетичної системи власне української мови. Деякі з них, зокрема занепад зредукованих [ь], [ъ], поширились як спільні на всі діалекти давньоруської мови, інші ж, серед них більшість змін, пов'язаних із занепадом зредукованих, у різних групах давньоруських говорів розвивалися неоднаково, виявляли ті чи інші місцеві особливості. Із важливих звукових процесів, що вплинули на перебудову фонологічної системи давньоруської мови, занепад зредукованих був, власне, останнім, який охопив усі східнослов'янські говори. У межах єдиної давньоруської мови з другої половини XII ст. і інтенсивно в XIII ст. розвиваються, насамперед у зв'язку із занепадом зредукованих, діалектні відмінності, що відмежували північно-східну діалектну зону від південно-західної [428]. До таких фонетичних процесів, що в південно-західній групі давньоруських говорів

[428] Пор. *Горшкова К. В.* Историческая диалектология русского языка. М., 1972, с. 72.

реалізувались інакше, ніж в північно-східній, належать: розвиток [ō], [ē] в нових закритих складах, виникнення звукосполучень [ри], [ли] із [ръ], [лъ], [рь], [ль] у відкритому ненаголошеному складі, зміна зредукованих [ĭ], [y̆] у позиції перед [j] та [i̯] в [у], виникнення подовжених палаталізованих приголосних внаслідок асиміляції наступного [j], зміна [l] на [u̯] у певних позиціях, поява приставного [i] перед сонорними [l], [r], [m] та деякі інші.

У XIII ст. відбувся й ряд діалектно обмежених південно-західним ареалом фонетичних процесів, які не пов'язані із занепадом зредукованих, а саме такі важливі, як зміна [ě] в [i], збіг в одному голосному давніх [i] та [у], депалаталізація приголосних перед [е]. На давньоруський період припадає також зміна [е] на [о]; тоді ж склалися відмінності в фонетичних умовах, за яких така зміна стала реалізуватися в південно-західному і північно-східному діалектному угрупованні, зокрема обмеження її в південно-західних говорах позицією після шиплячих та [j] й нейтральністю до наголосу.

8. Згадані фонетичні процеси давньоруської мови великою мірою позначилися на її фонологічній системі. Із занепадом зредукованих пов'язане зменшення кількості фонемних одиниць у складі давньоруського вокалізму з десяти до восьми. Цей процес зумовив утрату диференційної ознаки — ультракороткість голосних, отже, й відповідних опозицій, пов'язаних з нею.

Внаслідок занепаду зредукованих утратив силу закон відкритого складу, а разом з тим і розміщення фонем у складі позбулось тих обмежень, що накладались на нього цим законом: приголосні стали розміщуватись не тільки перед голосною фонемою і необов'язково за ознакою зростаючої звучності, а й після голосної. Виникли нові групи приголосних, що їх не знала давньоруська мова до занепаду зредукованих.

Значно збільшилось функціональне навантаження окремих фонем, насамперед /е/, /о/ у зв'язку з вокалізацією [ъ], [ь] у сильній позиції; разом з тим фонеми /е/, /о/ стали реалізуватись не тільки в голосних звуках [е], /о/, а й у довгих [ē], [ō]. Різні процеси асиміляції й дисиміляції, що відбувалися в групах приголосних після занепаду зредукованих, розширили також звукову базу реалізації приголосних фонем, зумовили виникнення їх нових позиційних варіантів. Розвинулись нові морфонологічні чергування, зокрема чергування /о/, /е/ з /ø/, деяких приголосних фонем з /ø/, як-от /t/ — /ø/, /d/ — /ø/ тощо (*радість — радісний, сердечний — серце*). На цей період припадає процес палаталізації напівпом'якшених передньоязикових приголосних перед колишнім [ь], перед [і] з [ě] та [а] з [ä], а також депалаталізація їх перед /е/ та етимологічним /і/.

9. Таким чином, до початку XIV ст. в фонологічній системі південно-західної діалектної зони давньоруської мови складаються основні риси, властиві українській мові [429]. До них відносяться:

---

[429] Див.: *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков, с. 638.

втрата давніх фонем /у/ та /і/ й розвиток нової фонеми /и/; поява внаслідок дальшої реалізації тенденції до спрощення й симетричності фонологічної системи нової фонеми /і/ з /ě/, а отже, й зменшення в складі вокалізму кількості фонемних одиниць з восьми до семи; сполучуваність /е/, як і /и/ з /і/, з попередньою твердою приголосною фонемою; виникнення подовженого позиційного варіанта фонем /о/, /е/; чергування фонем /е/ — /о/ після шиплячих та /j/ незалежно від наголосу; депалаталізовані губні фонеми в кінці складу (*сипте, голуб, сім*) відповідно до палаталізованих у північно-східній діалектній зоні і деякі інші.

Тоді ж виникли й такі фонологічні особливості, які стали спільними для української й білоруської мов, напр.: фонема /w/ з /l/ у звуковому вияві /u̯/; поява чергування фонем /w/ — /l/; фонема /у/ відповідно до давньоруських /ъ/, /ь/ у слабкій позиції після /r/, /l/, яка далі змінилась в українській мові в /и/; реалізація двох однакових палаталізованих приголосних фонем в одному довгому звукові; збереження африкати [dž] та ін.

10. До подальших змін у фонологічній системі, що відбувалися вже на грунті української мови, належить насамперед утрата (XIV—XV ст.) довгих варіантів фонеми /о/ та /е/ й заступлення їх фонемою /і/, а в зв'язку з цим значне зростання функціонального навантаження /і/ в українській мові. Ствердіння перед [ä] губних і шиплячих нейтралізували протиставлення фонем /ä/ — /а/, а це спричинилося до їх остаточного злиття в одній фонемі /а/, що викликало дальше зменшення у складі українського вокалізму кількості фонемних одиниць з семи до шести. Цим завершується процес витворення шестифонемної системи сучасного українського вокалізму, яка складається з таких одиниць: /і/, /и/, /е/, /у/, /о/, /а/.

Інші фонетичні зміни в складі голосних не вплинули на фонемний склад українського вокалізму. Більшість з них по-різному виявлялась у різних діалектних угрупованнях, наприклад, зміна [а] в [е], [и], [і], зближення артикуляції лабіалізованих [о] — [u] тощо, і не вийшла за межі діалектного функціонування. Інші, хоч теж не позбавлені деяких відмінностей локального характеру, засвоїлись літературною мовою і набули в ній загального вжитку, наприклад, зміна [о] в [а] та [е] в [а] у певній групі слів, втрата голосного на початку слова, виникнення протетичних приголосних. Всі ці зміни відбились лише певною мірою на функціональному навантаженні окремих фонем.

На українському грунті виникли й деякі нові морфонологічні чергування у складі вокалізму, як-от /о/ — /і/, /е/ — /і/, /о/ — /а/.

До важливих явищ консонантизму, що відбувались уже в українській мові, належить перш за все депалаталізація губних у позиції перед колишнім [ä] з [ę] і в зв'язку з цим виділення після губного звука [j], що викликало розширення функціонального навантаження фонеми /j/; депалаталізація шиплячих перед [ä], чим завершився процес утрати м'яких шиплячих фонем в українському консонантизмі, хоч у говорах він відбувся не з такою послідовністю,

як у мові літературній; депалаталізація [г], що повністю охопила північну діалектну зону й переважну більшість південно-західної, в якій для багатьох говорів властиве також розщеплення [г′] перед голосним заднього ряду на два звуки — [г] і [j], і збереження палаталізованого [г′] у південно-східній групі українських діалектів. Українська літературна мова засвоїла депалаталізований [г] в позиції абсолютного кінця складу, що вплинуло в ній на розміщення в слові корелятивних фонем /г/ і /г′/. Зміна /о/ в /і/ розширила позиції палаталізації передньорядних приголосних, а отже, посилила функціональне навантаження м'яких приголосних фонем. Уже на українському грунті виникли дві нові приголосні фонеми — /dz/ і /dz′/.

Фонетичні процеси, що відбулися на українському грунті, зумовили виникнення нових морфонологічних чергувань також і в складі консонантизму, зокрема чергування твердих і м'яких фонем: /d/ — /d′/, /t/ — /t′/, /z/ — /z′/, /s/ — /s′/ і ін. /долу/ — /д′іл/, /столу/ — /с′т′іл/, /зору/ — /з′ір/, /сол′і/ — /с′іл′/.

Внаслідок усіх цих процесів, що відбулися в складі приголосних української мови протягом її історичного розвитку, сформувалася в ній сучасна система консонантизму, яка складається з 32 одиниць, а саме, з 22 твердих фонем і 10 м'яких: /б/, /п/, /в/, /ф/, /м/, /н/, /р/, /л/, /д/, /т/, /з/, /j/, /с/, /ц/, /ж/, /дж/, /ш/, /ч/, /г/, /ґ/, /к/, /х/ і /н′/, /р′/, /л′/, /л′/, /т′/, /з′/, /ξ/, /с′/, /ц′/, /j/.

Втрата напівпалаталізованих варіантів твердих фонем, яким властива кореляція з м'якими, є одним з виявів реалізації в українському консонантизмі тенденції до чіткішого протиставлення в ньому диференційних ознак фонемних одиниць.

У консонантизмі української мови, як і в її вокалізмі, крім загальнонаціональних, відбувалися також і територіально обмежені фонетичні процеси, як наприклад, палаталізація передньоязикових і шиплячих приголосних перед [е], [и], [і] з [а], зміна палатальних [d′] і [t′] в [g′] і [k′] та деякі інші. Ці й подібні їм звукові процеси зумовили кількісну і якісну перебудову фонологічної системи лише тих діалектів, на які поширилася їх дія.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ІНТОНАЦІЇ ТА ЇХ ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

§1. У праслов'янській мові, як, очевидно, і в індоєвропейській прамові, наголос був музикальним, тобто наголошений склад виділявся серед ненаголошених перш за все зміною висоти тону. На довгих голосних, дифтонгах і дифтонгічних сполуках розрізнялися два види інтонації (рухів тону): висхідна, або акутова (лат. acūtus «гострий»), що характеризувалася піднесенням тону, і спадна, або циркумфлексова (лат. cirkumflexus «загнутий»), що характеризувалася спадом тону. Перша позначається знаком ′, друга — знаком ⁀.

Висновок про наявність у праслов'янській мові двох видів інтонацій був зроблений внаслідок зіставлення східнослов'янських повноголосних форм. Російські і українські *берéза, ворóна, колóда, корóва* і т. п., з одного боку, і *бéрег, вóрон, гóлос, зóлото* і т. п., з другого,— свідчать про двояку інтонацію сполук tort, tolt, tert, telt у праслов'янській мові. Інтонація, на яку вказують слова типу *ворóна* (з наголошеним другим голосним повноголосся), названа висхідною, або акутовою, а інтонація, на яку вказують слова типу *вóрон* (з наголошеним першим голосним повноголосся), названа спадною, або циркумфлексовою.

У сучасних слов'янських мовах праслов'янські інтонації відбиті по-різному. У сербохорватській мові акутовій інтонації відповідає коротка спадна інтонація (″), у словенській — довга висхідна інтонація (′), у чеській — довгота (′). На місці циркуфлекса в сербохорватській і словенській мовах знаходимо довгу спадну інтонацію (⁀), у чеській — короткість.

У литовській мові слов'янському акуту відповідає спадна інтонація (′), а слов'янському циркумфлексу — висхідна (˜). Усі ці відповідності добре ілюструють наведені нижче приклади:

псл.	укр.	с.-х.	словен.	ч.	лит.
* vórna	*воро́на*	*вра̏на*	vrána	vrána	várna
* bérza	*бере́за*	*бре̏за*	bréza	bříza	béržas
* sólma	*соло́ма*	*сла̏ма*	sláma	sláma	
* kórva	*коро́ва*	*кра̏ва*	kráva	kráva	kárvė
* vȏrnъ	*во́рон*	*вра̑н*	vrȃn	vran	var̃nas
* bȇrgъ	*бе́рег*	*бре̑г*	brȇg	břeh	
* gȏrdъ	*го́род*	*гра̑д*	grȃd	hrad	gar̃das

Двояку інтонацію в праслов'янській мові мали не тільки дифтонгічні сполуки tort, tolt, tert, telt, але й ort, olt, ert, elt; tъrt, tъlt, tьrt, tьlt, а також рефлекси індоєвропейських дифтонгів on, an, om, am (> ǫ), en, em (> ę), на що виразно вказують свідчення сучасних слов'янських мов і мови литовської, пор.:

псл. *órdlo — укр., рос. *ра́ло*, с.-х. *ра̏ло*, словен. rálo, ч. rádlo, лит. árklas;

псл. *ólkomъ — укр. *ла́ко́мий*, рос. *ла́комый*, с.-х. *ла̏ком*, словен. lákom, лит. álkanas «голодний»;

псл. *ȏrstъ — укр. *ріст*, рос. *рост*, с.-х. *ра̑ст*, словен. rȃst;

псл. *ȏlkъtь — укр. *лікоть*, рос. *ло́коть*, с.-х. *ла̑кат*, словен. lakȃt, ч. loket;

псл. *zь́rno — укр. *зе́рно́*, с.-х. *зр̏но*, словен. zŕno, лит. žìrnis «горох»;

псл. *vь́lna — укр. *во́вна*, с.-х. *ву̏на*, словен. vólna, лит. vìlna;

псл. *dь̏lgъ — укр. *до́вгий*, с.-х. *ду̏г*, ч. dlouhý, лит. ìlgas;

псл. *vь̑lkъ — укр. *вовк*, с.-х. *ву̑к*, словен. vȏlk, лит. vil̃kas;

псл. *žь̑ltъ — укр. *жо́втий*, с.-х. *жу̑т*, словен. žȏlt, ч. žlutý, лит. gel̃tas;

псл. *dъ̑lgъ — укр. діал. *довг* «борг», с.-х. *ду̑г*, словен. dȏlg, ч. dluh;

псл. *ǫ̑tь або *ǫ̑ty — укр. діал. *у́тка*, с.-х. *у̏тва*, лит. ántis, лат. anas (род. anatis) «качка»;

псл. *zę̑tь — укр. *зять*, с.-х. *зе̑т*, словен. zȇt, лит. žéntas;

псл. *zǭbъ — укр. *зуб*, с.-х. *зу̑б*, словен, zǭb, ч. zub, лит. žam̃bas «гострий кут, край», гр. γόμφος «кілочок», д.-інд. jámbhaḥ «зуб, паща»;

псл. *mȩ̑so — укр. *м'ясо*, с.-х. *ме̑со*, словен. mesǫ̑ (з mȇso), ч. maso, д.-інд. mām̐sám.

Як показують наведені вище приклади, в українській мові праслов'янські акутова і циркумфлексова інтонації, крім слів з повноголоссям, розпізнаються також і в словах з колишніми ort, olt, які на східнослов'янському грунті змінилися в rat, lat при акутовій інтонації і в rot, lot (укр. переважно rit, lit) при циркумфлексовій інтонації.

З двоякою інтонацією в праслов'янській мові вживалися також рефлекси індоєвропейських дифтонгів au, ou (> ū), ei (> ī), пор.:

псл. *új̑ь — укр. *вуй, вýйко*, с.-х. *ӱјāк, ӱјац*, лит. avýnas, і.-є. *auі̯o-;

псл. *drȗgъ — укр. *друг*, с.-х. *дрȳг*, словен. drȗg, ч. druh, лит. draũgas;

псл. *sȗchъ — укр. *сухúй*, с.-х. *сȳх*, словен. sȗh, лит. saũsas;

псл. *síto — укр. *сúто*, с.-х. *сȉто*, словен. sítọ, ч. síto, лит. síetas;

псл. *krȋvъ — укр. *кривúй*, с.-х. *крȋв*, словен. krȋv, ч. křivý, лит. kreĩvas.

Рефлексові індоєвропейських дифтонгів ai, oi (> ě) у праслов'янській мові була властива переважно циркумфлексова інтонація, пор.:

псл. *vě̑kъ — укр. *вік*, с.-х. *вȇк*, словен. vẹ̑k, ч. věk, лит. viẽkas «сила, життя», і.-є. *u̯oik-;

псл. *svě̑tъ — укр. *світ*, с.-х. *свȇт*, словен. svẹ̑t, ч. svit, і.-є. *k̑u̯oit-;

псл. *sně̑gъ — укр. *сніг*, с.-х. *снȇг*, словен. snẹ̑g, лит. sniẽgas, гот. snaiws, і.-є. *snoigᵘ̯h-, але, наприклад, псл. *pě́na — укр. *піна*, с.-х. *пȅна*, словен. pẹ́na, ч. pěna, діал. pína, лит. spáinė «смуга піни».

Рефлекси індоєвропейських довгих монофтонгів у праслов'янській мові, як правило, мали акутову інтонацію, пор.:

псл. *máti — укр. *мáти*, с.-х. *мȁти*, словен. máti, ч. máti, лит. mótė «жінка», лат. māter «мати», д.-інд. mātā «мати», і.-є. *mātē(r);

псл. *dáti — укр. *дáти*, с.-х. *дȁти*, словен. dáti, ч. dáti, лит. dúoti, д.-інд. dádāti «дає», і.-є. *dō-;

псл. *brátrъ — укр. *брат*, с.-х. *брȁт*, словен. bràt, лит. brólis, лат. frāter, д.-інд. bhrā́tā, і.-є. *bhrātēr;

псл. *státi — укр. *стáти*, с.-х. *стȁти*, словен. státi, ч. státi se «статися», лит. stóti «стати», лат. stō «стою», і.-є. *stā-;

псл. *vě́ra — укр. *віра*, с.-х. *вȅра*, словен. vẹ́ra, ч. víra, лат. vērus «справжній, правдивий, вірний», і.-є. *u̯ē-;

псл. *ě́sti — укр. *їсти*, с.-х. *jȅсти*, словен. jẹ́sti, ч. jísti, лит. ėsti, і.-є. *ēd-;

псл. *sě́mę — укр. *сім'я*, с.-х. *сȅме*, словен. sẹ́me, ч. símě, лит. sėmens, sėmenys «льняне сім'я», лат. sēmen «сім'я; нащадок», і.-є. *sē-;

псл. *sě́sti — укр. *сісти*, с.-х. *сȅсти*, словен. sẹ́sti, ст.-ч. siesti, лит. sėsti, і.-є. *sēd-;

псл. *mýšь — укр. *мúша*, діал. *миш*, с.-х. *мȋш*, словен. mȋš, лат. mūs, д.-інд. mūḥ, і.-є. *mūs-;

псл. *býti — укр. *бýти*, с.-х. *бȉти*, словен. bíti, ч. být, лит. būti, д.-інд. bhūtáḥ «бувший», і.-є. *bhū-;

псл. *dу̑mъ — укр. *дим*, с.-х. *дȕм*, словен. dȉm, ч. dým, лит. dū́mai, лат. fūmus, д.-інд. dhūmáḥ;

псл. *vу̑dra — укр. *вúдра*, с.-х. *вȕдра*, словен. vídra, лит. ū́dra, д.-інд. udráḥ «водяна тварина»;

псл. *gríva — укр. *грúва*, с.-х. *грȕва*, словен. gríva, ч. hříva, д.-інд. grīvā́ «потилиця, загривок».

Лише в окремих випадках старі довгі монофтонги виявляють інтонацію циркумфлекса, напр.:

псл. *sу̑nъ — укр. *син*, с.-х. *сȋн*, словен. sȋn, ч. syn, пор. лит. sūnùs, д.-інд. sūnúḥ;

псл. *dārъ — укр. *дар*, с.-х. *дȃр*, словен. dȃr, ч. dar, пор. лат. dōnum, гр. δῶρον;

псл. *zvěrь — укр. *звір*, с.-х. *звȇр*, словен. zvẹ̑r, ч. zvěř, пор. лит. žvėrìs, гр. ϑήρ;

псл. *žīvъ — укр. *живúй*, с.-х. *жȋв*, словен. žȋv, ч. živý, пор. лит. gývas, лат. vīvus, д.-інд. jīváḥ. Циркумфлексова інтонація на довгих монофтонгах, як встановив А. Мейє [1], виникла замість акутової в словах з рухомим наголосом.

Таким чином, розподіл праслов'янських акутової і циркумфлексової інтонацій був тісно пов'язаний із індоєвропейською часокількістю і походженням відповідного складу, на що вказав ще Ф. де Соссюр [2]. Склади зі старим довгим монофтонгом, як правило, мали акутову інтонацію, а склади з дифтонгом чи дифтонгічною сполукою могли мати і циркумфлексову, і акутову інтонацію. Акутова інтонація була властива передусім тим дифтонгам та дифтонгічним сполукам, після яких зник індоєвропейський зредукований ə, напр.:

псл. *kórva з *korəvā, пор. гр. κεραός «рогатий»;

псл. *sólma з *k̑oləmā, пор. гр. κάλαμος «стебло, соломина, солома»;

псл. *bérza з *bherəg̑i̯ā, пор. д.-в.-н. birihha «береза»;

псл. *órdlo з *arədhlo-, пор. гр. ἄροτρον «плуг»;

псл. *órmo з *arəmo-, пор. авест. arəma- «рука, плече», д.-в.-н. aram «рука»;

псл. *ǫ́tь (або *ǫ́ty) з *anət-, пор. лат. anas, род. anatis «качка», д.-в.-н. anut «качка»;

псл. *zę́tь з *g̑enət-;

псл. *síto з *sei̯əto-, пор. лит. sijóti «просівати».

Вважається, що акутова інтонація була властива також дифтонгам і дифтонгічним сполукам з першим довгим елементом (наприклад, псл. *vórna виводиться з *vōrnā, псл. *lípa з *lēipā, псл. *pě́na з *(s)pōi̯nā).

---

[1] Див.: *Мейе А.* О некоторых аномалиях ударения в славянских именах.— Рус. филол. вест., т. 47—48, 1902, с. 193—200.

[2] Див.: *Ф. де Соссюр.* К вопросу о литовской акцентуации.— В кн.: Труды по языкознанию. М., 1977, с. 600 і далі.

Крім первісно довгих голосних, дифтонгів і дифтонгічних сполук, у праслов'янській мові існували первісно короткі голосні **о, е, ъ, ь**, які могли мати к о р о т к і с н у інтонацію (позначається знаком ̏): nȍsъ, vȍzъ, mȅdъ, vȅčerь, ȍko, nȅbo, perȍ, selȍ, stьblȍ тощо. Короткісна інтонація якісно нагадувала циркумфлексову.

§ 2. Довгий час дослідники праслов'янського наголосу вважали, що інтонації характеризували не тільки наголошений, але й ненаголошені склади в слові. Усі закони та положення класичної акцентології грунтуються саме на такому розумінні праслов'янських інтонацій (як приналежності і ненаголошених складів). Основним законом класичної акцентології є, безперечно, закон Фортунатова — де Соссюра, встановлений російським і швейцарським мовознавцями незалежно один від одного (Ф. де Соссюр сформулював його лише стосовно литовської мови). За цим законом наголос з циркумфлексованого або короткісного складу переміщався на наступний склад, якщо цей останній був акутованим. Наприклад, в іменниках ā-основ věra, vydra, griva обидва склади (перший склад наголошений) були акутованими, тому переміщення наголосу на наступний склад тут не відбулося (пор. укр. *віра, вúдра, грúва)*, але в іменниках *borda, rǫka, gora перший склад (наголошений) був циркумфлексованим або короткісним (пор. форми знахідного відмінка однини — укр. *бóроду, рýку, гóру*, с.-х. *бра̑ду, ру̑ку, го̏ру*), тому тут внаслідок дії закону Фортунатова — де Соссюра відбулося переміщення наголосу з першого складу на наступний акутований (пор. укр. *бородá, рукá, горá*).

У нових дослідженнях з акцентології дія закону Фортунатова — де Соссюра на слов'янському грунті заперечується [3]. Цей закон не діяв в усіх тих випадках, коли після наголошеного циркумфлексованого або короткісного складу мав місце акутований склад. З другого боку, наголос часто переміщався на кінцевий склад, що не був акутованим. Дослідники змушені були пояснювати такі явища граматичною аналогією, висувати припущення про вторинну акутованість або циркумфлексованість того чи іншого закінчення.

Ф. Седлачек замість закону Фортунатова — де Соссюра висунув обернений закон: якщо закінчення мало циркумфлексовий наголос, то в балто-слов'янській мові він перейшов на початковий склад слова, який внаслідок цього отримав також циркумфлексову інтонацію [4].

---

[3] Див.: *Stang Ch. S.* Slavonic accentuation. Oslo, 1957, p. 15—20; *Дыбо В. А.* О реконструкции ударения в праславянском глаголе.— Вопросы славянского языкознания, вып. 6. М., 1962, с. 6—7; *Иллич-Свитыч В. М.* Именная акцентуация в балтийском и славянском. М., 1963, с. 94—95; *Колесов В. В.* История русского ударения, 1. Л., 1972, с. 59—61. Ще раніше з запереченням дії цього закону на слов'янському грунті виступив Є. Курилович (*Kuryłowicz J.* Le problème des intonations balto-slaves.— Rocznik slawistyczny, t. 10, 1931, s. 75—80).

[4] Див.: *Sedláček Fr.* Přízvuk podstatných jmen v jazycích slovanských. Praha, 1914, s. 176.

У нових дослідженнях з акцентології рухома парадигма почала розглядатися не як результат дії закону Фортунатова — де Соссюра чи якогось іншого фонетичного закону, а як рефлекс старої (індоєвропейської) морфологічної рухомості.

Важливе місце в класичній теорії наголосу займає закон Шахматова. За цим законом у пізньопраслов'янський період внаслідок музикального пониження кінцевого складу циркумфлексова і короткісна інтонації вже не могли існувати на серединному складі слова. Вони переміщалися на попередній склад, якщо він був коротким, і залишалися на старому місці, змінюючи свій характер, якщо попередній склад був довгим. Пізніше сфера дії цього закону була значно звужена. Закон Шахматова почав трактуватися лише як переміщення наголосу з циркумфлексованого або короткісного серединного складу на початковий. Йшлося переважно про відтягування наголосу з кореня на префікс або на прийменник, пор. рос. *нá берег (бéрег), зá волосы (вóлосы), нá гору (гóру), нá поле (пóле)* тощо.

§ 3. Згідно з класичною теорією наголосу у праслов'янській мові в певних категоріях слів і форм відбулися зміни інтонацій (метатонія, букв. «перетонування»), які полягають у тому, що стара спадна інтонація (циркумфлексова) перейшла в нову висхідну (новоакутову), а стара висхідна інтонація (акутова) — в нову спадну (новоциркумфлексову). Крім того, у тих категоріях, де циркумфлексова інтонація перейшла в новоакутову, на коротких за походженням голосних (о, е) виникла друга, або новоакутова, інтонація короткостей.

Новоакутова інтонація розпізнається передусім за висхідною інтонацією в чакавських (позначається ʹ) та посавських штокавських (позначається ~) говорах сербохорватської мови і довгою спадною інтонацією в інших штокавських говорах та в літературній мові, пор. чак. mlátīš, stráža, grája, род. відм. мн. gláv, dúš; шт. *млâтûш, стрâжа, грâђа.* У словенській та чеській мовах рефлекси новоакутової інтонації повністю збігаються з рефлексами акутової інтонації, пор. словен. mlátiš, stráža, gláv, dúš, ч. mlátíš, stráže, hráze, ст.-чеськ. hláv, dúš. У східнослов'янських мовах рефлексами новоакутової інтонації є *орó, олó, ерé* (пор. рос. *молóтишь,* діал. *горóжа, голóв,* укр. *молóтиш, сторóжа, горóжа),* що також збігаються з рефлексами акутової інтонації, і *орí, олí, ерí* в закритих складах в українській мові (пор. *голíв, борíд)* [5].

Новоциркумфлексова інтонація розпізнається головним чином за довгою спадною інтонацією в словенській мові та в чакавських говорах сербохорватської мови, пор. форми род. відм. мн. словен.

---

[5] Див.: *Булаховський Л. А.* Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу.— Мовознавство, 1936, № 7, с. 65 і далі; *його ж.* Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских.— В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 3—4.

krāv, sīl, dẹ̄l (але kráva, síla, dẹ́lọ), чак. krȃv, sȋl, dȋl (але krȁva, sȉla, dȉlo); словен. slāmka, bābka (але sláma, bába). У чеській мові рефлекси новоциркумфлексової інтонації (короткість) збігаються з рефлексами циркумфлексової інтонації, пор. krav, sil, děl (але kráva, síla, dílo); slamka, babka (але sláma, bába). У східнослов'янських мовах рефлекси новоциркумфлексової інтонації *(оро́, оло́)* збігаються з рефлексами акутової інтонації, пор. рос. *коро́в, воро́н,* укр. *воро́н,* рос. укр. *соло́мка (коро́ва, воро́на, соло́ма).*

Новоакутова інтонація короткостей розпізнається переважно за висхідним наголосом у словенській мові і в чакавських говорах сербохорватської мови (у певних категоріях), за звуком ů (ū < ō) в чеській мові (у певних категоріях), а також за звуком ô (закрите, напружене о, яке вимовляється іноді як дифтонг уо) в деяких російських говорах, пор.: словен. vọ́lja, kọ́ža, nọ́siš, vọ́diš, род. мн. gór, žẹ́n; чак. gór, žén; ч. vůle, kůze; рос. діал. *вуо́ля, куо́жа, нуо́сиш, вуо́диш*, род. мн. *суо́ф (сов), нуок (ног).*

Походження нових інтонацій остаточно ще не з'ясоване. У нових дослідженнях з акцентології заперечується існування в праслов'янській мові новоциркумфлексової інтонації [6]. Вважається, що так звана новоциркумфлексова інтонація виникла вже на грунті окремих слов'янських мов.

Викликає сумніви існування в праслов'янській мові і новоакутової інтонації [7].

Зміни інтонації (метатонія), що пов'язуються з праслов'янською епохою, стали б набагато зрозумілішими, коли б класична теорія наголосу більше уваги приділяла реконструкції природи праслов'янських акутової та циркумфлексової інтонацій. Виходячи з природи праслов'янських інтонацій, можна було б осмислити не тільки явище метатонії, але й шляхи трансформації праслов'янських інтонацій на грунті окремих слов'янських мов, а також ті переміщення наголосу, що мали місце в праслов'янську епоху. Найновіші експериментальні дослідження природи сучасних сербохорватських словесних інтонацій [8], реконструкція природи прасербських інтонацій [9] дають можливість повніше відтворити й природу праслов'янських (акутової, циркумфлексової та короткісної) інтонацій.

---

[6] Див., наприклад: *Kurytowicz J.* L'accentuation des langues indo-européennes, Kraków, 1952; *Stang Ch. S.* Зазнач. праця, с. 23—35; *Sadnik L.* Slavische Akzentuation, 1. Vorhistorische Zeit. Wiesbaden, 1959, S. 36—38; *Колесов В. В.* Несколько дополнений к акцентологическому закону Шахматова.— В кн.: Вопросы теории и истории языка (Сборник в честь профессора Б. А. Ларина), 1963, с. 183, та ін.

[7] Див.: *Lüdtke H.* Das prosodische System des Urslavischen und seine Weiterentwicklung im Serbokroatischen.— Phonetica, Supplementum ad vol. 4, 1959, S. 125—156; *Скляренко В. Г.* До питання про новоакутову інтонацію.— Мовознавство, 1971, № 1, с. 49—56.

[8] Див.: *Lehiste Ilse, Ivić Pavle.* Accent in Serbocroatian. An Experimental Study. Ann Arbor. August, 1963.

[9] Див.: *Скляренко В. Г.* Прасербська двоскладова інтонація.— У кн.: Структура і розвиток слов'янських мов. К., 1967, с. 45—55.

§ 4. Праслов'янські інтонації — акут і циркумфлекс — більшість дослідників виводить з індоєвропейської прамови. Велика заслуга в розробці цього питання належить П. Ф. Фортунатову, який залежно від походження довгого голосного розрізняє в індоєвропейській прамові два види довготи: довготну (висхідно-спадну в тонічному й динамічному відношеннях) і переривисту (спадно-висхідну в тонічному й динамічному відношеннях) [10]. З індоєвропейської довготної довготи під наголосом розвинулися праслов'янська акутова інтонація і литовський спадний наголос (акут), а з індоєвропейської переривистої довготи — праслов'янська циркумфлексова інтонація і литовський висхідний наголос (циркумфлекс).

Проти індоєвропейського походження балто-слов'янських (і грецьких) інтонацій виступив Ю. Курилович [11]. Він вважає, що балто-слов'янські і грецькі інтонації розвинулися незалежно в кожній з цих мов уже після розпаду індоєвропейської прамови, якій був властивий динамічний, а не музикальний наголос.

Якщо зв'язок праслов'янських інтонацій з грецькими викликає з боку деяких дослідників заперечення, то ніяких сумнівів не викликає зв'язок праслов'янських інтонацій з балтійськими. Усі дослідники сходяться на тому, що балтійські і слов'янські інтонації мають спільне походження і розвинулися «чи то в період балто-слов'янської мовної єдності після остаточного розпаду індоєвропейської прамови, чи то в рамках індоєвропейського діалекту — предка обох мовних груп» [12]. Учення П. Ф. Фортунатова про природу індоєвропейських (балто-слов'янських) акутової (довготна довгота під наголосом) і циркумфлексової (переривиста довгота під наголосом) інтонацій, прийняте рядом дослідників [13], на наш погляд, є основою для дальших пошуків шляхів трансформації балто-слов'янських інтонацій на ґрунті балтійської і слов'янської мов.

Балто-слов'янська акутова інтонація характеризувалася підняттям тону на першій морі [14] довготи (довгого голосного, дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і спадом тону на другій морі цієї ж довготи. Інтонація була одновершинною. Своєї вершини тон досягав якраз на переломі між висхідним і спадним рухом.

Балто-слов'янська циркумфлексова інтонація характеризувалася спадом тону на першій морі довготи і підняттям тону на другій морі цієї ж довготи. Інтонація була двовершинною (високий тон мав місце на початку і в кінці наголошеного складу).

Спад тону при акутовій інтонації і підняття тону при циркумфлексовій інтонації відбувалися до того рівня, з якого починалися відповідно підняття тону при акутовій інтонації і спад тону при

[10] Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Избранные труды, т. 1. М., 1956, с. 208, 358.

[11] Див.: *Kuryłowicz J.* L'accentuation des langues indo-européennes. Kraków, 1952; 2-е доп. видання. Wrocław — Kraków, 1958.

[12] Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 32.

[13] Див.: *Mikkola J. J.* Urslavische Grammatik, 1, Heidelberg, 1913, S. 116; *Ivšić S.* Slavenska poredbena gramatika. Zagreb, 1970, s. 163.

[14] Морою (лат. mora) називають одиницю часокількості, яка дорівнює короткому складові або половині довгого.

циркумфлексовій інтонації, власне, до рівня інших (ненаголошених) складів. Динамічна сторона йшла паралельно з музикальною, динамічна вершина збігалася з інтонаційною. Як акутова, так і циркумфлексова інтонація могла займати будь-яке місце в слові.

Праслов'янська мова успадкувала з балто-слов'янської обидві інтонації. Акутова інтонація на праслов'янському грунті зберігала свою балто-слов'янську природу (залишалася висхідно-спадною)[15], на відміну від циркумфлексової, яка перестала бути спадно-висхідною і стала спадною. Спадна (циркумфлексова) інтонація праслов'янської мови характеризувалася спадом тону на першій морі довготи (до рівня інших, ненаголошених складів) і рівним тоном на другій морі цієї ж довготи. Тонічна й динамічна вершини припадали на початок другої мори довготи при акутовій інтонації[16] і на початок першої мори довготи при спадній інтонації[17].

Така природа спадної інтонації не дозволяла їй займати якесь інше місце в слові, крім початкового складу[18], де необхідна висота тону забезпечувалася раптовим скороченням голосових зв'язок у паузі перед початком слова. У зв'язку з цим, якщо колишня циркумфлексова інтонація знаходилася на серединному чи на кінцевому складі слова, після трансформації її в низхідну наголос (іктус) переміщався на попередній склад. Якщо попередній склад був довгим, наголос переміщався на другу (ближчу) мору довготи, в результаті чого тут виникала акутова інтонація. Але й на початковому складі слова спадна інтонація, що вимовлялася тільки після паузи, не завжди могла втриматися. Якщо слово зі спадною інтонацією утворювало тісну сполуку з попереднім прийменником, ця інтонація переміщалася на прийменник. Тобто, на відміну від акутової інтонації початкового складу, спадна інтонація не була постійно закріплена за цим складом. Переміщення спадної інтонації на попередній прийменник, з яким слово утворювало тісну сполуку, було фонетичним, оскільки зумовлене фонетичними (артикуляційними) причинами.

---

[15] Див.: *Mikkola J. J.* Зазнач. праця, с. 118.

[16] Див.: *Ivšić S.* Зазнач. праця, с. 165.

[17] Отже, у праслов'янській мові тонічна й динамічна вершини розміщалися на початку с п а д н о г о руху тону балто-слов'янських інтонацій, тобто в праслов'янській мові визначальним був спад тону, що, власне, й зумовило трансформацію балто-слов'янської циркумфлексової інтонації в спадну. У литовській мові, на відміну від праслов'янської, тонічна й динамічна вершини розміщалися в кінці в и с х і д н о г о руху тону балто-слов'янських інтонацій (визначальним було підняття тону), тобто на першій морі при акутовій інтонації і на другій морі при циркумфлексовій інтонації, що стало основою для подальшої трансформації колишньої акутової інтонації в литовську спадну (через стадію — довгота з іктусом на першій морі) і колишньої циркумфлексової інтонації в литовську висхідну (через стадію — довгота з іктусом на другій морі).

[18] Див. рецензію О. Шахматова на працю М. Решетара «Südslavische Dialektstudien, 1. Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten». Wien, 1900 (ИОРЯС, 1903, т. 6, кн. 1, с. 347—348); *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Энциклопедия славянской филологии, вып. 11. Пг., 1915, с. 86, примітка 3; *Белић А.* Основи историје српскохрватског језика, 1. Фонетика. Београд, 1969, с. 163; *Stang Ch. S.* Зазнач. праця, с. 21.

Крім акутової і циркумфлексової (спадної) інтонацій, у праслов'янській мові існувала короткісна інтонація, яка характеризувалася спадом тону. На початковому складі слова (nȍsъ, vȍzъ, mȅdъ, vȅčerъ, sъnъ, ȍko, nȅbo тощо) короткісна інтонація якісно нагадувала циркумфлексову [19] (була її коротким варіантом, являючи собою першу мору цієї інтонації). На непочатковому складі слова (perȍ, selȍ, stьblȍ, dvorъ̀, konjь̀, kljūčь̀ тощо) вона якісно нагадувала акутову [20] (була її коротким варіантом, являючи собою другу мору цієї інтонації). При наявності в слові короткісної акутової інтонації на переднаголошеному складі відбувалося підняття тону, як і на першій морі акутової інтонації, тобто слово з короткісною акутовою інтонацією, по суті, мало двоскладову інтонацію (підняття тону на переднаголошеному складі не позначаємо).

Проте в ряді утворень, для яких характерною була акутова інтонація початкового складу (при наявності тут довготи), короткісна інтонація початкового складу якісно нагадувала акутову (була її коротким варіантом): *górdjā (рос. *горóжа,* словен. grája, чак. grája, ч. hráz(e)), *stórgja (рос. *сторóжа,* словен. stráža, чак. stráža, ч. stráž(e)), *súxjā (рос. *сýша,* словен. súša, чак. súša, ч. souš(e)), *žę̃djā (словен. žę̃ja, чак. žẽja, ст.-ч. žieze) та ін.; відповідно *vȍljā (рос. *вóля,* діал. *вуóля,* словен. vǫ̑lja, с.-х. vȍlja, ч. vůle), *kȍzjā (рос. *кóжа,* діал. *куóжа,* словен. kǫ̑ža, с.-х. kȍža, ч. kůže), *nȍsjā (рос. *нóша,* діал. *нуóша,* словен. nǫ̑sa, ч. nůše) та ін. На відміну від короткісної спадної, короткісна акутова інтонація початкового складу не переміщалася на попередній прийменник (на ньому мало місце лише підняття тону).

Акутова інтонація (або її короткий варіант — короткісна акутова інтонація), яка могла займати будь-яке місце в слові, була фонологічним наголосом слова, на відміну від циркумфлексової (або її короткого варіанта — короткісної спадної інтонації), яка могла знаходитися лише на початковому складі слова чи словосполучення. Слова, що не мали фонологічного наголосу, характеризувалися спадною інтонацією (циркумфлексовою або короткісною) [21]. При словотворі (а в окремих випадках і при словозміні) слово із спадною інтонацією (без фонологічного наголосу) могло втратити спадну інтонацію і набути фонологічного наголосу (акутової або короткісної акутової інтонації), пор. *ā̑je, але *ajьcè, *kȍlo, але *kolьcè тощо. Таке переміщення наголосу, зумовлене фонологічними причинами (фонологічне переміщення наголосу), слід відрізняти від згаданого вище фонетичного переміщення наголосу (переміщення спадної інтонації на попередній прийменник).

---

[19] Див.: *Белић А.* О чакавскоj основноj акцентуациjи.— Глас српске краљевске академиjе, 168, други разред, 86, 1935, с. 37—38 *його ж.* Основи историjе српскохрватског jезика, 1. Фонетика, с. 163; *Stang Ch. S.* Зазнач. праця, с. 20.

[20] Див. *Белић А.* О чакавскоj основноj акцентуациjи, с. 38; *Stang Ch. S.* Зазнач. праця, с. 20.

[21] Див.: *Якобсон Р.* Опыт фонологического подхода к историческим вопросам славянской акцентологии.— American contributions to the fifth International congress of slavists. The Hague, 1963, p. 8—9.

§5. У пізньопраслов'янський період довгі голосні виявили тенденцію до скорочення [22]. Скорочувалися і акутовані довгі монофтонги [23]. Двоморні акутовані голосні переставали бути двоморними, що не могло не відбитися на природі акутової інтонації. Оскільки тонічна й динамічна вершини припадали на другу мору довгого голосного, яка і була власне наголошеною, то скорочення відбувалося за рахунок першої мови, де мало місце підняття тону. Це привело до того, що підняття тону перемістилося з акутованого голосного, який скорочувався, на попередній склад. У зв'язку з цим акутова інтонація трансформувалася в короткісну акутову інтонацію (з підняттям тону на переднаголошеному складі, яке не позначаємо): *rǫká (rǫkaà) → rǫkȁ, пор. с.-х. *рýка*, чак. rūkȃ, ч. ruka; *koríto → korȉto, пор. с.-х. *кòрито*, чак. korȉto, ч. koryto; *jágodā → jàgoda, пор. с.-х. *jȁгода*, ч. jahoda тощо. Отже, у пізньопраслов'янський період (після скорочення довгих монофтонгів) короткість стала невід'ємною ознакою фонологічного наголосу слова.

Довгі монофтонги під циркумфлексовою інтонацією в праслов'янській мові, як правило, не скорочувалися (в усякому разі в небагатоскладових словах): *zǫ̑bъ, пор. с.-х. *зу̑б*, словен. zȏb, *mę̑so, пор. с.-х. *мȇсо*, словен. mesǫ̑ (з mȇsǫ); *drȗgъ, пор. с.-х. *дру̑г*, словен. drȗg; *vȋdъ, пор. с.-х. *вӣд*, словен. vȋd; *tȇsto, пор. с.-х. *тȇсто*, словен. testǫ̑ (з tę̑stǫ); *sȳnъ, пор. с.-х. *сӣн*, словен. sȋn; *dȃrъ, пор. с.-х. *да̑р*, словен. dȃr тощо.

Своєрідним у пізньопраслов'янський період був розвиток дифтонгічних сполучень. Дифтонгічні сполучення tort, tolt (точніше, tårt, tålt), tert, telt з двоморних стали двоскладовими, тому що «під час артикуляції самого сонорного продовжував звучати призвук попереднього голосного» [24]. Відповідно й акутова інтонація цих сполучень з двоморної стала двоскладовою (підняття тону зберігало своє старе місце, а спад тону відбувався не на сонорному, як раніше, а на складі, який утворив сонорний): tórt → toȑt, tólt → toȉt, tért → teȑt, télt → teȉt [25].

Розвиток дифтонгічних сполучень ort, olt (точніше, årt, ålt), ert, elt пішов іще далі, оскільки розпочався раніше: órt → oȑt → əròt, ólt → oȉt → əlòt, ért → eȑt → ərèt, élt → eȉt → əlèt.

Дифтонгічні сполучення tъrt, tъlt, tьrt, tьlt також стали двоскладовими в зв'язку з тим, що сонорний набув тут складотворчого характеру: tъ́rt → tъȑt, tъ́lt → tъȉt, tь̑rt → tьȑt, tь̑lt → tьȉt.

Циркумфлексова інтонація дифтонгічних сполучень стала корот-

---

[22] Див.: *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 84, 127—128; *Бернштейн С. Б.* Очерки сравнительной грамматики славянских языков, с. 231; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 74.

[23] Див.: *Мейе А.* Зазнач. праця, с. 86; *Нахтигал Р.* Славянские языки, с. 63; *Nonnenmacher-Pribić E.* Die baltoslavischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slovakischen. Wiesbaden, 1961, S. 30—31.

[24] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, с. 62.

[25] Подальший розвиток сполучень відбувався вже на грунті окремих слов'янських мов.

кісною спадною, оскільки почала стосуватися лише першого складу, а не всього сполучення.

§ 6. Після розпаду праслов'янської єдності праслов'янські циркумфлексова, або спадна (довга і коротка), та акутова (коротка) інтонації були успадковані слов'янськими мовами. Їх подальша трансформація на грунті окремих слов'янських мов становить значний інтерес. Особливо важливим для слов'янської акцентології є осмислення трансформації праслов'янських інтонацій на грунті сербохорватської мови.

У прасербохорватській (далі—прасербській) мові продовжували існувати усі пізньопраслов'янські інтонації: довга спадна, коротка спадна і коротка акутова (з підняттям тону на переднаголошеному складі) [26]. Остання, як і в пізньопраслов'янській мові, була фонологічним наголосом слова. Отже, короткість залишалася невід'ємною ознакою фонологічного наголосу слова.

На цей час розвиток дифтонгічних сполучень на сербохорватському грунті уже був завершений. При колишній акутовій інтонації сполучень мало місце: tor̃t [27] → təròt → təràt → tràt, tol̃t → təlòt → təlàt → tlàt, ter̃t → tərèt → tərèt → trȇt, tel̃t → təlèt → təlèt → tl̑èt; əròt → əràt → ràt, əlòt → əlàt → làt, ərèt → ərèt → rèt, əl̑èt → ə̯lèt → lèt; tъr̃t → tъr̀t → tr̀t, tъl̃t → tъl̀t → tl̀t, tьr̃t → tьr̀t → tr̀t; tьl̀t → tь̀l̀t → tl̀t, тобто внаслідок занепаду першого голосного сполучень другий голосний (складотворчий сонорний), перебуваючи під фонологічним наголосом, фонологічно ставав довгим (що відбилося на його якості), але фонетично ця довгота не могла проявитися, оскільки короткість була невід'ємною ознакою фонологічного наголосу слова.

При колишній циркумфлексовій інтонації сполучень внаслідок занепаду першого голосного другий голосний (складотворчий сонорний) цих сполучень ставав довгим і фонетично.

На прасербський період припадають такі два процеси, пов'язані з ослабленням зредукованих голосних: 1) замінне подовження голосних перед зредукованими, що зникали; 2) переміщення наголосу із зредукованих голосних у слабкій позиції на попередній склад.

Замінне подовження в прасербській мові торкнулося наголошених голосних лише з короткою спадною інтонацією [28], пор.: с.-х. *но̑с,* род. *но̏са; ме̑д,* род. *ме̏да; ко̑ст,* род. *ко̏сти; но̑ћ*, род. *но̏ћи; пе̑ћ*, род. *пе̏ћи* тощо. Голосні з короткою акутовою інтонацією

---

[26] Про прасербську двоскладову інтонацію див.: *Скляренко В. Г.* Прасербська двоскладова інтонація, с. 45—55.

[27] Слід мати на увазі, що **о** в двоскладових сполученнях було наближене до а.

[28] Див.: *Valjavec M.* Glavne točke o naglasu književne slovenštine.— Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 132. Zagreb, 1897, s. 174—175, 189; *Vondrák W.* Vergleichende Slavische Grammatik, Bd 1, Göttingen, 1924, S. 290—291; *Белић А.* О чакавскоj основноj акцентуациjи, с. 4; *його ж.* Основи историjе српскохрватског jезика, 1. Фонетика, с. 166—167; *Леков И.* Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици, София, 1968, с. 105.

замінного подовження не зазнали (пор. с.-х. *ча̏с*, род. *ча̏са; бра̏т*, род. *бра̏та; хле̏б*, род. *хле̏ба; гра̏х*, род. *гра̏ха; мра̏з*, род. *мра̏за* тощо), тому що короткість у прасербській мові залишалася невід'ємною ознакою фонологічного наголосу слова.

У зв'язку з цим стають зрозумілими і численні факти штокавського протиставлення типу pȍklōn : záklon (< *zāklònъ), kȁmēn : jèlen (< *jelènь), tȍpōt : život (< *živòtъ), для яких сформульовано загальний закон: перед ъ, ь, що зникають, довгота виникає лише в первісно ненаголошеному складі[29]. У випадках типу zāklònъ, jelènь, živòtъ, як і в випадках типу čàsъ, bràtъ, голосні перед ъ, ь не подовжилися тому, що перебували під фонологічним наголосом, невід'ємною ознакою якого була короткість.

На кінець IX ст. зредуковані голосні в слабкій позиції вже настільки ослабилися, що далі неспроможні були нести наголос (коротку акутову інтонацію). У зв'язку з цим наголос перемістився із зредукованого голосного на попередній склад. Якщо попередній склад був коротким, тут виникала коротка акутова інтонація[30]: volъ̀ → vòlъ, bobъ̀ → bòbъ, konjь̀ → kònjь, dvorъ̀ → dvòrъ, snopъ̀ → snòpъ, košь̀ → kòšь тощо. Якщо попередній склад був довгим, наголос переміщався на другу (ближчу) мору довготи і внаслідок цього виникала нова інтонація — новоакутова (~): bīkъ̀ — bĩkъ, kljūčь̀ — kljũčь, krāljь̀ — krãljь тощо.

Новоакутова інтонація, що виникла на прасербському грунті внаслідок переміщення наголосу із зредукованого голосного на попередню довготу, мала висхідно-спадний характер, як і колишня акутова. Вона являла собою довгий варіант короткої акутової інтонації і, як і коротка акутова інтонація, була фонологічним наголосом слова.

Проте новоакутова інтонація в прасербській мові виникала не тільки тоді, коли наголос із зредукованого голосного переміщався на попередню довготу, але й у тих випадках, коли голосний з короткою акутовою інтонацією ставав довгим під впливом інших форм з довготою і наголосом на наступному складі (не наголос переносився на переднаголошену довготу, а на наголошений склад з короткою акутовою інтонацією переносилася з інших форм переднаголошена довгота): mlàtīšь (але mlātìti) → mlãtīšь, sùšīšь (але sūšìti) → sũšīšь, stràža (але strāžìti) → strãža, sùša (але sūšìti) → sũša тощо.

Новоакутова інтонація виникала і в ряді інших випадків, коли голосний з короткою акутовою інтонацією ставав довгим[31].

На грунті окремих сербохорватських говорів прасербські інтонації зазнали значної видозміни. У чакавських говорах коротка акутова інтонація з часом втратила свій спадний тон і почала ха-

---

[29] Див.: *Курилович Е.* О некоторых фикциях сравнительного языкознания.— Вопр. языкознания, 1962, № 1, с. 34.
[30] Див.: *Белић А.* О чакавскоj основноj акцентуациjи, с. 5.
[31] Див.: Там же, с. 4.

рактеризуватися лише іктусом. Це ж саме сталося і з короткою спадною інтонацією.

У зв'язку з тим, що короткі інтонації в чакавських говорах трансформувалися в динамічний наголос, довгі інтонації (спадна і новоакутова) теж набули динамічного характеру, оскільки в їх основі лежали відповідні короткі інтонації. Довга спадна інтонація трансформувалася в спадний наголос (інтонаційно оформлену довготу з динамічним наголосом на першій морі), яка артикуляційно вже не залежала від паузи і могла займати будь-яке місце в слові. Новоакутова інтонація трансформувалася в чакавський висхідний наголос (інтонаційно оформлену довготу з динамічним наголосом на другій морі).

У штокавських говорах, які лягли в основу сербохорватської літературної мови, спадна інтонація (довга і коротка) до цього часу зберігає свою прасербську (праслов'янську) природу: характеризується поступовим спадом тону, може знаходитися лише на початковому складі слова. Коротка акутова інтонація за своєю природою з часом злилася з короткою спадною [32]. Коротка акутова інтонація початкового складу стала короткою спадною, а коротка акутова інтонація непочаткового складу (з підняттям тону на переднаголошеному складі) трансформувалася в двоскладову інтонацію (з підняттям тону на переднаголошеному складі і короткою спадною інтонацією на наголошеному складі). Оскільки коротка акутова інтонація злилася з короткою спадною, то новоакутова інтонація, будучи довгим варіантом короткої акутової інтонації, за своєю природою злилася з довгою спадною інтонацією. Новоакутова інтонація початкового складу стала довгою спадною, а новоакутова інтонація непочаткового складу трансформувалася в двоскладову інтонацію (з підняттям тону на переднаголошеному складі і довгою спадною інтонацією на наголошеному складі).

Двоскладова інтонація в штокавських говорах сербохорватської мови існувала до XV ст. У кінці XV ст. відбулося так зване штокавське пересунення наголосу: наголос (іктус) перемістився з другого інтонованого складу двоскладової інтонації на перший інтонований склад, на якому мало місце піднесення тону [33]. Унаслідок переміщення наголосу на першому інтонованому складі (довгому або короткому) виникла штокавська висхідна інтонація (довга або коротка).

§ 7. На східнослов'янському грунті інтонаційні та старі часокількісні розрізнення, на відміну від сербохорватської мови, були повністю втрачені. Це сталося, очевидно, ще до занепаду зредукованих голосних. Наголошений склад почав характеризуватися лише ікту-

---

[32] Див. зазнач. рецензію О. Шахматова, с. 349—351.

[33] Див.: *Rešetar M.* Südslavische Dialektstudien, 1. Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Wien, 1900, S. 8—10; *Белић А.* Основи историје српскохрватског језика, 1. Фонетика, с. 160; *Arumaa P.* Urslavische Grammatik, 1. Heidelberg, 1964, S. 198.

сом, що в минулому являв собою динамічну вершину тієї або іншої інтонації. Динамічна вершина циркумфлексової інтонації припадала на першу мору наголошеного голосного, тоді як при акутовій інтонації вона знаходилась на другій морі. Ця відмінність щодо місця динамічної вершини при циркумфлексовій та акутовій інтонаціях на східнослов'янському грунті у переважній більшості випадків не збереглася в зв'язку з втратою тут старих часокількісних розрізнень. Вона збереглася лише в словах з повноголоссям, де на місці циркумфлексової інтонації наголошується перший голосний повноголосся (*бéрег, вóрон, гóлос, зóлото*), а на місці акутової інтонації — другий голосний повноголосся (*берéза, ворóна, колóда, корóва)*.

Якщо на сербохорватському грунті голосні під фонологічним наголосом (короткою акутовою інтонацією) довгий час зберігали короткість, то на східнослов'янському грунті в зв'язку з втратою тут інтонаційних та старих часокількісних розрізнень голосні під фонологічним наголосом (динамічним наголосом на місці короткої акутової інтонації) зазнали подовження, на відміну від голосних під нефонологічним наголосом (динамічним наголосом на місці спадної інтонації). Подовжені голосні під фонологічним наголосом з часом втратили свою довготу. Проте деякі північні говори російської мови ще зберігають рефлекси двох **о** під наголосом: подовженого, тобто фонологічно наголошеного (у говорах — закрите, напружене **ô**, яке вимовляється іноді як дифтонг **у͡о**: *вуóля, куóжа, нуóша* тощо), і неподовженого, фонологічно ненаголошеного (у говорах — відкрите **о**: *пóле, гóрод, год* тощо) [34].

Подовженням голосних під фонологічним наголосом зумовлена й різнорідна рефлексація на східнослов'янському грунті праслов'янських сполук ort, olt (пізньопраслов'янські ərot, əlot), які змінилися в rat, lat при акутовій інтонації (рос. *рáло, лáкомый;* укр. *рáло, лáкóмий*) і в rot, lot (укр. переважно rit, lit) при циркумфлексовій інтонації (рос. *рост, лóкоть, рóвный;* укр. *ріст, лíкоть, рівний)*.

Подовження голосних під фонологічним наголосом у зв'язку з втратою інтонаційних та старих часокількісних розрізнень мало місце також у чеській та польській мовах. Сучасні рефлекси праслов'янських інтонацій у чеській мові (довгота на місці акутової інтонації, короткість на місці циркумфлексової інтонації) — результат згаданого подовження.

---

34 Див.: *Якобсон Р.* Зазнач. праця, с. 18—21.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

авест. — авестійська мова
алб. — албанська мова
анг. — англійська мова
блг. — болгарська мова
блр. — білоруська мова
ст.-блр. — старобілоруська мова
вірм. — вірменська мова
в.-луж. — верхньолужицька мова
герм. — германські мови
гот. — готська мова
гр. — грецька мова
д.-в.-нім. — давньоверхньонімецька мова
д.-інд. — давньоіндійська мова
д.-іран. — давньоіранська мова
д.-ірл. — давньоірландська мова
д.-ісл. — давньоісландська мова
д.-польськ. — давньопольська мова
д.-прус. — давньопрусська мова
д.-р. — давньоруська мова
д.-чеськ. — давньочеська мова
ест. — естонська мова
і.-є. — індоєвропейські мови
іран. — іранська мова
ірл. — ірланська мова
карел. — карельська мова
кашуб. — кашубська мова
кельт. — кельтська мова
лат. — латинська мова
латиськ. — латиська мова
лит. — литовська мова
мак. — македонська мова
монг. — монгольські мови
н.-іран. — новоіранська мова
н.-луж. — нижньолужицька мова
полаб. — полабська мова
п. — польська мова
псл. — праслов'янська мова
прус. — прусська мова
рос. — російська мова
санскр. — санскрит
с.-в.-нім. — середньоверхньонімецька мова
с.-гр. — середньогрецька
с.-х. — сербохорватська мова
слвц. — словацька мова
словен. — словенська мова
сп.-сл. — спільнослов'янська мова
ст.-сл. — старослов'янська мова
ст.-укр. — староукраїнська мова
ст.-чеськ. — старочеська мова
тохар. — тохарська мова
тюрк. — тюркські мови
укр. — українська мова
фін. — фінська мова
хет. — хеттська мова
ч. — чеська мова

* * *

відм. — відмінок
дав. — давальний відмінок
дв. — двоїна
діал. — діалектна форма
дієприкм. — дієприкметник
дієсл. — дієслово
займ. — займенник
зн. — знахідний відм.
імен. — іменник
місц. — місцевий відмінок
мн. — множина
наз. — називний відмінок
нак. сп. — наказовий спосіб
одн. — однина
ор. — орудний відмінок
ос. — особа
род. — родовий відмінок

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АБ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг. с предисловием А. В. Стороженко, Вид. журн. «Киевская старина», К., 1892.

АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.). Підготував до видання М. К. Бойчук. К., 1965.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 1, Спб., 1846.

АО — Акти села Одрехови, К., 1970.

Ал. Тиш. — Тишівська «Александрія» із початку XVIII в. Текст і язикову аналізу подає др. Іван Панькевич. Ужгород, 1922.

Ап. 1220 — Г. Воскресенский. Древнеславянский апостол. Сергиев Посад, вып. 1, 1892; вып. 2, 1906; вып. 3, 4, 5, 1908.

Ап. 1370 — Апостол 1370 року.

АПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века, вып. 1. Справы поточные 1664—1671 годов; вып. 2. Справы вечистые 1664—1671 годов. Ред. и прим. В. Л. Модзалевского, Чернигов, 1912; вып. 3. Справы вечистые 1672—1680 годов. Чернигов, 1914.

АС — Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. Под редакцией В. Л. Модзалевского, Чернигов, 1914.

АУМ — Атлас української мови. Т. 1—3. Рукопис зберігається в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

АЮЗР — Архив юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. Ч. I, т. I, К., 1859; ч. I, т. VI, К., 1883; ч. I, т. VII, К., 1887; ч. I, т. XI, К., 1904; ч. I, т. XII, К., 1904; ч. III, т. VI, К., 1908; ч. VII, т. I, К., 1886; ч. VII, т. II, К., 1890.

Бер. — Вірші П. Беринди.— Рєзанов В. Драма українська, вип. 1, К., 1926.

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди. Надруковано з видання 1627 р. фотомеханічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961.

Б. ЖС — Житія святих XVI ст.— Бузук О. П. З лінгвістично-історичних матеріалів. Праці Одеськ. центр. наук. біб-ки, кн. 1, 1927.

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1966.

Богд. — Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare, 1, 2, Бухарест, 1913.

В. — Вишенский Иван. Сочинения. М.— Л., 1955.

Виг. зб. — Виголексинський збірник XII—XIII ст.— Соболевский А. И. Два древних памятника галицко-волынского наречия.— РФВ, Варшава, 1884, № 3.

ВС — Вісліцький статут 1347 р.— Статут Польского короля Казимира III, данный в Вислице.— АЗР, т. 1, Спб., 1846.

Вкл. Варл. — Вкладна Варлаама Хутинському монастиреві 1192 року.

ВУР — Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., т. 2, 1954; т. 3, 1953.

Гал. Ключ. — І. Галятовский. Ключъ разумѣнія. К., 1959.

Гр. — Словар української мови. Зібрала ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко, т. 1—4, К., 1907—1909.

гр. 1130 — Грамота великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода бл. 1130.

гр. 1294 — Грамота 1294 р.

Грам. 1643 — Граматика слов'янська І. Ужевича. Підготували до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. К., 1970.

Грам. 1645 — Там же.

Дв. гр. — Двинские грамоты XV в.

Деж. — Ласло Деже. Очерки по истории Закарпатских говоров. Будапешт, 1967.

Дил. — Микола Дилецький. Граматика музикальна. Фотокопія рукопису 1723 року. К., 1970.

Дн. Марк. — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича 1717—1734 г. Ч. 1—3, К., 1893.

Дух.гр.І.Кал.— Духовна грамота Івана Калити 1327—1328 року.

Є. 1357 — Євангеліє 1357 р., писане в Галичі Суздальському.

Є. Арх. — Архангельське євангеліє 1092 року.

Є. Верк. — Євангеліє Верковича XIV ст.— Никольский. Описание русского евангелия XIV в. из собрания Верковича.— РФВ, т. 32, № 2.

Є. Гал. 1144 — Галицьке євангеліє 1144 року.— Амфилохий. Четвероєвангелие Галичское 1144 г. Т. 1, М., 1882.

Є. Гал. 1266—1301 — Галицьке євангеліє між 1266—1301 р. Рукопис зберігається в Ленінградській публічній бібліотеці.

Є. Гал. 1283 — Галицьке євангеліє Євсевія 1283 г.— Исслед. по рус. яз., т. 3, вып. 2, Спб., 1914.

Є. Добр. — Добрилове євангеліє 1164 р.

Є. Кам.-Стр.— Євангеліє Каменсько-Струмилівське XV ст.— Крыжановский Т. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. К., 1889.

ЄЛ — Лавришівське євангеліє (к. XIII—п. XIV ст.) — T. Friedelówna. Ewangeliarz ławryszewski. Вроцлав — Варшава — Краків — Гданськ, 1974.

Є. Літк. — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие. К., 1912.

Є. Луцьк. — Луцьке євангеліє XIV ст.

Є. Мил. — Милятине євангеліє 1215 р.

Є. Нег. — Євангеліє Валентина Негалевського 1581 року. Рукопис зберіг. в Центр. наук. біб-ці АН УРСР.

Є. Пан. — Пантелеймонівське євангеліє XII ст. Рукопис зберіг. в Ленінг. біб-ці ім. Салтикова-Щедріна.

Є. Пол. — Полікарпове євангеліє 1307 року.

Є. Пут. — Путенське євангеліє XIII ст.— Kałužniacki A. Monumenta lingual paloslovenical. Collecta et in licem edita, t. 1, Fvangelium Putnanum. Vindobonal — Tescheral, 1888.

Є. Тяп. — Євангеліє Тяпинського бл. 1580 року.

Є. Юр. — Юріївське євангеліє бл. 1120 року. Амфилохий. Описание Юрьевского евангелия 1118—1128 г. М., 1877.

Єв. 1270 — Євангеліє 1270 року.

ЄО — Остромирово евангелие 1056—1057 года. Изданное А. Востоковым, Спб., 1845.
Ж. — Є. Желехівський і С. Недільський. Малорусько-німецький словник. Т. 1—2. Львів, 1886.
ЖН — Житіє Ніфонта 1219 року, писане в Ростові.— Ляпунов Б. М., Професор А. В. Рыстенко и напечатанные им тексты жития Нифонта.— Изв. Одесск. библиогр. общ., т. 5, вып. 6, Одесса, 1916.
ЖС XIII — Житие св. Саввы Освященного, составленное Кириллом Скифопольским в древнерусском переводе. Спб., 1890.
Зап. — Духовний заповіт новгородця Климента перед 1270 роком.
Зап. Льв. бр. — Записи, относящиеся к типографии Львовского ставроциглального братства.— АЮЗР, ч. I, т. XII, К., 1904.
Зб. XV — Зборник XV ст.
Зиз. Лекс. — Лексис Лаврентия Зизания. Синоніма Славеноросская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964.
І. Вел. — Величковський Іван. Твори. К., 1972.
Ізб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года, Пб., 1880.
Ізб. 1076 — Изборник 1076 г. Издание подготовили В. С. Голышенко, Е. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов, М., 1965.
І. Некр. — Кістяківська Наталя. Твори Івана Некрашевича (Розвідка та тексти). К., 1929.
КА — Крехівський апостол. Рукопис 1560-х років. Зберіг. у Львів. біб-ці АН УРСР.
Кар. — Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1, М., 1955.
К. З. — Зиновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. Підготовка тексту І. П. Чепіги. Вступна стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Історико-літературний коментар В. П. Колосової. К., 1971.
Кн. Луцька — Книга гродска Луцка.— АЮЗР, ч. 1, т. 1, 1859.
Києво-Печ. єв.— Києво-Печерське лаврське євангеліє XIV ст.
Коп. Пал. — Копистенський З. Палінодія. 1621.
Кост. — M. Costachescu. Documentele moldavenşti ilnainte de Ştefan cel Mare, т. 1, Яси; 1931; т. 2, 1932.
Кр. — Крымский А. Украинская грамматика. Т. 1, М., 1906.
ЛА — Літопис Абрамки XV ст.
Л. Вел. — Самійло Величко. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. Т. 1, К., 1926.
Л. Гр. — Летопись Григория Грабянки. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1854.
ЛІ — Іпатіївський літопис XV ст.— Полное собрание русских летописей. Т. 2. М., 1962.
Лік. — Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ человѣчій. Острог, 1607.
Лїств. XIII — Лїствиця XIII ст.— А. И. Соболевский. Два древних памятника галицко-волынского наречия.— РФВ, 1884, т. 12, № 3.
ЛЛ — Лаврентіївський літопис 1377 р.— Полное собрание русских летописей. Т. 1. М., 1962.
Л. Сам. — Літопис Самовидця 1702 року.
Луц. — Малорусский Луцидарий по рукописи XVII в.— Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.
М. — Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської мови в архівах ПНР.— Мовознавство, 1974, № 6.
Млр. род. — Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 3, К., 1912.
Мст. єв. — Мстиславове євангеліє до 1117 року.
Нап. Тм. — Тмутороканський напис на камені 1068 року.
Нап. 1161 — Напис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 року.
Нап. 1151 — Напис на чарі Володимира Давидовича перед 1151 р.
Напис Софії Київської — Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1, К., 1966.

НБГ — Новгородські берестяні грамоти.— Арциховский А. В. и Тихомиров М. Н, Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.), М., 1953; Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1952 г.) М., 1954; Арциховский А. В. и Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953—1954 г.) М., 1958; Арциховский А. В. и Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). М., 1958; Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956—1957 г.). М., 1963;

Новг. конд. — Новгородський кондакар 1262 р.— Памятники древнерусской литературы. Вып. 2, Пг. 1916.

Новг. корм. — Новгородська кормча 1282 року.

Новг. літ. по Син. сп.— Новгородская летопись по Синодальному харатейному спиєку. Спб., 1875.

Оп. Він. з. — Описание Винницкого замка.— АЮЗР, ч. 7, т. 1, К., 1886.

Оп. Жит. з. — Описание Житомирского замка, 1545 р., ч. 7, т. 1.

Оп. Кан. з. — Описание Каневского замка 1552 года.— АЮЗР, ч. 7, т. 1, К., 1886.

Оп. Київ. з. — Описание Киевского замка 1552 года.— АЮЗР, ч. 7, т. 1, К., 1886.

Оп. Ост. з. — Описание Остерского замка 1652 года.— АЮЗР, ч. 7, т. 1, К., 1886.

Оп. Черк. з. — Описание Черкасского замка 1552 года.— АЮЗР, ч. 7, т. 1, К., 1886.

О. Павл. — Павловский Ал. Грамматика малороссийского наречия. Спб., 1818.

П. — Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі, покажчики М. М. Пещак. К., 1974.

ПА — І. Панькевич. Пандекти Антіоха 1307 року.— ЗНТШ, т. 123—124, Львів, 1917.

Пам. укр. м. — Пам'ятки українсько-руської мови. Т. 1—6, Львів, 1896—1906.

Пан. — Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст., К., 1974.

Панд. Чорн. — Пандекти Никона Чорногорця 1296 року.

Пар. 1271 — Новгородський парамійник 1271 року.— Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков), Спб., 1882.

ПВЛ — Повесть временных лет. Часть первая. Под редакцией чл.-кор. АН СССР В. П. Абрамовой-Перетц. М.— Л., 1950.

Пер. — Пересторога.— Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР.

Пн. — Панькевич І. Дві лемківські грамоти з початку XVI століття.— Slavia, р. 23, зош. І, 1954.

Повч. Горз. — Бевзенко С. П. Про мову повчання шляхтича Горзова.— Доповіді та повідомлення Ужгор. ун-ту. Серія філол., № 5, 1960.

Позн. літ. — Західноруський літопис познанського збірника XVI ст.

Поуч. Няг. — Поучения на евангеліє по Няговскому списку.— Сб. ОРЯС РАН, т. 97, № 2, Пг., 1921.

ПР. — Правда русская, т. 1. Тексты подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс и Г. Е. Кочин. Под редакцией акад. Б. Д. Грекова, М.— Л., 1940.

Пр. ЛСБ — Протоколи Львівського Ставропійського братства.— АЮЗР, ч. І, т. 11, К., 1904.

Пс — Псалтир XVI ст. Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві.

Р. — Розов Вол. Українські грамоти. Т. 1. XIV і перша половина XV в. К., 1928.

Рад. — Радивиловский А. Огородок. К., 1676.

РД — Бевзенко С. П. Із спостережень над мовою розповідних жанрів, писаних на Закарпатті. Повісті з «Римських діянь», у закарпатській обробці.— Наук. зап. Ужгор. ун-ту, т. 35, 1958.
Рез. — Резанов В. Драма українська. Вип. 1, К., 1926.
Розм. — Розмовник 1575 року. Фотокопія рукопису зберігається в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.
Рус. — Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К., 1965.
Рус. Дн. — Русалка Дністровая. 1837.
Ряз. Дн. — Рязанська кормча 1284 року.
С. — Сковорода Григорій. Твори в двох томах. Упорядники І. А. Табачников, І. В. Іванов. К., 1961.
Син. — Синоніма славенороссская.— У кн.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964.
Син. пс. — Синайський псалтир XII—XIII ст.
Сир. — Книга поучений Єфрема Сирина в списке XIII века.— Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных памятниках. 1—40, Спб., 1867.
Сл. Гр. Б. — XIII слів Григорія Богослова XI ст.— Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи имп. Публичной библиотеки, XI в. Спб., 1875.
Сл. Лекс. — Лексикон латинский Є. Славенецького.— Лексикон словенолатинський Є. Славенецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1973.
Сл. о зак. і благ. — Слово о законѣ и благодати митрополита Илариона. XI в.
Сл. о полку Іг. — «Слово о пълку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967.
См. гр. — Смоленские грамоты XIII—XIV веков. Подготовили к печати Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин. М., 1963.
СП. — Патерик Синайський або Луч Духовний XI ст.
С. пат. — Синайський патерик XII ст.
Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка, Т. 1—3, Спб., 1893—1912.
Ст. — Станівський М. Ф. Дві буковинсько-молдавські грамоти.— УМЛШ, 1960, № 3.
Стих. XII — Стихирар XII ст.
Т. — Історичний словник українського язика за ред. Є. Тимченка. Т. 1, зош. 1—2, Х.— К., 1930—1932.
Тип. єв. — Типографське євангеліє № 1, XII ст.
Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпан. Под редакцией С. И. Коткова, М., 1971.
Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т. 1—4, М., 1964—1973.
Хр. — Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. Ч. 1. М., 1952.
Хр. ап. — Христинопольський апостол другої половини XII ст.
Хрэст. — Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Ч. 1, Мінск, 1961.
Чет. мін. — Четья-Мінея 1489 року.
Чуд. зб. — Чудовський збірник XIV ст.
Чуд. рук. XII—XIII — Рукопись чудовского собрания № 12.
Ш. — Этимологический словарь русского языка. Т. 1. Вып. 5. Под редакцией Н. М. Шанского. М., 1973.
Ш.-Кр. — Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVII в.— В кн.: Шахматов Ол., Кримський Аг. Нарис з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI—XVII в., К., 1924.

ЛІТЕРАТУРА

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20.
Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21.
Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне зібр. творів, т. 25.
Абаев В. И. О происхождении фонемы γ (*h*) в славянском.— В кн.: Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964.
Абаев В. И. Скифско-европейские изоглоссы.— В кн.: Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков: Тез. докл. М., 1964.
Аванесов Р. И. Лингвистическая география и история русского языка.— Вопр. языкознания, 1952, № 6.
Аванесов Р. И. О некоторых вопросах истории языка.— В кн.: Академику Виктору Владимировичу Виноградову. LX. М., 1956.
Аванесов Р. И. О некоторых теоретических вопросах истории русского языка.— В кн.: Вопросы филологии: К 70-летию со дня рождения и 50-летию научно-педагогической деятельности проф. А. Н. Стеценко. М., 1974.
Аванесов Р. И. Фонетика.— В кн.: Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. М., 1955.
Адливанкин С. Ю. К вопросу об истории зияния в русском языке.— Учен. зап. / Перм. ун-т, 1962, т. 22, вып. 1.
Адливанкин С. Ю. О некоторых закономерностях эволюции праславянского вокализма.— Учен. зап. / Перм. ун-т, 1965, т. 137, вып. 1.
Андреева Л. К. К истории новых сочетаний согласных с j в восточнославянских языках.— В кн.: Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики его преподавания. Пермь, 1964, вып. 1.
Андреева Л. К. К истории новых сочетаний согласных с j в восточнославянских языках.— Учен. зап./ Перм. ун-т, 1962, т. 22, вып. 1.
Андреева Л. К. Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках.— Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая сер., 1962, т. 3.
Андреева Л. К. Новые сочетания согласных с j в восточнославянских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1963.
Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області.— К., 1960.
Бандрівський Д. Г. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області.— В кн.: Дослідження і матеріали з укр. мови, 1959, т. 1.
Бандрівський Д. Г. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області.— Дослідження і матеріали з укр. мови, 1960, т. 3.
Бевзенко С. П. До походження флексії -е в іменниках типу *зілля* в південно-західних діалектах.— В кн.: Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971.

Бевзенко С. П. До характеристики мови оповідань з «Фізіолога» з Углянського збірника XVII ст. «Ключ». — Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філол., 1959, № 4.
Бевзенко С. П. Із спостережень над мовою літописних записок із с. Гукливого.— Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філол., 1959, № 4.
Бевзенко С. П. Лабіалізоване **ы** (**ы̊**) в говорах Закарпаття.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1955, т. 14.
Белая Л. С. Надсновские говоры на Черниговщине: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.— Киев, 1972.
Белић А. Најмлађа (трећа) промена задњене пчаних **к**, **г** и **х** у прасловенском језику.— Јужнословенски филолог, Београд, 1921, кн. 2.
Белић А. Основи историје српско-хрватског језика. 1. Фонетика.— Београд, 1969.
Белић А. О чакавској основној акцентуацији.— Глас српске крал. акад., 1935, 168, Разред 2.
Белова В. С. Некоторые замечания о происхождении сочетаний **-ра**, **-ла** (на месте древневосточнославянского -ро, -ло) в русском языке.— Учен. зап./ Моск. пед. ин-т им. Крупской, 1963, т. 139, вып. 9.
Бернштейн С. Б. К истории праславянского аблаута.— В кн.: Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков: Тезисы докл.— М., 1964.
Бернштейн С. Б. К истории слога в праславянском языке.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1963.
Бернштейн С. Б. Конструкция и структура слога в славянских языках.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1968.
Бернштейн С. Б. О некоторых вопросах теории чередований.— Сов. славяноведение, 1965, № 5.
Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— М., 1961.— Т. 1.
Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык.— Харьков, 1962.
Бескровный А. М. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса ō в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии.— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1928, т. 101, № 3.
Білодід І. К. Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов у XVII—XVIII ст.— К., 1973.
Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови.— К., 1964.
Биржакова Е. Э. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века.— В кн.: Языковые контакты и заимствования. Л., 1972.
Блумфилд Л. Язык.— М., 1968.
Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики.— 5-е изд.— М.; Л., 1935.
Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка.— 2-е изд.— М., 1965.
Брандт Р. Ф. О слоговом **р** и **л** у славян.— Рус. филол. вестн., 1882, т. 8.
Бровченко Т. А. Сравнительный анализ фонем украинского и английского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1952.
Брок О. Очерк физиологии славянской речи.— Спб., 1910.
Бубрих Д. В. Из праславянской фонетики.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1922, т. 24, кн. 1.
Будагов Р. А. Проблемы развития языка.— М.; Л., 1965.
Бузук П. О. З історичної діалектології української мови: Говірка Луцької євангелії XVI в.— В кн.: Збірник комісії для дослідження історії української мови. К., 1931, т. 1.
Бузук П. А. Да пытаньня аб лёсе прадгістарычнага (праславянскага) ę.— Зап. аддзела гуманітар. навук Беларус. АН, 1929, кн. 9. Працы класа філалогії, т. 2.
Бузук П. О. З лінгвістично-історичних матеріалів.— Праці Одеськ. центр. наук. б-ки, 1927, № 1.
Бузук П. А. Лингвистические заметки. 1. Судьба и.-евр. сочетаний **k'u**, **g'hu**. 2. Плаславянский переход **s** в **z**.—Учен. зап. Высш. школы г. Одессы, 1922, т. 2.
Бузук П. О. Нарис історії української мови.— К., 1927.

Бузук П. О. Про мову найдавнішої української євангелії.— Зап. історико-філол. відділу УАН, 1927, кн. 12.
Бузук П. А. Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянская фанетыкі.— Зап. аддзела гуманітар. навук Беларус. Ан, кн. 2. Працы класа філалогії, т. 1, 1928.
Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Протетичні приголосні.— Мовознавство, 1951, т. 9.
Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови: Голосні повного утворення.— Наук. зап. Київ. ун-ту, 1946, № 5, вип. 1.
Булаховський Л. А. Нариси з історії української мови.— Мовознавство, 1955, т. 13.
Булаховский Л. А. Отражение так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских.— В кн.: Исследование по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961.
Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К., 1956.
Булаховський Л. А. Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу.— Мовознавство, 1936, № 7.
Булаховский Л. А. Сравнительно-исторический метод и изучение славянских языков.— В кн.: Вопросы теории и истории языка. М., 1952.
Булаховський Л. А. Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи.— Мовознавство, т. 4—5, К., 1947.
Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятках XII—XIV ст.— Праці Київ. ун-ту, 1954. Т. 1. Гуманітарні науки.
Бурлакова М. И. Предыстория славянских задненебных.— Вопр. славян. языкознания, 1962, вып. 6.
Бурячок А. А. та ін. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського. —К., 1974.
Ван-Вейк Н. К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода.— Slavia, 1950, roč, 19, z. 3—4.
Васеко Е. Ф. К вопросу об изменении **е** в **о** в русском языке.— В кн.: Вопросы истории русского языка. М., 1959.
Васильев Л. Л. Одно соображение в защиту написаний **ьрь, ьръ, ъръ, ълъ** древнерусских памятников как действительных отражений второго полногласия.— Журн. М-ва нар. просвещения, 1909, ч. 2.
Васильев Л. Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» в сознании писцов некоторых древнерусских памятников?— Рус. филол. вестн., 1913, т. 69, кн. 1.
Вєнєвцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя.— Учен. зап. Харк. ун-ту 1960, т. 111. Тр. філол. фак., т. 9.
Верхратський І. Говір батюків.— Львів, 1912.
Верхратський І. Про говір галицьких лемків.— Львів, 1902.
Веселовська З. М. Мова «Лексикону» Памви Беринди.— Зап. історико-філол. відділу ВУАН, 1927, кн. 13—14.
Виноградов В. В. Исследования в области фонетики северно-русского наречия.— Изв. Отд.-ния рус. яз. и словесности, 1922, т. 24, кн. 1; 1923, кн. 2.
Винокур Г. О. О задачах истории языка.— Учен. зап. Моск. ... пед. ин-та: Кафедра рус. яз., 1941, т. 5, вып. 1.
Винокур Г. О. Фонетика Мстиславовой грамоты около 1130 г.— В кн.: Вопросы славянского языкознания. М., 1962.
Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.— К., 1890.
Волох О. Т. Із досліджень фонетичних особливостей мови літопису С. Величка.— Учен. зап. Харк. ун-ту, 1960, т. 111. Тр. філол. фак., т. 9.
Волох А. Т. Фонетические особенности языка летописи С. Величко: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Днепропетровск, 1963.
Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII ст.— Учен. зап. Харків. ун-ту, 1960, т. 111. Тр. філол. фак., т. 9.
Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1966.

Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.— Спб., 1870.
Георгиев В. Балто-славянский и тохарский языки.— Вопр. языкознания, 1958, № 6.
Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию.— М., 1958.
Георгиев В. И. Русское аканье и его отношение к системе фонем праславянского языка.— Вопр. языкознания, 1963, № 2.
Герд П. К. К истории восточнославянских гласных среднего подъема.— Вопр. языкознания, 1974, № 3.
Геровский Г. И. Древнерусские написания **жч, жг** и **г** перед передними гласными.— Вопр. языкознания, 1959, № 4.
Голышенко В. С. Из истории русского языка XII века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1963.
Голышенко В. С. К вопросу о качестве плавного в корнях, восходящих к **tъrt, tьrt, tъlt** в древнерусском языке XII—XIII в.— В кн.: Историческая грамматика и лексикология русского языка, М., 1962.
Голышенко В. С. Сочетания редуцированных с плавными в положении между согласными в корнях слов в памятнике XII века.— Учен. зап. Моск. гор. пед. ин-та: Кафедра рус. яз., 1959, т. 73, вып. 6.
Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка.— Славян. филология, 1963, вып. 5.
Гранстрем С. Э. Какой из славянских алфавитов древнее — глаголица или кириллица; какой из этих алфавитов создан Кириллом и Мефодием?— В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958.
Гринкова Н. П. О случаях второго полногласия в северо-западных говорах.— Тр. Ин-та рус. яз., 1950, т. 2.
Данилова В. М. О некоторых особенностях употребления сочетаний **гы, кы, хы** в памятнике «Мерило праведное».— Учен. зап. моск. пед. ин-та им. Ленина, 1970, т. 353.
Данилова В. М. О сочетаниях редуцированных с плавными на материале памятника «Мерило праведное».— Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1968, т. 292.
Дегтярева Т. А. Становление норм литературного языка.— М., 1963.
Деко Э. Переход **g** в **h** и группа **zg**.— В кн.: IV Междунар. съезд славистов: Материалы дискус. М., 1962, т. 2.
Дыбо В. А. О реконструкции ударения в праславянском глаголе.— Вопр. славян. языкознания, 1962, вып. 6.
Дуриданов И. За праславянския вокализъм.— В кн.: Славистични изследвания. София, 1968.
Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка.— М., 1969.
Дурново Н. Н. К истории звуков русского языка.— Slavia, 1922, z. 1, roč. 1.
Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка.— М., 1924.
Дурново Н. Н. Смягчение согласных в языке писца 2 почерка Архангельского евангелия.— Учен. зап. Высш. школы г. Одессы, 1922, т. 2.
Еленски И. И. Редуцированные гласные в Святославовом изборнике 1073 года: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1955.
Еселевич И. Э. Исследование о языке записей и приписок XI—XVI веков на древнерусских пергаментных рукописях: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.— Казань, 1965.
Еселевич И. Э. Отражение некоторых фонетических явлений в языке записей и приписок XI—XVI веков на древнерусских пергаментных рукописях.— В кн.:— Вопросы теории языка и методики изучения русского языка. Ижевск, 1965, вып. 4.
Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— Киев, 1876.
Житецкий П. И. О переводах евангелия на малорусский язык.— Спб., 1906.
Жовтобрюх М. А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. С. Сковороди.— Мовознавство, 1972, № 4.
Жовтобрюх М. А. Із досліджень фонетики української літературної мови першої

половини XVII століття.— Наук. зап. Київ. пед. ін-ту, 1948, т. 7. Філол. сер. № 2.
Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови. Ч. 1. Вступ. Фонетика.— К., 1956.
Жовтобрюх М. А. Історичні чергування голосних в українській мові.— Укр. мова в школі, 1956, № 5.
Жовтобрюх М. А. Історичні чергування приголосних в українській мові.— Укр. мова в школі, 1958, № 1.
Жовтобрюх М. А. Про вимову зубних приголосних перед і в українській літературній мові.— Мовознавство, 1961, т. 16.
Жовтобрюх М. А. Про деякі явища граматичної аналогії.— В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962.
Жовтобрюх М. А. Секундарний і в прийменниках і префіксах української мови.— В кн.: Збірник наукових праць. К., 1958, т. 1.
Жуковская Л. П. К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке.— В кн.: Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960.
Жуковская Л. П. Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г.— В кн.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964.
Жуковская Л. П. О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнейшего периода.— Вопр. языкознания, 1972, № 5.
Журавлев В. К. Генезис группового сингармонизма в праславянском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук.— М., 1965.
Журавлев В. К. Генезис протезов в славянских языках.— Вопр. языкознания, 1965, № 4.
Журавлев В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода.— Вопр. языкознания, 1963, № 2.
Журавлев В. К. К фонологической интерпретации так называемого закона открытых слогов.— В кн.: Тези доп. V Міжвуз. Респ. славіст. конф. Ужгород, 1962.
Журавлев В. К. Праиндоевропейские и праславянские слоговые плавные.— В кн.: Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков: Тез. докл. М., 1964.
Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке: Опыт диахронической фонологии.— Минск, 1963.
Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке.— Вопр. языкознания, 1961, № 4.
Закревська Я. В. Епентетичні звуки в українських говорах.— Дослідження і матеріали з української мови, 1962, т. 5.
Закревська Я. В. Явище протези в західних говорах української мови.— Дослідження і матеріали з української мови, 1961, т. 4.
Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови.— К., 1973.
Залеський А. М. З історії українського вокалізму.— Мовознавство, 1968, № 5.
Залеський А. М. Континуанти праслов'янських ę та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови.— Мовознавство, 1970, № 3.
Зволинский П. Отношение фонемы у к і в истории славянских языков.— В кн.: IV Междунар. съезд славистов: Материалы дискус. М., 1962, т. 2.
Зиндер Л. Р. К вопросу о фонологической интерпретации данных древней письменности.— В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963.
Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.— М., 1964.
Иванов В. В. Историческая фонология русского языка.— М., 1968.
Иванов В. В. К вопросу о словах с начальным сочетанием ра в современном русском литературном языке.— Рус. яз. в школе, 1960, № 5.
Иванов В. В. К вопросу о функциональной нагрузке согласных в древнерусском языке X — начала XI в.— Вестн. Моск. ун-та. Филология, журналистика, 1964, № 5.
Иванов В. В. Об образовании восточнославянских национальных литературных языков.— Вопр. языкознания, 1961, № 1.
Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском.— М., 1963.

Иллич-Свитыч В. М. Один из источников начального х в праславянском.— Вопр языкознания, 1961, № 4.
Иллич-Свитыч В. М. О некоторых рефлексах индоевропейских «ларингальных» в праславянском.— Вопр. языкознания, 1959, № 2.
Ільїнський Г. А. До питання про асиміляцію голосних в українській мові.— Зап. історико-філол. відділу УАН, 1926, кн. 7—8.
Ільїнський Г. А. Як виникли українські форми називного відмінка однини середнього роду типу *зілля*.— В кн.: Збірник комісії для дослідження історії української мови. К., 1931.
Ильинский Г. А. Звук ch в славянских языках.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1915, т. 20, кн. 4.
Ильинский Г. А. К вопросу о чередовании гласных ряда **о**, **е** в начале слова в славянских языках.— Slavia, 1923, roč. 2, z. 2-3.
Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму.— К., 1972.
Історична граматика української мови./ — О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін. Вид. 2-е.— К., 1962.
Истрин В. А. Развитие письма.— М., 1961.
Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система.—М., 1973.
Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках.— М., 1961.
Карский Е. Ф. Белорусы.— М., 1955.— Вып. 1.
Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам.— М., 1962.
Карягина Л. Н. Редуцированные гласные в языке июльской служебной минеи XI — нач. XII вв.— В кн.: Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960.
Касаткин Л. Л. К истории задненебных фонем в русском языке.— Вопр. языкознания, 1965, № 2.
Керницький І. М. Фонетичні особливості мови війтівських книг XVI—XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами.— Дослідження і матеріали з української мови, 1961, т. 4.
Кипарский В. Г. Об отвердении согласных внутри слова.— В кн.: Русское и славянское языкознание. М., 1972.
Кипарский В. Г. Как следует представлять территорию славянской прародины? — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958.
Кипарский В. Г. О судьбе **-ь-** в суффиксах **ьск** и **ьство**.— Вопр. языкознания, 1972, № 2.
Кипарский В. Г. О хронологии славяно-финских лексических отношений.— Scando — Slavica, 1958, t. 4.
Кленарский Б. Е. Полногласная и неполногласная лексика в «Русской правде».— Учен. зап. Моск. пед. ин-та им. Ленина, 1967, т. 264. Вопр. лексики и грамматики рус. языка.
Князевская О. А. К истории московского говора.— Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1957, т. 42, вып. 4.
Князевская О. А. Орфография и отражение в письме явлений языка (на материале рукописей XI—XIV в.).— В кн.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964.
Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— Укр. діалектол. зб., 1928, кн. 1.
Ковалик І. І. Історичні зміни диференціальних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах.— Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. наук, 1963, № 1.
Ковалик І. І. Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах.— Питання укр. мовознавства, 1956, кн. 1.
Ковалик І. І. Історія формування системи голосних фонем у староруській і українській мовах.— Доп. та повідомл. Львів. ун-ту, 1955, вип. 6, ч. 1.
Ковалик І. І. Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах.— Питання слов'ян. мовознавства, 1953, кн. 3.

Колесов В. В. К фонетической характеристике редуцированных гласных в русском языке XI в.— Вопр. языкознания, 1968, № 4.
Колесов В. В. Изменение фонемы ě в древнерусском языке.— Slavia, 1966, roč. 35, z. 2.
Колесов В. В. ô (о закрытое) в древненовгородском говоре.— В кн.: Исследования по грамматике русского языка. Л., 1962, т. 3. (Учен. зап. Ленингр. ун-та; № 302. Сер. филол. наук; вып. 61).
Колесов В. В. Падение редуцированных в статистической интерпретации.— Вопр. языкознания, 1964, № 2.
Колесов В. В. Просодические диалектные признаки в истории русского языка.— Вопр. языкознания, 1974, № 1.
Колесов В. В. История русского ударения.— Л., 1972.
Колесов В. В. Несколько дополнений к акцентологическому закону Шахматова.— В кн.: Вопросы теории и истории языка (сб. в честь проф. Б. А. Ларина). Л., 1963.
Коляда Г. И. К вопросу о носовых гласных в древнерусском языке.— Тр. Среднеазиат. ун-та, 1955. Новая сер., вып. 69. Филол. науки, кн. 8.
Коробка Н. Звук дж в малорусском наречии.— Рус. филол. вестн., 1895, № 3.
Косериу Э. Синхрония, диахрония и история.— Новое в лингвистике, 1963, вып. 3.
Котков С. И. Московская речь в начальный период становления русского национального языка.— М., 1974.
Котков С. И. Южновеликорусское наречие в XVII столетии (фонетика и морфология).— М., 1963.
Кравчук Р. В. До питання про походження індоєвропейських чергувань (аблаута).— Слов'ян. мовознавство, 1961, вип. 3.
Кравчук Р. В. Нове пояснення балто-слов'янських ir, ur.— Слов'ян. мовознавство, 1962, вип. 4.
Крымский А. Украинская грамматика.— М., 1907—1908.— Т. 1—2.
Кузнецов П. С. Відповідь на питання «Какова была структура слога в праславянском языке?» — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию. М., 1958.
Кузнецов П. С. О возникновении и развитии звуковых чередований в русском языке.— Изв. АН СССР. Отд-ние рус. лит. и яз., 1952, т. 11, вып. 1.
Кузнецов П. С. Чередования в общеславянском «языке-основе».— Вопр. славян. языкознания, 1954, вып. 2.
Кузнецова А. М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных.— М., 1965.
Кульбакин С. М. Древнецерковнославянский язык.— Харьков, 1917.
Кульбакин С. М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии.— Харьков, 1919.
Курило О. До питання про українські форми з ненаголошеним а на місці етимологічного о (*багатий, гарячий* та ін.).— Зб. історико-філол. відділу ВУАН, 1928, № 76, ч. 2.
Курило О. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів.— К., 1928.
Курилович Е. О балто-славянском языковом единстве.— Вопр. славян. языкознания, 1958, вып. 3.
Курилович Е. О некоторых фикциях сравнительного языкознания.— Вопр. языкознания, 1962, № 1.
Лавровский П. А. О языке северных русских летописей.— Спб., 1852.
Латта В. П. Рефлексы общеслав. *ę и изменение и → і в украинских говорах восточной Словакии.— Jazykovedný časopis, 1962, č. 13.
Леков И. Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици.— София, 1968.
Лер-Сплавинский Т. К каким периодам относятся факты расселения славян на основные ветви?— В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958.

Лемберг Э. А. К вопросу об отражении праязыковых конечных дифтонгов *oi̯, *ai̯ на славянской почве.— Язык и литература, 1927, т. 2, вып. 1.
Лесів М. Я. Фонетичні особливості віршів і передмов Памви Беринди.— Зб. наук. праць аспірантів з філології / Київ. ун-т, 1961, № 16.
Лесів М. Я. Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах XVII— поч. XVIII ст.— Вісн. Київ. ун-ту, 1961, № 4. Сер. філології та журналістики, вип. 1.
Ломтев Т. П. Об одной возможности истолкования фонологического развития.— Вопр. языкознания, 1965, № 3.
Ляпунов Б. М. Исследование о языке Синодального списка I Новгородской летописи.— Спб., 1899.— Вып. 1.
Макарушка О. Українські слова типу trъt.— Зб. історико-філол. відділу ВУАН, 1928, № 76, ч. 2.
Малкова О. В. К истории редуцированных гласных ъ и ь в южных говорах древнерусского языка (по материалам рукописи 1164 г.) — Изв. АН СССР, 1966, т. 25. Сер. лит. и яз., вып. 3.
Мареш В. Ф. Происхождение славянского носового ǫ̑ (jǫ).— Вопр. славян. языкознания, 1965, вып. 7.
Мареш В. Ф. Фонологическая система праславянского языка и ее развитие в отдельных славянских языках.— В кн.: IV Междунар. съезд славистов: Материалы дискус. М., 1962, т. 2.
Марков А. Заметки по русской диалектологии.— Рус. филол. вестн., 1916, т. 76, вып. 1.
Марков В. М. Замечания о втором полногласии в русском языке.— Учен. зап. Каз. пед. ин-та, 1958, вып. 15.
Марков В. М. К истории редуцированных гласных в русском языке.— Казань, 1964.
Марков В. М. К истории сочетаний редуцированных с плавными в русском языке.— Науч. докл. высш. школы. Филол. науки, 1961, № 4.
Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях.— М., 1960.
Мартынаў В. У. Аб находжанні славянскай фанемы x.— Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1961, вып. 8.
Маслов С. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.— К., 1924.
Матвеева-Исаева Л. В. Лекции по старославянскому языку.— Л., 1958.
Матвеенко В. А. Заметки о языке новгородских берестяных грамот.— Вопр. языкознания, 1956, № 4.
Медведєв Ф. П. Вступ до курсу історії української мови.— Х., 1967.
Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики.— Х., 1964.
Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.
Мейе А. О некоторых аномалиях ударения в славянских именах.— Рус. филол. вестн., 1902, т. 47—48.
Мельников Е. И. О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 г.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1959.
Мельничук А. С. Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских g, k, x в dz, c, s (š).— В кн.: Питання слов'янського мовознавства, 1958, кн. 5.
Мельничук А. С. Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках.— Вопр. языкознания, 1960, № 3.
Михальчук К. Зауваження до праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи».— Укр. діалектол. зб., 1929, кн. 2.
Михальчук К. К вопросу об отвердении слогов в малорусском.— Учен. зап. Каз. ун-та, 1903, кн. 19.
Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К., 1967.
Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області.— Одеса, 1958.
Москаленко А. А. Становление украинского национального языка.— В кн.: Вопросы образования восточнославянских национальных языков М., 1962.
Мошинский Л. К развитию праславянских сонантов.— Вопр. языкознания, 1969, № 5.

Назарова Т. В. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень.— Мовознавство, 1975, № 6.
Назарова Т. В. К проблеме украинского икавизма.— Вопр. языкознания, 1971, № 2.
Назарова Т. В. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров.— В кн.: Полесье, М., 1968.
Назарова Т. В. Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говорах.— Мовознавство, 1972, № 1.
Назарова Т. В. Фонеми и (у) — і в деяких середньополіських говорах.— В кн.: Дослідження з мовознавства. К., 1962.
Назарова Т. В. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови.—В кн.: Питання історичного розвитку української мови.— Харків, 1962.
Нахтигал Р. Славянские языки.— М., 1963.
Непийвода Ф. А. Мова актових книг Стародубського міського уряду другої половини XVII ст.— Наук. зап. Черкас. пед. ін-ту, 1962, т. 18.
Німчинов К. Український язик у минулому й тепер.— Харків, 1925.
Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексиконъ славянороссский и именъ толкованіе».— В кн.: Лексикон словенороський Памви Беринди.— К., 1961.
Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.— М.; Л., 1946.
Общее языкознание.— М., 1970.
Описи актовых книг Киевского центрального архива / Сост. Я. П. Диаковский.— К., 1906.
Орлова В. Г. Губные спиранты в русском языке.— Тр. Ин-та рус. языка, 1950, т. 2.
Отрембский Я. С. Славяно-балтийское языковое единство.— Вопр. языкознания, 1954, № 5.
Очеретний А. Д. Говори Уманського району на Черкащині.— Учен. зап. Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького, 1957, т. 24. Філол. сер.
Павлюк М., Робчук І. Рефлекси давніх о, е в нових закритих складах в українських говорах Румунії.— В кн.: Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970.
Павлюк М., Робчук І. Фонологічні системи українських говірок Румунії.— В кн.: Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971.
Панькевич І. Матеріали до історії південнокарпатських українців.— Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику, 1970, № 4.
Панькевич І. Нарис історії українських (закарпатських) говорів: Фонетика.— Прага, 1958.
Перетц В. Панегирик «Вязерункъ цнотъ / Превел. Є. Плетенецький року 1618».— К., 1909.
Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной рукописной литературы XVI—XVIII в.— Сб. по рус. лит. языку и словесности, 1929, т. 1, вып. 3.
Петличний І. Із досліджень над українською літературною мовою часів возз'єднання України з Росією: Фонетичні засоби мови Літопису Самовидця.— Питання слов'ян. мовознавства, 1955, кн. 4.
Петрусь В. П. Славянские фонемы l (средн.) и ł (твердый).: Учен. зап. Киров. пед. ин-та, 1957, вып. 11.
Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.
Пецңар Ш. Ответ на вопрос «Какова была структура слога в праславянском языке».— В кн.: Сборник ответов по языкознанию. М., 1958.
Пещак М. М. История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1960.
Пещак М. М. Розвиток спільнослов'янських сполук г, к, х з ы на українському грунті.— В кн.: Дослідження з української мови. К., 1958.
Пещак М. М. Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові.— Укр. мова в школі, 1958, № 3.
Питання історії української мови / За ред. Л. Л. Гумецької.— К., 1970.
Потапов П. О. Буква и после j и перед j в старославянских и древнерусских памятниках.— Наук. зап. Одес. пед. ін-ту, 1939, т. 1.

Потапов П. О. К вопросу о так называемом третьем смягчении задненебных в славянских языках.— Наук. зап. Одес. пед. ін-ту, 1941, т. 6.
Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка.— Воронеж, 1866.
Потебня А. А. Відзив про працю П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия».— Зап. Акад. наук, 1878, т. 33.
Потебня А. А. Глухие звуки ъ и ь при плавных р, л между двумя согласными.— Журн. М-ва нар. просвещения, 1874, т. 172.
Потебня А. А. К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876.
Потебня А. А. Этимологические заметки. § 16. Х из праславянского и славянского s.— Рус. филол. вестн., 1880, № 4.
Преображенская М. Н. Об одной диалектной черте говоров Белоруссии (к вопросу о рефлексах ę (ʹа, ја) в восточнославянских языках).— В кн.: Проблемы истории и диалектологии славянских языков. М., 1971.
Приступа П. І. Рефлекси давнього наголошеного [о] в нових закритих складах на території західних говорів української мови.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, 1961, т. 5.
Приступа П. І. Рефлекси давнього наголошеного ѣ на території західних говорів української мови.— Дослідження і матеріали з укр. мови, 1961, т. 4.
Путешествие Ибн-Фодлана на Волгу / Под ред. И. Ю. Крачковского.— М.; Л., 1939.
Пушкар Н. А. Новейшая (неорганическая) палатализация согласных в украинском языке в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дис. ... ... канд. филол. наук.— Л., 1949.
Пушкар М. А. Перехід ʹа → ě (е) у чеській мові та його українські паралелі.— В кн.: Тези доп. міжвуз. респ. славіст. конф. Ужгород, 1962.
Пушкар М. А. Протетичні приголосні в чеській і українській мовах.— В кн.: XXXIX наук. конф., присвячена підсумкам науково-дослід. роботи Львів. ун-ту за 1964 р.: Тези доп. Філологія, журналістика.— Львів, 1965.
Пшеничникова Н. Н. Гласные на месте редуцированного ĭ в говорах восточнославянских языков.— В кн.: Вопросы диалектологии восточнославянских языков. М., 1964.
Пшеничникова Н. Н. К истории редуцированных ы, и в восточнославянских языках.— Науч. докл. высш. школы. Филол. науки, 1960, № 1.
Пшеничникова Н. Н. К истории редуцированных y̆, ĭ в восточнославянских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1964.
Расторгуев П. А. К характеристике говора Стародубского полка в XVIII в.— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1928, т. 101, № 3.
Ринберг В. Л. О системе вокализма восточнославянских языков.— В кн.: Збірник наукових праць. К., 1958, т. 1.
Розов В. Значение грамот XVI и XV веков для истории малорусского языка.— Унив. изв., К., 1907, т. 47, № 5.
Ройзензон Л. И. К вопросу о протетических согласных в славянских языках.— Тр. Узб. ун-та. Новая сер., 1955, вып. 60.
Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка.— Вопр. языкознания, 1970, № 4.
Русанівський В. М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст.— К., 1973.
Савченко О. Н. Деякі звукові особливості староруських діалектів.— Укр. мова в школі, 1954, № 6.
Савченко О. Н. Процес зміни о, е в закритих складах у діалектах української мови.— В кн.: XIII Респ. діалектол. нарада: Тези доп. К., 1969.
Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.— В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови.— К., 1970.— Ч. 2.
Самойленко С. Ф. О функциональном различии гласных и согласных в старославянском и древнерусском языках.— Наук. зап. Луган. пед. ін-ту, 1940—1941, т. 2-3.

Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови Актових книг Кролевецького міського уряду XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм).— Вісн. Харк. ун-ту. Сер. філол. наук, 1965, вип. 1.
Свєнціцький І. С. Західноукраїнські грамоти XIV—XV ст.— Питання укр. мовознавства, 1957, кн. 2.
Свєнціцький І. С. Мова пам'яток письменства XIII віку із різних говіркових територій Русі.— Питання слов'ян. мовознавства, 1953, кн. 3.
Свєнціцький І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку.— Питання слов'ян. мовознавства, 1948, кн. 1.
Свєнціцький І. С. Правопис рукописів староруської епохи.— Дослідження і матеріали з укр. мови, 1959, т. 1.
Свєнціцький І. С. Правопис рукописів староруської доби.— Питання слов'ян. мовознавства, 1958, кн. 5.
Свєнціцький І. С. Смоленська грамота 1229 р. у світлі дослідів чергування напівголосних і голосних у слов'янських мовах XIX—XX століть.— Питання слов'ян. мовознавства, 1955, кн. 4.
Селищев А. М. Старославянский язык.— М., 1951.— Ч. 1.
Семенова М. Ф. К вопросу о сочетаниях dl, tl.— Учен. зап. Латв. ун-та, 1959, т. 30. Филол. науки. Лингв. сборник, вып. 4А.
Сидоров В. Н. Из истории звуков русского языка.— М., 1966.
Сидоров В. Н. Из русской исторической фонетики.— М., 1969.
Сидоров В. Н. Редуцированные гласные ъ и ь в древнерусском языке XI в.— Тр. Ин-та языковедения АН СССР, 1953, т. 2.
Синявський О. Н. Фонетична контроверса.— Зап. історико-філол. відділу ВУАН, 1927, кн. 13—14.
Сімович В. Українське *що* (šco).— Зб. історико-філол. відділу УАН, 1928, № 76, ч. 2.
Скляренко В. Г. До питання про новоакутову інтонацію.— Мовознавство, 1971, № 1.
Скляренко В. Г. Прасербська двоскладова інтонація.— В кн.: Структура і розвиток слов'янських мов. К., 1967.
Словник мови Шевченка.— К., 1964.— Т. 1—2.
Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 4-е изд.— М., 1907.
Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII—XV вв.— Рус. філол, вестн., 1886, т. 15, № 1.
Соболевский А. И. Русско-скифские этюды.— Изв. отд-ния рус. яз. и словесности, 1924, т. 27.
Соболевский А. Очерки из истории русского языка. К., 1884.— Ч. 1.
Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка.— Л., 1962.
Спринчак А. Я. К вопросу о взаимовлиянии русского и украинского национальных литературных языков в начальный период их истории.— В кн.: Вопросы образования восточнославянских национальных языков. М., 1962.
Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X—XIV веков.— Спб., 1848.
Срезневский И. И. Палеографические заметки.— Изв. Акад. наук, 1860, т. 9.
Станкевич Е. Выступление на IV международном съезде славистов.— В кн.: Материалы дискус. М., 1962, т. 2.
Стеблин-Каменский М. И. К теории звуковых изменений.— Вопр. языкознания, 1966, № 2.
Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика.— К., 1969.
Тимошенко П. Д. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р.— В кн.: Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971.
Тимченко Е. К. К вопросу о рефлексах праслав. ę в северно-украинских говорах.— Сб. отд-ния рус. яз. и словесности, 1928, т. 101, № 3.
Тимченко Є. К. Курс історії українського язика.— К., 1927.— 2-е вид. 1930.
Тодоров Ц. Какой из славянских алфавитов древнее — глаголица или кириллица; какой из этих алфавитов создан Кириллом и Мефодием?— В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958.

Толкачев А. И. О названиях днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administzando imperio».— В кн.: Историческая грамматика и лексикология русского языка. М., 1962.
Томашевский В. Б. К вопросу об отражении индоевропейских дифтонгов со вторым плавным элементом в общеславянском языке.— Изв. Гор. ин-та нар. образования, Владикавказ, 1923, вып. 1.
Томсон О. Замітки про південноукраїнське і з о, е.— Зап. історико-філол. відділу УАН, 1929, кн. 23.
Томсон А. И. О дифтонгизации е, о в украинском языке.— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1928, т. 101, № 3.
Торсуев Г. П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. Л., 1969.
Трипольский И. Волынское рукописное евангелие XVI в.— Волынс. историко-археол. сб., 1900, вып. 2.
Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние: (Вопр. реконструкции).— Л., 1967.
Трубачев О. Н. Лексикография и этимология.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1973.
Трубецкой Н. С. Об одной особенности западнославянских языков.— Вопр. языкознания, 1959, № 2.
Успенский Г. А. Древнерусские кондакари как фонетический источник.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1973.
Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка.— Избр. тр. М., 1957, т. 2.
Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков.— Избр. тр. М., 1956, т. 1.
Хабургаев Г. А. Периодизация истории русского языка.— Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1970, т. 278. Рус. яз., вып. 17.
Хютль-Ворт. Спорные проблемы изучения литературного языка в древнерусский период.— Wiener Slawistisches Jahrbuch. 1973, Bd18.
Чекман В. Н. Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке.— Минск, 1973.
Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка.— М., 1954.
Чучка П. П. Система голосних у говірці села Баранинці Ужгородського району.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1955, т. 14.
Шахматов А. А. Курс истории русского языка.— Спб., 1910—1911.— Ч. 1—2.
Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— Пг., 1915.
Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.— К., 1924.
Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка.— М., 1957.
Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка.— В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916.
Шило Г. Ф. Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI—XVII ст.— Наук. зап. Дрогобицьк. пед. ін-ту, 1962, т. 9.
Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра.— Львів, 1957.
Шило Г. Ф. Явище протези в слов'янських мовах.— Питання слов'ян. мовознавства, 1949, кн. 2.
Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения.— Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз., 1945, т. 4, вып. 5.
Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка.— Спб., 1889.
Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи.— Спб., 1884.
Якобсон Р. Опыт фонологического подхода к историческим вопросам славянской акцентологии.— In: Amer. contribut. Fifth Int. Congr. of Slavists. The Hague, 1963.
Яковенко Н. П. К истории возникновения чередований согласных в русском литературном языке.— Вісн. Київ. ун-ту, 1960, № 3. Сер. філол. та журналістики, вип. 1.
Янкоўскі Ф. Гісторычная граматыка беларускай мовы.— Мінск, 1974.— Ч. 1.
Якубинский Л. П. История древнерусского языка.— М., 1953.

Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— В кн.: Збірник комісії для дослідження історії української мови. К., 1931.
Horálek K. Úvod do studia slovanských jazyků.— Praha, 1955.
Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny.— Wrocław, 1957.
Ekblom R. Die ostslawische Pleophonie.— Z. slaw. Philol, 1955, Bd 24, N 1.
Ekblom R. Die Palatalisierung von k, g, ch im Slawischen.— Uppsala, 1935.
Ekblom R. Die frühe dorsale Palatalisierung im Slawischen.— Uppsala, 1951.
Janów J. Ważniejsze cechy gwar huculsko-pokuckich a teorie o Bołochowcach.— In.: Komisija naukowych badań ziem wschodnich. Warszawa, 1938.
Kiparsky V. Russische historische Grammatik.— Heidelberg, 1963, Bd 1.
Kiparsky V. Über die Behandlung der ъ und ь in einigen slaw. Suffixen.— Scando-slavica, 1973, Bd 19.
Koneczna H. Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich.— Warszawa, 1965.
Kořínek J. M. Od indoeuropského prajazyka k praslovančine.— Bratislava, 1948.
Krajčovič R. K teórii protikladu fortis-lenis v praslovančine a slovanských jazykoch.— In: Československé prednášky pre VII medzinárodný zjazd slavistov. Praha, 1973.
Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku.— Kraków, 1934.
Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych.— Warszawa, 1963.
Kuryłowicz J. L'apophonie en indoeuropéen.— Wrocław, 1956.
Kurz J. Cyrilometodějské a církevnéslovanské práce.— Sbornik Šafárikovský. Venovaný z pzíležitosti, 100. výročia smrti P. S. Šafárika. Bratislava, 1961.
Lamprecht A. K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině.— Slovo a slovesnost, 1973, N 2.
Lamprecht A. Pozdní praslovanština a její vývoj na východoslovanském území.— In: Československé prednášky pre VII medzinárodný zjazd slavistov.— Praha, 1973.
Lehr T. Nowsze poglądy na niektóre zjawiska t. zw. drugiej palatalizacji.— Rocz. sław., 1919, t. 4.
Lehr-Spławiński T. Próba datowania t. zw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim.— Stud. filol. pol. i słow., 1955, t. 1.
Lehr-Spławiński T. Studia i szkice wybrane.— Warszawa, 1957.
Liewehr F. Slawische Sprachwissenschaft in Einzeldarstellungen.— Wien, 1955.
Łoś J. Prasł. tort>pol. tъrot? — In: Symbolae Grammaticae in honorem J. Rozwadowski.— Kraków, 1928.
Machek V. Untersuchungen zum Problem des anlautenden ch- im Slawischen.— Slavia, 1939, roč. 14, z. 203.
Menges K. Тьмутороканъ.— Z. Slaw. Philol., 1960, Bd 30, N 1.
Mareš V. F. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty.— Slavia, 1956, roč. 25, z. 4.
Mikkola J. Urslawische Grammatik.— Heidelberg, 1913. Bd 1.
Milewski T. [Рец. на кн.] Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves. T. 1.— RS, 1956, t. 18, z. 1.
Milewski T. Przyczynki do fonetyki lechickiej.— Pr. Filol., 1929, t. 14.
Novák L. Neznámé německé vplyvy na zapadnoslovanský, vychodnoslovanský a mad'arský konsonantismus.— Linguistica slovaca, 1939—1940, N 1-2.
Otrębski J. O t. zw. Baodouinowskiej palatalizacji w językach słowiańskych.— Wilno, 1929.
Perwolf J. Poláci a Rusíni.— Osvěta, 1881.
Petersson H. Studien über slaw. ch.— Arch. slaw. Philol., 1914, Bd 35.
Prochazková H. Po stopách davného přatelství.— In: Kapitoly z česko-ruských literarních styků do konce 17 století. Praha, 1959.
Rozwadowski J. Historyczna fonetyka czyli głosownia języka polskiego.— In: Encyklopedia Pol. Akad. Um., t. 2, 1915.
Samilov M. The phoneme jat' in Slavic.— London etc, 1964.
Соболевский А. И. Zur Frage über das Slaw. ch ('x).— Arch. slaw. Philol., 1904, Bd 26.

Stanislav J. Dejiny slovenského jazyka.— Bratislava, 1956, Sv. 1.
Sztieber Z. Jak brzmiąło prasłowiańskie jat'?— Pr. filol., 1964, t. 18, z. 2.
Stieber Z. L'allongement compensatoire l'ukrainien et lę haut sorbe.— In: To honor Roman Jakobson. The Hague; Paris, 1967, vol. 3.
Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich.— Warszawa, 1969.
Tomson A. Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen.— Зап. історико-філол. відділу ВУАН, 1927, кн. 13—14.
Tornbiörnsson T. Die gemeinslawische Liquidametathese.— Uppsala, 1901—1903, Bd 1—2.
Trubetzkoj N. Die Behandlung der Lautverbindungen **tl, dl** in der slawischen Sprachen.— Z. slaw. Phil., 1925, H. 2.
Trubetzkoj N. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der Gemeinrussischen Spracheinheit.— Z. Slaw. Philol.— Leipzig, 1929, Bd 1.
Troubetzkoy N. Essai jur chronologie de certains faits phonétiques du slave commun.— Rev. études Slaves, 1922, t. 2.
Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves.— Paris, 1950, vol. 1.
Vondrák V. Vergleichende Slawische Grammatik.— Göttingen, 1924, Bd 1.
Jaksche H. Slawische Akzentuation II; Slowenisch.— Bicwagen, 1965.

ЗМІСТ

ВСТУП

ФОНЕТИКА

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Найдавніші звукові зміни

Звукові зміни спільнослов'янского періоду

Звукові зміни давньоруської мови писемного періоду (XI—XIII ст.) і формування фонетичної системи української мови

Пізніші фонетичні зміни

Академия наук Украинской ССР
ордена Трудового Красного Знамени
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Михаил Андреевич Жовтобрюх,
Виталий Макарович Русановский
Виталий Григорьевич Скляренко

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

ФОНЕТИКА

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор
Н. Ф. МАКІВЧУК

Оформлення художника
М. А. ПОСМЄТУХІНА

Художній редактор
В. М. ТЕПЛЯКОВ

Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори
М. Г. ГАЙДАМАК,
З. П. ШКОЛЬНИК

Інформ. бланк № 1586

Здано до набору 26.06.78.
Підп. до друку 23.04.79. БФ 06903.
Формат 60×90/16. Папір друк. № 2.
Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 23+4 вкл.
Ум. друк. арк. 23,5. Обл.-вид. арк. 26,4.
Тираж 4400 пр. Зам. № 9—240.
Ціна 3 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601,
Київ, МСП, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Довженка, 3, на книжковій фабриці «Жовтень», 252053, Київ-53, вул. Артема, 23а.